

साधनसाध्यलक्षणसम्बन्धमुत्तरत्र वक्ष्यति भिद्यते हृदयश्रन्धि-
रित्यादिना । अत्र चापरशब्दवाच्यायामृन्वेदादिनक्षत्रायां
विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणाविद्यादि-
दोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्ता परापरंति विद्याभेद-
कारणपूर्वकमविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यादिना । तथा
प्रप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसाद-

विद्यायाः पुरुषकर्तृत्वात् तत्प्रकाशकत्वेऽस्या उपनिषदोऽपि
पौरुषेयत्वप्रसङ्गात् पाक्षिकपुरुषदोषजत्वशङ्कयाऽप्रामाण्याद्
ध्याचिन्त्यासितत्वं नोपपद्यत इत्याह । अस्यायेति । विद्यायाः
सम्प्रदायप्रवर्तका एव पुरुषा न तूत्प्रेक्षया निर्मातारः सम्प्र-
दायकर्तृत्वमपि नाधुनातनं येनानाम्बासः स्यात् किन्त्वनादि-
पारम्पर्यागतम् । ततोऽनादिप्रसिद्धज्ञविद्याप्रकाशनसमर्थोप-
निषदः पुरुषसम्बन्धः सम्प्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षण एव तमा-
दावेकाहेत्यर्थः । विद्यासम्प्रदायकर्तृत्वमेव पुरुषाणाम् । यथा
विद्यायाः पुरुषसम्बन्धस्तुमेवोपनिषदोऽपि । यदि पुरुषसम्बन्धो
विवक्षितः पौरुषेयत्वपरिहाराय तर्हि तद्याभूतसम्बन्धाभिधाय-
केनान्येन भवितव्यं स्वयमेव स्वसम्बन्धाभिधायकत्वे आत्माश्रय-
प्रसङ्गादित्यागच्छाह स्वयमेव स्तुत्यर्थमिति । विद्यास्तुतौ सात्-
पर्यास्यं स्ववृत्तिदोष इत्यर्थः । स्तुतिर्वा किमर्थं त्वत् आह
श्रोत्वुहोति । प्रवर्त्तरेन्निति पाठो युक्तः । वृत्तधातोरत्मानेपद-
त्वादिव्याया यत् प्रयोजनं तदेवास्या उपनिषदोऽपि प्रयोजनं
भविष्यतीत्यभिप्रेत्य विद्यायाः प्रयोजनसम्बन्धमाह प्रयोजनेन
स्तितिः । अस्यान्तराण्यहिरन्निर्गन्तव्यतापास्तुतेत्यर्थपरत्ववै-
तद्विहतेः सम्भवात् तदर्थं ब्रह्मविद्याप्रकाशकोपनिषद्व्याख्याः

नभ्यां ब्रह्मविद्यामाह परीक्ष्य लोकानित्यादिना । प्रयोजन-
श्चासक्तुद् ब्रवीति ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति । परामृतात्
परिमुच्यन्ति सर्वे इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमि-
णामधिकारस्तथापि सत्राश्रमिणैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं
न कर्मसहितेति भैक्षचर्याश्चरतः सत्यासयोगादिति च हुवन्

तथेत्याशङ्क्याह । अत्र चेति । संसारकारणमविद्यादिदोष-
श्चान्निवर्तकत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकाया न सम्भवत्यविरो-
धात् । न हि शतशोऽपि प्राणायामं कुर्वतः शुक्तिदर्शनं विना
तदविद्यानिवृत्तिर्दृश्यते । ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणा-
विद्यानिवर्तकत्वं नाम्नीति स्वयमेवोक्तां ब्रह्मविद्यामाहेति
सम्बन्धः । किञ्च परमपुरुषार्थसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यायाः पर-
विद्यात्वं निष्कृष्टसंसारफलत्वेन च कर्माविद्याया अपरविद्या-
त्वम् । ततः समाग्यावलादपरविद्याया मोक्षसाधनत्वाभावो-
ऽवगम्यत इत्यभिप्रेत्याह । परापरिति । यच्चाहुः कर्मजडाः
केवलब्रह्मविद्यायाः कष्टं संस्कारत्वेन कर्माङ्गत्वात् स्वातन्त्र्येण
पुरुषार्थसाधनत्वं नाम्नीति तदनन्तरश्रुत्यैव निराकृतमित्याह ।
तथा परप्राप्तिसाधनमिति । ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वे कर्मणो
निन्दा न स्यात् न खल्वङ्गविधानाद्य प्रधानं विनिन्द्यते । अत्र
तु सर्वसाध्यसाधननिन्दया तद्विषयवैराग्याभिधानपूर्वकं पर-
प्राप्तिसाधनं ब्रह्मविद्यामाह । विषयवैराग्यपूर्वकमिति । अतो
ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात् प्रकाशकोपनिषदां न कर्तृस्त्वायक-
त्वमित्यर्थः । यद्युपनिषदा स्वतन्त्रब्रह्मविद्याप्रकाशकत्वं स्यात्तर्हि
तदध्येतृणां सर्वेषामेव किमिति ब्रह्मविद्या न स्यादित्या-
शङ्क्याह । गुरुप्रसादलभ्यामिति । गुर्वनुग्रहांदिसंस्काराभवान्

दर्शयति । विद्याकर्मविरोधाच्च । न हि ब्रह्मात्मैकत्व-
दर्शनेन सह कर्म स्वप्नेऽपि सम्पादयितुं शक्यम् । विद्यायाः
कालविशेषाभावानियतनिमित्तत्वात् कालकर्म मङ्गोचानुप-
पत्तिः ।* यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृत्वादिति
न तत्स्थितन्यायं बाधितुमुक्तहते । न हि विधिशतेनापि
तमःप्रकाशयोरेकत्र सम्भवः शक्यते कर्तुं किमुत लिङ्गैः

सर्वेषां यद्यपि न भविष्यति तथापि विशिष्टाधिकारिणां भवि-
ष्यतीति भावः । ननु सतन्त्रा चेद् ब्रह्मविद्या तर्हि प्रयोजन-
साधनं न स्यात् । सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
साध्यतावगमात् तत्राह । प्रयोजनञ्चेति । स्मरणमात्रेण विस्मृत-
सुवर्णलाभे सुखप्राप्तिप्रसिद्धेः रज्जुतत्त्वज्ञानमात्राच्च सर्पजन्य-
भयकम्पादिदुःखनिवृत्तिप्रसिद्धे च न प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वं
प्रयोजनस्यैकान्तिकम् अतो विद्यया श्रुतिः प्रयोजनमन्वयं
विद्याया अभ्यसद् ब्रवीति । तस्मात् तत्प्रकाशकोपनिषदौ
व्याख्येयत्वं सम्भवतीत्यर्थः । यच्चाहुरेकदेशिनः स्वाध्यायाध्यायन-
विधेरर्थावबोधफलस्य त्रैवर्णिकाधिकारत्वादधीतोपनिषज्जन्यं
ब्रह्मज्ञानेऽस्यैव सर्वेषामधिकारः । ततः मर्यादमकर्मसमुद्दिष्टं
ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति तत्राह । ज्ञानमात्र इति । सर्वस्व-
त्वागात्मकसत्यासनिष्टैव परब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति वेदो
दर्शयति । तादृशसत्यासिनां च कर्मसाधनस्याभावाच्च कर्म-
सम्भवः । आद्यमधर्मोऽपि शमदमाद्युपहृष्टितद्विद्यामन्निष्ठत्व-
मेव । तेषां शौचाधमनादिरपि तत्त्वतो नाशमधर्मा लोक-
संग्रहार्थत्वात् । ज्ञानाभ्यासेनैवाऽपावनत्वनिवृत्तिः । न हि

कैवलैरिति । एवमुक्तसम्बन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽत्यग्र-
विवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन
अदाभक्तिपुरःसराः सन्तस्तेषां गर्भजमजरारोगाद्यनर्थपूर्णं
निशातयति परं वा ब्रह्म भगवत्यविद्यादिसंसारकारिणश्चान्य-
तममवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत् । उप-नि-पूर्वस्य सदे-
रेवमर्थस्मरणात् ।

ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते इति श्रुत्यात् । त्रिषवण-
स्नानविध्यादेरन्नसत्रासिविषयत्वात् । अतः कर्मनिवृत्त्यै
साहित्यज्ञानस्य न कर्मण इत्यर्थः । इत्येव न कर्मसमुच्चितो
विद्या मोक्षसाधनमित्याह । विद्याकर्मविरोधाच्चेति । अकर्तुं
ब्रह्म वाचि करोमि चेति स्फुटी व्याघात इत्यर्थः । यदा ब्रह्मा-
त्मैकत्वं विस्मरति तदोत्पन्नविद्योऽपि किं करिष्यति ततः समु-
च्चयः सम्भाव्य इति न याच्यमित्याह । विद्याया इति । ननु
गृहस्थानामङ्गिरःप्रभृतीनां विद्यासम्प्रदायप्रकर्तृकत्वदर्शनाद्
गृहस्थाश्चमकर्मभिः समुच्चयो लिङ्गादिवगम्यत इत्याशङ्क्याह ।
यत्त्विति । लिङ्गस्य न्यायोपहृंहितस्यैव भगवत्वाङ्गीकारात्
समुच्चये च न्यायाभावात् प्रत्युत विरोधदर्शनाच्च लिङ्गेन समु-
च्चयसिद्धिः । सम्प्रदायप्रवर्तकानाञ्च गार्हस्थ्यस्याभासभावत्वानु-
सन्धानेन मुहुर्मुहुर्वाधात् । यस्य न काचित् संपत्तिर्यस्य न
नास्ति किञ्च न । मिथिलायां प्रदीपायां न मे किञ्च न दह्यत
इत्युद्गारदर्शनात् कर्माभासेन न समुच्चयः स्यात्तत्र च विधिर्न
दृश्यत इति भावः । साधितं व्याग्रेयत्वमुपसंहरति । एव-
मिति ।

अथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदारम्भः ।

॥ ओं ॥ ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य
कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्ववि-
द्याप्रतिष्ठामधर्वाय ज्यैष्ठ्यपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

ब्रह्मा परिरुहो महान् धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वान-
न्यानतिशयेनेति । देवानां द्योतनवतामिन्द्रादीनां प्रथमो
गुणैः प्रधानः सन् प्रथमोऽप्ये वा सम्बभूवामिद्व्यात्तः सम्यक्
ज्ञातन्त्रेषेत्यभिप्रायः । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्
मंसारिणोऽन्ये जायन्ते । योऽसावतीन्द्रियग्राह्य इत्यादि
स्मृतेः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्त्तात्पादयित्वा । भुवन-
व्योत्यत्रस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये ।
न एवं प्रख्यातमहत्त्वो ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्यां
ब्रह्मविद्यां येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति विशेषणात् ।
परमात्मविषया हि सा ॥ ब्रह्मणा वाऽयजेनोक्तेनेति ब्रह्म-
विद्या । ता सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात्

अथै कथमुपनिषच्छब्दप्रयोग इति शङ्कायामुपनिषच्छब्द-
वाच्यविद्यार्थत्वात्तात्त्विक इति दर्शयितुं विद्याया उपनिष
च्छब्दार्थत्वमाह । य इमामिति । आत्मभावेनेति प्रेमास्पद
तथैत्यर्थः । अनर्थपूगं क्लेशममूहं निशातयति शिथिलीकरोति
अपरिपक्वज्ञानाद् द्वितैर्जडाभिर्मोक्षमभवदित्यर्थः । ज्ञानम-
प्रतिषु यस्य वैराग्यञ्च जगत्पते । ऐश्वर्यैश्चैव धर्माश्च सह सिद्ध

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचा-
ङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवाहाय
प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

सर्वविद्याग्रयामित्यर्थः । सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयैव विज्ञायत
इति । येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं मतमविज्ञातं विज्ञात-
मिति श्रुतेः । सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौति । विद्या-
मयाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठयासौ पुत्रयानेकेषु ब्रह्मणः
सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमथर्वा सृष्ट
इति ज्येष्ठस्तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

यामेतामथर्वणे प्रवदेत अथर्वदत् ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा तामेव
ब्रह्मणः प्राप्तामथर्वा पुरा पूर्वमुवाचोक्तवानङ्गिरे अङ्गिर्नाम्ने
ब्रह्मविद्याम् । स चाङ्गीर्भारद्वाजाय भारद्वाजगोत्राय सत्य-
वाहाय सत्यवाहनाम्ने प्राह प्रोक्तवान् । भारद्वाजोऽङ्गिरसे
स्वशिष्याय पुत्राय वा परावरां परस्मात् परस्मादवरेण प्राप्तेति
परावरा परावरमर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावरामङ्गिरसे
प्राहेत्यनुपङ्गः ॥ २ ॥

चतुष्टयमिति स्मरणादग्निज्ञानवैराग्यैश्वर्यं सर्वानन्दानतिक्रम्य
वर्त्तत इति परिहृत्य मिदमित्यर्थः । योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः
सूक्ष्मोऽप्यङ्गः सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एष स्वय-
मुदभी । स्वयमुद्भूतः शक्रशेषिणितसयोगमन्तरेणाविर्भूत इति
स्मृतेः स्वातन्त्र्यं गम्यत इत्यर्थः । वाक्योत्पत्तिविष्टत्यभिधत्तं
ब्रह्मैव ब्रह्मविद्या । तच्च ब्रह्म सर्वाभिव्यञ्जकम् । ततः सर्व-

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुप-
सन्नः पप्रच्छ । कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

शौनकः शुनकस्यापत्य महाशालो महागृहस्योऽङ्गिरसं
भारद्वाजशिष्यमाचार्यं विधिवदथाशास्त्रमित्येतत् । उपसन्नः
उपगतः सन् पप्रच्छ । शौनकाङ्गिरसयोः सम्बन्धादर्वाग्वि-
धिवद्विशेषणादुपसदनविधेः पूर्वेषामनियम इति गम्यते ।
मध्यदीपकन्यायार्थं वा विशेषणम् । अस्मदादिष्वप्युपसदन-
विधेरिष्टत्वात् किमित्याह । कस्मिन् भगवो विज्ञाते तु
इति वितर्के भगवो हे भगवन् । सर्वे यदिदं विज्ञेयम् ।
विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येकस्मिन् ज्ञाते सर्वविद्
भवतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवान् शौनकः तद्विशेषं विज्ञातुकामः
सन् कस्मिन्निति वितर्कयन् पप्रच्छ । अथवा लोकसामान्य-
द्वया ज्ञात्वैव पप्रच्छ । मति लोके सवर्णादिसकलभेदाः
सवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना लौकिकैः । तथा

विद्याश्चकृतयाऽऽश्रीयत इति सर्वविद्याश्रया अथर्वविद्या-
श्रया । अथर्वा सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा परिसमाप्तिर्भवति यस्या-
मुत्पत्त्यायां ज्ञातव्याभावात् सर्वविद्याप्रतिष्ठेत्याह । सर्वविद्या-
वेद्यं वेति ॥ १ ॥ २ ॥

प्रश्नवीजमाह । कस्मिन्निति । उपादानात् कार्यस्य पृथक्-
सत्त्वाभावादुपादाने ज्ञाते तत् कार्यं ततः पृथङ्नास्तीति
'ज्ञातं भवतीति सामान्यव्याप्तिस्तद्वत्त्वात् पप्रच्छेत्याह अथ-

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्य इति
ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥४॥

किन्त्वस्ति सर्वस्य जगद्देवस्यैककारणम् । यदेकस्मिन् विज्ञाते
सर्वं विज्ञातं भवतीति । नन्वविदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नो-
ऽनुपपन्नः । किमस्ति तदिति तदा प्रश्नो युक्तः । सिद्धे
ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात् । यथा कस्मिन्निधेयमिति ।
नाक्षरबाहुल्यादायामभीरुत्वात् प्रश्नः सम्भवत्येव । किन्त्वस्ति
तद्यस्मिन्नेकस्मिन् विज्ञाते सर्ववित् स्यादिति ॥ ३ ॥

तस्मै शौनकायाज्जिरा आह किलोवाच । किमित्यु-
च्यते । द्वे विद्ये वेदितव्य इति । एवं ह स्म किल यद्-
ब्रह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिना वदन्ति । के ते
इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा च धर्माधर्म-
साधनतत्फलविषया । ननु कस्मिन् विदिते सर्वविद् भव-
तीति शौनकेन पृष्टं तस्मिन् वक्तव्येऽपृष्टमाह अज्जिरा द्वे
विद्य इत्यादिना । एष दीपः क्रमापेक्षत्वात् प्रतिषेधनस्य ।
अपरा हि विद्याऽविद्या सा निराकर्तव्या । तद्विषये हि
विदिते न किञ्चित्तत्त्वं नो विदितं स्यादिति निराकृत्य हि
पूर्वपक्षं पश्चात् सिद्धान्तो यक्तव्यो भवतीति न्यायात् ॥ ४ ॥

वेति । प्रश्नाक्षरां यस्यामाचिष्य समाधत्ते । नन्वविदिते हो-
त्यादिना । किमस्ति तदिति प्रयोगेऽक्षरबाहुल्ये नायासः स्यात्
तदभीरुतया कस्मिन्नित्यक्षरसामञ्जस्य लाघवात् प्रश्न इत्यर्थः

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदाऽथव-
वेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो

तत्र का अपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो-
ऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं
निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि षडेपाऽपरा विद्या ।
अवेदानोमियं परा विद्योच्यते यया तद्वक्ष्यमाणविशेषणम-
क्षरमधिगम्यते प्राप्यते । अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राख्य-
र्थत्वात् । न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य वेदोऽस्ति । अवि-
द्याया अपाय एव हि परप्राप्तिर्नार्यान्तरम् । ननु ऋग्-
वेदादिवाङ्मा तर्हि सा कथं परा विद्या स्यान्मोक्षसाधनञ्च ।
या वेदवाङ्मा स्मृतय इति हि स्मरन्ति । कुट्टित्वाद्विष्कल-
त्वादनादेया स्यात् । उपनिषदाञ्च ऋग्वेदादिवाङ्मत्वं
स्यात् ॥ ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्करणमनर्थकम् । अथ परेति
न वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् उपनिषत् । वेद्या-
क्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विव-

कल्पः सूत्रप्रत्ययः । अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः । अविद्याया
अपगम एव परप्राप्तिरुपचर्यते । अविद्यापगमस्य ब्रह्मावगति-
रेवेति व्याख्यातमस्माभिः । ज्ञातोऽर्थस्तज्ज्ञप्तिर्वा अविद्या-
निवृत्तिरित्येतद्व्याख्यानावसरेऽधिगमशब्दोऽत्र प्राप्तिप्रार्थय
एवेत्याह । न च परप्राप्तेरिति । माद्वानां वेदानामपरविद्या-
त्वेनोपन्यासात्ततः पृथक्कारणाद्देवाद्यतया ब्रह्मविद्यायाः परत्वं
न सम्भवतीत्याक्षिपति । नन्यति । या वेदवाङ्मा स्मृतयो

ज्योतिषमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधि-
गम्यते ॥ ५ ॥

यत्तदद्रेक्ष्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद-

क्षितं नोपनिषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्द-
राशिर्विवक्षितः । शब्दराश्याधिगम्येऽपि यन्नान्तरमन्तरेण शुर्व-
धिगमनादिलक्षणं वैराग्यञ्च नाक्षराधिगमः सम्भवतीति
पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति कथनञ्चेति ॥ ५ ॥

यथा विधिविषये कर्त्ताद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण
वाक्यार्थज्ञानकालादन्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्थग्निहोत्रादि-लक्षणेभ्यो
तथेह परविद्याविषये वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु पर्य-
वसितो भवति । केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्य-
तिरिक्ताभावात् । तस्मादिह परां विद्यां सविशेषणेनाक्ष-
रेण विशिनष्टि यत्तदद्रेक्ष्यमित्यादिना । वक्ष्यमाणं बुद्धौ
संहृत्य सिद्धवत्परामृश्यते । यत्तदिति । अद्रेक्ष्यमदृश्यं सर्वेषां
बुद्धोन्द्रियाणामगम्यमित्येतत् । दृशेवैहिः प्रकृतस्य पञ्चेन्द्रिय-

याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमो निष्ठा हि
ताः स्मृता इति स्मृतेः । कुदृष्टित्वादनुपादेया स्यादित्यर्थः ।
विद्याया वेदवाङ्मत्वे तदर्थानामुपनिषदामप्युग्वेदादिवाङ्मत्वं
प्रमज्येतेत्यर्थः । वेदवाङ्मत्वेन पृथक्करणं न सम्भवति । किन्तु
वैदिकस्यापि ज्ञानस्य वस्तुविषयस्य शब्दराश्यातिरेकाभिप्रायेणे-
त्याह । न वेद्यविषयेति । वैराग्यश्चेत्यत्र यन्नान्तरमिति शेषो
दृष्टव्यः ॥ ५ ॥

पाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं
यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति-धीराः ॥ ६ ॥

द्वारत्वात् । अथाद्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं
गोत्रमन्वयो मूलमित्यनर्थान्तरम् । अगोत्रमनन्वयमित्यर्थः ।
न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं स्यात् । वर्ण्यन्त इति
वर्णा इत्यधर्माः स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयो वा । अविद्य-
माना वर्णा यस्य तद्वर्णमन्वरम् । अचक्षुः श्रोत्रं चक्षुः
श्रोत्रश्च नामरूपवियये करणे सर्वजन्तुना तेऽविद्यमाने यस्य
तदचक्षुः श्रोत्रम् । यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादि चेतनावत्त्व-
विशेषणात् प्राप्तं संसारिणामिष चक्षुःश्रोत्रादिभिः करणे-
र्यसाधकत्वं तदिहाचक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते । पश्यत्यचक्षुः
स शृणोत्यकर्ण इत्यादिदर्शनात् । किञ्च तदपाणिपादं
कर्मेन्द्रियरहितमित्येतत् । यत एवमग्राह्यमग्राहकश्च भूतो
नित्यमविनाशि । विभुं विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणि-
भेदैर्भवतीति विभुम् । सर्वगतं व्यापकमाकाशवत् सुसूक्ष्मं
शब्दादिस्थूलत्वकरणरहितत्वात् । शब्दादयो ह्याकाशवायु-

कर्माज्ञानाद्विलक्षणत्वाभिप्रायेण च पृथक्करणमित्याह ।
यथा विधिविषय इति । अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गाच्च प्रधानपरत्व-
मपि शङ्कनीयमिति मत्वाह । यः सर्वज्ञ इति । अगुणत्वादिति
उपसर्जनरहितत्वादित्यर्थः । सर्वात्मकत्वाच्चेति हेतुस्यातिरिक्त-
स्याभावाच्चेत्यर्थः । ब्रह्म न कारणं सहायशून्यत्वात् कुलाल-
मात्रवदित्यस्यानैकान्तिकमुत्पत्त्यनरमिदृष्टान्तेन । ब्रह्म जगती

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या-
मोपधयः सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केश-
लोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥७॥

दीनामुत्तरोत्तरं स्थूलत्वकारणानि तदभावात् सुसूक्ष्मम् । किञ्च
तदव्ययम् । उक्तधर्मत्वादेव न व्येत्यव्ययम् । न ह्यनङ्गस्य
स्वाङ्गापचयलक्षणो व्ययः सम्भवति शरीरस्येव । नापि
कोष्ठापचयलक्षणो व्ययः सम्भवति रात्र इव । नापि गुण-
हारको व्ययः सम्भवत्यगुणत्वात् स्यात्ककत्वाच्च । यदेवं
लक्षणं भूतयोनिं भूतानां कारणं पृथिवीव स्थावरजङ्गमानां
परि सर्वत आत्मभूतं सर्वस्याक्षरं पश्यन्ति धीराः धीमन्तो
विवेकिनः । ईदृशमक्षरं यथा विद्ययाऽधिगम्यते सा परा
विद्येति संसुदायार्थः ॥ ६ ॥

भूतयोन्यक्षरमित्युक्तम् । तत्कार्यं भूतयोनित्वमित्युच्यते
प्रसिद्धदृष्टान्तैः । यथा लोके प्रसिद्ध कर्णनाभिर्भूताकीटः
किञ्चित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते स्वशरीराव्यति-
रिक्तान् तन्तून् वह्निः प्रसारयति पुनस्तानेव गृह्णते च
गृह्णाति स्वात्मभावमेवापादयति । यथा च पृथिव्यामोपधयो
ब्रीह्यादिस्थावरान्ताः स्वात्माव्यतिरिक्ता एव भवन्ति । यथा

नोपादानं तदभिन्नत्वात् स्वरूपस्यैवेत्यनुमानान्तरम्यानैका-
न्तिकत्वमाह । यथा च पृथिव्यामिति । जगत्तन्त्रोपादानं
तद्विलक्षणत्वात् । यद्यद्विलक्षणं तत्तदुपादानकं न भवति ।
यथा घटो न तन्तूपादानक इति । अस्य व्यभिचारमाह ।

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ।
अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चावृ-
त्तम् ॥ ८ ॥

सतो विद्यमानाज्जीवतः पुरुषात् केशलोमानि केगाद्य-
लोमानि च सम्भवन्ति विनक्षणानि । यद्यैतद्वृष्टान्तस्तथा,
विनक्षणं सलक्षणाच्च निमित्तान्तरानपेक्षाद्योजनक्षणादक्ष-
रात् सम्भवति समुत्पद्यत इह समारमण्डले विष्वं समस्तं
जगत् । अनेकदृष्टान्तो पादान्तान्तु आस्वार्यप्रबोधनार्थम् ।
यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विष्वं तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न
युगपद्ब्रह्मसृष्टिप्रवेपवदिति ॥ ७ ॥

क्रमनियमविवचार्योऽयं मन्त्र आरभ्यते । तपसा ज्ञाने-
नोत्पत्तिविघ्निततया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयते उपचीयते
उत्पादयिषदिदं जगद्दुरभिव बीजमुच्छून्वतां गच्छति पुत्र-
मिव पिता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतया सृष्टिस्थितिसंहारशक्ति-
विज्ञानवत्सयोपचितास्ततो ब्रह्मणोऽन्नम् । अद्य ते भुज्यत
इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं संसारिणां चिकीर्षितावस्थारूपे-

यथा च मत इति । एकस्मिन्नपि दृष्टान्तेऽनुमानानामनेका-
निकत्वं योजयितुं शक्यमिति शङ्कमानं प्रत्याह । अनेक-
दृष्टान्तेति ॥ ६ ॥ ७ ॥

ईश्वरत्वोपाधिभूतं मायातत्त्वं महाभूतादिरूपेण सर्वजीवे-
रुपलभ्यत इति साधारणोऽपि कथं जायतेऽनादिसिद्धत्वादित्या-
शङ्क्यह । अचिकीर्षितेति । कर्माऽपूर्वममवायिभूतसूक्ष्मव्या-

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते ॥ ८ ॥

इति प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आभिजायते उत्पद्यते । ततश्चाव्याकृतादराचिकीर्षितायस्या-
तोऽन्नात् प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठित-
जगत्साधारणोऽविद्याकामकर्मभूतसमुदायबीजाद्भूतो जग-
दात्माभिजायत इत्यनुसङ्गः । तस्माच्च प्राणात्मनो मन-
आस्यं सङ्कल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते । ततो-
ऽपि सङ्कल्पाद्यात्मकत्वात्मनः सत्यं सत्याख्यमाकाशादिभूत-
पञ्चकमभिजायते । तस्मात्सत्याख्याद्भूतपञ्चाकादण्डं क्रमेण
सप्तलोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णाश्रमक्रमेण
कर्माणि । कर्मसु च निमित्तभूतेष्वमृतं कर्मजं फलम् ।
यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विनश्यन्ति तावत् फलं
न विनश्यतीत्यमृतम् ॥ ८ ॥

उक्तमेवार्थमुपजिहीर्षुर्मन्यो यक्ष्मणोऽर्थमाह । य उक्त-
लक्षणोऽचराख्यः सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः ।

कृतमिति केचित् । न तस्य प्रति जीवं सिद्धत्वाद्दीश्वरत्वोपपत्ति-
त्वासम्भवात् । सामान्यरूपेण सम्भवेऽपि पृथिव्यादिमामान्यानां
बहुत्वात् । प्रकृतावेकत्वश्रुतिव्याकोपापाताज्जाद्य-सहामाया-
रूपेणैव सम्भवेऽपि न कर्मापूर्वसमवायित्वम् । तस्याकारकत्वाद्
बुद्ध्यादीनामिव कारकत्वाभिधानात् । कारकावयवेष्वेव क्रिया-
समवायाभ्युपगमात् । किञ्च न कार्यस्य स्वकारणप्रकृतित्व

विशेषेण सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं 'ज्ञान-
विकारमेव सर्वज्ञलक्षणं तपो नायासलक्षणं' तस्माद्यथोक्तात्
सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायते ।
किञ्च नाभामौ देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिलक्षणम् । रूप-
मिदं शुक्लं नीलमित्यादि । अग्नश्च ब्रीहियवादिलक्षणं जायते
पूर्वमन्त्रोक्तक्रमेणेत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

इति मुण्डके प्रथमखण्डभाष्यम् ॥ १ ॥

पट्टमिति भूतसूक्ष्मस्य पञ्चीकृतभूतपञ्चकप्रकृतित्वं न स्यात् ।
तुभ्याम्ब्रह्मभूतमर्गादिसंस्कारास्पदं गुणत्रयसाम्यं मायातत्त्व-
मव्याकृतादिशब्दवाच्यमिहाम्युपगन्तव्यम् । पूर्वस्मिन् कल्पे
हिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तं प्रकटं ज्ञानं कर्म च येनानुष्ठितं तदनु-
ग्रहाय मायोपाधिकं ब्रह्म हिरण्यगर्भावस्थाकारेण विवर्तते ।
स च जीवस्तदयस्याभिमानो हिरण्यगर्भं उच्यत इत्यभि-
प्रेत्याह । ब्रह्मण इति । ज्ञानशक्तिभिः क्रियाशक्तिभिश्चाधि-
ष्ठितं विशिष्टं जगद्व्यष्टिरूपं तस्य साधारणः समष्टिरूपः
सुप्तसत्त्वज्ञक इत्यर्थः । समष्टिरूपं विवक्षितम् । व्यष्टिरूपस्य
लोकसृष्टिरुत्तरकालत्वाद्दृश्यमाणस्याविद्याविवरणन्यारम्भायमुक्तः
परविद्यासुवार्धोपमहार इत्यर्थः । सामान्येनेति । समष्टिरूपेण
मायास्येनोपाधिनेत्यर्थः । विशेषणेति व्यष्टिरूपेणाविद्यास्ये-
नोपाधिनाऽनन्तजीवभावमापन्नः स एव सर्वसोपाधिस्तत्
सष्टयञ्च सतीत्यधिदैवमध्यात्मञ्च तत्त्वाभेदः सूचितः । सष्टृत्वं
प्रजापतीनां तपसा प्रसिद्धम् । सष्टृत्वे तपोऽनुष्ठानं वक्तव्यम् ।
ततः संसारित्वं प्रमज्येत इत्याशङ्गाह । यस्य ज्ञानमयमिति ।
सत्त्वप्रज्ञानमायाज्ञानाख्यो विकारस्तदुपाधिकं ज्ञानविकारं

तदेतत्सत्त्वं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्य-
पश्यन्तानि वेतायां बहुधा मन्त्र तानि । तान्या-

साङ्गा वेदा अपरा विद्योक्ता ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्या-
दिना यत्तदहोऽस्यमित्यादिना नामरूपमन्त्रश्च जायत इत्यन्तेन
ग्रन्थेनोक्तलक्षणमन्त्रं यथा । विद्यायाऽधिगम्यते इति परा
विद्या सविशेषेणोक्ता । अतः परमनयोर्विद्ययोर्विषयी विवे-
क्तव्यौ संसारमोक्षावित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यत । तत्रापरविद्या-
विषयः कर्त्तादिमाधनक्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनादिरनन्तो
दुःखस्वरूपत्वादयातव्यः प्रत्येकं शरीरिभिः । सामर्थ्येन नदी-
स्रोतोवदवच्छेदरूपसम्बन्धस्तदुपशमलक्षणो मोक्षः परविद्या-
विषयोऽनादीनन्तोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः शुद्धः प्रसन्नः स्वात्म-
प्रतिष्ठालक्षणः परमानन्दोऽह्य इति । पूर्वं तावदपरविद्याया
विषयप्रदर्शनार्थमारभ्यः । तद्दर्शने हि तन्निर्वेदोपपत्तेः ।
तथा च यच्छति । परीक्ष्य लोकान् कर्मचितानित्यादिना ।
न ह्यप्रदर्शितं परीक्ष्योपपद्यत इति तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत् सत्य-
मयितयम् । किन्तुमन्त्रेष्वृग्वेदाद्याख्येषु कर्माण्यग्निहोता-

सृज्यमानं सर्वपदार्थाभिन्नत्वलक्षणं तपो न तु क्लेशरूप प्रजा-
पतीनामिवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति प्रथममुण्डके प्रथमखण्डभाष्यटीका ।

अनादिस्वपादानरूपेणानन्तो ब्रह्मज्ञानात् प्रागत्यन्तासम्भ-
वात् प्रत्येकं शरीरिभिर्जातव्यो दुःखरूपत्वादित्यनेन । यदाहु-
रेकाजीपजादिनः एकास्तेतन्ममेकायेवाविद्यया बद्धं ससरति ।

चरयं नियतं सत्यकामा एषः वः पन्थाः सुकृतस्य
लोके ॥ १ ॥

द्योनि मन्त्रं च प्रकाशितानि कवयो मेधाविनो वशिष्ठादयो
यान्यपश्यन् दृष्टवन्तः । यत्तदेतत्कृत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधन-
त्वात् तानि च वेदविहितान्युपिष्टानि कर्माणि त्रेतायां,
त्रयो संयोगस्तघ्नायां होत्राध्वर्य्वोहावप्रकाराद्यामधिकरण-
भूतायां बहुधा बहुप्रकारां सन्ततानि प्रवृत्तानि कर्मिभिः
क्रियमाणानि त्रेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तानि अतो यूयं
तान्याचरय निर्वर्त्तयय नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूत-
कर्मफलकामाः सन्तः । एष वो युष्माकं यथा मन्या मार्गः
सुकृतस्य स्वयं निर्वर्त्तितस्य कर्मणो लोके फले निमित्तं
लोकान्ते दृश्यते भुज्यते इति कर्मफलं लोक उच्यते । तदर्थं
तन्प्राप्तये एष मार्ग इत्यर्थः । यानि यान्यग्निहोत्रादीनि
सध्यविहितानि कर्माणि तान्येव मन्याऽवश्यफलप्राप्ति-
साधनमित्यर्थः ॥ १ ॥

तदेव कदाचिन्मुच्यते नाऽस्मदादीनां बन्धमोचौ स्त इति तद-
धान्तं भवति । श्रुतिवहिष्कृतत्वात् । सुप्तोऽपि क्रियाकारक-
फलमेदस्य प्रहारं भवति । बुद्धिपूर्वकप्रहाणस्य ततो विज्ञेय-
माह । सामस्येनेति । सोपाध्यविद्याकार्यस्याविद्याप्रहाणे-
नात्यन्तिकप्रहाणं विद्याफलमित्यर्थः । अमरोऽपश्यरहितः ।
अमृतो नाशरहित इत्यर्थः । अपरविद्यायाः परविद्यायाश्च
विषयो प्रदर्शं पूर्वमपरविद्याया विषयदर्शने श्रुतेरभिप्राय-

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।
तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेच्छ्रद्धया
हुतम् ॥ २ ॥

तत्राग्निहोत्रमेव तावत् प्रथमं प्रदर्शयते प्रदेर्गनार्थ-
मुच्यते । सर्वकर्माणां प्रायस्यात् । कथम् । यदैव धनैरभ्या-
हितैः सम्यगिद्धे समिद्धे हव्यवाहने लेलायते चक्षति अर्च-
स्तदा तस्मिन् काले लेलायमाने चक्षत्यर्चिष्याज्यभागा वा-
ऽऽज्यभागयोरन्तरेण मध्ये आवापस्थाने आहुतीः प्रतिपाद-
येत् प्रक्षिपेद्देयतामुद्दिश्य । अनेकाहःप्रयोगापेक्षयाऽऽहुती-
रिति बहुवचनम् । एष सम्यगाहुतीप्रक्षेपादिलक्षणकर्म-
मार्गो लोकप्राप्तये पन्थाः । अथवाहुतं तस्य च सम्यक्-
चरणं दुष्करम् । विपत्तयस्त्वनेका भवन्ति ॥ २ ॥

माह । पूर्वं तावदिति । यदीष्टसाधनतयाऽनिष्टसाधनतया वा
वेदेन बोध्यते कर्म तस्यासति प्रतिबन्धे तत्साधनत्वाव्यभि-
चार । सत्यत्वं न स्वरूपाबाधत्वं भूवा ह्येते इत्यादिना
निन्दितत्वात् स्वरूपबाधत्वेऽपि चार्थक्षियामामर्शं सप्तकामि-
न्यामिव घटत इत्यभिप्रेत्याह । तदेतत् सत्यमिति । ऋग्वेद-
विहित पदार्थो होत्रम् । यजुर्वेदविहित आध्वर्यवम् । साम-
वेदविहित ओजावम् । तद्रूपायां वेतायामित्यर्थः ॥ १ ॥

सत्यवाप्ता मोक्षकामा इति समुच्चयाभिप्रायेण व्याख्यान-
मयुक्तम् । एष च पन्थाः सुकृतस्य लोक इति स्वर्गफलसाधनत्व-
विषयशेषविरोधादित्याहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयो राज्य-

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्य-
मनाग्रयणमतिथिवर्जितञ्च । अहुतमवैश्वदेवमवि-
धिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनन्ति ॥३॥

कुर्यम् । यस्याग्निहोत्रविशेषोऽग्निहोत्रमदर्शं दर्शाख्येन
कर्मणा वर्जितम् । अग्निहोत्रविशेषोऽव्ययकर्तव्यत्वाद्दर्शस्य ।
अग्निहोत्रसम्बन्धमग्निहोत्रविशेषणमिव भवति । तदन्वितं
मानमित्येतत् । तथाऽपौर्णमासमित्यादिष्वप्यग्निहोत्रविशे-
षणत्वं द्रष्टव्यम् । अग्निहोत्राद्वत्त्वाविशिष्टत्वाद्दर्शमपौर्णमासं
पौर्णमासकर्मवर्जितम् । अचातुर्मास्यश्चातुर्मास्यकर्मवर्जि-
तम् । अनाग्रयणं शरदादिकर्तव्यं तच्च न क्रियते यस्य ।
तथाऽतिथिवर्जितञ्चातिथिपूजनञ्चाह्वयजन्यक्रियाणामस्य स्वयं
सम्यग्ग्निहोत्रकालेऽहुतम् । अदर्शादिवैश्वदेवकर्मवर्जितं
हव्यमानसम्यविधिना हुतं न यथा हुतमित्येतत् । एवं
हुतमप्यादितमग्निहोत्रादुपलक्षितं कर्म किं करोतीत्युच्यते
आसप्तमान् सप्तममहितोस्तस्य कर्तुं लोकान् हिनस्तीत्यास-
मात्रफलत्वात् । सम्यक्क्रियमाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणाम-
रूपेण भूरादयः सत्त्वान्ताः सप्तलोकाः फलं प्राप्नुयते । ते

भागाविन्येते अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति दर्शपौर्णमासे ।
तयोर्मध्येऽन्ये यागा अनुष्ठेयन्ते । तन्मध्यमावापस्यानमुच्यते ।
अग्निहोत्रादुत्थोर्हित्व प्रसिद्धम् । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये
स्वाहेति प्रातः । अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति मायम् ।
तत्कथमग्निहोत्रं प्रकथ्याहुतीरिति बहुवचनं तत्राह । अनेकाह

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता
या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च
देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा ॥ ४ ॥

एतेषु यच्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहु-
तयो ह्याददायन् । तन्नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो
यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

श्लोका एवभूतनाग्निहोत्रादिकर्मणा अप्राप्यत्वा हिंस्यन्त
इवायासमाव्रन्त्वथभिचारीत्यतो दिनस्तीत्युच्यते । पिण्ड-
दानाद्यनुग्रहेण वा भग्न्यध्यमानाः पितृपितामहप्रपितामहाः
पुत्रपौत्रप्रपौत्राः स्वात्मोपकाराः सप्तलोका उक्तप्रकारेणाग्नि-
होत्रादिना न भयन्तीति हिंस्यन्त इत्युच्यते ॥ ३ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च
सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलायमाना
दहनस्य जिह्वाः । अग्नेर्हविराहुशिघ्रसनार्या एताः सप्त
जिह्वा ॥ ४ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभिर्देषु योऽग्निहोत्री चरत्वग्निहोत्रादि
भ्राजमानेषु दीप्यमानेषु । यथाकालञ्च यम्य कर्मणी यः

इति । अनेकेष्वहं सु प्रयोगानुष्ठानानि तदपेक्षयेत्वर्यः । दर्श-
पूर्णमासस्याग्निहोत्राद्वत्वे प्रमाणाभावात् कथं तदकरणमग्नि-
होत्रस्य विपत्तिरित्याशङ्क्य यावज्जीवचोदनावशादग्निहोत्रियो-
ऽप्यशक्यव्यवत्वात् तदकरणं भवेद्विपत्तिरित्यभिप्रेत्य विशेषणम् ।

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य
रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभि-
वदन्त्योऽर्चयन्त्या एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्म-
लोकः ॥ ६ ॥

कालस्तत्कालं यथाकालं यजमानमाददायत्राददाना आहु-
तयो यजमानेन निर्वर्त्तिता अग्निं नयन्ति प्रापयन्त्येता
आहुतयो ये इमा अग्नेन निर्वर्त्तिताः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा
रश्मिद्वारेतिवर्थः । यत्र यस्मिन् सर्गं देवानां पतिरिन्द्र
एकः सर्वानुपयधिवसतीत्यधिवासः ॥ ५ ॥

कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यते एह्ये-
हीत्याहुतयः । सुवर्चसो दीप्तिमत्यः । किञ्च प्रियामिष्टां
वाचं सुत्वादिलक्षणाभिवदन्त्य उच्चारयन्त्यः पूजयन्त्यस्यैष
धो गुप्ताक पुण्यः सुकृतो यथा ब्रह्मलोकः फलरूपः एवं
प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः
प्रकरणम् ॥ ६ ॥

शरदादिषु नूतनावेन कर्त्तव्यमाययणं कर्मा । अदस्य वैश्वदेव-
मिति विशेषणम् । वैश्वदेवस्याग्निहोत्वानामहत्वेऽप्यवश्यकर्त्तव्य-
त्वादित्यर्थे पिण्डोदकदानेन पित्रादीनां त्रयाणां सुपकरोति ।
यजमानपुत्रादीनाञ्च त्रयाणां आसादिदानेन । ततो मध्य
वर्त्तिना यजमानेन सम्बध्यमानः पूर्वं त्वय उत्तरे च त्वयो
गृह्णन्त इत्याह । पिण्डदानादीति । आहुतयो यजमानं
वहन्तीति सम्बन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

भवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्त-
मवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यान्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्त्तमानाः स्वयं धीराः
पण्डितस्मन्यमानाः । जड्वन्यमानाः परियन्ति
मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथाम्बाः ॥ ८ ॥

एवञ्च ज्ञानरहितं कर्मतापफलमविद्याकाम्यकर्मकार्य-
मतोऽसारं दुःखमूलमिति निन्द्यते । भवाविनाशिन इत्यर्थः ।
हि यस्मादेते अदृढा अस्विरा यज्ञरूपा यज्ञस्य रूपाणि
यज्ञरूपा यज्ञनिर्वर्त्तका अष्टादशाष्टादशसंज्ञकाः । षोडश-
त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्षष्टादश एतदाश्रया उक्तं कथितं
शास्त्रेण । येष्वष्टादशस्वरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म ।
अतस्तेषामवरकर्माश्रयाणामष्टादशानामदृढतया भवत्वात्
भवते सह फलेन तत्साध्यं कर्म । कुण्डविनाशादिवत्
क्षीरदध्यादीनां तत्स्थाननाशः । यत एवमेतत्कर्म श्रेय
इति येऽभिनन्दन्त्यभिष्टयन्त्यविवेकिनो मूढाः अतस्ते जरा
मृत्युश्च परामृत्युं किञ्चित् कालं सर्गं म्रित्वा पुनरेवापि यन्ति
भूयोऽपि गच्छन्ति ॥ ७ ॥

• किञ्चाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्त्तमाना अविवेकप्रायाः
स्वयं ययमेव धीरा धीमन्तः पण्डिता विदितवेदितव्याद्येति

रूप्यते निरूप्यते यदाश्रयतया यज्ञास्ते यज्ञरूपाः । वय-

अविद्यायां बहुधा वर्त्तमाना वयं कृतार्था
इत्यभिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति
रागात्तेलातुराः क्षीणलोकाश्चावन्ते ॥ ८ ॥

इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेद-
यन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेन
लोकं हीनतरश्चाविशन्ति ॥ १० ॥

मन्यमाना आत्मानं मन्भावयन्तस्ते च जहन्न्यमाना जरा-
रोगाद्यनेकानयैवातैर्हिन्यमाना भ्रमं प्रीद्यमानाः परित्यज्य
विभ्रमन्ति मूढाः । दर्शनवर्जितत्वादन्वेनैवाचक्षुष्कैर्गैव नीय-
मानाः प्रदृश्यमानमार्गा यथा लोकेऽस्या अक्षिरहिता गर्त-
कण्टकादी पतन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

किञ्चाविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्त्तमानाः वयमेव
कृतार्थाः कृतप्रयोजना इत्येवमभिमन्यन्त्यभिमनं कुर्वन्ति
बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्
कर्मफलरागाभिभवनिमित्तं तेन कारणेनातुरा दुःखार्ताः
सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफलाः स्वर्गलोकाश्चावन्ते ॥ ८ ॥

इष्टापूर्त्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं कर्म । पूत्तं वापो-
क्षूपतडागादि स्मार्त्तं मन्यमाना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थ-
साधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तोऽन्यदात्मज्ञानाख्य श्रेयः

मरेति तत्त्वदर्शुपदेशानपि चतया समनोरथेनैवेत्यर्थः ॥६॥७॥८॥

कं सुखं न भवतीत्येकं दुःखं तत्र विद्यते यच्चिन्नसौ नाकः ।

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता
विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः । सूर्य्यद्वारेण ते
विरजाः प्रयान्ति यत्रासृतः स पुरुषो ह्यव्य-
यात्मा ॥ ११ ॥

साधनं न वेदयन्ति न जानन्ति प्रमूढाः पुत्रपशुवधादिषु
प्रमत्ततया मूढास्ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठे उपरिस्थाने
सुस्रुते भोगायतनेऽनुभूत्वाऽनुभूय कर्मफलं पुनरिमं लोकां
मानुषमस्माद्वीनतरं वा तिर्य्यङ् नरकादिलक्ष्णं यथाकर्मशेषं
विशन्ति ॥ १० ॥

ये पुनर्ज्ञानयुक्तास्तद्विपरीतयानप्रस्थाः सश्रासिनश्च तपः-
श्रद्धे हि तपः स्वाययविहितं कर्म । यत्रा हिरण्यगर्भादि-
विप्रया विद्या ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति सेयन्तेऽरण्ये वर्त्त-
मानाः सन्तः । शान्ता उपरतकरणग्रामाः । विद्वांसो
गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः । भैक्षचर्यां चरतः परि-
ग्रहाभावादुपवसन्त्यरण्य इति सम्बन्धः । सूर्य्यद्वारेण
सूर्य्येऽपि लक्षितेनोत्तरायणेन यथा ते विरजा विरजसः
क्षीणमुखपापकर्माणः सन्त इत्यर्थः । प्रकर्षेण यान्ति यत्र
यस्मिन् सत्यलोकादावसृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो
ह्यव्ययात्मा अथयस्वभावो यावत्ससारः स्थायी । एतदन्तानु
मसारगतयोऽपरविद्यागम्याः । नन्वेतं मोक्षमिच्छन्ति केचिन्न
ह्येव सर्वे प्रविलीयन्ते कामास्ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
मुक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्तीति । श्रुतिभ्यः प्रकरणश्च ।

परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणी
निर्वेदमायान्नास्त्यक्तः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं

अपरविद्याप्रकरणो हि प्रवृत्तेन ह्यकस्मान्मोक्षप्रसङ्गोऽस्ति
विर्जस्वत्वापेक्षिकं समस्तमपरविद्याकार्यं साध्यसाधन-
तत्त्वण क्रियाकारकफलभेदभिन्नं द्वैतम् । एतावद्विरण्यगर्भ-
प्राप्त्यवसानम् । तथाच श्यावराद्यां संसारगतिमनुक्रामताम् ।
अज्ञा विश्वसृजो धर्मो महानध्यक्तमेव च । उत्तमां
सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिण इति ॥ ११ ॥

अथेदानीमस्मात् साध्यसाधनरूपात् सर्वस्मात् संसाराद्
विरक्तस्य विद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते । परीक्ष्य
यदेतद्वेदाद्यपरविद्याविषयं स्वाभाविकविद्याकामकर्म-
दोषवत्पुरुषानुष्ठेयमविद्यादिदोषवत् एव पुरुषं प्रति-
विहितत्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताय लोका ये दक्षिणोत्तरमार्ग-
लक्षणाः फलभूता ये च विहिताकारणप्रतिषेधातिक्रमदोष-
माध्या नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्तानेतान् परीक्ष्य प्रत्यचानु-
मानोपमानागमैः सर्वतो याथात्म्येनावधार्य लोकान् संसार-
गतिभूतानव्यक्तादिस्यावराक्तान् व्याकृताव्याकृतलक्षणात्
भोजादुत्पदितग्नितरोत्पत्ति-निमित्ताननेकानर्घशतमहस्रसङ्कु-
मान् कदलोगर्भवदसाराम्नायामरीच्युदकगन्धर्वनगराकार-

केशनकर्मिणां फलमुक्त्वा सगुणब्रह्मज्ञानमहितायमकर्मिणा
फलं संसारलोचरमेव दर्शयति । पुनर्ज्ञानयुक्ता इत्यादिना ।

स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्म-
निष्ठम् ॥ १२ ॥

स्वप्रजनबुद्बुदफेनसमान् प्रतिक्षणध्वंसान् पृथतः कृत्वाऽविद्या-
कामदोषप्रवर्त्तितकर्मचितान् धर्माधर्मेनिर्वर्त्तकानित्येतद्
ब्राह्मणस्यैव विज्ञेयतोऽधिकारः । सर्वत्वागेन ब्रह्मविद्याया-
मिति ब्राह्मणग्रहणम् । परोक्ष लोकान् किं कुर्यादित्युच्यते ।
नियंदं निःपूर्वा विदिरत् वैराग्यार्थं । वैराग्य-
मायात् कुर्यादित्येतत् । स वैराग्यप्रकारः प्रदर्श्यते । इह
संमारे नास्ति कश्चिदप्युक्तः पदार्थः । सर्व एव हि लोकाः
कर्मचिताः कर्मचितत्वाच्चानित्याः । न नित्यं किञ्चिदस्ती-
त्यभिप्रायः । सर्वन्तु कर्मानित्यस्यैव साधनम् । यस्माच्चतु-
र्विधमेव हि सर्वं कर्म कार्णेमुत्पाद्यमाप्य संस्कार्यं यिकार्यं
वा नातः परं कर्मणां विषयोऽस्ति । अहञ्च नित्येनामृतेनाम-
येन कूटस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्यो न तद्विपरीतेन । अतः
किं कृतेन कर्मणाऽऽयासबाहुन्येनानर्घसाधनेनेत्येवं निर्विणो-
ऽभयं गियमकृतं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं विज्ञेयेणाभिगमार्थं
स निर्विणो ब्राह्मणो गुरुमेवाचार्यं श्रमदमदयासम्पन्नमधि-
गच्छेत् । शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न

परस्ये स्त्रोजनामक्षीर्णं देशे मुक्तानामिहैव सर्वकामप्रवि-
लयं मर्यात्तमव्यञ्जं दर्शयन्ति श्रुतयः । ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तु देश-
परिच्छिन्नफलं ततो न भोक्ष इत्याह । इहेवेति । ब्रह्मा
चतुर्मुखः । विश्वसृजः प्रजापतयो मरीचिप्रभृतयः । धर्मो

तस्मै स० विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्त-
चित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद
सत्त्वं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इति प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ।

इति प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १॥

कुर्यादित्येतदुरुमेवेत्यवधारणफलम् । समित्पाणिः समिद्धार-
गृहीतहस्तः श्रोत्रियमध्ययनश्रुतार्थसम्पन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा
सर्वकर्माणि केवलेऽहये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं
ब्रह्मनिष्ठस्तपोनिष्ठ इति यावत् । न हि कर्मणि ब्रह्मनिष्ठा
सम्भवति कर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात् । स तं शुरुं विधि-
बदुपसन्नः प्रमाद्य वृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम् ॥ १२ ॥

तस्मै स विद्वान् शुर्वर्गब्रह्मविदुपसन्नायोपगताय । सम्यग्यथा-
शास्त्रमित्येतत् । प्रशान्तचित्तायोपरतदर्पादिदीपाय । शमान्वि-
त्ताय धाम्नेन्द्रियोपरमेष्ठे च युक्ताय सर्वतो विरक्तायेत्येतत् ।
येन विज्ञानेन यथा विद्यया च परयाऽक्षरमद्रेष्यादिविशेषणं
तदेवाक्षरं पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात् पुरिगयनाच्च सत्यं तदेव

यमः । महान् सूत्रास्ताः । अव्यक्तं त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः ।
मात्स्विकीं सत्परिणामज्ञानमहितकर्माफलभूतामित्यर्थः ।
ऐहिककर्माफलस्य पुत्रादेर्नाशविषयं प्रत्यक्षं विमतमनित्यं कृत-
कत्वाद्वदित्यनुमानमासुप्तिकनाशविषयम् । तदप्येह कर्मा-
जितो लोकाः क्षीयन् इत्याद्यागमस्मृतिरनित्यत्वेन सर्वात्मनाव-
धार्येत्यर्थः । नैतादृशं ब्राह्मणम्यास्ति वित्तम् । यथैकता सन्मता

तदेतत्सत्यं यथा मुदीप्तात् पावकाद्वि-
स्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथा-

परमार्थ-स्वाभाव्यादक्षरत्वाच्चरणादक्षतत्वादक्षयत्वाच्च वेद
विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावग्रीवाच्च प्रवृत्त्या-
दित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्थायप्राप्तमिष्य-
निस्तारणमविद्यामहोदधेः ॥ १३ ॥

इति प्रथममुण्डके द्वितीयमुण्डभाष्यम् ।

इति प्रथममुण्डकभाष्यं पूर्णम् ॥ १ ॥

अपरविद्यायाः सर्वं कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्-
सारो यस्मान्मूनादक्षरास्तभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तदक्षरं
पुरुषाख्यं सत्यम् । यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः स यज्ञव्य इत्युत्तरो
ग्रन्थ आरभ्यते । यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणं सत्यं
तदापेक्षिकम् । इदन्तु परविद्याविषयं परमार्थतः सत्त्व-
क्षणत्वात् । तदेतत् सत्यं यथाभूतं विद्याविषयम् । अविद्या-

इति स्मृतेः । ब्राह्मणस्येवाधिकार इत्यर्थः । कूटस्थेन परिणाम-
रहितेनाचलेन स्थन्दरहितेन ध्रुवेण प्रयत्नरहितेनाहमर्थी ।
समित्पाणिरिति विनयोपलक्षणम् । अक्षरणादित्यवयवान्यथा-
भावलक्षणपङ्क्तिमशून्यत्वात् अक्षतत्वादित्यवयवावेत्यगरीर-
त्वादिकारशून्यत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

इति प्रथममुण्डके द्वितीयमुण्डभाष्यटीका ॥ २ ॥

इति प्रथममुण्डकभाष्यटीका ॥ १ ॥

क्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि
यन्ति ॥ १ ॥

विषयत्वाच्चानृतमितरत् । अत्यन्तपरोक्षत्वात् । कथं नाम
प्रत्यक्षबुद्धेरं प्रतिपद्येरविति दृष्टान्तमाह । यथा सुदी-
प्तात् सुदुदीप्तादिवात् पावकादग्नेर्विस्फुलिङ्गा अन्यवयवाः,
सहस्रशोऽनेकशः प्रभवन्ति निर्गच्छन्ति स्वरूपा अग्नि-
सलक्षणा एवं तथोक्तलक्षणादक्षराद्विविधा नानादेहोपाधि-
भेदमनुविधीयमानत्वाद्विविधा ई सोम्य भावा जीवा आका-
शादिवद्वटादियरिच्छिन्नाः सुपिरभेदात् घटाद्युपाधिभेदमनु-
भवन्ति । एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिभेदमनुप्रजायन्ते
तत्र चैव तस्मिन्नेवाक्षरेऽपि यन्ति देहोपाधिविलयमनु-
व्रज्यन्ते घटादिविलयमन्विव सुपिरभेदाः । यथाऽऽकाशस्य
सुपिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव तद्वद-
क्षरस्यापि नामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेव जीवोत्पत्ति-
प्रलयनिमित्तत्वम् ॥ १ ॥

इ विद्ये वेदितव्य इत्युपन्यस्यापरविद्यामाद्यमुण्डकेन
प्रपञ्च परविद्यासत्त्वता प्रपञ्चयितुं द्वितीयमुण्डकारम्भ इत्याह ।
अपरविद्याया इत्योदिना । कर्मणोऽपि प्रागसत्यत्वमुक्तं तद-
दिदं सत्यत्वं न मन्तव्यमित्याह । यदपरविद्याविषयमिति ।
विपीयते विशेयते विद्याऽनेनेति । व्युत्पत्त्या विषयशब्दस्य
वस्तुपरत्वात्पुंसकलिङ्गत्वं परमार्थतः सङ्गक्षणादत्यन्तावाध्य-
त्वादित्यर्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वादिति शास्त्रैकगम्यत्वादपूर्वबुद्ध-

दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो

नासरूपबीजभूतादव्याकृताख्यात् स्वरविकारापेक्षया परादक्षरात् परं यत् सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैवं स्वरूपः माकाशस्यैव सर्वमूर्त्तिवर्जितं नेति नेतीत्यादिविशेषणं विवक्षन्नाह । दिव्यो द्योतनवान् स्वयं ज्योतिष्ठात् । दिवि वा स्वात्मनि भवोऽलौकिको वा । हि यस्मादमूर्त्तः सर्वमूर्त्तिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरि शयो वा । दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्त्तत इति । अजो न जायते कुतश्चित् स्वतोऽजस्र जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा जलबुद्बुदादेर्वायुादि । यथा नभःसुपिरभेदानां घटादिसर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात् तत्प्रतिषेधेन सर्वे प्रतिपिहा भवन्ति । स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽतोऽजरोऽमृतोऽक्षयो भुवोऽभय इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु स प्राणः सुमनाः सेन्द्रियः सविषयः

• •

ब्रह्मणप्रत्यक्षं न मन्भवति साक्षात्काराधीनञ्च कैवल्यं ततः कथं नाम सत्यमक्षरं प्रत्यक्षवत्प्रतिपद्येरन् मुमुक्षुव इत्यभिप्रेत्य जीवब्रह्मणोरैकत्वे दृष्टान्तमाह । यथा सुदीप्तादिति । एकत्वे सति प्रत्यग्रूपम्यापरोक्षत्वादब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्षत्वं भविष्यति । घटैकदेशप्रत्यक्षवदित्यर्थः । यथा विभक्तदेशावच्छिन्नत्वेन विष्णुर्जिह्वेष्ववयवत्वादिव्यवहारः स्वतः पुनरग्न्यात्मत्वमेवोष्णप्रकाशत्वाविशेषात् तथा चिद्रूपत्वाविशेषाज्जीवानां स्वतो ब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः
परः ॥ २ ॥

इव प्रत्यक्षभासंते तन्मन्मादिमदिवाकाशं तथापि तु स्वतः
परमार्थदृष्टो नाम प्राणो विद्यमानः क्रियाशक्तिभेदवायव-
नार्त्तको वायुर्यस्मिन्न विद्यते असावप्राणः । तथाऽमना
अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्सङ्ख्यायात्मकं मनोऽप्यविद्यमान
यस्मिन् सोऽयममना अप्राणो ह्यमनायेति । प्राणादिवायु-
भेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा बुद्धिमनसो बुद्धीन्द्रि-
याणि तद्विषयाश्च प्रतिपिडा वेदितव्याः । यथा नृत्यन्तरे
ध्यायतीव लेलायतीवेति । यस्माच्चैव प्रतिपिडोपाधिरद्वय-
स्तस्माच्छुभ्रः शुद्धः । अतोऽक्षराधामरूपबीजोपाधिलक्षित-
स्वरूपात् सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात् परं
तदुपाधिलक्षणमव्याकृतारत्यमक्षरं सर्वविकारम्यस्तस्मात्

अक्षरस्यापि , जीवीत्यतिप्रलयनिमित्तत्वमौपाधिकमुक्त
मेकत्वसिद्ध्यर्थम् । तत्त्वतः स्तुतिनिमित्तनैमित्तकभावोऽपि
नास्तीत्याह नामरूपबीजभूतादिति । देहापेक्षया यदाह्या
भ्यन्तरश्च प्रसिद्ध तेन सह तादात्म्येन तदधिष्ठानतया वा वर्तते
इति सवाह्याभ्यन्तरः । अत एव सर्वात्मत्वात् तदव्यतिरिक्त
निमित्ताभावादतोऽज इत्यर्थः । जायते अस्ति विप्ररिणमबे
ब्रह्मते अप्रचीयते विनश्यतीत्येवामादिभावविकाराणां तात्पर्यं
मज्जशब्दस्याह । सर्वभावविकाराणामिति । जीवानां प्राणादि
मत्त्वात् तदात्मत्वे ब्रह्मणोऽपि प्राणादिमत्त्व प्राप्त तन्निवर्त-
यति । यद्यपीत्यादिना । स्मृतिसंशयाद्यनेकज्ञानेषु शक्ति-

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥३॥

परतोऽक्षरात् परो निरुपाधिकः पुरुष इत्यर्थः । यस्मिंस्तद-
काशाख्यमक्षरं सव्यवहारविषयमीतश्च प्रीतश्च । दक्षं पुन-
रप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते । यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः
पुरुष इव स्वेनात्मना सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्य-
मानेन प्राणादिमत्त्वं भवेत्तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः
सन्ति । अतोऽप्राणादिमान् परः पुरुषः ॥ २ ॥

यथाऽनुत्पन्ने पुत्रे अपुत्रो देवदत्तः कथं ते न मन्ति
प्राणादय इत्युच्यते । यस्मादेव पुरुषाब्रामरूपबीजोपाधि-
नक्षिताज्जायते उत्पद्यतेऽपिद्याविषयविकारभृतो नामधेयो-
ऽनृतात्मकः प्राणः । वाचारम्भण विकारो नामधेयमिति
श्रुत्यन्तरात् । न हि तनाविद्याविषये गुणानृतेन प्राणेन

विशेषोऽस्यास्तीति तथोक्तं नामरूपयोर्वीजं ब्रह्म तस्योपाधि-
तया लक्षितं शुद्धस्य कारणत्वानुपपत्त्या गमित स्वरूपमस्येति
तथोक्तम् । तस्मादुपाधिरूपात् तद्विगिष्टरूपाच्च यतोऽक्षरात्
पर इति सम्बन्धः । कथं मायातत्त्वस्याक्षरस्य वरत्वमित्या-
काङ्क्षायामाह । सर्वकार्येति । कार्यं ह्यपरं प्रसिद्धम् । तत्
कारणत्वेन गम्यमानत्वाभावात्तत्त्वं परम् । योक्तिकबाधाद-
निर्वाच्यत्वेऽपि स्वरूपोच्छेदाभावादक्षरम् । तदुक्तं गीतायाम् ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कृत्स्नोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्तन्यः
परमात्मेत्युदाहृत इति ॥ २ ॥

समाश्रितं परस्य स्यादपुत्रस्य स्वप्नदृष्टेनेव पुत्रेण पुत्रत्वम् ।
 एव मनः सर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मादेव जायन्ते ।
 तस्मात् मिहमम्य निरुपचरतमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः । यथा
 च प्राणोत्पत्तेः परमार्थतोऽमन्तस्तथा प्रणीनार्थेति द्रष्टव्या
 यथा करुणानि मनश्चेन्द्रियाणि तथा शरीरविषयकारणानि
 भूतानि स्वमाकाशं वायुर्वाह्य आवहादिभेदः । ज्योतिरग्निः ।
 आप उदकम् । पृथिवी धरित्री विज्ञेय सर्वस्य धारिणी ।
 एतानि च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोत्तरोत्तरगुणानि पूर्वपूर्वगुण-
 सहितान्येतस्मादेव जायन्ते । सहेपतः परविद्याविषयमक्षरं

यदेव चैतन्यं निरुपाधिकं गृहमविकल्पं ब्रह्म तत्त्वज्ञाना-
 जीवानां कैवल्यं तदेव मायाप्रतिबिम्बितरूपेण कारणं भवतो-
 त्यह । यस्मादेवेति । प्राणोत्पत्तेरुहं तर्हि सा प्राणत्वमात्मनो
 भविष्यतीति शङ्कानिष्ठत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं प्राणस्य विगेषण-
 माह । अविद्याविषय इति । नामधेयमिति वाङ्मात्रो न वस्तु-
 क्तत इत्यर्थः । प्राणादीनां य उत्क्रमोपक्रमेण बाध्यते । गताः
 कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठा इति । भूतेषु तदयश्चरणेन प्राणानां
 भीतिकत्वावगमाद् भूतोत्पत्त्यनन्तरं प्राणोत्पत्तिर्द्रष्टव्येत्यभिमुख-
 मागच्छन् वायुः प्रवहः पुरतो गच्छन् प्रवह इत्यादिभेदः शब्द-
 स्पर्शरूपरसगन्धा उत्तरोत्तरगुणा येषां तानि तयोक्तानि । यथा
 शुकतन्त्रवस्थापचादन्वयिकारणाज्जायमानः पटः शुकगुणो
 जायते तथाकाशवस्थापचाद् वज्रगुणो जायमानो वायुराकाश-
 गुणेन शब्देनान्वितो जायते । तथैव वायुभावापचाद् वज्रगुणो-
 ऽग्निसाधुणेनान्वितो जायत इति द्रष्टव्यम् । ननु सूक्ष्माणि
 भूतानि प्रथममुत्पद्यन्ते अनन्तरं तासां विवृतं विवृतमेकैक-

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे
वाग्विवृतांश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्व-
मस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येय सर्वभूतान्तरात्मा ॥४॥

निर्विशेषं पुरुषं सत्यं दिव्यो ह्यमूर्त इत्यादिना मूर्तेः शोभा
पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण यत्तद्व्यमिति प्रकृते सङ्केपविस्त-
रोक्तो हि पदार्थः सुखादिगम्यो भवति सूत्रभाष्योक्ति-
र्यदति ॥ ३ ॥

योऽपि प्रथमजात्प्राणादिरख्यगर्भाज्जायतेऽस्यान्तर्विराट्
स तत्त्वान्तरिचतत्त्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाज्जायत
एव तन्मयश्चेत्येतदर्थमाह । तच्च विगिनष्टि । अग्निर्भुलोकः ।
असौ वायु लोको गौतमाग्निरिति श्रुतेः । मूर्धा यस्योत्तमाङ्गं
शिरः । चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति । चन्द्रसूर्यौ यस्येति

मकरोदिति । पञ्चीकरणोपलक्षणार्थं विवृत् करणश्रुतेः पञ्चा-
त्मकत्वमयगम्यते । तत एकैकस्य भूतस्य गुणवत्त्वं वर्णितमन्यत्र
कथमिह पञ्चीकरणमनादृत्य प्रथमसर्गेण वाऽऽकाशस्यैकगुणत्वं
यायोर्हि द्विगुणत्वं तैजसस्त्रिगुणत्वमित्याद्युच्यते । सत्यम् ।
भूतमर्गं तात्पर्याभावद्योतनाय प्रक्रियान्तरं न विरुध्यते । न
ह्येतत् प्रतिबद्धं किञ्चित् फलं श्रूयते । अतएव गुणगुणीभावो
ऽपि न वैशेषिकपक्षवदिह विवर्जितः । किन्तु राज्ञोः शिर-
इति तदव्यपदेगमात्रम् । विस्तरेण त्वन्वकार्यपर्यन्तं तेन
तेनाकारेण ब्रह्मैव विवर्त्तित इति प्रपञ्च्यते । ततोऽतिरिक्त-
स्याणुमात्रस्यामश्वत्तमिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भव-
तीति प्रदर्शितमित्यर्थः ॥ ३ ॥

‘तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्
पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् । पुमान् रेतः
सिञ्चति योषितायां वह्नीः प्रजाः पुरुषात्
सम्प्रसूताः ॥ ५ ॥

सर्वत्रानुमङ्गः कर्त्तव्यः । अन्येत्यस्य पदस्य वक्ष्यमाणस्य
यस्येति विपरिणामं कृत्वा दिग्गः श्रोत्रे यस्य । वाग्विब्रता
उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदाः । यस्य वायुः प्राणो यस्य
हृदयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य यस्येत्येतत् । सर्वं
ज्ञानःकरणविकारमेव जगन्नस्यैव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात् ।
जागरितेऽपि तत एवाग्निविष्कुनिहवद्विप्रतिष्ठानात् । यस्य
च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथम-
शरीरो वैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा । स
हि सन्भूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकरणात्मा
पञ्चाग्निदारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव
शुक्लात् प्रजायन्त इत्युच्यते ॥ ४ ॥

तस्मात् परस्मात् पुरुषात् प्रजावस्थानविशेषरूपोऽग्निः ।
स विशेष्यते । यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण
हि द्युलोकं समिध्यते । ततो हि द्युलोकादग्निनिष्पन्नात्
सोमात् पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः मन्थवति । तस्माच्च पर्जन्या-
दोषधयः पृथिव्यां भवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नी हुताभ्यः

सर्वेषां भूतानामिति पञ्चमहाभूतानामन्तरात्मा स्थूलपञ्च-
भूतशरीरे हि विराडित्यर्थः । पञ्चाग्निदारेणेति द्युपर्जन्य-

तस्मादृचः साम यजुंषि दीक्षा यज्ञाश्च
सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च । सम्वत्सरश्च यजमानश्च
लोकाः सोमो यत्र पचते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

पुमानग्नीरेतः सिञ्चति योषितायां योषिति योषाग्नी
स्त्रियामिति । एवङ्क्रमेण बद्धीर्वद्धः प्रजाः ब्राह्मणाद्याः
पुरुषात् परस्मात् सम्प्रसूताः समुत्पन्नाः । किञ्च कर्मसाध-
नानि फलानि च तस्मादेवेत्याह ॥ ५ ॥

कथं तस्मात् पुरुषादृचो नियताक्षरपादावसानाः गाय-
त्रादिच्छन्दो विशिष्टा मन्त्राः । साम पाञ्चभक्तिकं साम-
भक्तिकञ्च स्तोभादिगीतिविशिष्टम् । यजुंष्यनियताक्षरपदा-
वसानानि वाक्यरूपाणि एवं त्रिविधा मन्त्राः । दीक्षा
मौञ्ज्यादिलक्षणकर्तृनियमविशेषाः । यज्ञाश्च सर्वेऽग्निहोत्रा-
दयः । क्रतवः सयूपाः । दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमितसर्व-
स्वान्ताः । सम्वत्सरश्च कालकर्माङ्गे । यजमानश्च कर्त्ता ।
लोकास्तस्य कर्मफलभूतास्ते विशेष्यन्ते । सोमो यत्र येषु
पचते पुनाति लोकान् यत्र येषु सूर्यस्तपति ते च दक्षिणाय-
नोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विदद्विद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

पृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निदृष्टेः श्रुत्यन्तरप्रचोदितत्वात्तद-
द्धारिणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

पाञ्चभक्तिकमिति हि द्वारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनास्थाः
पञ्च भक्तयोऽवयवा यस्य तथोक्तम् । सामभक्तिकमिति हि द्वार-
प्रस्तावाद्युद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधानास्थाः सप्त भक्तयो यस्य

तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसूताः साध्या
मनुष्याः पशवो वयांसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ
तपश्च अडा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्तार्चिषः
समिधः सप्त होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति
प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

तस्माच्च पुरुषात् कर्माद्भूता देवा बहुधा वस्वादिगण-
भेदेन सम्यक्प्रसूताः । साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः
कर्माधिकृताः । पशवो ग्राम्यारण्याः । वयांसि पक्षिणः ।
जीवनद्य मनुष्यादीनाम् । प्राणापानौ व्रीहियवौ हवि-
र्या । तपश्च कर्माद्भूपुरुषसंस्कारनक्षत्रं स्वतन्त्रं फल-
साधनम् । अडा यत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगविस्त-
प्रसाद आस्तिक्यबुद्धिः । सत्यमदृतवर्जितं यथाभूतार्थ-
वचनश्चापीडाकरम् । °ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचारः । विधि-
चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

किञ्च सप्तशीर्षिणाः प्राणास्तस्मादेव पुरुषात् प्रभवन्ति ।
तेषाञ्च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वस्वविषयावद्योतनानि । तथा
सप्त समिधः सप्त विषयाः । विषयैर्हि समिध्यन्ते प्राणाः ।

तथोक्तम् । स्तोमोऽर्थशून्या घर्षा । विश्वजित् सर्वमिधयोः
सर्वस्वदादिणा अत एकाद्वामारभ्य सर्वस्वान्ता दक्षिणा भवन्ती-
त्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते
सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च
येनैव भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ६ ॥ .

सप्तहोमास्तद्विषयविज्ञानानि । यदप्य विज्ञानं तज्जुहो-
तीति श्रुत्यन्तरात् । किञ्च सप्त इमे लोका इन्द्रियस्थानानि
येषु चरन्ति प्राणाः । प्राणा इति विशेषणात् प्राणानां विशेषण-
मिदं प्राणापानादिनिवृत्त्यर्थम् । गुहायां शरीरे हृदये
या स्वापकाले शेरत इति गुहाशयाः । निहिताः स्थापिता
धात्रा सप्त सप्त प्रति प्राणिभेदम् । यानि च आत्मयाजिनां
विदुषां कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि चाविदुषाञ्च
कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि च सर्वश्चैतत्परस्मादेव
पुरुषात् सर्वज्ञात्प्रसृतमिति प्रकरणार्थः ॥ ८ ॥

अतः पुरुषात् समुद्राः सर्वे चाराद्याः । गिरयश्च हिम-
वदादयोऽस्मादेव पुरुषात् सर्वे । स्यन्दन्ते स्रवन्ति गङ्गाद्याः
सिन्धवो नद्यः सर्वरूपाः बहुरूपाः । अस्मादेव पुरुषात् सर्वा
ओषधयो व्रीहियवाद्याः । रसश्च मधुरादिः पङ्क्तिर्धो येन
रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्त-
रात्मा लिङ्गं सूक्ष्मं शरीरम् । तदन्तराले शरीरस्यात्मन-
यात्मा बर्हत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

तपश्च कर्माङ्गमिति पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागूराजन्यस्या-
मिच्छा वैश्वस्येत्यादि श्रुतिविहितं कृच्छ्रचान्द्रायणादीत्यर्थः ।
आत्मयाजिनामिति सकलमिदमहश्च परमात्मैवेति भाष्यना-

‘पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्यायन्त्रिं
विकिरतोऽह सोम्य ॥ १० ॥

इति द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एव पुरुषात्सर्वमिदं सम्पद्यतम् । अतो वाचाराभणं
विकारो नामधेयमनृत पुरुष इत्येव सत्यम् । अतः पुरुष
एवेदं सर्वम् । न विश्वं नाम पुरुषादन्यत् किञ्चिदस्ति ।
अतो यदुक्तं तदेतदभिहितं तस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवतीति । यतस्मिन् हि परस्मिन्नात्मनि सर्वकारणे
पुरुष एवेदं विश्वं नामैतदस्तीति विज्ञातं भवतीति किं
पुनरिदं विश्वमित्युच्यते । कर्माग्निहोत्रादिलक्षणम् । तपो
ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेव तावदीदं सर्वम् । तच्चैद्वक्षणः
कार्यं तस्माद्ब्रह्म परममृतमहमेवेति यो वेद निहितं स्थितं
‘गुहायां इति सर्वप्रणिनां स एव विज्ञानादविद्यायन्त्रिमिव
हृदोभूतामविद्यावासना विकिरति विक्षिपति नाशयतीह
जीवन्नेव न मृतः सन् हि सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इति द्वितीयमुण्डके प्रथमखण्डभाष्यम् ॥ १ ॥

पूर्वकं परमेश्वराराधनबुद्ध्या ये यजन्ति तेषामित्यर्थः । यत्
‘ष्टं’ तस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तद्वि-
रूपितम् । सर्वं परमात्मनो जायते । अतस्त्वावन्मात्रं सर्वं
तस्मिन् विज्ञाते विज्ञातं भवतीत्यविद्यायन्त्रफलमभिधानेनोप-
सङ्गतमिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः सन्निहितं गुहाचरन्नाम महत्पदमवैतत्
समर्पितम् । एजत्प्राणनिमिषश्च यदेतज्जानय
सदसद्वरेण्यं परविज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥१॥

अरूपं सदत्तरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते । आविः
प्रकाशं सन्निहितं वागाद्युपाधिभिर्ज्वलति भ्राजतीति
श्रुत्यन्तराच्छब्दादीनुपलभमानवदयभासते । दर्शनश्रवण-
मननविज्ञानाद्युपाधिधर्मेराविर्भूतं सल्लस्यते हृदि सर्व-
प्राणिनाम् । यदेतदाविर्भूतं ब्रह्म सन्निहितं सम्यक्स्थितं
हृदि तद्गुहाचरं नाम गुहायाश्चरतीति दर्शनश्रवणादि-
प्रकारैर्गुहाचरमिति प्रख्यातम् । महत्सर्वमहत्त्वात् पदं पद्यते
सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात् । कथं तन्महत्पदमित्युच्यते ।
यत्तत्रास्मिन् ब्रह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं प्रवेशिते रयानाभाविव ।
एतच्चलत्पक्षादि । प्राणात्प्राणित्येति प्राणापानादिमन्त्रनुष-
ण्णादि । निमिषस्त्रिमिषादिक्रियावत् यच्चानिमिषश्च शब्दात्
समस्तमेतदवैव ब्रह्मणि समर्पितम् । एतदेवास्मदं सर्वं जानय
हे शिष्या अवगच्छय तदात्मभूतं भवतां सदसत्स्वरूपम् ।

अधुना यस्य सल्लदुपदेशभावेणादितोयं ब्रह्मास्मीति वाक्यार्थ-
ज्ञानमवत्यन्त न भवतीति तस्योपायानुष्ठानेन भवितव्य-
मित्यभिप्रेत्याह । अरूपं सदत्तरमिति । वाक्यार्थस्यैव पुनः
‘पुनर्भाविना युक्त्यनुसन्धानक्षोपाय इत्याह । उच्यते इति ।
आविःशब्दो निपातः प्रकाशवाची । ब्रह्म विश्वोपलब्ध्यात्मना
प्रकाशमानमेव सदेति भावयेदित्यर्थः । अन्यैरप्युक्तं यदस्ति

‘यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु यन्मिन् लोका निहिता
लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदुवाङ्मनः ।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तदेद्वयं सोम्य विहि ॥ २ ॥

‘सदमतोर्मूर्त्तामूर्त्तयोः स्मून्स्मून्मयोस्तद्व्यतिरेकेणाभावात् ।
वरेण्यं वरणीयं तदेकं हि सर्वस्य नित्यत्वात् प्रार्थनीयं एवं
व्यतिरिक्तं विज्ञानात् प्रजानामिति व्यवहितेन सम्बन्धो यस्मै-
किकविज्ञानागोचरमित्यर्थः । यद्वरिष्ठं वरतमम् । सर्वपदा-
र्थेषु वरेषु तद्वरेकं ब्रह्मातिशयेन धरं सर्वदोषरहितत्वात् ॥ १ ॥

किञ्च यदर्चिमद्वीतिमद्वीत्याऽऽदित्यादि दीप्यत इति दीप्ति-
मद्वब्रह्म । किञ्च यदणुभ्यः श्यामाकादिभ्योऽप्यणुस्त्वम् ।
चमृदात् स्मून्लेभ्योऽप्यतिशयेन स्मून् पृथिव्यादिभ्यः ।
यस्मिंस्तोका भूरादयो निहिताः स्थिता ये च लोकिनो
लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतन्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धा-

तदात्मरूप नान्यत्ततो भाति न चान्यदस्ति । स्वभावमवित्
प्रतिभाति केवलं साक्षं दृष्टीतेति स्यैव कल्पनेति । सन्निहित-
मिति सर्वेषां प्राणानां हृदये स्थितवागाद्युपादिभिः शब्दादी-
नुपलभ्यमानवद्वब्रह्मैव जीवभावभाष्यमवभासते । ततस्ततो-
ऽपरोक्षश्चेति मदा अरेदित्यर्थः । सर्वमिदं कार्यं परिच्छिन्नञ्च
साक्षदकार्यत्वात् परिच्छिन्नत्वाच्च घटादिवत् ततः सर्वास्पदं
यत् तदेव मायास्पदमात्ममतमिति शुद्ध्यनुसन्धानमाह । मद्यत्
पदमिति ॥ १ ॥

घटादिवदादित्यादेर्जडत्वेऽपि यद्वीतिमत्त्वे वैचित्र्यं तदनुप-
पत्त्यापि तत् कारणं सम्भावनीयमित्याह । किञ्च यदर्चिं

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपांसा
निशितं सन्धीयत । आयस्य तद्भावगतेन चेतसा
लक्ष्यं तदेवाक्षरं सौम्य विद्धि ॥ ३ ॥ .

स्तदेतत्सर्वाययमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदुवाङ्मनो वाक् च
मनश्च सर्वाणि च करणानि अन्तर्धैतन्याः । अणो हि प्राणे-
न्द्रियादिसर्वसङ्घातः । प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यन्तरात् ।
यत्प्राणादीनामन्तर्धैतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यमवितथंमतोऽमृत-
मविनाशितद्वेष्टव्यं मनसा ताडयितव्यम् । तस्मिन् मनः समा-
धानं कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सौम्य विद्धि अक्षरे चेतः
समाधत्स्व ॥ २ ॥

कथं वेदव्यमित्युच्यते । धनुरिवासनं गृहीत्वौपनि-
षदमुपनिषत्सु भयं प्रसिद्धं महास्त्रं महश्च तदस्त्रञ्च धनुस्त-
स्मिन् शरम् । किं विशिष्टमित्याह । उपांसा निशित सन्त-
ताभिध्यानं तनूकृतं संस्कृतमित्येतत् । सन्धीयत सन्धानं

मदिति । अर्चिमध्वादादित्यादियदिन्द्रियग्राह्यत्वं प्राप्तं निषे-
धति । यदणुस्य इति । परमाणुपरिमाणत्वं तर्हि म्यादिति
नागङ्गनीयमित्याह । चगम्भादिति । स्थूलत्वात् तर्हि अन्या-
धारे म्यादिति नागङ्गनीयमित्याह । यस्मिंश्लोका इति ।
प्राणादिप्रवृत्तियेतनाधिष्ठानानिवन्धनाज्जड प्रवृत्तित्वाद्द्रव्यादिप्र-
वृत्तियच्चिन्नेदे च प्रमाणाभावादहं चैतन्यमावमस्तोति विचा-
रयेदित्याह । तदेतत् सर्वाययमिति । प्राणायामाधिष्ठानत्वात्
प्राणादिनक्ष्य आत्मा द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

‘प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्मा तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेदव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

कुर्यात् । सन्नाय चायम्यालस्य सैन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषया-
दिनिवर्त्य लक्ष्य एवावर्जितं कृत्वेत्यर्थः । न हि हस्तेनैव
धनुं चायतनमिह सम्भवति । तद्भावगतेन तस्मिन् ब्रह्मस्य-
चरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्वतेन च सालक्ष्यं तदेव यद्योक्त-
लक्ष्यमचरं सोम्य विद्धि । यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते । प्रणव
मोद्धारो धनुः । यथेष्टासन लक्ष्ये शरस्य प्रवेगकारणं तदा-
त्मशरस्याचरे लक्ष्ये प्रवेगकारणमोद्धारः । प्रणवेन ह्यभ्यस्य-
मानेन सक्त्रियमाणस्तदालम्बनोऽप्रतिबन्धेनाचरेऽवतिष्ठते ।
यथा धनुपास्त द्युर्लभ्ये । अतः प्रणवो धनुरिय धनुः ।
शरो ह्यात्मोपाधिलक्षणः पर एव जलसूर्यकादिवदिह
प्रविष्टो देहे सर्वबीजप्रत्ययसाक्षितया सगर इव स्वात्मविषयो-
पलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियैकग्र-
हितेन वेदव्यं ब्रह्म न्ययम् । ततस्तदेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो
भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्ये काकत्वं फलं भवति । तथा
देहाद्यनात्मप्रत्ययतिरस्करणेनाचरेकात्मत्वं फलमापादयेदि-
त्यर्थः ॥ १ ॥ ४ ॥

विचारसमर्थस्य प्रणवमवलम्ब्य ब्रह्मात्मैकत्वे चित्तसमान-
क्रममुक्तिफलं दर्शयितुमुपक्रमते । कायं वेदव्यमित्वादिना ।
प्रणवो ब्रह्मेत्यभिधायत उपसंहृतकरणग्रामस्य प्रणवोपरक्त
यच्चैतन्मयप्रतिविम्बं स्फुरति स आमेत्यनुसन्धानं प्रणवे शर-

अग्निन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः
सहप्राणैश्च सर्वैः । तमेवैकं जनाय आत्मान-
मन्यावाचो विमुञ्चय अमृतस्यैव सेतुः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यव नाड्यः स

अक्षरस्यैव दुर्लभ्यत्वात् पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थम् ।
यस्मिन्नक्षरपुरुषे द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं समर्पितं ममश्च
सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैस्तमेव सर्वाग्रयमेकमद्वितीयं
जानय जानीय हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं युष्माकं
सर्वप्राणिनाञ्च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपां विमुञ्चत
परित्यजत । तत्प्रकाशश्च सर्वं कर्मसमाधानम् । यथाऽमृत-
स्यैव सेतुरेतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षप्राप्तये सेतुः
संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात् यथा च श्रुत्यन्तरम् । तमेव
विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति ॥ ५ ॥

किञ्च । अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा
एव संहताः सम्प्रविष्टा यत्र यस्मिन् हृदये सर्वतो देहव्या-

सन्धानम् । तस्य चित्प्रतिविम्बसन्धानं लक्ष्यवेधः । उत्तर-
ग्रन्थस्य पीनरुत्थं परिहरति । अक्षरस्यैव दुर्लभ्यत्वादिति
॥ ३ ॥ ४ ॥

समाधानं सर्वं कर्म परित्यज्यात्मैव ज्ञातव्य इत्येव हेतुमाह ।
अमृतस्येति । धनुषाऽऽयुधेन नश्यत इति तन्नक्षत्र आत्मैकत्व-
माचात्कार इत्यर्थः । कर्मसङ्गिजनसङ्गत्या कर्मश्रद्धा विषय-
श्रद्धा च बाधार्थज्ञानस्यावगत्यन्ततायाः प्रतिबन्धको विघ्नः स

एसोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । श्रीमित्येव
ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पारांय तमसः
परस्तात् ॥ ६ ॥

पितृभ्यो नाम तस्मिन् हृदये बुद्धिप्रत्ययमाक्षिभूतः स एष
प्रकृत आत्मा तस्यैव चरति चरति वर्त्तते । पश्यन् शृण्वन्
सत्त्वानी विजानन् बहुधाऽनेकधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययैर्जाय-
मान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनविधायित्वाद् घटन्ति
लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति तमात्मानमोमित्येव-
मोद्धारालम्बनाः सन्ती यथोक्तकल्पनयाध्यायथ चिन्तयत ।
उक्तञ्च । यत्तव्यम् शिष्येभ्य आचार्यैश्च जानता । शिष्याश्च
ब्रह्मविद्या विविदिषवो निवृत्तः कर्माणो मोक्षपथे
प्रवृत्ताः । तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्र्याचार्यैः ।
स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वो युक्ताकं पराय परकास्त्राय । कथ्य ।
अविद्यातमसः परस्तात् । कस्मात् । अविद्यातमसोऽविद्या-
रहितब्रह्मात्मस्वरूपमर्गमर्नायेत्यर्थः । योऽसौ तमसः परस्तात्
संसारमहोदधिं तीत्वा गन्तव्यः परविद्याविषय इति ॥ ६ ॥

माभूदिति सशनम् । न तु वाक्यार्थावगतौ निष्पन्नायां फल-
प्राप्ते विघ्नग्रहाऽस्तौत्थमिषेत्याह । परस्तादिति । मदुपदेश-
दूर्ध्वमित्यर्थः । सर्वेश्वरत्वं मनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणो
हृदयपुण्डरीके ध्यानञ्च क्रमभुक्तिफलम् । शब्दब्रह्मविदो
विधीयत इति दर्शयितुमाह । योऽसौ तमसः परस्तादित्या-
दिना ॥ ५ ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये
ब्रह्मपुरे ह्येषं व्योम्नात्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः
प्राणाशरौरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं सन्निधाय

स कस्मिन् वर्त्तत इत्याह । यः सर्वज्ञः सर्वविद्यो
व्याख्यातस्तं पुनर्विशिनष्टि । यस्यैष प्रसिद्धो महिमां
विभूतिः । कोऽसौ महिमा । यस्येने द्यावा पृथिवी शासने
विष्टते तिष्ठतः । सूर्यचन्द्रमसौ यस्य शासनेऽलातचक्रवद-
जस्तं भ्रमतः । यस्य शासने सरितः सागराय स्वर्गोच्चरं
नातिक्रामन्ति । तथा स्थायरं जङ्गमञ्च यस्य शासने निय-
तम् । तथा वर्त्तवोऽयनेऽष्टाच्च यस्य शासन नातिक्रामन्ति ।
तथा कर्त्तारः कर्माणि फलञ्च यच्छासनात् स्वं स्वं कालं
नातिवर्त्तते स एष महिमा । भुवि लोके यस्य स एष सर्वज्ञ
एवं महिमा । दिव्ये द्योतनवति सर्वयौहप्रत्ययकृतद्योतने
ब्रह्मपुरे मनसि । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्यक्त-
त्वाद् ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन् यद्गोम तस्मिन्
व्योम्नाकागे हृत्पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवीपलभ्यते ।

अस्य परमात्मज्ञानस्येति । जीवन्मुक्तिफलस्याद्वैतवाक्यार्था-
वगमस्य चोपासनस्येत्यर्थः । अविद्यावासनाप्रचयो मिथ्यत
इति कोऽर्थः । किं बुद्धौ विद्यमानायासविद्यादिभेदे ज्ञानफलं
किंवा तन्निवृत्तौ । नाद्य । सत्युपादाने कार्यस्यात्यन्तोच्छेदा-
सम्भवात् । न द्वितीयः । ज्ञानस्याज्ञानेनेय साक्षाद्विरोध-
प्रसिद्धेः । किञ्च । बुद्धिरप्यनादिः सादिर्वा । नाद्यः । एतस्माज्ज्ञा-

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं
यद्विभाति ॥ ७ ॥

न ह्यार्कायवत् सर्वगतस्त गतिरागतिः प्रतिष्ठा वात्यया सञ्च-
यति । स ह्यात्मा तत्रस्थो मनोवृत्तिभिरेव विभाव्यत इति ।
मनोमयो मन उपाधित्वात् प्राणशरीरनेता । प्राणश्च
शरीरञ्च प्राणशरीरं तस्यायं नेता सूक्ष्माच्छरीराच्छरीरान्तरं
सूक्ष्मं प्रति प्रतिष्ठितोऽप्ये भुज्यमानाच्च विपरिणामे प्रतिदिन-
सुपचीयमानेऽपचीयमाने च पिण्डरूपाच्च हृदयं बुद्धिं पुण्ड-
रीकच्छिद्रे षड्विधाय समयस्याप्य हृदयावस्थानमेव ह्यात्मनः
स्थितिरस्ते तदात्मतत्वं विज्ञानेन विशिष्टेन शास्त्राचार्यो-
पदेगजनितेन ज्ञानममदमध्वानवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति
सर्वतः पूर्णं पश्यन्ति उपलभन्ते धीरा विवेकिनः । आनन्द-
रूपं सर्वानर्थदुःखायास्तप्रहीणममृतं यद्विभाति विग्रेपेण
स्वात्मन्येव भाति सर्वदा ॥ ७ ॥

यते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतिविरोधाच्चान्त्यः प्रलये
ब्रह्मज्ञानं विनैव बुद्धेर्नाशसम्भवात् तदानर्थक्यप्रसङ्गात् । सादित्वे
च बुद्धेरुपादानं साक्षाद् ब्रह्म चेत् तज्ज्ञातं विनाऽत्यन्तोच्छेदो
न स्यात् । माया चेत् मा द्रष्टृगतज्ञानेन नोच्छेदमर्हति ।
लौकिकभाया विगतमायाया द्रष्टृगतज्ञानेनोच्छेदादर्शनात् ।
किञ्च । बुद्धेरुच्छेदो न तस्याः फलम् । स्वनाशस्याफलत्वात्मा-
त्मनः तस्य बुद्धिमद्भावेन तदुच्छेदस्याफलत्वात् । किञ्चा-
त्मनोऽविद्याभिधानं श्रुतिविरुद्धप्रक्रमेऽविद्यायामन्तरे वर्तमाना

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥८॥

अस्य परमात्मज्ञानफलमिदमभिधीयते । भिद्यते हृदय-
ग्रन्थिरविद्या वासनामयः । बुद्ध्याययास्तथा प्रोक्ताः कामा-
येऽस्य हृदि यिता इति श्रुत्यन्तरात् । हृदयाययोऽसी-
नात्माश्रयः । भिद्यते भेदं विनागमायाति हृदयग्रन्थिः ।
छिद्यन्ते सर्वेऽज्ञानविषयाः संशया लौकिकानामामरणात्तु
गङ्गास्तीतोयत् प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्न-
संशयस्य निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि
जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च
क्षीयन्ते कर्माणि । न त्वेतज्जन्मान्तरारम्भकानि प्रवृत्त-
फलत्वात् तस्मिन् सर्वत्रेऽसंसारिणि दृष्टे परावरे परस्व कारणा-
त्मना अपरस्व कार्यात्मना तस्मिन् परावरे साक्षादहमस्मीति
दृष्टे संसरणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रवणादुपसंहारे च अनीशया शोचति सुहृत्मान इति
श्रवणाद् बुद्धिगतमेवाविद्याद्यात्मन्यध्यस्यत इति चेदध्यस्यत
इति कोऽर्थो निश्चिप्यते भ्रान्त्या दृश्यते वा । नाद्यः । अन्य-
धर्मस्यान्यत्र निक्षेपासम्भवात् । भ्रान्त्या च केन दृश्यते । न
तावदात्मना तस्या विद्याश्रयत्वानङ्गीकारात् । न बुद्ध्या । बुद्धे-
रात्मविषयत्वासम्भवेन तद्वतदर्शनासम्भवात् । भ्रान्त्यस्य स्वाश्रय-
गतेन तत्त्वानुभवेन निवर्त्यत्वप्रसिद्धेर्बुद्धेरनुभावाश्रयत्वप्रसङ्गात् ।
तस्मान्नास्य भाष्यस्य सम्यगर्थे पश्याम इति चेदुच्यते । चित्त-

हिरण्यमे परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तदादात्मविदो विदुः ॥८॥

सत्सर्वार्थस्य सद्भाषाभिधायका वक्षरे मन्त्रास्तयोऽपि
हिरण्यमे ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे इवाऽने ।
आत्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात् परं सर्वाभ्यन्तरत्वात् तस्मिन्
विरजमविद्याद्यगेपदीपरजोमलवर्जितं ब्रह्म सर्वमहत्त्वात्
सर्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गतः कला यस्मात् तन्निष्कलं निरव-
यवमित्यर्थः । यस्माद्विरजं निष्कलत्वात् तच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां
सर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपि तज्ज्योतिरवभासम् । अग्न्या-
दीनामपि ज्योतिर्यदन्तर्गतब्रह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निमित्त-
मित्यर्थः । तच्च परं ज्योतिर्यदन्यानवभास्यमात्मज्योति-
स्तदादात्मविद आत्मानं शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये
विवेकिनो विदुर्विजानन्ति ते आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्य-
यानुसारिणः । यस्मात् परं ज्योतिस्तत्मातत एव तद्विदुर्नेतरे
पादार्थप्रत्ययानुसारिणः ॥ ८ ॥

वानादिरनिर्वाच्या विद्या चैतन्यमवच्छिद्य स्वावच्छिन्नचैतन्यस्य
बुद्धादितादात्म्यरूपेण विवर्तते । तस्याय ब्रह्मात्मतासाक्षा-
त्कारनिर्वर्त्यरूपमङ्गोकारात् तन्निवृत्तौ तदुत्थं हृदयग्रन्थिभेदं
शुभोच्यते । सायकारोयच्च बुद्धाग्रयेणाभिधानमहङ्कारविशे-
षणत्वेनाविद्यादेर्व्यवहारिकाभिप्रायत्वमात्माश्रयत्वाभिधानश्चा-
त्मनो निर्विकारत्वाभिप्रायम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

आधितानुवृत्तिश्च प्रकाशार्थे प्रदर्शितेति जीवन्मुक्तिर्ने विर-

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नैमा
विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनु-
भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते । न तत्र तस्मिन्
स्वात्मभूते ब्रह्मणि सर्वावभासकोऽपि सूर्यो न भाति । तद्-
ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । स हि तस्यैव भासा सर्वमन्य-
दनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः । नतु तस्य स्वतः प्रकाशन-
मामर्थम् । तथा न चन्द्रतारकं नैमा विद्युतो भान्ति
कुतोऽयमग्निरस्मद्गोचरः । किं बह्वना । यदिदं जगद्भाति
तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वाद्भान्तं दीप्यमानमनुभात्य-
नुदीप्यते । यथा जलोल्मुकादि अग्निसंयोगादग्निं दहन्त-
मनुदहति न स्वतस्तद्वात् तस्यैव भासा दीप्या सर्वमिदं
सूर्यादिमज्जगद्भाति । यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति
च कार्यगतेन विविधेन भासा अतस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं
स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतो विद्यमानं भासनमन्यस्य कर्तुं
शक्नोति । घटादीनामन्यावभासकत्वादग्नौ भारूपाणाञ्चादि-
त्वादीनां तदग्नौ ॥ १० ॥

थ्यते । भातीति शिजन्ताध्याहारेण व्याख्यातं तस्य भासा
सर्वमिदं विभातीत्यस्य ब्रह्मणः स्वतो भारूपत्वे तात्पर्यं कथ-
यति । यत एवमिति तदेव ब्रह्म भाति चेति । उपसंहार-
मन्त्रस्य तात्पर्यमाह । यत् तज्ज्योतिषां ज्योतिरिति । न
ब्रह्मणा विविधं क्रियत इति तद्विकारं सर्वं जगत्सर्वं ब्रह्मैवेति

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म
दक्षिणतश्चोत्तरेण ॥ अधयोर्द्वेष प्रसृतं ब्रह्मैवेदं
विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं

यस्तज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं सर्वं तद्विकारं
वाचारभणं विकारी नामधेयमात्ममनृतमितरदित्येतमर्थं
विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण
पुनरुपसंहरति । ब्रह्मैवेदममृतमिति यत्पुरस्तादग्रे ब्रह्मै-
वाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पश्चाद्ब्रह्म तथा
दक्षिणतश्चोत्तरेण तथैवापस्तादूर्ध्वं सर्वतोऽन्यदपि
कार्यकारिणं प्रसृतं प्रगतं नामरूपवदवभासमानम् । किं
ब्रह्मना ब्रह्मैवेदं विश्वं समस्तमिदं जगद्वरिष्ठं वरतमम् ।
‘ब्रह्मैवेदं’ परमार्थसत्यमिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इति द्वितीयमुण्डकभाष्यम् ॥ २ ॥

परा विद्योक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते ।
यदधिगमे हृदयव्यादेः ससारकारणस्यात्यन्तिकविनाशः

बाधायां भासानाधिकारणं योऽयं स्थाणुः पुमान्वाविति तद-
न्वयव्यतिरेकमावपरिहारेण तावन्मात्रत्वं बोध्यते ॥८॥१०॥११॥

इति द्वितीयमुण्डकभाष्यटीका ॥ २ ॥

परिपस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्न-
न्योऽभिचार्यशीति ॥ १ ॥

स्यात् । दर्शनोपायश्च योगो धनुराद्युपादानकम्पनयोक्तः ।
अथेटानीं तत् सद्वक्तरीणि सख्यादिसाधनानि यज्ञव्यानीति
तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणश्च प्रकारान्त-
रेण क्रियते । अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात् कृतमपि तत्र मूल-
भूतो मत्स्यः परमार्थयस्यवधारणार्थमुपन्यस्यते । हा ही सुपर्णा
सुपर्णा गोभनपतनी सुपर्णा पक्षिमामान्याहा सुपर्णा मयुजा
मयुजा भट्टेय भयदा युक्ता सखाया सखायी समानख्याती
समानाभिव्यक्तिकारणा एवभूती मत्सी समानमयिग्रेपमुपल-
ब्धाधिष्ठानतया एकां वृक्षं वृक्षमिषोच्छेदमामान्यात् शरीरं
वृक्षं परिपस्वजाते परिष्वक्तवन्ती । सुपर्णाविधैकं वृक्षं फलोप-
भोगार्थम् । अयं हि वृक्ष ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखोऽभ्यत्योऽव्य-
क्तमूलप्रभवः क्षेत्रसंज्ञकः सर्वप्राणिकग्रेफलाश्चयस्तं परि-
ष्वक्तयन्ती सुपर्णाविद्याविद्याकानकभ्रमासुनाययलिङ्गोपा-
ध्यामेग्ररी । तयोः परिष्वक्तयोरन्य एकः क्षेत्रज्ञो निद्रो-
पाधिर्वृक्षमाश्रितः पिप्पलं कर्ष्यनिष्पन्नं सुगन्धुःफलक्षणं फलं

प्राधान्येनत्वपूर्वत्वेन तात्पर्यविषयतयेत्यर्थः । हा सुपर्णा-
त्यादी द्वियचनभ्याकारश्चान्दसः । जीयस्याश्रित्वेन नियम्यत्वेन
योग्यत्वादीभ्यस्त्वेन नियामकत्वगतियोगाच्छोभनं
पतनमुचितम् । नियम्यनियामकभावगमनं यथोक्ता गोभन-
पतनी । पक्षिमामान्याहेति वृक्षाययणादियवणादित्वर्थः ।

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महि-
मानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

स्नाद्नेकविचित्रवेदनास्वादुरूपं स्वाद्वन्ति भक्षयत्युपभुङ्क्ते-
ऽविवेकतः । अनश्नन्नन्य इतर ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्त-
स्वभावः सर्वज्ञः सर्वोपाधिरोद्धरो नाश्रयति । प्रेरयिता
श्चसावुभयोर्भोज्यभोक्तोर्नित्यमाचित्वसत्तामात्रेण । स त्वन-
श्नन्नन्योऽभिषाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रेण हि
तस्य प्रेरयित्वं राजकम् ॥ १ ॥

तत्रैवं सति समाने वृक्षे ययोक्ते गरीरे पुरुषो भोक्ता जीवो-
ऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभारात्क्रान्तोऽलावुरिव सामुद्रे
जले निमग्नो निषयेन देहात्मभावमापन्नोऽयमेवाह अमुष्म
पुत्रोऽस्य नम्रा कृशः स्थूलो गुणवाधिर्गुणः सुखो दुःखोत्येवं
मत्स्ययो नास्वन्न्योऽस्मादिति जायते म्रियते सयुज्यते वियुज्यते
च मन्त्रन्निबान्धवैः । अतोऽनीशया न कस्यचित् समर्थोऽहं
पुत्रो मम विनष्टो भूता मे भाव्या किं मे जीवितेनेत्येवं दोन-
भावीऽनीशा तथा शोचति संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थ-

ऊर्हमुत्तुष्टं ब्रह्मभूतमधिष्ठाननस्येत्यूहं भूतोऽर्वाचः प्राणा-
दयः शाखा इवास्येत्यवाक्शाख । स्वावस्थाने नियन्तुमस्य न
शक्यमित्यश्वत्थः । अथ्यक्तमध्याकृतं भूतमुपादानमन्यपि तस्मात्
प्रभवतीति तयोक्तो यावदज्ञानभावीत्यर्थः । अविद्याकामकर्म-

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

प्रकारैरविवेकितया चिन्तामापद्यमानः स एवं प्रेततिर्य्यङ्म-
नुष्यादियोनिष्वाजवं जवीभावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु
शुद्धधर्मसञ्चितनिमित्तेन केनचित्परमकारुणिकेन दर्शितयोग-
मार्गे अहिंसासत्वब्रह्मचर्य्यसर्वत्यागशमदमादिसम्पन्नः समा-
हितात्मा सन् जुष्टं सेवितमनेकैर्योगिमार्गैः कर्मभिश्च यदा
यस्मिन् काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं हृत्तोपाधिलक्षणादिल-
क्षणमीशमसंसारिणमनायापिपासा-शोकमोहजरासृत्वातीत-
मीशं सर्वस्य जगतोऽयमहमस्मात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थो
नेतरोऽविद्याजनितोपाधिपरिच्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं
महिमानञ्च जगद्रूपमस्यैव मम परमेश्वरस्येति यदैवं द्रष्टा
तदा वीतशोको भवति सर्वस्वाच्छोकसागुरादिप्रमुच्यते कृत-
कृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अन्योऽपि मन्त्र इममेवार्थमाह सविस्तरम् । यदा
यस्मिन् काले पश्यः पश्यतीति विद्वान् साधक इत्यर्थः पश्यते
पश्यति पूर्वपदद्वन्द्वपर्य्येन्द्वं ज्येतिः स्वभावं स्वस्त्येव वा

चेष्टरश्च तावित्यर्थः । सत्त्वो मायास्यमुपाधिरस्येति सत्त्वो-
पाधिः । ज्ञानीत्कल्याणमलमत्स्वराशेरिति छुत्तम् । आवरणं
विचेपय हयमविद्यायाः कार्यम् । तवेष्टरभावा प्रतिपत्ति-
रनीशावरणं शोचतीति विचेपस्तदुभयहेतुरनिर्वाच्यमज्ञानं

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विज्ञानं
विद्वान् भवते नातिवादी । आत्मंक्रौड आत्म-
रतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

ज्योतिरस्याविनाशि कर्तारं सर्वस्य जगत ईशं पुरुषं ब्रह्म-
योनिं ब्रह्म च तद्योनियासी ब्रह्मयोनिरा ब्रह्मयोनिं ब्रह्मणी
वाऽपरस्य योनिं स यदा चैव पश्यति तदा स विद्वान् पश्यः
पुण्यपापे बन्धनभूते कर्मणि भ्रमूले विधूय निरस्य दग्ध्वा
निरञ्जनो निलोपो विगतक्लेशः परमं प्रकटं निरतिमयं साम्यं
समतामद्वयलक्षणं द्वैतविषयाणि सामान्यतो वाच्ये वातो-
ऽद्वयलक्षणमेतत्परमं साम्यमुपैति प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

किञ्च योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सर्व-
भूतैर्ब्रह्मादिस्तन्मप्यर्थ्यन्तैः । इत्यभूतलक्षणा वक्तव्या । सर्व-
भूतस्यः सर्वात्मा समित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते ।

मोहः । तेन विगिद्योऽनेकैरनर्थप्रकारैरहं करोमीत्यादिभि
विवेकतया तादात्म्यापव्रतयेत्यर्थः । आजश्मनवरतं जीवभावं
निःकटभावं लक्षणया लघुभावं कर्म वायुप्रेरिततया जीवभावं
द्येप्रमापन्नं पूर्वपदित्वभेदेनेत्यर्थः । आत्मनि रतिरात्मरतिस्तत्-
पुरुषः सैव क्रियास्यास्तोत्यात्मरतिः । क्रियावानिति मतुल्ये
कः प्रतीयते कथमुक्तं बहुजीदिमतुष्ययोरन्यतरोऽतिरिच्यत
इति । सत्यम् असमापपाठे द्वयोरनर्थवत्त्वमासीत् समापपाठे
स्वन्यतरे मनुरतिरिच्यते विगोच्यते बाह्यक्रियानिष्कृतिलाभा-
दित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

एवं सर्वभूतस्य साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विज्ञानं
विद्वान् वाक्यार्थज्ञानमात्रे न स भवति न भवतीत्येतत् । किम्
अतिवादी अतीत्य सर्वानन्यान् वदितुं शीनमस्येत्यवादी ।
तस्येवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वान्वातिवादी भव-
तीत्यर्थः । सर्वं यदात्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं ह्यमा-
वतीत्य वदेत् । यस्य त्वपरमपरमन्यदृष्टमस्ति स तदतीत्य
वदति । अयन्तु विद्वानात्मनोऽन्यत्र पश्यति नान्यच्छृणोति
नान्यद्विजानाति । अतो नातिवदति । किञ्चात्मक्रीड
आत्मन्येव क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडः
तथाऽऽत्मरतिरात्मन्येव च रतीरमणं प्रीतिर्यस्य स आत्म-
रतिः । क्रीडा बाह्यसाधनमापेक्षा । रतिस्तु साधननिर-
पेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथा क्रियावान्
ज्ञानध्यानवेराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं क्रियावान् । समास-
पाठे आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य विद्यत इति ब्रह्मगीतिमतुबर्ध-
योरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचित्त्वग्निहोत्रादिकर्मब्रह्मविद्ययोः
समुच्चयार्थमिच्छन्ति । तच्चैष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन
मुख्यार्थवचनेन विरुध्यते । न हि बाह्यक्रिया आत्मरतिश्च
भवितुं शक्नुतः । कश्चिद्बाह्यक्रियाविनिवृत्तो ह्यात्मक्रीडो
भवति बाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात् । न हि तमः प्रका-
शयोर्युगपदेकत्र स्थितिः सम्भवति । तस्मादसंखलपितमेतत् ।
अनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् । अन्या वाचो विमु-
क्षय सत्प्रामययोगादित्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादयमेवेह क्रिया-

एकदेशिव्याख्यामुद्गाव्य निराचष्टे । केचिदित्यादिना ।

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभो यं पशन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥५॥

वान् यो ज्ञानध्यानादिक्रियावानसम्भिवार्यमर्थादः मश्यामी । य एव लक्षणो नातिवाद्यात्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान् ब्रह्मनिष्ठः स ब्रह्मविदां सर्वेषां धरिष्ठः प्रधानः ॥ ४ ॥

अधुना सत्यादीनि भिद्योः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधीयन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येनादृतत्वाग्निन सृष्ट्यावदनत्याग्निन लभ्यः प्राप्तव्यः । किञ्च तपसा हीन्द्रियमन एकाग्रतया । मनसश्चेन्द्रियाणाञ्चैकाग्र परमं तप इति स्मरणात् । तद्वस्तुकुलमात्मदर्शनाभिमुखीभावात् परमं साधनं तपो नेतरञ्चान्द्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुपपन्नः । सर्वत्र सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र नित्ययद्दोऽन्त्यदीपकन्यायेनानुषक्तव्यः । वक्ष्यति च । न येषु विद्वन्मनृत न माया चेति ।

अनेन वचनेन ज्ञानकर्मासमुच्चयप्रतिपादनं क्रियत इत्येतदमत्प्रलपितमेवेति योजना ॥ ४ ॥

सम्यग्ज्ञानसहकारीणीत्यत्र सम्यग्ज्ञानशब्देन वस्तुविषयावगतिफलावसानं वाक्यार्थज्ञानमुच्यते । अवगतिफलस्य सूकार्येऽविद्यानिवृत्तौ सहकार्यपेक्षामश्रवात् । अतोऽपरिपक्वज्ञानस्य सत्यादीनाञ्च परिपक्वविद्यालाभाय समुच्चय इत्यतः

सत्यमेव जयते नानृतं सत्येन पन्था विततो
देवयानः । येनाक्रमन्वृषयो ह्याप्तकामा यव
तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

कोऽसावात्मा य एतैः साधुभिर्लभ्यत इत्युच्यते । अन्नः
शरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्भूयो हि
शुक्लवर्णः शुभ्रः शुद्धोऽयमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्ते यतयो
यतनशीलाः सत्यासिनः क्षणदोषाः क्षीणक्रोधादिधित्तमलाः
स आत्मा नित्यं सत्यादिसाधनैः सत्यासिभिर्लभ्यत इत्यर्थः ।
न कदाचित् कौः सत्यादिभिर्लभ्यते सत्यसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थ-
वादः ॥ ५ ॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयते जयति नानृतं नानृतवादी-
त्यर्थः । न हि सत्यानृतयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोः
सम्भवो जयः पराजयो वा सम्भवति । प्रसिद्धं लोकेऽसत्य-
वाननृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययोऽतः सिद्धं सत्यस्य यत्नवत्
साधनत्वम् । किञ्च । शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधना-
तिशयत्वम् । कथम् । सत्येन यथाभूतवादध्यवस्यया पन्था
देवयानाख्यो विततो विस्तीर्णः मातत्येन प्रवृत्तः । येन

एव । नैतावताभास्कराभिमतसिद्धिः । परिपक्वविद्यावहकार्य-
पेक्षायां मानाभावात् । ततः कर्माऽसद्योपश्रवणाद्देवादीनां
कर्मविहीनानां मुक्तिर्यवणाच्चेति ॥ ५ ॥

कुहकं परवचनमन्तरन्यथा गृहीत्वा वहिरन्यथा प्रका-
शनम् । माया शास्त्र विभवानुसारिणाप्रदानम् । अहङ्कारो

सहस्रं तद्विव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्म-
तरं विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पथात्-
स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

यथा ज्ञातमन्ति क्रमन्ते कृपयो दर्शनवन्तः कुहकमावा-
शाद्याहङ्कारदभानतवर्जिता ज्ञातकामा विगतदृष्ट्याः
सर्वतो यत्नं यस्मिन् तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य
सत्त्वस्थि साध्यं परमं प्रकटं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधी-
यते प्रवर्तते । तत्र च येन यथा क्रमन्ति मत्वेन वितत
इति पूर्वेषु सम्बन्धः । किं तत् किं धर्मकं तदत्युच्यते ॥ ६ ॥

सहस्रं तन्महस्रं तत्प्रकटं ब्रह्म सत्यादिसाधनेन सर्वतो
व्याप्तत्वात् । दिश्यं स्वयम्भमनिन्द्रियगोचरम् अतएव न
चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमित्यचिन्त्यरूपम् । सूक्ष्मा-
दाकाशादेरपि तत् सूक्ष्मतरं निरतिशयं हि सौक्ष्म्यमस्य
सर्वकारणत्वादिभाति विविधमादित्वचन्द्राद्याकारेणाभाति
दीप्यते । किञ्च दूराद् विप्रकटदेशात् सुदूरे विप्रकटतर
देशे वर्ततेऽविदुषामत्यन्तागम्यत्वात्तदब्रह्म । इह देहेऽन्तिके
समीपे च । विदुषामाप्तत्वात् सर्वान्तरत्वाज्ञाकाशस्यात्यन्तर-

मिष्याभिमानः । दृष्टो धर्मोऽध्वजित्वम् । अनृतमयथादृष्ट-
भाषणम् । एतैर्दीपैर्वर्जिता इत्यर्थः । सत्यस्य निधानं यदुक्तं
तत् पुनर्विशेष्यत इत्याह । किन्तु किं धर्मोऽयं तदिति ॥ ६ ॥

ज्ञानप्रसादेनेत्यत्र ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या बुद्धिरुच्यते ।
ध्यायमानो ज्ञानप्रसादं लभ्यते । ज्ञानप्रसादेनात्मनः पश्यतीति

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवै-
स्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व-
स्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

श्रुतेः । इह पश्यत्सु चेतनावत्स्वित्चेतन्निहितं स्थितं
दुर्गनादिक्रियायत्वेन योगिभिर्भक्ष्यमाणम् । क । गुहायां
बुद्धिलक्षणायाम् । तत्र हि निगूढं लक्ष्यते विद्वद्भिः ।
तथाप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते तत्रस्थमेवाविद्वद्भिः ॥ ७ ॥

पुनरप्यसाधारणेऽप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमुच्यते ॥
यस्मान्न चक्षुषा गृह्यते केनचिदप्यरूपत्वाद्यापि गृह्यते याचा-
ऽनभिधेयत्वाच्च चान्यैर्देवैरिन्द्रियैः । तपसः सर्वप्राप्तिसाधनत्वे-
ऽपि न तपसा गृह्यते । तथा वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा
प्रमिद्वमद्वत्वेनापि न गृह्यते । किं पुनस्तस्य ग्रहणसाधन-
मित्याह । ज्ञानप्रसादेनात्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन
सर्वप्राणिनां ज्ञानं याज्ञविषयरागादिदोषकलुषितमप्रसन्न-
मशुद्धं सन्नायवोधयति नित्यं सविहितमिष्ट्यात्मत्वं मत्तावनद-
मियादर्शम् । यिसुनितमिष सन्नितम् । तदादिन्द्रियविषय-
संसर्ग-जनित-रागादिमलकालुष्यापनयनादादर्शसन्नित्वादिवत्
प्रसादितं स्वच्छं शान्तमवतिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसादः
स्यात् । तेन विशुद्धान्तःकरणो योग्यो ब्रह्म द्रष्टुं यस्मात्

क्रमो द्रष्टव्यः । १० संगथादिमलरहितस्य प्रमाणज्ञानस्यैव साक्षा-
त्कारहेतुत्वाद्ज्ञानक्रियायाः प्रमितिसाधनत्वामिषेरित्यर्थः ।
बोधादेशित्वादी चेतनत्वभ्रमदर्शनाच्चित्तं तस्मिन् स्वर्ममर्गिणि

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्
 प्राणः पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वभूतं
 प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ६ ॥
 यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः

तस्मात्समात्मानं पश्यते पश्यति उपनमते निष्कलं सर्वावयव-
 भेदवर्जितं ध्यायमानः सत्यादिसाधनतानुपमद्वतकरण एका-
 ग्रेण मनसा ध्यायमानश्चित्तयत्रयमात्मानमेव पश्यतीति ॥ ८ ॥

एषोऽणुः सूक्ष्मचेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः ।
 कासी । यस्मिंश्चरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापानादि-
 भेदेन संविवेश सम्यक्प्रविष्टस्त्वस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा
 ज्ञेय इत्यर्थः । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्याह । प्राणैः
 सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वभूतःकरणं प्रजानामभूतं ध्यातं ज्ञेय
 शरीरमिव ज्ञेहेन काष्ठमिवाग्निना । सर्वं हि प्रजानामभूतः-
 करणं चेतनावत् प्रसिद्धं लोके । यस्मिंश्च चित्ते क्लेशादि-
 मलविशुद्धे शुद्धे विभवत्येष य उक्त आत्मा विशेषेण स्वेना-
 त्माना विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

य एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपद्यस्तस्य
 सर्वव्याप्यस्य सर्वावाप्तिनिश्चयं फलमाह । यं यं लोकं

च चैतन्याभियञ्जकत्वे स्वभावत एव योग्यम् । नूतनचित्ते पर-
 मात्मनोऽभियक्तिसंभावनाद्येतन्मा ज्ञेयत्वमुच्यते इति सम्भाव-
 नार्यमाह । प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तमिति । शीतं चैतन्येन

कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जायते
तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥१०॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥१॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं

पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति सङ्कल्पयति मद्भ्रमन्यस्मै वा
भवेदिति विशुद्धसत्त्वः क्षीणक्लेय आत्मविनिर्भलान्तःकरणः
कामयते यांश्च कामान् प्रार्थयते भोगांस्तं तं लोकं जयते
प्राप्नोति तांश्च कामान् सङ्कल्पितान् भोगान् । तस्माद्विदुषः
सत्यसङ्कल्पत्वादात्मज्ञमात्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं ह्यर्चयेत्
पूजयेत् पादप्रक्षालनशयूपानमस्कारादिभिर्भूतिकामो वि-
भूतिमिच्छुः । ततः पूजार्हं एवासी ॥ १० ॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथमखण्डभाष्यम् ॥ १ ॥

यस्मात् स वेद जानात्यसावितद्यथोक्तलक्षणं परमं ब्रह्म
प्रकृतं धाम सर्वकामानामाश्रयमास्पदं यत् यस्मिन् ब्रह्मणि
धाम्नि विश्वं समस्तं जगन्निहितमर्पितं यच्च स्वेन ज्योतिषा

सर्वस्य तर्हि चित्ते किमिति ब्रह्म स्वत एवापरोक्षं न भवती-
त्यत आह । यस्मिन् चित्त इति । मगुणविद्याफलमपि निर्गुण-
विद्यामुत्तये प्ररोचनार्थमुच्यते । यं यमिति । परमार्थतत्त्व-
ज्ञानादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

इति तृतीयमुण्डके प्रथमखण्डभाष्यटीका ॥ १ ॥

विषयेषु यथास्थितदोषदर्शनात्पर्याप्तकामः क्षीणरगो

भाति शुभम् । उपायते पुरुषं ये ह्यकामास्ते
शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

कामान् यः कामयते मन्यमानः स काम-
भिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्म-
नस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

भाति शुभं शुभम् । तमप्येवमाकञ्जं पुरुषं ये ह्यकामा
विभूतिवृष्ट्यावर्जिता सुमुखवः सन्त उपासते परमिव देवं
ते शुक्रं नृवीजं यदेतत् प्रसिद्धं शरीरोपादानकारणमति-
वर्तन्तेऽतिगच्छन्ति धीरा बुद्धिमन्तो न पुनर्योनिं प्रसर्पन्ति ।
न पुनः क्व रतिं करोतीति श्रुतेः ॥ अतस्तु पूजयेदित्यभि-
प्रायः ॥ १ ॥

सुसुखीः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति
कामान् यो दृष्टादृष्टविषयान् कामयते मन्यमानस्तदुपाधि-
न्तयानः प्रार्थयते स्तुतैः कामभिः कामैर्धर्माधर्मप्रहस्ति-
हेतुभिर्विप्रयेच्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र । यत्र यत्र
विषयप्राप्तिनिमित्तकामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्र

विरुद्धलक्षणयाऽऽत्मकामस्यात्मबुभुक्षयैव वशीकृतचित्तस्य विप्र-
येभ्यः कामानिहता भवन्तीत्यर्थः । सामर्थ्यादवमन्यते । स्वहेतु-
विनाशात् पुनः कामा न जायन्त इति । ज्ञातानां ज्ञानं
तिज्जातिद्वयस्य प्रपत्तिरित्यर्थः । ॥ १ ॥ बुद्धिः श्रुतेनेति उपनिषद्-
विचारव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः । तेन वर्णनेनेति कथं व्याख्यानं यत्

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न
बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष
आत्मा वृणुते तनूं स्वाम् ॥ ३ ॥

तत्र तेषु तेषु विषयेषु तैरिव कामैर्वेष्टितो जायते । यस्तु
परमार्थतत्त्वविज्ञानात् पर्याप्तकाम आत्मकामत्वेन परि-
समन्तत आप्ताः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्म-
नोऽविद्यालक्षणादपररूपादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत
आत्मा विद्यया यस्य तस्य कृतात्मनस्त्वहेव तिष्ठत्येव शरीरे ।
सर्वे धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतवः प्रविलीयन्ति विलयमुपयन्ति
नश्यन्तीत्यर्थः । कामास्तज्जन्महेतुविनाशाच्च जायन्त इत्य-
भिप्रायः ॥ २ ॥

यदेवं सर्वलाभात् परमात्मलाभस्तज्ज्ञाभाय प्रवचनादय
उपाया बाहुल्येन कर्त्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते । योऽय-
मात्मा व्याख्यातो यस्य लाभः परः पुरुषार्थो नाऽसौ वेद-
शास्त्राध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः । तथा न मेधया
अन्यार्थधारणशक्त्या । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा अवणि-
नीत्यर्थः । केन तर्हि लभ्यं इत्युच्यते । यमेव परमात्मानमेव

तदोर्भिन्नायत्वं साधनविवक्षायाः प्रस्तुतत्वादित्यर्थं ब्रूमः ।
परमात्मास्त्रीत्यभेदानुसन्धानं वर्णनम् । तेन वर्णनेनैव आत्मा
लभ्यो भवति । बहिर्मुखेन तु शतशोऽपि अवणादी क्रियमाणे
न लभ्यते । अतः परमात्माऽस्त्रीत्यनुसन्धानं परमात्मभजनं
पुरस्कृत्यैव अवणादिसम्पादनोपमिति भावः । अथवाऽयमेव

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमा-
दात्तपसो वाप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु
विदांस्तस्यैष आत्मा विंशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

विद्वान् वृणुते प्राप्नुमिच्छति तेन वर्णनेनैष परमात्मा लभ्यः
नान्येन साधनान्तरेण । निश्चलव्यस्रभावत्वात् । कीदृशी-
ऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैष आत्माऽविद्या-
सच्छया स्वां परां तनुं स्वात्मतत्त्वस्वरूपां विवृणुते प्रकाशयति
प्रकाश एव घटादिर्विद्यायां सत्यामाविर्भवततीर्यः ॥ १ ॥

तस्मादन्यत्यागेनात्मलाभप्रार्थनैवाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः ।
आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि बलाप्रमाद-
तपासि निद्रयुक्तानि सव्याससहितानि । यस्मादयमात्मा
बलहीनेन बलप्रहीणेनात्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेन न लभ्यो
नापि लौकिकपुत्रपत्न्यादिविषयासङ्गनिमित्तप्रमादात् । तथा
तपसो वाप्यलिङ्गास्त्रिङ्गरहितात् । तपोऽत्र ज्ञानम् । लिङ्ग
सव्यासस्तत्त्वव्यासरहितात् ज्ञानात् लभ्य इत्यर्थः । एतै-
रुपायैर्बलाप्रमादमत्स्यासन्धानैर्वतते तत्परः सन् प्रयते । यस्तु

परमात्मान् वृणुते तेन परमात्मना मुमुक्षुरूपव्यवस्थितेन वर्णने-
नाभेदानुसन्धाननक्षणेन प्रार्थनेन कृत्वा लभ्य परमात्मैव
मुमुक्षुरूपव्यवस्थित इत्यभेदानुसन्धानेनैव लभ्यो न कर्मणेत्यर्थः
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

वीर्यमिति । मित्याज्ञानानभिभाव्यतालक्षणो विशेषः ।
अलिङ्गादिति फलम् । इन्द्रजनकगार्मिप्रसूतीनामप्यात्मलाभ-

मंप्राप्यैनमृपयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो
वीतरागाः प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥ . .

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद्य-

विद्वान् विवेकी आत्मयितु तस्य विदुषः आत्मा एष विशते
सम्प्रविशति ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

कथं ब्रह्मविशत इत्युच्यते । सम्प्राप्य समवगम्यैनमा-
त्मानमृपयो दर्शनयन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ता न बाह्येन तृप्ति-
साधनेन शरीरोपचयकारणेन । कृतात्मानः परमात्मस्वरूपे-
णैव निष्पन्नात्मनः सन्तः । वीतरागा विगतरागादिदोषाः ।
प्रशान्ता उपरतेन्द्रियाः । त एवभूताः सर्वगं सर्वव्यापिन-
माकाशवत् सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरिच्छिन्नेकदेशेन ।
किन्तुर्हि ब्रह्मैवाद्यमात्मत्वेन प्रतिपद्य धीरा अत्यन्तविवे-
किनो युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्वभ्रूयाः सर्वमेव समस्तं
शरीरपातकालेऽप्याविशन्ति, भिन्नघटाकाशवदविद्याकृतो-
पाधिपरिच्छेदं जहाति । 'एवं ब्रह्मविदो ब्रह्मधाम एवं
ब्रह्मविदो ब्रह्मधाम प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

किञ्च वेदान्तजनितविज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः

५

अथवणात् । मर्त्यं सन्न्यासो नाम सर्वव्यागात्मकस्तोषामपि सत्त्वा-
भिमानाभावादस्थेवाऽऽन्तरः सन्न्यासो बाह्यन्तु निद्रामविव-
क्षितम् । न लिङ्गं धर्मकारणमिति स्मरणात् । नैष्कर्म्यसांहि-

तयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकारि,
परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

परमात्मा विज्ञेयः सोऽयं सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञान-
सुनिश्चितार्थाः । ते च सत्यासयोगात् सर्वकर्मपरित्याग-
सत्त्वयोगात् केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद् योगाद्यतयो यद्व-
शीलाः शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं येषां सत्यासयोगात् ते शुद्ध-
सत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु । ससारिणां ये मरणकालास्ते
परान्तास्तानपेक्ष्य मुमुक्षूणां संसारावसाने देहपरित्याग-
कालः परान्तकालस्तस्मिन् परान्तकाले साधकानां बहु-
त्वाद् ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽप्यनेकवद् दृश्यवे प्राप्यते
च । अतो बहुवचनं ब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्मणीत्यर्थः । परा-
मृताः परममृतममरणधर्मकं ब्रह्मात्मभूतं येषां ते परामृता
जीवन्त एव ब्रह्मभूताः परामृताः मन्तः परिमुच्यन्ति परि-
समन्तात् प्रदीपनिर्वाणवद् घटाकाशवच्च निर्घृतिमुपयन्ति
परिमुच्यन्ति परिसमन्तामुच्यन्ते सर्वे न देशान्तरं गन्तव्य-
मपेक्षन्ते । शकुनीनामिषाकाशे जले वारिचरस्य च । पर्दं
यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः । धनध्वगा ध्वंसु
पारयिष्यति इति श्रुति स्मृतिभ्यां देशपरिच्छिन्ना हि गतिः
संसारविषयैव । परिच्छिन्नसाधनमाध्यत्वात् । ब्रह्म तु
मममृतात्वाद् देशपरिच्छेदेन गन्तव्यम् । यदि हि देशपरि-
च्छिन्नं ब्रह्म स्यात्सुर्द्रव्यवदाद्यन्तवदन्यायित सावयवमनित्यं

त्वन्तुं विपश्चित प्रदीपस्य वर्तिष्ठताच्चे

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाय सर्वे
प्रतिदेवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा
परिव्यये सर्व एकी भवन्ति ॥ ७ ॥

कृतज्ञश्च स्यात् । न त्वेषंविधं वदन् भवितुमर्हति । कृत-
ज्ञात्प्राप्तिय नैव देगपरिच्छिन्ना भवितुं युक्ता ॥ ६ ॥

अपि चाविद्यादिमंसारवन्धापनयनमेव मोक्षमिच्छन्ति
प्रच्छपिदो न तु कार्यभूताम् । किञ्च मोक्षकाले या देहा-
रम्भकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः स्याः प्रतिष्ठाः प्रतिष्ठाङ्गताः
स्य कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयायु-
यनम् । पञ्चदश पञ्चदशमंश्र्यका या अन्तःप्रत्यपरिपठिताः
प्रतिष्ठा देवाय देहाययायक्षुरादिकरणस्याः सर्वे प्रतिदेवता-
स्वादित्यादियु गता भवन्तीत्यर्थः । यानि च सुमुमुक्षा
कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि प्रवृत्तफलानामुपभोगेनैव
क्षीणत्वाद् विज्ञानमयस्यात्माऽविद्याकृतबुद्धराशुपाधिमात्मत्वेन
मत्वा जनादिषु सूर्यादिप्रतिविम्बैर्दिष्टं प्रविष्टो देहमिदेषु

सामान्यतापत्तिस्तादृशित्याह । प्रदीपानर्वाण्यदिति । पदं पाठ-
न्यामः । प्रतिजिम्बं न दृश्येताभावादित्यर्थः । अभ्यर्त्तित ।
संमाराधनां पारयिष्णुः पारयितुं समापयितुमिच्छन्तीति
समाप्तिज्ञासा अनध्वगा भवन्तीत्यर्थः । तर्कतोऽपीहेय मोक्षो
यत्तस्य इत्याह । देगपरिच्छिन्ना हीत्यादिना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

स्याः प्रतिष्ठाः प्रतिगता भवन्तीति भूतांगानां भोतिज्ञा-
माश्च महाभूतेषु सख्यो दर्शितः । अन्वप्रयेति साक्षात्प्रत्ये,

यथा नद्यः स्थन्दमानाः समुद्रेऽम्भं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्याब्रह्मरूपादिमुक्ताः
परात्परं पुनरमुपैति दिव्यम् ॥८॥

कर्माणां तत्फलार्थत्वात् सद्यः तेनैव विज्ञानमयेनात्मना ।
अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । ते एते कर्माणि विज्ञान-
मयधात्मोपाध्यपनयनेन सति परेऽवस्थेऽनन्ते अक्षये ब्रह्म-
स्याकाशकक्ष्येऽजिऽजरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तरेऽवाह्येऽद्वये
जिवे शान्ते सर्वे एकीभवन्त्यविशेषतां गच्छन्त्यैकत्वमापद्यन्ते
जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिविम्बानुरूपं घटाद्यपनय-
नाकाशे घटाद्याकाशः ॥ ७ ॥

किञ्च यथा नद्यो गङ्गाद्याः स्थन्दमाना गच्छन्त्यः
समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति
ब्रह्म च रूपञ्च नामरूपे विहाय हित्वा तथाऽविद्यालतनाम-
रूपादिमुक्ताः सन् परादक्षरात् पूर्वोक्तात् परं दिव्यं पुनरपि
यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छन्ति ॥ ८ ॥

पठप्रश्ने प्राण श्वाद्या याः कलाः पठिता इत्यर्थः । मायामय-
महामूर्तांशवष्टव्ये जीवाविद्यामयभूतसूक्ष्मैः प्रातिस्विकैरदृष्ट-
सहजतैः प्रातिस्विकाः प्राणादयः आरभ्यन्ते । ते च कर्मा-
क्षिप्तैर्देवैः सूर्यादिभिरधिष्ठीयन्ते । कर्माणो भोगेनावमाने ते
देवाः स्वस्थानं गच्छन्ति । यच्च प्रातिस्विकं स्वाविद्याकार्यं तच्च
सर्वं ब्रह्मैव सम्पद्यत इत्याह । यानि चेत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरति
शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तो-
ऽमृतो भवति ॥ ६ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तं क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्म-
निष्ठाः । स्वयं जुह्वते एकपिं श्रद्धयन्तस्तेपा-

ननु येयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्षीयानामन्यत-
मेनान्येन धादे वादिना च विघ्नतो ब्रह्मविदम्यन्यां मृतो
मच्छति न ब्रह्मैव । न विद्ययैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् ।
अविद्याप्रतिबन्धमात्रे हि मोक्षो नान्यप्रतिबन्धः । निव्य-
त्वादात्मभूतत्वाच्च । तस्मात् स यः कश्चिद्व वै लोके तत्
परमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति स नान्याद्वति मच्छति ।
देवैरपि अस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुम् ।
आत्मा ह्येषां प्रभवति । तस्माद्ब्रह्मैविद् विद्वान् ब्रह्मैव
भवति । किञ्च नास्य विदुषोऽब्रह्मवित् कुले भवति । किञ्च
तरति शोकमनेकेष्टवैकल्पनिमित्तं मानसं सन्तापं जीव-
न्नेवातिक्रान्तो भवति । तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं
गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तः मवमृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते
हृदयग्रन्थिरित्यादि ॥ ८ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासम्प्रदानविधौपदर्शनेनोपसंहारः

एतदग्रन्यद्वारकविद्याप्रदानेऽयं विधिराधर्वषिकानामिति ।

मेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु
चीर्णम् ॥ १० ॥

तदेतत् सत्यस्यपिरङ्गिराः, पुरोवाच नैत-
दचीर्णव्रतोऽधीते । नमः परम ऋषिभ्यो नमः
परम ऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥२॥

मुण्डंकोपनिषत् समाप्ता ॥

क्रियते । तदेतद् विद्यासम्प्रदानविधानमृचा सत्त्वैषाम्भुक्त-
मभिप्रकाशितम् । क्रियायन्तो यद्येकैकानुष्ठानयुक्ताः ।
त्र्योषिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन् ब्रह्मस्यभियुक्ताः परब्रह्म
बुभुक्षुः स्वयमेकार्पिमेकार्पिनामानमग्निं जुह्वते जुह्वति अह-
यन्तः अहधानाः सन्तो ये तेषामेव संस्कृतात्मना पात्र-
भूतानामितां ब्रह्मविद्याम् । वदेत द्रूयाच्चिरोव्रतं शिरस्यग्नि-
धारणलक्षणम् । यथाऽऽथर्वणानां धेदे व्रतं प्रसिद्धम् । यैस्तु
यैश्च तन्त्रीषे विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च वदेत ॥ १० ॥

तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यस्यपिरङ्गिरा नाम पुरा पूर्वं शौन-
काय विधियदुपसन्नाय पृष्टवते उवाच । तद्वदन्योऽपि स्वं
तथैव त्रयोऽर्घिने मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिवदुपसन्नाय द्रूया-
दित्यर्थः । नैतदुपन्यरूपमचीर्णव्रतोऽचरितवतोऽनाप्यधीते ।

प्रकृतपरामर्शदेतच्छब्दादवगम्यते अन्यद्वारिण विद्यायाः प्रकृत-

नयवति चीर्णं व्रतस्य हि विद्याफलाय संस्कृता भवतीति ।
समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण
सम्प्राप्ता तेभ्यो नमः परम ऋषिभ्यः । परमं ब्रह्म साक्षाद्
दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयो-
ऽपि नमः । द्विर्वचनमत्यन्तादरार्थं मुण्डकसमाख्यं ॥११॥

इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डः ॥२॥

इति श्रीगोविन्दभगवत् पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरि-
व्राजकस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतायायर्वण-
मुण्डकोपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

त्वमन्मवान्न सर्वत्र ब्रह्मविद्यासम्प्रदानमिति सूचयन्नाह । एतां
ब्रह्मविद्यां वदेतेति ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीमत् परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीमदानन्दज्ञान-
विरचितं मुण्डकभाष्यव्याख्यानं समाप्तम् ।

प्रकाशक—श्रीसुवनचन्द्र वसाक ।

(जन० निमतलाघाट झोट)

प्रिण्टर श्रीरामनारायण पाल ।

(१६ न नूतन पगयापटो)

३ । अथर्ववेदीयमागङ्गयोपनिषत् ।

पिप्रेषाम् स्वपिति मधुरभङ्गमायया भोजयन् नो माया

गोयं, सुतोऽसंवादि मक्ष्मा वेदानप्रमाणकं तर्हि, अथमवस्थात्ययवि-
 रिदाजीवा भीक्षारोऽनुभूयन्ते भोजयिता चेत्तर. अथतो भोजयन्
 विषयजात एवमुपलभ्यते । तदेतद्वैते विरुध्यतेत्याशङ्क्य मक्ष्मण्येव
 जीवा अमदीयस्येति सर्वं कात्यायिनः सम्यक्त्वोक्त्यभिप्रेत्याह । प्रज्ञा-
 नेति । प्रसङ्गः जन्मादिविक्रियाविरहितं कूटस्थं चान्ताप्रसङ्गं
 वक्ष्ये प्रज्ञानं तच्च मक्ष्मा । प्रज्ञानं मक्ष्मोति इति । तस्यांशवो रज्जवो
 जीवादिदाभावा सूक्ष्मवतिस्त्वित्यस्या निरूप्यमाणां त्वित्यस्या
 मक्ष्मणो भेदेनावलोकनेन प्रज्ञाना विस्तारात्तैरप्यर्थावबोधायैवयदीर-
 म्यादिभिः । तदेवाह । स्थिरंति । स्थिरा इवाद्य । चरा मनुष्या-
 दयः । तेषां विकारः समूहस्तं व्याप्तुं शीलमेवास्ति तर्था नैरिति
 यावत् । लोका लोकजनानां विषयास्तान् व्याप्तेति विषयवत्त्वञ्चोक्ति
 सत्त्वकं कथयति । भोगाः सुषुप्त्यादिविषयाणांकाराभेदां स्वविषयं
 स्तुततस्तत् देवतानुलङ्घितव्यंस्त्रिवहारा बुद्धेस्तद्विषयाकारपरि-
 षामजन्मस्य तान् मुञ्चा स्वपितेति सम्यक्त्वः । एतेन जागरितं
 मक्ष्माणि कल्पितबुद्धम् तमेव सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति । पुनरपीति ।
 जाग्रदुपेत्यधर्माधर्मवदानतस्तु पुनर्यदार्थः । सुषुप्त्यवस्थामेवैव च यती
 त्वपि मोक्ष्यते । न च तत्र बाह्यानीन्द्रियाणि सूक्ष्मा विषयास्तस्मि
 ङ्मितु विषयाग्रद्वित बुद्ध्यात्मानो वाचनान्नो विषयाभावने ताननु-
 भूय स्वपितेत्यर्थः । तेषां प्रापञ्चमुपन्यस्यति । कामजन्मानिति । काम-
 यज्ञः जन्माविद्यारोपवत्त्वमर्थम् । अवस्थाद्वयवत्त्वमिति मक्ष्माणि
 दर्शयित्वा तमेव सुषुप्त्यवस्थामां दर्शयति । शीलेति । सर्वं विषेवा,
 सर्वं विषया सूक्ष्मा सूक्ष्माश्च जागरितसुषुप्त्यवस्थानां पीत्वा स्वात्-
 म्यज्ञाते प्रविशाम्य स्वपिति कारणभावेन तिष्ठतीत्यर्थः । तस्यानन्द-
 प्राधान्यमभिप्रेत्य विवृणोति । मधुरभङ्गिति । अवस्थात्रयस्य मायात-
 तस्य त्वित्यभूतस्य तद्विरुद्धवत्त्वस्यास्य स्वस्मिताभिरापाद्याभ्याम्
 भोजयद्मक्ष्मा वक्षते । यतो मक्ष्मण्येवावस्थात्रयं तद्वन्तो जीवा
 । ॥५॥ मक्ष्मा च मक्ष्माणि परिच्छेदे परिकल्पितं वर्णमिति यावत् ।

संख्यातुरीयं परममृतमर्जं ब्रह्म यत्तत्ततोऽधि ॥१॥

यो विद्यात्मा विधिज विषयान् प्राप्य भोगान् सुवि-
ष्ठान् पञ्चाक्षान्यान् स्वमतिविभवान् ज्योतिषा स्वेन

मायवेति । तस्यैव ब्रह्मणोऽवस्थासंयातीतत्वेन विर्त्तिप्रभावात् तं दर्श-
यति । तुरीयमिति । चतुर्णां पुरयं तुरीयमिति ध्रुवपक्षेर्ब्रह्मण-
स्तुरीयत्वेन निर्हेयात्प्राप्तं सद्वितीयत्वमित्याह । अद्वितस्यानन्वय-
वक्ष्यामेकया तुरीयत्वं न सद्वितीयत्वं नेत्याह । मावेति । मायाविशेषेन
निवृत्तमात्रादुरीयम् । परमिति । मायाद्वारा ब्रह्मणस्तत्त्वमस्यै-
वपि स्वरूपद्वारा न तत्त्वमस्योऽस्तीति ज्ञातो निवृत्तमेत्यर्थः ॥१॥

विधिपुत्रेन ब्रह्मप्रतिष्ठादनप्रक्रियामवसम्भूत तदर्थेनोपक्रम्य तस्य
त्वमर्थप्रत्यगात्मतावत्तुक्तम् । अभिधेयकतोक्त्या यन्त्रव्याधिकादिषु च
कृषितौ । मर्याति निषेधद्वारा ब्रह्मप्रतिष्ठादनप्रक्रियामाश्रित्य त्वम-
र्थेनोपक्रम्य तस्य तदार्थाद्यं चोक्तिरब्रह्ममात्रत्वं प्रस्थापयति । यो विद्या-
त्मेति । तत्र त्वमर्थः सतः सिद्धिद्विज्ञातः सर्वमात्मनः परान्तर्यामी ।
तस्मिन्नागदितमारोपितनमुदाहरति । अविद्यात्मेति । दिवं 'महीतन-
पद्मनहाभूततत्त्वकार्यात्मकं स्थलं जगद्देवाणं प्रदीरम् । तस्मिन्नागदिते
चाकुं ममेत्यभिमानमानित्वस्यै । तस्यार्थक्रियापुष्टेयस्यति । विधिजेति ।
विधीयत इति विधिर्धर्मो न ज्ञानुत्पत्त्येन ततो व्यतिरिक्तो विधिरधस्त-
त्वाभ्या धर्माधर्माभ्यामविद्याकाममूलताभ्या विषयाः प्रत्यादयो
अन्यस्ते । ज्ञानं भोगयोग्यतया भोगशब्दितानादित्याद्यनुवृत्त-
याद्योन्द्रियद्वारकं बुद्धिपरिणामगोचरतया स्फुटतमात्रं प्राप्य वाचा-
दनुभूय स्थितौऽयं प्रत्यगात्मेत्यर्थः । तस्यैव स्वराजस्यासम्भस्यति ।
पदाहंति । आपद्येतकर्मसंघानन्तरं सप्रदेतकर्मोद्भवे च घटि
मूलेभ्यो विषयेभ्योऽन्यामस्मादेव जेतोः स्वप्नात् वाद्योन्द्रियान्ताणा-
मुपरतत्वादविद्याकाममूलं देवितात्मीयमतिप्रभावादेव । मूलज्ञानस्य
करणात्मनो वाचनामवानादित्यादिज्योतिषामस्मनितत्वादात्मभूते

सूक्ष्मात् । सर्वानेतान् पुनरपि शनैः स्थातुमि स्यात्-

ज्योतिषा विषयीकृतानमुभूयापञ्चीकृतवचनमहाभूततर्काधीनकं
 सूक्ष्मं प्रपञ्चं कैरस्यगमं गरीरं 'सर्वज्ञानवाभितन्मानस्यैकदो
 भक्तोत्तर्यः' । तस्यैव उपपन्नत्वं दृश्यते । सर्वानिति । सूक्ष्म-
 रूपविभागेन स्थानद्वयव्यभिचात् पञ्चानेतान्मेवानपि विभेदाभुषा-
 धिद्वयद्वयस्यानन्दवस्तुद्वययुक्तमोज्ज्वलनरत्नरत्नापि परिजिह्वी-
 र्णायां शनैरनुक्रमेणाक्रमेण वा स्थानव्यवहारे कारयत्यनि स्थापवि-
 त्वापेक्षं युक्त्याप्यक्तप्रधानं । ननु प्राप्नो भवतीत्यर्थः । तस्यैव प्रत्यागा-
 तान् स्थानमवविशिष्टं नान्न तत्त्वं न बहिःप्रवृत्तिरिति विप्र-
 त्यासप्रसूतप्रमाणानुसमाकृतस्य सर्वानेतार्वविभेदात् कार्यकारण-
 कृतान् प्रमाणाद्यप्रभवादेव हित्वा विषयाधिकर्षादुत्पूर्वपरिज्ञान-
 परमात्मरूपेण परिनिष्पन्नं तत्रैव कथयति । हित्वेति । प्रथमज्योतेन
 प्रदर्शितप्रकाशस्य मध्यमकाङ्क्षप्रभमनात्मकं प्रयोजनं स्थानमव-
 मल्लानातीतं परवस्तुयुक्तं प्राप्यते द्वितीयेन । पात्रिवि । जीव्यान्
 व्याख्यातत्वेन ज्योतेन च व्यवस्थितान् पुनर्वाच्यपरिपञ्चितद्वयकारण-
 गिराक्षुर-चरं प्रमाणात् 'परात्मज्ञानमकलानो निश्चिद्विद्यप्रतिष्ठभावो
 मोक्षप्रदानेन तदेतत्तानप्रदानेन च परिरक्षतादित्यर्थः । केचित्
 प्रतरणवर्तयन्तीति च पश्यन् वेदात्मिकदेशसम्बन्धतयापनोत्रं निम्न-
 पञ्च वाक्यप्रतिपाद्यं मध्यमप्रथमज्योतेन सूचितम् । द्वितीयेन मायु-
 क्यश्रुतिव्याख्यानरूपेणाद्यप्रकरणेन प्रथममात्राणामात्मवादानाञ्चैकी-
 करणेन प्रतिपाद्यं मध्यमसूचितमिति प्रत्यक्षम् । न च द्वितीयज्योते
 चतुर्थपादे उत्तमवर्णाभावादद्यात्त्वमाशङ्कनीयम् । मायाश्रवणस्य
 मत्र चतुष्पादत्वादिति दृष्टव्यम् । अन्ये त्वाद्वयज्योते मूलज्योतानर्भत-
 मध्यमज्योते द्वितीयज्योते भाष्यकारप्रणीतमध्यममिति । तदवत् ।
 तृतीयज्योतेऽभिवाद्येऽपि ज्योते भाष्यकतो व्याख्यानप्रथमप्रसङ्गात् ।
 योमित्येतद्वरमित्यादिभाष्यविरोधाच्च । अपरे पुनराद्येन ज्योतेन
 मायाप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वानुसारणद्वारेण नमर्त्तव्या प्रतरण-

श्रीगौडपादीयकारिकासहिताय अथर्ववेदीयसाण्डूक्योप-
निषदारम्भः ।

॥ हरिः ॐ ॥ ७७ मित्येतदक्षरमिदं ७७

यित्वा हित्वा सर्वान् बिभ्रेषान् त्रिगतपुण्यगणं प्राप्स्यौ
नक्षुरीयः ॥३॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्थोपव्याख्यानम् । वेदा-
न्तार्थं शारसङ्ग्रहभूतमिदं प्रकरणचतुष्टयमोमित्येतद-
क्षरमित्याह्वारभ्यते । अत एव न पृथक्पञ्चम्याभिधेय-

प्रारम्भोपयोगित्वेन कियते । परदेवताभक्तिवदपरदेवताभक्तेरपि
विद्याप्राप्तावसरकृतस्य शास्त्रीयस्य मित्यभिधायै ज्ञापनार्थमवस्था-
तयातीतादित्यभिद्विष्टानमूर्तेराचार्यान्मोक्षोपविषयज्ञानप्राप्तिं याचा-
स्यमानं पुण्यं वेदेत्यादिशुश्रूषणेन पुपुषणा प्राप्तेन इति द्वितीय-
श्लोकेन कथयन्तीति ॥२॥

६ अथर्ववेदीयमायडूक्योपनिषत् ।

सर्वे तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्विष्यदिति
सर्वमोद्धार एव ।

प्रयोजनानि वक्तव्यानि । यान्येव तु वेदान्ते संखन्वाभि-
धेयप्रयोजनानि तान्येवेह भवितुमर्हन्ति । तथापि प्रक-
रणव्याचिख्यासुना सङ्क्षेपतो वक्तव्यानि । तत्र प्रयोजन-
वत्साधनाभिव्यञ्जकत्वेनाभिधेयसम्बन्धः । शास्त्रं पारम्प-
र्येण विशिष्टसंखन्वाभिधेयप्रयोजनवद्भवति । किं पुनस्तत्
प्रयोजनमित्युच्यते । रोगार्त्तस्यैव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता ।
तथा दुःखात्मकस्यात्मनो ह्येतत्प्रसूतोपशमे स्वस्थता ।
अहैतभावः प्रयोजनम् । ह्येतत्प्रसूत्याविद्याकृतत्वाद्विद्यया
तदुपशमः । स्यादिति । अहंनिद्यामकाशनायासारम्भः
ह्रियते । यत्र हि ह्यैतन्मिदं भवति । यत्र वाऽन्यद्वि-
द्याकृतत्वात्तदस्यैव दुःखोऽन्यद्विजानीयात् । यत्र तस्य
सर्वमात्मैवामृतत्वेन कं पश्येत्त्वेन कं तद्विजानीयादि-
त्यादिभूतिभ्योऽस्वार्थस्य सिद्धिः । तत्र तामोद्धारनिर्णयाय

निष्ठम् । निर्गुणसुखात्मप्रतिपादकत्वात् । तद्वतिपादनं सङ्क्षेपस्यैव
काव्यरत्नरत्नादिप्रकाशकत्वस्यैव, यत्र सङ्क्षेपत्वादित्यर्थः । प्रकर-
णैर्वापि निश्चितत्वादिप्रयुक्तमव्याख्येयत्वमाशङ्क्याह । अत एवेति ।
प्रकरणत्वादेव प्रकृत्याश्लोहदेव संखन्वादीनामव्याख्येयमिदं प्रकरण-
प्रकृत्याश्लोहतातानि तदर्थं-वक्तव्यानीत्युच्यते । शास्त्रोक्तसंखन्वादीनां
तदीये प्रकरणैरर्थात्माप्रत्याक्षाभिः वक्तव्यत्वमर्थस्य पुनर्वक्तव्येति चेत् ।
यान्येवेति । श्रोतादौ हि शास्त्रोक्तं प्रकरणं प्रतिषेधमानाः शास्त्रोक्ता
संखन्वादीनि अन्यत्र वचनाभावेऽपि बुध्यमानाः प्रवृत्तिं तस्मिन्

प्रथमं प्रकरणं भागमप्रधानमात्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायभूतम् ।
यस्य द्वैतप्रपञ्चस्योपशमोऽद्वैतप्रतिपत्तिः रज्ज्वास्मिन् सर्पा-
दिविकृत्योपशमो रज्जुतत्त्वप्रतिपत्तिः । तस्य द्वैतस्य हेतुतो
वैतथ्यप्रतिपादनाय द्वितीयं प्रकरणम् । तथाऽद्वैतस्यापि
वैतथ्यप्रसङ्गप्राप्तौ युक्तितत्त्वात्वेदर्शनाय प्रकरणं तृती-
यम् । अद्वैतस्य तथात्वप्रतिपत्तिप्रतिपक्षभूतानि यानि
वादान्तराण्यवैदिकानि तेषामन्योन्यविरोधित्वादतथार्थ-
त्वेन तदुपपत्तिमिरेव निराकरणाय चतुर्थं प्रकरणम् ।
कथं पुनरोक्कारनिर्णयः आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायत्वं प्रति-
पद्यते इत्युच्यते ॥ श्रीमित्येतत् । एतदोणध्वनम् । एतद्वै
सत्यकामं परस्परं यदोक्कारः । तथाऽद्वैतमेतेनैवा-
यतमेनैकतरमन्वेति । श्रीमित्यात्मानं श्रुञ्जीत श्रीमिति ब्रह्म
श्रीोक्कार एवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिष्यः । रज्ज्वादिरिव
सर्पादिविकल्पस्यास्य दोऽहय आत्मा परमार्थतः सन् प्राणादि
विकल्पस्यास्य दोः यथा तथा सुषीदपि वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्या

प्रकृत्यन्तीत्यर्थः । तर्हि प्रकरणकर्तव्यदेव तद्भाष्यकतापि विषयादी
नामभाष्यकत्वाद्भाष्यकतो विषयास्तुपन्वाद्यो वृथा स्यादित्या
ग्रहणम् । तथापीति । प्रकरणकर्तव्यकत्वात्पि तद्भाष्यकता
तानि सङ्क्षेपतो वक्तव्यानीति व्याख्यातृणां मन्वतम् । द्वाभ्यामनुक्तत्वे
तिवनाद्याधामङ्गावकाशादित्यर्थः । भाष्यकता प्रयोजनादीनां वक्तव्यत्वे
मिदं शान्तप्रकरणयोर्मोक्षकर्मप्रयोजनवत्त्वं प्रतिजानीति । तमेति ।
प्रयोजनवत्त्वास्त्विति मन्वतः । शान्तप्रकरणं प्रकरणोपनयनार्थम् ।
मोक्षजनकं फलं मङ्गलज्ञानस्येति । शान्तप्रकरणयोरित्याग्रहणम् ।
भाषनेति । मन्वतं मोक्षस्य भाषणं मङ्गलात्मकज्ञानम् तस्य जनकं
शास्त्रादि तद्भावेन ज्ञानवधानेन मोक्षजनकवद्वर्तते शास्त्रादीत्यर्थः ।

तद्विकल्पविषय, ओङ्कार एव । स चात्मस्वरूपमेव ।
 तदभिधायकत्वात् । ओं 'ङ्कारविकारेण व्याभिधानाभिधे-
 यश्च ' सर्वः । प्राणादिरात्रविकृत्योऽभिधानव्यतिरेकेण
 नास्ति । वाचारेण्यणं विकारो नामधेयं तदस्येदं वाचा
 तन्त्रा नामभिर्दोमभिः सर्वं वितम् । सर्वं ओदं नाम-
 नीत्यादिश्रुतिभिः । अत आह ओमित्येतद्व्यतिरेकं सर्व-
 मिति । यद्विदमर्थजातमभिधेयभूतं तस्याभिधानाव्यति-
 रेकात् । अभिधानस्य, ओङ्काराव्यतिरेकात्, ओं 'ङ्कार
 एवेदं सर्वम् । परञ्च, ब्रह्माभिधानाभिधेयोपायपूर्वक-
 मेव गम्यत इत्योङ्कार एव । तस्यैतस्य परापरब्रह्मरूपस्या-
 चरस्योमित्येतस्योपव्यख्यानम् । ब्रह्मप्रतिपक्षरूपायत्वाद्-
 ब्रह्मसमीपतयाविस्पष्टं प्रकयनसुपन्याख्यानं प्रस्तुतं वेदित-
 व्यमिति वाच्यशेषः । भूतं भवद्विविधमिति कालत्रयपरि-
 श्लेषः, यत्तद्व्योङ्कार एतौक्तन्यायतः । मृच्चान्यत्रिका
 कालीपं काव्याधिगम्य, कालपरिच्छेदमव्यजतादि, तद्

तथापि ब्रह्मणा विवक्षेयं ब्रह्म धो वेदान्ता नामवेद्यते तद्व्यवसमि
 धेयत्वसम्बद्धं प्राणादीत्यामृतं ब्रह्मविचारजन्यदेव तद्ज्ञानजनक-
 त्वायोगात्तद्ज्ञानजननद्वारा विषयसम्बन्धमिति विख्यातम् । अमिधे
 येति । 'उक्तं' ज्ञानं व्यवहितप्रयोजनवादिप्राणादेरुपसंहरति । पारम्पर्य-
 पर्ययेति । तत्र ब्रह्मस्यो ब्रह्मज्ञानं प्राणादिना जन्यमेवेत्ययोगस्य
 सम्बन्धोदाहृतः । प्राणादिमैव जन्यमित्ययोगस्य सम्बन्धोदाहिवयोऽपि दर्शितः
 यदुक्तं प्रयोजनवत् तदाविषयि । किं पुनरिति । आध्यते स्वर्गपद-
 नित्यत्वं नित्यत्वे साधनानधीयतां तादर्थ्येन प्राणादि प्रयोजन-
 मित्यर्थः । मोक्षस्याकालकपलाद्यानित्यत्वं नापि साधनानधीयताम् ।

यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव

॥१॥

प्योङ्कार एव । अविधानाभिधेययोरेकत्वेऽप्यविधानप्राधान्येन निर्देशः सतः ॥१॥

सूक्ष्मभूतमेव प्रतिबन्धनिवृत्तकृतेनानर्थकत्वादित्युत्तरमाह । उच्यते इति । यथा देवदत्तस्य स्वरादिना रोगेणाभिभूतस्य स्वस्थता सूक्ष्मादप्रच्युतिरूपा सूक्ष्मभूतैव प्रागपि सती रोगप्रतिबन्धात्सतीत्यस्य विजित्वाशास्त्रीयोपायप्रोगयमात् प्रतिबन्धभूतरोगापगमे सत्यभिव्यज्यते । न हि तत्रोपायवैयर्थ्यं प्रतिबन्धप्रध्वंसायत्वात् । यथानित्यत्वं स्वस्थतायाः शब्देन । तस्यान्तदशाभ्युत्पादित्युक्तये इदानीमाह । रोगार्तस्येति । यद्योदितदृष्टान्तानुरोधादात्मनः सतः समुत्खातनिश्चितदुःखस्य निरतिशयानन्दैकतानस्यापि छाविद्याप्रसूताङ्गद्वारादित्येतत्प्रसूतसम्बन्धादात्मनि दुःखमारोप्याहं दुःखी पुंश्च मया प्राप्तव्यमिति प्रतिपद्यमानस्य परमकारुणिकाचार्योपदिष्टवाक्योत्पादितविद्यातोऽतैतनिवृत्तौ प्रतिबन्धप्रध्वंसे स्वभविष्यता परमानन्दता निरस्तसमस्तानार्थता च आरस्येनाभिव्यक्ता भवति । सा च स्वस्थता यदियूर्या यस्तु स्वमावाप्तातिरिच्यते । तदिदं माण्डोयं प्रयोजनं तस्य च सूक्ष्मत्वेनावाप्यत्वात्प्राप्तित्वत्वं गृहीतव्यम् । न च बाधनवैयर्थ्यप्रदर्शितप्रतिबन्धनिवृत्तिफलत्वादिति दर्शयितुमाह । तथेति । ननु हैतस्याङ्गद्वारादात्मनो वस्तुत्वाद्द्वैतस्य निदानमोक्षत्वाधित्वनैमित्तिककर्मायत्तत्वादिदृष्टेतरत्वं विद्यार्थेन प्रकरणात्प्राप्तेति तत्राह । हैतैति । आत्माविद्याकृतस्य हैतस्यात्मविद्याया करणमिवन्तर्गानिदृष्टेरात्मविद्याभिव्यक्तये माण्डोयस्यो युज्यते । न च हैतस्याविद्याकृतस्य विद्यमानदेहत्वे प्रमाणमस्तीत्याङ्गद्वयान्यव्यतिरेकानुविधाभिनीं श्रुतिमुदाहरति । ननु हीति । इवमस्याभ्यासविद्यायस्यादां प्रतिभातं

सर्वं ७ चेतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयं
मात्मा उतुष्पात् ॥ २ ॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्याद्यभिधानप्राधान्येन
निर्दिष्टस्य पुनरभिधेयप्राधान्येन निर्देशोऽभिधानाभिधेय-
योरेकत्वप्रतिपत्तये । इतरथा च्छाभिधाय तत्राभिधेय-
प्रतिपत्तिरित्यभिधेयस्याभिधानत्वं भौतमित्याशङ्काभ्याम् ।
एकत्वप्रतिपत्तेः । प्रयोजनमभिधानाभिधेययोरेकैव प्रय-

ज्ञैतस्य तत्प्रतिमानस्य चाभाषत्वेन विद्यामयत्वमुच्यते । आत्मैवा
नृ तमि । विदुषो विद्यावस्थायामर्तकरणादिसर्वमात्मनाम नाति
रिक्तमस्तीत्युक्त्या विद्याद्वारा सर्वस्य ज्ञैतस्यात्मभावत्ववचनाद्विद्यानि
जितकार्यकारणात्मकज्ञैतनिर्दिष्टतात्पर्येण विवक्ष्यते । तथा च विद्यातो
ज्ञैतनिर्दिष्टनिर्देशात्तस्याविद्यात्वमवस्योच्यते । आदिप्रश्नादेव नानेन
प्रिष्ठाननिष्ठाननाभाषप्रतियोगित्वं ज्ञैतस्याभिदधत् वाक्यवाच्यारम्भ
अवाक्यश्च गृहीतम् । अस्यार्थस्यति ज्ञैतमताविद्याकृतत्वस्यत्वम् ।
विनश्याद्योभनाद्यनुमन्वोपन्यासगुणन अन्वयारम्भ स्थिते इति आदौ
प्रकरणावच्छेदकस्य मत्यकमगृहीतं प्रत्ययप्रतिपत्तिर्वाकार्थं सूचति
तच्च निश्चाय । तत्र तावदिति । यो कारणकरयस्यावच्छेदं प्रत्येय
चङ्कृच्छति । यो कारेति । तद्विषयस्य प्रकरणात्कारणनिवृत्तम् ।
तद्विषये प्रगाथाभावाकस्य आनुपयोगित्वात् । आत्मप्रतिपत्तिर्हि पुन
वाचापयोगिनोत्वात् इन्द्रागमेत्वादिविषयवद्वयम् । तदुपदेशप्रधानं
भाष्यकोपनिषद्भाष्यमनुरूपम् । तेन तत्र प्रामाण्यादुक्तो निर्णय
चेदस्यति न त्विदं सुनिप्रधानं युक्तिमेवम् चतोऽपि गुणादाप्रधान
त्वात् । न चाप्योद्धारनिर्णयो नोपपद्यते । यदात्मकत्वमदारीपितरूप
तदप्रतिपत्तानुपायत्वात् । तदप्रतिपत्तय युक्तिरकत्वात् । अतस्याद्य
प्रकरणमोद्धारनिर्णयावाचान्तरफलद्वारेण तत्त्वज्ञाने परमफले पर्यव

स्तेन युगपत्प्रविलापयन् तद्विलक्षणं ब्रह्मप्रतिपद्येतेति ।
तथा च वक्ष्यति । पादा माना मानाश्च पादा इति ।
तदाह । सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । सर्वं बहुलमोद्धारमात्र-
मिति तदेतद्ब्रह्म तच्च ब्रह्म परोक्षमिहितं प्रत्यक्षतो

स्वतोऽपदेगशादधिगन्त्यमित्यर्थः । वैतथ्यप्रकरणस्यावान्तरविषय-
विशेष दर्शयति । अस्मेति । आरोपितनिषेधे स्वतन्त्रारोपितप्रतिपत्तिः
स्वाभाविकीत्यत्र इष्टान्तरमाह । रावण्याभिनेति । हेतुतो इष्टत्वाद्यन्त-
रदिमुक्तिः पश्चादित्यर्थः । अद्वैतप्रकरणस्यार्थविशेषमुपन्यस्यति ।
तथाहैतस्यापीति ॥ तस्यापिहैतवद्वाङ्मनोपपत्त्या मिथ्यात्वप्रसङ्ग-
मद्वयति । तस्यां भव्याभौषाधिकभेदाद्यवस्थायाः स्वत्वादव्यभिचारा-
दिमुक्तिश्चादहैतस्यपरमार्थत्वं प्रतिपादयितुं तृतीयं प्रकरणमित्यर्थः ।
अवातशान्तिप्रकरणस्यार्थविशेषं कथयति । अद्वैतस्येति । तस्य
तथात्वगवाभितत्वेन वस्तुत्वं तत्प्रतिपत्तत्वं पञ्चान्तराणामित्यत्र
हेतुमाह । अत्रैदिकानीति । तेषां निराकार्यत्वे हेतुमाह । अतपार्थ-
त्वेनेति । मिथ्याहैतनिष्ठत्वेनेत्यर्थः । तद्वपत्तिभिरेव निराकरणे
हेतुमाह । अन्योन्येति । पञ्चान्तरप्रतिप्रेषमुखेनाद्वैतमेव ब्रह्मविस्त-
मन्तप्रकरणमित्यर्थः । ओ कारनिर्णयहारेणात्मप्रतिपत्तुपायभूतमाद्य-
प्रकरणमित्युक्तम् । तद्विर्णयस्य तद्विहेतुत्वाद्योगात् । न स्वस्वार्थान्तर-
ज्ञान अर्थान्तरज्ञाने व्याप्तिमन्तरेणोपयुज्यते । न चात्र धूमान्तेरादिव
व्याप्तिरूपमभ्यते । न चात्रकार्यत्वमोद्धारस्य युक्तम् । आकाशादेर-
विशेषात् । तस्य च स्वार्थत्वेनात्मवत्तत्त्वाकार्यत्वव्याधातादिति मन्वातः
यम् प्रथमप्रकरणार्थे प्रायुक्तमिति । अथमिति । न ययमनुमाना-
पटभादोद्धारनिर्णयमात्मप्रतिपत्तुपायमभ्युपगम्यमानो येन व्याख्यभावो
दोषमावहेत् । किन्तु श्रुतिप्रामाण्यात्तत्निर्णयसङ्कोहेतरिति परिरुद्धति ।
अथैत इति । तत्र व्युत्पन्नं तद्विज्ञेयं प्रति ओमित्येतदित्यनेन वाक्येन
ब्रह्मत्वेनोक्तितद्वपदिष्टम् । समाहितेनोद्धारोद्धारणो यद्वैतव्यं अकुर-
द्वित्तोद्धारवामोद्धारोऽव शास्त्राच्चैतव्येनोद्धारमुद्देशेऽप्युच्यते । तेन

विशेषेण निर्दिशति । अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति
चतुष्पात्त्वनमविभज्यमानं प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्दि-

शब्दयोद्धारनिर्णयो ब्रह्मधीहेतरिति विवक्षित्वा श्रुतिमुदाहरति ।
ओमित्येतदिति । प्रतिभायां विष्णुश्चन्द्रोद्धारो ब्रह्मबुद्धोपासमानो
ब्रह्मप्रतिपत्तययो भवतीत्यभिप्रेत्य शब्दान्तरं पठति । एतदाह-
न्वनमिति । किञ्चात्मनोद्धारो यदा परापरब्रह्मरूपा उपास्यते तदा
तज्ज्ञानोपायतामुपादोहतीति मत्वा पुनः श्रुतिं दर्शयति । एतद्वेति ।
किञ्च । समाभिनिष्ठोद्धारोमित्युच्चार्यान्मानमनुब्रज्यते तदा स्मृतमकार-
मुकारे स्मृते तत्र कारणे मकारे तत्रपि कार्यकारकातीति प्रत्यगात्मा-
न्युपसंभृत्य तद्विष्टो भवतीत्यनेन प्रकारेणोद्धारस्य तत्प्रतिपत्तुपात्रेति
विधानदेवाह । ओमित्यात्मानमिति । किञ्च बौद्धं स्थापु । न पुना-
मिति यदा हेतदोमित्युच्यते तद्वब्रह्मेति वाधायां समाभाधिकरण्येन
समाहितो ब्रह्म बोध्यते । तदा च युक्तमोद्धारस्य ब्रह्मज्ञाने हेतुत्व-
मित्याह । ओमिति ब्रह्मेति । किञ्च । सर्वान्श्रदत्तादोद्धारस्य
ब्रह्मण्यस्य तथात्वादिकञ्च उक्त्वादन्यत्वाविहेतोद्धारप्रतिपत्तिर्ब्रह्मप्रति-
पत्तिरेवेत्याह । ओद्धार एवेति । ओमितोदं । सर्वमित्यादिवाक्यान्तर-
वक्ष्यत्वादीनादियदमित्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मप्रतिपत्तुपादत्वमोद्धारस्य
प्रतिपादितमिति श्रेयः । ननु स्मामुगतप्रतिभाये सम्यात्वे विदात्मनि
मायादिविकल्पस्य अस्तित्वादात्मनः सर्वान्श्रदत्तं न पुनरोद्धारस्य
तदस्ति अथनुममादिति तत्राह । रजण्यादिरिवेति । यथा रज्जुः
शुद्धिरिक्कादिरधिधानविशेषः सर्वैः रजतमित्यादिविकल्पस्याश्रयो-
भ्युपगतस्तथाकादवस्थाविख्याले हेतुत्वात्परमार्थवत्त्वभावे नश्यमाय
अस्य मायादिविकल्पस्याश्रयोभ्युपगम्यते । यथैव वृष्टान्तस्तथैव
मायादिरात्मविकल्पो वस्तुविषयः सर्वैः वाक्प्रपञ्चो यथोक्तोद्धार
मायात्मकस्तदाश्रयो गम्यते । न च जगत्तोद्धारस्योपनिषत्तम । ओद्हा-
रेण सर्वं वाक् ब्रह्मोतीति श्रुतेः । अतो युक्तमोद्धारस्य सर्वान्श्रद-
त्तमित्यर्थः । लक्ष्मीजातस्यात्माश्रदत्तादोद्धारस्य दत्ताच्च वाक्प्रपञ्चस्य

शति । अयमात्मेति । सोऽयमात्मा ओङ्काराभिधेयः
परापरत्वेन व्यवस्थितश्चतुष्पात्कार्पापस्रवन्न गैरिवेति

प्राप्तामास्यदहवमिति नेत्याह । स चेति । आत्मवाचकत्वेऽपि नास्यो-
ङ्कारस्यात्ममात्रत्वं तद्वाचकस्य ब्रह्मात्मत्वमिति व्याख्यभावात् । प्राणा-
देरात्मविकल्पस्याभिधानव्यतिरेक इत्येतादित्याग्रहः । ओङ्कारेति ।
तस्य विकारः सर्वो नास्तिशेषः । अकारो वै सर्वा नामिति श्रुतेः ।
ओङ्कारस्य च तत्प्रधानत्वात्तेन प्राणादिशब्देन वाच्यं प्राणादिरात्म-
विकल्पः सर्वः स्वाभिधानव्यतिरेकेण नास्ति । तद्वाभिधानं प्राणादि-
शब्दविशेषात्कर्मोङ्कारविकारभूतमोङ्कारातिरेकेण न सम्भवतीत्योङ्का-
रमात्रं सर्वमिति निश्चीयते । आत्मनोऽपि तद्वाच्यस्य तन्मात्रत्वाभि-
धानादित्यर्थः । शब्दातिरिक्तार्थभावे शब्दस्यार्थवाचकत्वानुपपत्तेः ।
यकत्वे विषयविषयित्वायोगाच्चिर्विकल्पं ब्रह्मात्रं ब्रह्म वाच्यवाचकवि-
भागशून्यं पर्यवस्यतीत्यभिप्रेत्य कार्यस्य ब्रह्मोऽवच्छे-
दवारम्भमिति । कार्यस्य सर्वस्यैव मिथ्यात्वेऽपि कथमोङ्कारनिर्ग-
मस्य ब्रह्मप्रतिपक्षप्रपायत्वसिद्धिरित्याग्रहः । तदस्येति । तदिदं
विकारजातमस्य ब्रह्मत्वः सम्बन्धि वाच्यं सामान्यरूपमात्रं तन्मात्रा
प्रकारितरज्जुतल्लयादितं ब्रह्म व्याप्तिमिव सम्बन्धः । शब्दसामान्ये
नार्थसामान्यस्य व्याप्त्रवपि कथमर्थविशेषस्य शब्दविशेषव्याप्तिरित्याग्र-
हः । नामभिरिति । शब्दविशेषैर्दानभिर्दानस्थानीयैर्विशेषरूपम-
पीदमर्थजातं व्याप्त्रं वक्तव्यं व्यापस्य तल्लयादित्यर्थः । अतमर्थं
समर्पयते । सर्वं ह्येति । इदं हि सर्वं सामान्यविशेषात्कर्मवर्थात्
सामान्यविशेषरूपेषु नाम्ना नीयते व्यवहारयथ प्राप्यते तेन नामनी
त्युच्यते । तदेवं वागनुरक्तमुद्विषोध्यत्वाद्वाक्प्राप्तं सर्वम् । वागलोतश्च
सर्वमोङ्कारानुविद्वत्त्वादोङ्कारमात्रम् । स चोङ्कार उपपत्तयेनात्मधी
चेत्यरित्याद्यप्रकारवारम्भः सम्भवतीत्यर्थः । तद्यथा गङ्गुमेति श्रुतिसंघ-
ठार्थमादिपदं प्रतिज्ञातमयमप्रकरणार्थसिद्धिरिति शेषः । अर्थमुपपादा-
तन्निष्पत्तेः श्रुतिमवतारयति । अत आहति । श्रुतिव्यापदे । तदिदं

जागरितस्थानो वहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकेन

कथं चतुष्पात्त्वमित्वाह । जागरितं स्थानमस्येति
जागरितस्थानम् । वहिःप्रज्ञः स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा
यस्य स वहिः प्रज्ञो वहिर्विषयेव प्रज्ञाऽविद्याज्ञताऽवभासत
इत्यर्थः । तथा सप्ताङ्गान्यस्य तस्य ह वैतस्थानो वैखानरस्य
मूर्तेव सुतेजाश्चतुर्विंश रूपः प्राणः पृथक्त्वात्मा सन्देहो
बह्वलो वसिरेव रयिः पृथिव्येव पादावग्नि होतकल्पनाग्ने-
ष्वेतेनाग्निमुखत्वेनाहवनीयं उक्तं इत्येवं सप्ताङ्गानि यस्य
स सप्ताङ्गः । तथैकोनविंशति मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि
कर्मेन्द्रियाणि च दश वायवश्च प्राणादयः पञ्च मनो
बुद्धिरङ्गुलारश्चिन्तमिति मुखानीव मुखानि तान्युपलब्धि-

पादचतुष्टयम् दूरोत्थारितमिति प्रकृतेः कथमिति । पर
मादित्यव्यप्यात्वाभावेऽपि कौटानिकमुपायोपेक्षभूत पादचतुष्टयमपि
ब्रह्ममित्यभिप्रेत्याद्य पादं व्युत्पादयति । आदेत्वादिना । स्थानम्
स्थित्यभिमानस्य विषयोभूतमित्यर्थः । तत्रावासावदान्तरत्वमिदं
दुक्तमिदं विशेषणमित्याशङ्क्य व्याचष्टे । वहिरिति । चैतन्यवत्तथा
प्रज्ञा स्वरूपभूता न बाह्य विषये प्रतिभासते तस्या विषयानपेक्षत्वात् ।
बाह्यस्य च विषयस्य बह्यतोऽभावादित्याशङ्क्याह । वहिर्विषये चेति ।
न स्वरूपभूता प्रज्ञा बह्यतो बाह्यविषयेत्येते बुद्धिर्दृष्टिरूपे तदाद-
धानकल्पिता तद्विषया भवति । न च सपि बह्यतस्तद्विषयतामनु-
भवति । बह्यतः स्वयमभावादाह्यस्य विषयस्य कास्यविषयतादत्त-
दिवयत् प्रतियोगिकमित्यर्थः । पूर्वेषु विशेषणेन विशेषणान्तरं
सदुचिनोति । अथेति । सप्ताङ्गत्वं शब्दवदभ्येन विश्वस्य विशदयति ।

विंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः

पादः ॥३॥

द्वाराणोत्पद्ये । स एवविंशष्टो वैश्वानरो ययोक्तैर्द्वारैः
शब्दादीन् स्थूलान् विमृशान् भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् ।
विश्वेष्वा नराणामनेकधा नयानाद्विश्वानर । यद्वा विश्व-
द्यासौ नरश्चेति विश्वानर विश्वानर एव वैश्वानर ।

मेत्य सप्ताङ्गत्ववचनम् । मूर्धा ते व्यपतिष्यदित्यादितिक-
दर्शनाच्च । विराजैकत्वमुपलक्ष्यार्थं हिरण्यगर्भाव्याजता-
त्मनोः । उक्तसैतन्मधुवाह्ये । यन्नायमस्यां पृथिव्यां
तेजोभयोऽस्ततमयः पुरुषो यन्नायमस्यात्ममित्यादि । मुषु-

विद्वति । ततश्च । सर्वभूतस्यामात्मानं सर्वभूतानि ज्ञातुम् ।
सर्वस्य आत्मावासी वैश्वाराण्यमधिगच्छतीति श्रुतिरनुगृह्यता । भवती-
त्याह । सर्वभूतस्य ह्येति । न चेद मातृव वचनममानमिति सूक्ष्मी-
यम् । यदैकित्वमनुपपन्नं पञ्चमिति श्रुतेरित्यभिप्रेत्य दर्शितश्रुति-
मन्तभूता श्रुति चूचयति । यत्त्विति । को हि पादत्रयं प्राणश्च वा
तस्त्रिवया प्रविशाम्य तुरीये नास्ति विज्ञाप्तिनास्ति * यदानन्दकताने
परिपूर्णे प्रतिष्ठा प्रतिपद्यते च यन्मन्त्रमस्मीत्यात्मार्त्तं ज्ञानमः
सर्वेभ्यो भूतानामधिष्ठानान्तरमनुपपन्नममान आत्मन्येव प्रातीति श्रुति-
तानि प्रत्येति । तेषु सर्वेष्वामात्मानं यन्नास्तु निमग्नद्वयमिति । ततश्च न
किञ्चिदपि गोपायितुमिच्छतीति शुभं यच्च यथोक्तरीत्या तत्त्ववाचाद्
कारे यच्छेतीति श्रुति स्वीकृतं श्लाघित्वैव । आध्यात्मविधौ यमोर
भेदाभ्युपगमवादेण प्राणोक्तपरिधीत्या तत्त्वज्ञानमभ्युपगमे दोषमाह ।
अथ श्रुतिः । साङ्ख्य्यादिष्वप्यस्यापि सामाधिकत्वात्तत्रैव प्रति देहं पटि-
च्छित्तस्य प्रत्यगात्मनो दर्शनेन सामाधिक्योऽर्थोऽभ्युपगमो भवति ।
अथस्यानुपपत्त्या न प्रति शरीरमात्मभेदः विद्वतोत्याहङ्गाह ।
तथा श्रुतिः । साङ्ख्य्यादीनां द्वैतविषय दर्शनमिष्टं तेन स्वदीयदर्शन-
स्याद्वैतविषयस्य विशेषाभावादद्वैत तत्त्वमिति श्रुतिविरोधो विशेष
स्तत्त्वमेष विशेषोऽद्वैत श्रुतिविरोधो भेदवादे प्रचण्वेत । अथस्या
त्वोपाधिकभेदमधिष्ठाय सस्या नविशतीत्यर्थः । ननु भेदवादेऽपि
नाद्वैतश्रुतिर्विह्वलते । आचार्यमेव श्रुतीति वदन्ते तत्त्वमित्युप-
देशविज्ञेयत्वात्तद्व्याह । इत्येति चेति । उपपन्नोपपत्त्यादौ कदापि
सर्वेषामुपनिषदां सर्वेषु देहेभ्योऽस्त्वप्रतिपादनपरत्वमिदमन्तो न
आचार्यत्वमद्वैतश्रुतत्वे नयम् । पक्षोपरत्वविज्ञेयविरोधादित्यर्थः ।

साध्यास्तयोस्तेकत्वं सिद्धमेव । निर्दिशोपत्यात् । एवञ्च सत्येतत्सिद्धं भविष्यति सर्वज्ञैतोपग्रमे वाज्ञैतमिति ॥ ३॥

अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमुपेत्याहैतपर्यवसाने भिन्नं सत्याध्यात्मिकस्य
अध्यात्मनी विभक्त्यः सैवोक्त्यात्मकेनाधिदैविकेन विराजा सहेतुत्वं
नङ्गीता यत्तस्य सत्ताज्ञत्वमुक्तं तद्विरहमिच्छयसंहरति ॥ अत इति ॥
अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं हेतुमत्तमाह । नूतनेति ॥ दिवाऽऽदित्यादिकं
नैवानरावयव नैवानरबुद्ध्या ध्यातव्यं जिघांसया पुनरप्यस्य
मुपगतस्य सुखी ते, व्यवतिष्ठेदन्ता नागधिया इत्यन्तोऽगविव्यो
यन्नामित्यादिव्यस्तोपासननिन्दा समस्तोपासनविधित्वया दृश्यते । न
च द्युलोकादिकं विषरीतबुद्ध्या नङ्गीतवतः सुखीयन्मुखोदिपरिपत-
नमुषितम् । यदाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं न भवेत्तस्मात्तयोरेकत्वमस्य
विवक्षितं भवतीत्यर्थः । ननु विराजो विद्येनैकत्वमेव भूषण्ये
दृश्यते । तत्कथमपिग्रेषाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं विवक्षित्याहैत-
पर्यवसान भाष्यततोच्यते तत्राह । विराजेति ॥ यन्मुखतो विराजो
विद्येनैकत्वं प्रदर्शितं तत्तु हिरण्यगर्भस्य तैजसेनान्य्यानिपद्याध्या-
ततोपहितस्य प्राप्तेन सहेतुत्वस्योपसृष्टत्वावगतो भूषण्येऽप्यपिग्रे-
षेय अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं विवक्षितमित्यहैतपर्यवसानं विद्विरित्यर्थः ।
अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमिहोच्यते तन्मपुमाह्वयेऽपि दर्शितमित्याह
उक्तव्येति ॥ अधिदैवमध्यात्मैकत्वं निर्हेन ज्ञत्वा प्रतिपर्यायमयमेव ।
य इत्यभेदवचनादेकत्वमस्य विवक्षितमित्यर्थः । ननु विद्यविराजोः
सूक्ष्माभिमानित्वात्तैजसहिरण्यगर्भयोश्च सूक्ष्माभिमानित्वादेकत्वं
युक्तम् । प्राज्ञाध्यातयोस्तु केन साधर्म्येणैकत्वं तत्राह । उपपत्तिः ॥
प्राज्ञो हि सर्वं विग्रेषमुपसंहृत्य निर्विग्रेषः उपपत्ते वर्तते प्रत्ययदया
व, मध्याह्नतश्च नि, ग्रेषविग्रेषं स्वात्मन्युपसंहृत्य निर्विग्रेषरूपं तिष्ठति
ततोक्तं साधर्म्यं पुरोधाव तयोरेकत्वमविरुद्धमित्यर्थः । अध्यात्माधिदैव-
योरेकत्वे प्राज्ञान्यायेन प्रसिद्धे सधुप्रसङ्गारप्रक्रियया सिद्धमद्वैतमिति
फलितमाह । एतच्चेति ॥ तत्राहैत प्रतिबन्धव्यं सामालेण न एतु इति
किन्तु वाक्यादेवाकार्योपदिष्टादिति वक्तुमशक्यः ॥ १॥

यत्न सुप्तोऽन कञ्चन कामं कामयते न

भोग इति । संमादमन्यत् । द्वितीयः पादस्तौजसः ॥४॥

दर्शनादर्शनवृत्तयोः स्वायस्यं तुल्यत्वात्सुपुतिग्रह-
णार्थं यत्न सुप्त इत्यादिविशेषणम् । अथवा त्रिष्वपि
स्थानेषु तत्त्वाप्रतिपक्षक्षयः स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्य-
सुपुतिं विभजते । यत्न यस्मिन् स्थाने काले वा सुप्तो
न कञ्चन कामं कामयते न कं न स्वप्न पश्यति । न

काशलाभावात्कुतश्चैज्जलमित्यामहुः । विदमेति ॥ श्रूयो विषयो
यस्या वाच्यभाष्ये प्रत्यावा न प्रायते तस्या विषयसंज्ञमन्तरेण
प्रकायमाश्रयतांस्त्रिष्वपिमाश्रयत्वेन भवतीति अत्र दृष्टा तैजसो विष-
यितः । तत्र दृष्टेन यथोक्तवाच्यतामन्ताः प्रत्यावा निर्वृतादित्यर्थः ।
ननु विद्यते भवयोदवगित प्रविशितम् गति विशेषणम् । प्रत्यावाभो-
ज्यतस्य तत्त्वत्वात् । मेवम् । तस्या लोभ्यत्वाविशेषेऽपि तस्यामन्तरेण
भेदात्तद्विषयत्वादित्यस्य भेदा प्रत्यावा ज्ञायते । तैजसे तु प्रत्या
विषयसंज्ञेनैव प्रायनामाहवृत्ति विविक्तो भोगः विद्वदतीत्याह ।
विद्वद्वेति ॥ अत्राह कोनविशतिमुच्यतेमित्येतद न्यादित्युच्यते ॥४॥

पादद्वयमेव व्याख्याय त्वीय पाद व्याख्यास्यन् व्याख्याय-
मानसुप्तो न कञ्चनेत्यादिविशेषणस्य तात्पर्यमाह । दर्शनेति ॥
दर्शनस्य भूतविवेकस्य वृत्तिरत्वान्ताति भागरितं दर्शनवृत्तिरित्यु-
च्यते । स्वप्नविषयदर्शनादन्वहर्नन्ददर्शनं वाच्यतामात्रं तस्य वृत्ति-
रत्वान्तात्त्वदर्शनवृत्तिः स्वप्नस्योः सुप्तप्रवदेन स्वप्नस्य तत्त्वापहणस्य
तत्त्वत्वात् । यत्न सुप्त इत्युक्ते तयोदविप्रवृत्तौ तद्व्यवच्छेदेन सुपुति-
स्यैव सुप्तार्थम् । यत्न सुप्त रत्नादिवाक्येन कञ्चनेत्यादिविशेषणम् ।
यदि स्वापहय व्यवच्छेद सुपुतिमेव प्राहवतीत्यर्थः । न कञ्चन स्वप्नं
पश्यतीत्यनेनैव विशेषणेन स्वापहयव्यवच्छेदवत्त्वादिष्वेवपिान्तर-
मविशिष्टकरमित्यामहुः । अथ नेति ॥ तथैव

कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान

हि सुषुप्ते पूर्वयोरिवान्यथा ग्रहणालक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कञ्चन विद्यते । तदेतत्सुषुप्तं स्थानमस्येति सुषुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्रविभक्तं - मनःस्यन्दितं द्वैत जातम् । तथारूपापरित्यागेनाविवेकापन्नं नैश्वतमोग्रसामि-
याहः स्वप्नपञ्चकमेकीभूतमित्युच्यते । अत एव स्वप्नजाग्र-
न्मनःस्यन्दनानि प्रज्ञानानि घनीभूतानीव सेयमवस्थाऽवि-
वेकरूपत्वात्प्रज्ञाधन उच्यन्ते । यथा रात्रौ नैश्वेन तमसा-
ऽविभज्यमानं सर्वं घनमिव तद्वत्प्रज्ञाधन एव । एवञ्च-

प्रतिबोधः स्थापकस्य स्थानमवेष्टमि तस्यत्वात्तापत्स्वप्नाभ्यां विभक्त्य
सुषुप्तं जापयितुं विशेषणमित्यर्थः ॥ एकस्यैव विशेषणस्य व्यवच्छेद-
कत्वसम्भवादलं विशेषणाभ्यामित्यस्य क. 'समाधिरित्याशङ्क्य विभे-
दणयोर्विकल्पेन व्यवच्छेदकत्वाज्ञानयस्यमिति भत्याह । न हीति ॥
यत्वेत्यस्यापेक्षितार्थं कथयति । तदेतदिति ॥ अन्यथा ग्रहणशून्यत्वं
कामसंस्पर्शविरहितत्वञ्च विशेषणाभ्यां विवक्षितम् । कथमस्य सद्भि-
तीयस्यैकीभूतत्वविशेषणमित्याशङ्क्याह । स्थानद्वयेति ॥ जागरितं
स्वप्नद्वयेति स्थानद्वयम् । तेन प्रविभक्तं यद्द्वैतं सूक्ष्मं सूक्ष्मञ्च तत्-
सर्वं मनःस्यन्दितमात्ममिति वक्ष्यते । तच्च यथा सुषुप्तसुषुप्तमात्मनो
विभक्तं तथैव तस्यात्मानेनाभ्यासतात्पर्यं कारणमापन्नं सुषुप्तसर्व-
विस्तारसहितं कारणात्मकं भवति । यथाहर्नैश्वेन, तमसा अस्तं
तमस्यैवैव व्यवहित्यते तथेदमपि कार्यजातं कारणभावमापन्नं
कारणमित्येव व्यवहित्यते । तस्याश्चावस्थाया तदुपाधिरात्रैकीभूत-
विशेषणभागभावतोत्पत्तिः । तथापि कारणोपहितस्य प्रज्ञानधन
विशेषणमयुक्तं निरुपाधिकस्यैव तथा विशेषणसम्भवादित्याशङ्क्याह ।
अत एवेति ॥ समस्य कार्यप्रपञ्चस्य समनस्तस्य सुषुप्तं कारणात्मना

योनिः सर्वस्य प्रभववाच्ययौ हि भूतानाम् ॥६॥

प्राणमन्त्रं हि सोमं मन इति श्रुते । अयमेव हि सर्वस्य सर्वभेदावस्यो ज्ञातेत्येव सर्वस्य एषोऽन्तर्याम्यन्तर-
तुमविष्णु सर्वेषां भूतानां निवन्ताऽप्येव एव यथोक्तं समेदं
जगत्प्रसूयत इत्येव योनिः सर्वस्य यत एवं प्रभववाच्य-
यश्च प्रभववाच्ययौ हि भूतानामेव एव ॥६॥

प्राणस्याधिदैविकेनान्नर्वाग्निषा ब्रह्मभेदं ऋद्धीत्या विशेषवा-
न्तर इत्येवमिति । एव हीति ॥ सत्त्वरावर्त्तान्तुपाधिप्राधान्यमवधूत-
चैतन्यप्राधान्यम् । अन्यथा ज्ञातव्यशानुपपत्तः । नैवाविकादयस्तु
नादस्यमोहदस्यातीतं तदयुक्तं मत्वरवानमृत्तादिति व्यावर्तिरो-
धादित्याह । नैतक्यादिति ॥ अतिविरोधादपि न तस्य तादस्यमा-
स्यानित्याह । प्राणति ॥ प्रकृतमज्ञातं परं नञ्च ब्रह्मस्य प्राण-
शब्दितं तदयुक्त्येव बध्यतेऽस्मिन् एवमवस्थमिति व्युत्पत्तः । न हि
जीवस्य परमाज्ञातिरेकेण सर्ववसानमस्ति । मनस्यदुपहितं जीपचैत-
न्यमनं प्राणमदस्याध्यात्मिकोर्ध्वं परस्मिन् त्वेवोक्तमव । शब्दितस्य
च जीवस्य तस्मिन् सर्ववसानाभिधानादस्यतो भदो नास्तीति श्रुति-
तमित्यर्थः । प्राणस्यैव निवन्तवान्तर वाचयति । अयमेवेति । नन्व-
धारण मोहपद्यते । व्यावर्तयामरप्रभतीनामन्वसानमिति सर्वज्ञत्वमधि-
ष्ठित्वागच्छति विप्रमिति । शर्मेति । अलन्तमित्य विशेषवाक्य-
विशदयति । अलरिति । अलस्य कस्यविहन्तरनुपपत्ते निवृत्तमेव
आमन्त्राभावादवधारणयुक्तं विशयवचनं चेत् ज्ञातमज्ञातस्य प्राणस्य
सर्वज्ञातत्कारणत्वं विशयवान्तरमाह । अत एवेति । प्रयोक्त स्या-
जानरितस्यानद्वयमभिप्रायित्वर्थः । समेदमध्यात्माधिदैवाधिभूतभद-
वहितमिति व्यावत् । निमित्तकारणत्वानिचयमपि प्राचीनादि विशय-
स्थानि निर्वहन्तीत्यद्वयं प्रकृतिस्य प्रतिष्ठादृष्टान्तानुपरोधादिति व्याख्या-
यितिसोपादानयोजगति न भिद्यत्वमित्येव नियमतस्मिद्भूततो विप्र-

अथ गौडपादाचार्यकृतैतदुपनिषदर्थविवेकरणरूप-
श्लोकावतारणम् ॥

॥ अत्रैते श्लोकाः ॥

वह्निःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तेजसः ।
घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव विधा स्मृतः ॥१॥

१ अत्रैतद्विन्ययोक्तेऽर्थे एते श्लोका भवन्ति । वह्निःप्रज्ञ इति । पर्यायेण निस्थानत्वात्सोऽहमिति श्रुत्या प्रति-
सन्धानाच्च स्थानत्वव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं शुद्धत्वमसकृत्वञ्च
सिद्धमित्यभिप्रायः । महामत्स्यादिदृष्टान्तश्रुतेः ॥१॥

प्रमाणरहितत्वाद् । यत इति । प्रभवत्वस्यादिति प्रभवः । अयोत्यस्मि
मित्यप्ययः । न चैतौ भूतानामेकलोपादानादते चम्भाविशवित्त्वर्थः
॥१॥

आचार्यैर्भाष्योपनिषदं पठित्वा तद्व्याख्यानश्लोकावतारण-
श्लोकादिना कृतं तद्वैतानुसंधायाय भाष्यकारो व्याकरोति । एतस्मिन्मिति ॥
विश्वस्य विभुत्वं मायुक्ताभिदैविकभेदादवधेयम् । अथात्माभिदैवभेदे
पूर्वादाहूतां श्रुतिं कुचमिदं हिमन्तः । सूक्ष्मसूक्ष्मादणोपाधि-
भेदाज्जीवभेदमायुक्ता सूक्ष्मपैक्येऽपि सूक्ष्मोपाधिभेदमन्तरेण विशे-
षणमात्रभेदादवात्मरमेदोक्तिरित्याह । एक एवेति । पदार्थानामेव
पूर्वोक्तभेदोक्तत्वात्तदप्यस्य श्लोकस्य वक्तव्यमवशिष्यते तदाह । पर्या-
येणेति । अथात्मनश्चैतन्यमिव स्वाभाविक स्थानत्वयं न तर्हि तद्वदेव
तं व्यभिचरितमर्हति व्यभिचरति आत्मानं स्थानत्वयं क्रमात्मनाभ्यां
तस्य निस्थानत्वादतस्तद्व्यतिरिक्तत्वमात्मनः सिद्धम् । यः शुभः सोऽहं
जागर्मीत्यनुसन्धानादकृतं तस्यावगतम् । एकत्वेन हि श्रुत्या घटा-
दावेकत्वमिष्यते । अस्माधर्मरागद्वेषादिमलसावसाधर्मत्वात्तदन्ति-
रेक शुद्धत्वमपि सिद्धमिति । यज्ञस्यापि नैरात्मनोपस्थाधर्मो जी-

समाना प्रसमवीजात्मकत्वञ्च तदध्यक्षस्यैकोऽव्याकृतावस्थः ।
परिच्छिन्नाभिमानिनामध्यक्षाणाञ्च तेनैकत्वमिति पूर्वोक्तं
विशेषणमेकीभूतः मन्त्रानघन इत्याद्युपपन्नम् । तस्मिन्ने-
तस्मिन्नुक्तहेतुत्वाच्च कथं प्राणशब्दत्वमव्याकृतस्य । प्राण-

अत्र जागरितयोर्विषयत्वात्तद्द्रष्टोर्विश्वतैजसयोरपि वैचक्षण्यमुचि-
तमित्याद्युपाह । यचेति । जागरिते यथार्थज्ञात दृष्टा पश्यति
तत्रैव अत्रैव तदुपलभ्यात् ततो । तयोर्द्वैतव्यवहारविरहित्यर्थः ।
द्वितीयपादस्य व्याख्यामुपसंहरति । अत इति । स्थानद्वये दृष्टुर्भेदा-
द्यद्वा निरयकाग्रेति दर्शयितुमेवकारः । तृतीय पादं व्याकृत्यन्
जाप्यत्वेन सुषुप्तिं दर्शयति । आकाशे चेति । यो विश्वतैजसत्वपुप-
गत स पुन स्मरणात्यस्य स्मरणारस्य व्याप्तौ हृत्प्राणविक्रान्ताकारो
व्यक्तः सन् प्राणो भूत्वा तद्व्यवहारविरतो भवति । न हि तस्य रूप
विषयदर्शनस्वरूपे परिहृत्य विशिष्टाकाशमिविदस्य प्राज्ञादधीनर-
त्वम् । अतश्च न एकीभूतो विषयविषयाकाररहितः । यतो मनप्रज्ञो
विश्वमविज्ञानविरहो रूपान्तररहितमिच्छतीत्यर्थः । अक्तमर्थं प्रपञ्च
यक्तमोष्यापाराभावादिति हेतुमुक्ताः । व्याचष्टे । दर्शनेत्यादिना ॥
अविमयाव्याकृतत्वेत्यर्थः । अथस्थान जागरिते सुषुप्तिमिति शेषः ।
यदुक्तमव्याकृतेन प्राणशक्त्या हृदयेऽवस्थानमिति तत्र प्रमाणमाह ।
प्राणो ह्येति । यो हि प्राणोऽध्यात्मं संनिद्धं च वातादीन् प्राणात्मनि
सहृदो सहरतीति प्राणस्याध्यात्मवागादिसहस्रं त्वमुक्तम् । अधिदै-
वश्च यो वायुः सूक्ष्मात्मा सोऽग्न्यादीनात्मनि सहरतीत्यग्न्यादिसह-
स्रं त्वं वायोऽक्तम् । अध्यात्माधिदैवयोश्चैकत्वात्प्राणस्य वायोश्च वागादि-
प्यग्न्यादिपुञ्जहर्तृत्वेनाव्याकृतत्वस्य स्वर्गविद्यायां सूचितत्वादव्या-
कृतेन प्राणशक्त्या सुषुप्ते प्राज्ञस्यावस्थानमिति यक्तमेवोक्तमियर्थः ।
पूर्वमेव विश्वतिराजोरेवस्थाननरश्च सुषुप्ताव्याकृतयोरेकत्वस्य दर्श-
नत्वाच्चैजसहृदव्यगर्भयोरुक्तमभेदं यक्तव्यमिदानीमुपपन्नमिति । तैजस
इति ॥ तत्र हस्तमाह । मनः स्थलादिति । हिरण्यगर्भस्य समदिमनो

प्रायश्चर्यत्वं सतः सञ्चर्यवाच्यता च । यदि निर्वीजरूपं
विवक्षितं ब्रह्माऽभविष्यत् नेति नेति ब्रूतो वाचो निर्वर्तन्ते
अनन्देन तद्विदितादयो अविदितादित्यवच्छन्तु । न सत्तन्मा-

स्वास्तिभू भवतीति प्रायोऽप्याकृत एवेति बीजम् । प्रतिबुद्धद्वारा
विशेषाभिमानविश्वत्वेन व्याकृतत्वेऽपि सुमुपपन्नद्वारा तदुपसंहार-
दव्याकृतत्वं प्रायश्चाविच्छेदमिति भावः । विशेषाभिमाननिरोधे प्राय-
श्चाव्याकृतत्वं क इति मित्याह । अथेति । यदिच्छिन्नाभिमानिनां
प्रायश्चर्यो नश्ये तन्माभिमाननिरोधे प्रायो नामकयाभ्यामव्याकृतयो
जयेष्यते तथैव प्रायाभिमानिनोऽपि तदभिमाननिरोधेनाविशेषापत्तिः
सुपुष्टिः । तन्माव्याकृतता प्रायश्च प्रायश्चर्यद्वान्तेताविशिष्टा । तयो
विशेषाभिमाननिरोधे प्रायश्चाव्याकृतत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । किञ्च यथा-
धिदैविकमव्याकृतं जगत्प्रवचयोजम् । तदेवं तद्व्याकृतमाधीत-
ज्ञानरूपाभ्यामेव व्याकृत्यत इति श्रुतेः । तथा प्रायश्चर्यं सुपुष्टं आग-
दितिसुपुष्टयोर्भवति बीजम् । तथा च कार्यं प्रतिमसकृत्पत्रमविशिष्ट
सुभयोऽिति ब्रह्माविशेषादव्याकृतप्रायश्चर्योरेकत्वस्य प्रतिबिम्बित्याह ।
प्रत्येति । समानमित्युक्त्याऽर्थस्योक्त्या । अथाविश्वभावालोचनया
सुपुष्टाव्याकृतयोरेकमभिधायोपहितसमावाजाचममादि तयाहमे-
दमाह । तदव्याकृत्येति । अव्याकृततावस्थाः सुपुष्टावस्थाश्च तयो-
रुपहितसमावाजोराध्यामिवाधिदैविकयोरेकोऽभिधीयता त्रिधातुः ।
अतोऽपि तयोरेकत्वं सिद्धयतीत्यर्थः । सुपुष्टाव्याकृतयोरेकमेकत्वं
मवाभ्य तस्मिन्मवाकृते सुपुष्टे प्रायश्चर्ये विश्वेषं युक्तमित्याह । यदि-
च्छिन्नेति । यदापि विश्वेवाननिष्पत्तिवाग्नेयैकोभूतत्वादिति विश्वेषण-
सुपुष्टादित् तवापि यदिच्छिन्नाभिमानिनामुपाधिप्रधानानां तत्र
तन्माध्यक्षायाहोयद्विदितानामव्याकृतेनैकत्वम् । अतोऽपि प्रायश्चर्यविश्वे-
प्रत्योपपत्तिरित्यर्थः । किञ्चाव्यासाधिदैवयोरेकत्वमिति प्रायश्चर्ये-
वज्ञानाच्च युक्तं सुपुष्टे प्राये प्रायश्चर्यमव्याकृते अथोक्तं विश्वेषण-
वित्याह । पूर्वोक्तमिति । अन्यवतादिप्रवदेन सर्वत्रैकत्वादिविश्वेषणं

सदुच्यत इति श्रुतेः । निर्वीजतयैव चेत् सति लीनानां
सम्यग्ज्ञानां सुषुप्तप्रज्ञययोः पुनरुत्थानानुपपत्तिः स्यात् ।
शुक्तानाञ्च पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । बीजामावाविशेषात् ।
ज्ञानदाहबीजाभावे च ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात्स-

ज्ज्ञाते । प्राणशब्दस्य पञ्चदशौ वादधिकारे कृत्वादध्यास्तविषयत्वं
कृद्विरोधादिति गृह्यते । कथमिति । केचन कृत्वादेरपि जीवप्र-
योगवशादध्यास्तविषयत्वं प्राणशब्दस्य नुक्तमिति परिहरति । प्राण-
वत्त्वमिति । प्रकरणस्य मञ्जूविषयत्वादुक्तञ्चाप्येव प्रकृते वाक्ये
प्राणशब्दस्य प्रयोगाभावात्तत्त्वविषयत्वं तस्य नुक्तं प्रकरणविरोधादिति
गृह्यते । नमिति । प्रकरणस्य मञ्जूविषयत्वेरपि मञ्जूषिः सप्तम्यर्थस्य
मदसत्ताङ्गीकारादस्मिन्नपि वाक्ये तस्यैव प्राणशब्दप्रयोगाद्युक्तं तस्या-
ध्यास्तविषयत्वमित्युक्तमस्ति । नैव दोष इति । स पञ्चवाक्यं प्रपद्यमिति
वक्ष्येति । तमेति प्राणवत्त्वमवाप्य चरान्त्वयेति । जीवशब्दः सर्व-
स्यैव कार्यजातस्योपपन्नश्च । प्रकरणवाक्ययोरेव परिपुष्टमञ्जू-
विषयत्वे वा सतिरित्याशङ्क्य परिपुष्टस्य मञ्जूष्य शब्दमदतिनितिकार-
णोचरत्वात्तत्र मदवाच्यत्वानुपपत्तिर्मेवमित्याह । यदि हीति । न
नेवसं निरुपाधिकं निर्दिष्टं मञ्जू वाच्यमनमयोः गोचरमिति श्रुते
देव निर्दिश्यते किन्तु कृतेरपीत्याह । न चदति ॥ किञ्च कार्यजातं
प्रतिबोद्धव्यतादातद्विज्ञातया पृथक्नैवास्मिन् प्रकरण मञ्जू विवक्षितं
चेत्तर्हि यथा वाक्यं तदा सत्यञ्चो भवतीति, जीवावा चरमातिशयत्वाद्-
मञ्जूष्यः शब्दवित्तस्य पृथक्तेः पृथक्तादौ तत्र जीवावासेवोभूतानां जी-
वानां पुनरुत्थानं नाप्यपद्यते । इत्येते च पुनरुत्थानम् । तेन मदस-
त्त्वे मञ्जूष्य विवक्षितमित्याह । निर्वीजतयेति ॥ सुषुप्तादौ । सुषु-
प्तमञ्जूष्य सत्यज्ञानमपि पुनरुत्थाने बोधत्वानुपपत्तिदोषमाह । शुक्ता-
नाहेति । न तैवाः पुनरुत्थानं ज्ञेयभावादित्याशङ्क्य तदुत्थानां प्रसी-
यानाह न तर्हि पुनरुत्थानं ज्ञेयभावात् तस्यत्वादित्याह । बीजाभा-
वः नानादोषोपपन्नानां प्रकरणस्य बीजभूतं नास्तीति । मद्-

बीजत्वाभ्युपगमनैव सतः प्राणत्वव्यपदेशः सर्वश्रुतिपु-
कारणत्वव्यपदेशः । अत एवाचरात्परतः परः । सवा-
ह्याभ्यन्तरो ह्यजः । यतो वाचो निवर्त्तन्ते । नेती नेती-
त्यादिना बीजवत्त्वापनयनेन व्यपदेशः । तामबीजाभ्यां
तस्यैव प्राज्ञशब्दवाच्यस्य तुरीयत्वेन देहादिसम्बन्धरहिता
पारमार्थिकी इत्यगच्छति । बीजावस्थापि न किञ्चिद-

ब्रह्मणो विभेदमपहणम् । मित्याज्ञानतत्संस्काराणां ज्ञानशब्दवा-
च्यत्वात्तदाह । ज्ञानेति ॥ अतोऽहमित्यज्ञानमपरोक्षमपहणस्य च
अहणानामभावस्य नापरोक्षत्वमिन्द्रियसन्निकर्षोभावादन्यथाविज्ञेय-
त्वात् अज्ञानितद्वयसंस्कारयोश्चाभावेतरकार्यत्वाद्वादानतापेक्षया दातृमत्त-
कैवल्यस्यातर्ह्यज्ञानादुपादानत्वेनानाद्यज्ञानविधिः । किञ्च देवदत्तप्रमा
तद्विप्रप्रमाप्रागभावातिरिक्ताद्यादिपञ्चिनी प्रमात्याद्यप्रदत्तप्रमावत् ।
न च तदभावे ह्यव्यग्न्यानासंबन्धम् अणिकत्वेन अज्ञेयदनिवर्त्त-
त्वात्संस्कारस्य च उक्तमपि ह्यव्यग्न्याने कविदनुवृत्तिदर्शनाच्च वाप-
हणस्य तन्निवर्त्तितम् । ज्ञानस्य तद्विदितत्वात् । अतो ज्ञानेदाह्यं
संसारबीजभूतमनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं ज्ञानस्यासंबन्धमाश्लेषम् । अन्यथा
तदानर्थाप्रसङ्गादित्यर्थः । शुद्धस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रकरणाभ्यां विव-
क्षितत्वाभावे कक्षितमाह । तस्मादिति ॥ ब्रह्मणः प्रवचस्यैव प्राक-
र्यित्वादाकोऽपि तस्मिन् प्राणशब्दाद्युक्त प्राणशब्दस्याभ्यासतविषयत्व-
मिति भावः । यतोऽनाद्यनिर्वाच्याज्ञानमवस्यैव कारणत्वं ब्राह्मणो
विवक्ष्यते अत एव कारणत्वनिवेधेन परिशुद्धं ब्रह्म श्रुतिपूषदिगम्यते
तदेतदाह । अत एवेति ॥ अक्षरमव्याकृतं तस्य कार्यपेक्षया परम् ।
तस्मात्परोऽयं परमात्मा । सहि कार्यकारणाभ्यामसृष्टो वर्त्तते ।
वाक्य कार्यमभ्यन्तर कारणमिति । ताभ्यां उक्तं तत्कालनाधिष्ठान-
त्वेन वर्त्तमानमिदमाह । तथा च स विज्ञातस्तत्त्वकादिसमस्तविशि-
ष्टान्मन्त्रत्वेन कूटस्थः श्रुतिस्मृत्योर्ध्वपदिष्यते । यतो ब्रह्मणः सर्वाः]

विष्णो हि स्थूलभुक्त्वि तैजसः प्रविविक्त
भुक् । आनन्दभुक्त्वा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबो-
धते ॥३॥

• स्थूलं तर्पयते विष्णुं प्रविविक्तन्तु तैजसम् ।
आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत
॥४॥

वेदेषमित्युक्तितस्तु मत्वदर्शनार्हे हेतुभूयत एवेति
त्रिधा देहे व्यवस्थित इत्युच्यते ॥२॥

• अत्रार्थे होमी ॥३॥४॥

विष्णु भागधुः प्राज्ञदादिषु स्थूलप्रविविक्तानन्दाणां
'भोज्यमेकं त्रिधाभूतम् । यच्च विद्यते तैजसप्राज्ञाख्यौ भोक्ताः
'सोऽहमित्येकत्वेन प्रतिबन्धनिर्वात् दृष्टत्वाविशेषाच्च प्रकी-
र्तितः । यो वेदैतदुभयं भोज्यभोक्तृतयानेकधा भिन्नं

प्राज्ञायाः यन्मो तन्मो यद्वायव्याश्चक्राण्य निरर्चये । तद्वन्मोऽनन्द-
कर्मविदाश्च विभेदो नेति नेतीति होयव्या कर्मवास्येति तत्तत्प्राज्ञि-
यते । आदिमर्देनात्मवादिसाध्यः कथ्यते । - वीजतन्निदायेन एवं
प्रज्ञा व्यपदिश्यते 'वेदीजनं' अथकालेति विज्ञयतीत्यर्थः । आचार्यो-
धामुत्रतावत् कारकाभिरिक्तं एवं प्रज्ञासोऽन्नामहृत् नाम्नाप्रत्यभिज्ञा-
दिप्राप्तयेवाभ्यैषमिच्छाह । तानिति ॥ अत्रान्वयेन यद्येव्यवस्थापान-
व्याजतस्त देहेऽनुभवावापानिधा देहे व्यवस्थित इति अद्युक्तमिधा-
यद्व्याह । सीजेति ॥२॥

विष्वादीनां तत्राद्यां त्रिधा देहे व्यवस्थितं प्रतिपाद्य तेषामेव
त्रिधा भोगं निबोधति । विष्णो होति ॥३॥

विष्णु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकी-
र्तितः । वेदैतदुभयं यस्तु समुञ्जानो न लि-
प्यते ॥५॥

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ।

स भुञ्जानो न लिप्यते । भीत्यस्य सर्वस्यैकस्य भोक्तृर्भोज्य-
त्वात् । न हि यस्य यो विषयः स तेन हीयते वर्ज्यते
वा । न ह्यग्निः, स्वविषयं दग्ध्वा काष्ठादि तद्वत् ॥५॥

सतां विद्यमानानां खेनाविद्याकृतनामरूपमायास्व-
रूपेण सर्वभावानां विश्वतैजसमाश्रमेदानां प्रभव उत्-
पत्तिः । नक्षति च । वन्मप्राप्तो न तत्त्वेन मायया वापि

भोगप्रयुक्ताः तन्निमग्नानां तेषां विभजते । सूक्ष्ममिति । उदाहृत-
श्लोकयोर्ग्राह्यानामेवां वाचयति । उक्तादीविति ॥॥

प्रकृतभोक्तृभोग्यवदाद्यैवपरिज्ञानस्यैवदानरूपवत्ताह । त्रिष्विति ॥
पूर्वाहं व्याचष्टे । जायदादिविति । भोग्यत्वेनैकत्वेऽपि त्रैविध्यम-
वान्तरभेदादुच्यते । भोक्तृदेवत्वे चेत्तमाह । सोऽहमिति । योऽहं उपमा ।
योऽहं सुत्रं प्राप्नोति । यत् सुत्रमद्राकं योऽहमिदानीं जागर्भीस्ते
‘कत्वं’ प्रतिगच्छीयते । न च तत्र बाधकमस्ति । तद्युक्तं भोक्तृदेव-
त्वमित्यर्थः । त्रिष्वपि तत्त्वार्थेषु प्रति प्राप्तादिषु दृष्टत्वाविशिष्ट-
त्वात् । दृष्टभेदे च प्रमाणाभावाद्युक्तं तदेकत्वमित्याह । दृष्टत्वेति ।
द्वितीयाहं विभजते । यो वेदेति । कथमेतावता भोगप्रयुक्तदोषराहितं
तत्ताह । भोक्तृत्वेति । यद्यपि भोक्तृदेवस्यैव च भोग्यमित्यवगतं
तथापि कथं कथं भुञ्जानो भोगप्रयुक्तदोषवाच्य भवतीत्याशङ्क्याह ।
न हीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न ह्यग्निरिति । स्ववि-
षयान् काष्ठादीन् दग्ध्वा न हीयते वर्ज्यते वाग्निरिति वक्ष्यते ॥॥

४० । अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

सर्वं जनयति प्राणश्चेतोऽशून् पुरुषः
एयम् ॥ ६ ॥

जायत इति । यदि ज्ञासतामेव जन्मः स्याद्वत्तस्यो ज्य-
हार्यस्य ग्रहणद्वाराभावादसत्त्वमसङ्ग । इदञ्च रज्जुसर्पा-
दीनामविद्याकृतमायावीजोत्पत्त्यां रज्ज्वाद्यात्मनासत्त्वम् ।
न हि निरोक्षदा रज्जुसर्पमृगलट्टिकादयः कश्चिदुप-
लभ्यन्ते केनचित् । यथा रज्ज्वां प्राक् सर्पोत्पत्ते-
रज्ज्वात्मना सर्वं ज्ञेयमासीत् । एवं सर्वमावानासुत्-
पत्ते प्राक् प्राणविजात्मनैव सत्त्वमिति । अतः अति-
रपि वक्ति मत्स्यैवेदमात्रेवेदमग्रभासीदिति । सर्वं जन-
यति प्राणश्चेतोऽशून्शब्द एव रज्ज्विदात्मकस्य पुरुषस्य
चेतोरूपा जलार्कमभा प्राक्ततैजसेविश्वभेदेन देव-
तिर्य्यगादिदेहभेदेषु विभाव्यमानाचेतोऽश्वोये तान्

उपंशोनिदिश्यन् प्राणस्य प्राणश्चकारणत्वं प्रतिपादयन् अथ
कार्यममृकार्यं प्रति वा कारणत्वमिति चन्देहे निर्धारयितुमारभते ।
प्रभव इति । तस्यावानरभदनाह । सर्वंमिति । पुरुषो हि सर्वं
जज्ञेतन जगदुपाधिभूत तस्य प्रधानं स्वीकृता जनयति । अत एव,
पुरुष कारणवाचि प्राणमदं प्रयुज्यते । एव म य चेत्तस्य प्रधानस्य
सद्यैतस्यस्यापुरुषदवस्थितान् प्रतिबिम्बकस्यान् जीवानाभ्यभूतानुत्पा-
दयति । यवज्ञैतनाचेतनात्मकमग्रज, जगदवहोयै बुद्ध्यादवतीत्यर्थः ।
ननु यता भावाना सत्त्वादेव प्रभवो न सम्भवति अतिप्रयत्नादित्या-
ग्रह्य प्रमादं व्यापते । अतामिति । क्षेत्राधिकानात्मना विद्यमाना
केव विद्याकृत तावायवमारोपितसत्त्व एव तेन प्रभवः अवासी भव

पुरुषः पृथग्विषयमायविलक्षणाग्निविष्कृतिङ्गत्सत्ता-
घणान् जलार्कवज्र जीवलक्षणास्वतराम् सर्व्यभांवान्
प्राणधीजात्मा जनयति यथोर्णगानि । यथाग्नेर्विस्तीर्णित्वा
इत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥

तीत्यर्थः । अमञ्जलिमिरमममरेण कथं गच्छन्ति तद्विद्वोरवित्तं
न यथमित्याशङ्क्याह । वक्ष्यतीति । जगन् दूर्ध्वं सर्वस्य सर्वं च
कारणव्यापारमाभ्यत्वानिष्ठेमित्याह कथं वृत्ताच्चैव तमयो भागाना
मित्याशङ्क्याह । यतीति । कार्यप्रपञ्चस्यासत्त्वे कारणस्य गच्छाण
रारस्येन व्यपहार्यत्वाभागात्तस्य पतये हारभूतस्य निष्कस्याभावात्
गच्छमेव सिद्धेति । कार्येण हि निष्ठेन कारणं प्रपञ्चादहमपि सदित्य-
वगम्यते । तदेव वक्ष्येति तत्र कारणेन न सत्यधीदित्यवदेव कारणमपि
स्यादित्यर्थः । कार्यकारणमोक्षमयोरपि भवत्वमव्ययमित्याशङ्क्याह ।
इदृशे । अविद्यायाऽनाद्यनिर्वाप्यया कृताय ते मायाधीनादुत्प-
न्नायति मयिद्यैव मायैत्यङ्गीकाराच्चेष्टा रक्ष्यते कल्पितमर्षाणीता-
मधिष्ठ भूतरञ्ज्यान्विष्टमेव सत्यं दृष्टमिति योजनम् । विगत मंदुषा
टान् कल्पितत्वा दूषणवर्षेदित्यर्थः । इदं न सत्यं मायापि सत्यं
गदित्वा परिहृयति । न कीति । विशदितं दृष्टान्तमनूद्य दाष्टीनिष्क-
माह । यद्येत्यादिना । पाणशब्दित बीजमज्ञातं यच्छ्रुत्वा पञ्चमस्य तदा
तमेति यावत् । तदेवमावेतनं सर्वं समवृत्ताद्युत्पत्तेर्वीजात्मनास्थित
प्राणो बीजाश्च यज्ज्वालयत्यतया जनयतीत्युपसङ्गतिः । यद्यत इति
असर्वपादप्रतीकमादाय व्याकरोति चेतोऽग्नित्यादिना । रेवेरगयो
यथा वर्तते तथा पुरुषस्य एव चैतन्यात्मकस्य चेतोरुपादेतन्याभावा
त्तेतोऽयवो निर्दिश्यन्ते । तेभ्यः पुरुषो जनयतीत्युत्तरम् सम्बन्धः ।
तेषां विद्वद्व्यात्पुरुषात्पुरुषतत्त्वं भेदाभावादिदृष्टित्वा विनिर्दिष्टम् ।
जलार्केति । भेदधीकृतेषां पाधिभेदादित्याह । प्रानंति । एव
मिति सूचितम् । पुरुषस्य अंतरमर्जने हेतुं कथयति । विषयेति । यथा-
ग्निना यमानक्षया निष्कृष्टित्वा अन्यत्वे तथा विद्वत्तना यमान-

विभूतिं प्रसवन्तु न्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।

विभूतिर्विस्तार ईश्वरस्य सृष्टिरिति सृष्टिचिन्तका
मन्यन्ते न तु परमार्थचिन्तकानां सृष्ट्यावादर इत्यर्थः ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिश्रुतेः । न हि
मायाविनः सृष्टमाकाशे निःस्पृश्यते न तदायुधभास्वर
चक्षुर्गोचरतामतीत्य युद्धेन खण्डयन्निष्कम्प पतितं-पुनरु-
त्थितञ्च पश्यता तत्कृतमायादिष्वतस्त्वचिन्तायामादरो
भविष्यति । तथैवोयं मायाविनः सृष्टप्रसारणसमः सृष्टु-
-

मभावा जीवानो नोत्पादयन्ते । विषयविनश्च तत्त्वाह । न प्राणैर्न वीर्या-
त्मना तेषामुत्पादयन् । न चोत्पादयन्तां जीवानामुत्पादयन्तादिदा-
तनस्ततो भिद्यन्तम् । जनमात्रप्रतिविम्बितादित्यादीनां विषयभूतास्तत-
ज्जनयतो भेदाभावात्तान् विद्यादीन् पुरुषाद्विदप्रधानो जनयतीत्यर्थः ।
विषयभावेन व्यवस्थितान् पुनर्भवेनान् प्राणो जनयतीति ततीयपादार्थ-
मुपसंहरति । इत्येवमिति ॥ ६॥

चतुर्मासेतनात्मकस्य जगतः वर्गे धन्यते स्वमतविवेचनायै सता-
नरमुपन्यस्यति । विभूतिप्रसवमिति । ईश्वरस्य विभूतिर्विस्तार सत्की-
यैवैव्यवस्थापन सृष्टिरिति पक्षे सृष्टेर्वैश्वानरायां पञ्चान्नरमाह ।
समेति । कुत सृष्टिचिन्तकाभ्येतस्तत तत्त्वविदामेव किं न स्थाप-
त्वाह । न त्विति । सृष्टेरेव पञ्चान्नान्नासु चिन्तकानामपि तत्त्वादरो
भविष्यतीत्याशयः ॥ इह इति । मायागम्यो सृष्टिरित्यन्वयिषया न
भवेदित्यत्र दृष्टान्तमाह । न हीति । मायादीत्यादिगर्भे तत्कार्यं
स्पृष्टेति । दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दर्शयितुं योजयति । तथेवमिति । तर्हि
परमार्थचिन्तकानां कुत्सात्वर इत्याशयः । भवदृष्टान्तमुपहरमाह ।
सृष्टेर्व्यापिका । मायाव्यवस्थामवस्थमानमे हेतुः । तद्विद्यास्य आपत्
सुप्रसुप्तभ्यो विन्यतेनप्राप्तेभ्यद्यातिरिक्त तदस्पृष्टमिति शेषः ।
५५॥ विज्ञा हि सत्यगोप्यता । जनयतो न जने ।

स्वप्नमायास्वरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥७॥

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः । कालात्प्रसूतिं मूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥८॥

स्वप्नादिविकासस्तदाखण्डमायाविमलश्च । तत्तस्य प्राज्ञतैजसादिः सूत्रतदाखण्डाभ्यामन्यः परमार्थमायायी । स एव भूमिष्ठो मायाच्छब्दोऽदृश्यमान एव - स्थितो यथा-तथा तुरीयाख्यं परमार्थतत्त्वम् । अतस्तच्चिन्तायामेवादरो मुमुक्षूणां मायायिनां न निष्प्रयोजनायां सृष्टावाद् इति । अतः सृष्टिचिन्तकानामेवैते विकल्पा इत्याह स्वप्नमायास्वरूपेति । स्वप्नस्वरूपा मायास्वरूपा चेति ॥७॥

इच्छामात्रं प्रभोः सत्यसङ्कल्पत्वात्सृष्टिर्षटादिः सङ्कल्पनाभावं न सङ्कल्पनातिरिक्तं कालादेव सृष्टिरिति केचित् ॥८॥

यनादरमत्त्वनिष्ठानामित्याह । नेति । परमार्थचिन्तकानां सृष्टावनादरादपरमार्थनिष्ठानामेव सृष्टौ विशेषचिन्तेत्युक्तेऽर्थे द्वितीयाहंमवतारयति । इत्यत इति । जायद्गतानामर्थानामेव स्वप्ने प्रथनात्तस्य सत्यत्वं मायायाश्च माय्यादिलक्षणायाः सत्यत्वाद्भोक्तादनयोर्विकल्पयोः विद्वान्नाहंमम्यमुमेयम् ॥७॥

सृष्टिचिन्तकानामेव सृष्टिर्षट्पञ्चैर्विकल्पान्तरमुत्थापयति । इच्छामात्रमिति । ज्योतिर्विदा कल्पनामकारमाह । कालादिति । परमेष्ठरस्येच्छामात्रं सृष्टीरित्यत्र हेतुमाह । सत्येति । यथा लोके कुमालादेः सङ्कल्पनाभावं घटादिकार्यं सृष्टिरिषा नामरूपाभ्याम-

तत्त्वमस्योति यत् । यदि हि त्रयस्यात्मविकल्पात् तुरीय
 मन्यत्तत्प्रतिपत्तिद्वाराभावाच्चास्त्वोपदेशानर्थक्यं । शून्य-
 तापपत्तिर्वा रज्जुरिव सर्पादिभिर्विकल्पप्रमाना स्थानतये
 ऽपि अतैक एवान्त प्रज्ञादित्वेन विकल्प्यते यदा तदा-
 न्तप्रज्ञादित्यप्रतिषेधविज्ञानप्रमाणसमकालमेवात्मन्यनर्थ-
 मपह्निवृत्तिजक्षणफल परिणमाप्तमिति तुरीयाधिगमे
 प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न मन्यम् । रज्जुसर्पविवेक-
 समकाल इव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सति रज्ज्वधिगमस्य
 देया पुनस्तमोऽभनयव्यतिरेकेण घटादिगमे प्रमाणं व्याप्ति-
 यते तेषां छेद्यावयवसम्बन्धवियोगव्यतिरेकेणान्यतरावय-
 वेऽपि छिदित्व्याप्तियत इत्युक्तं स्यात् । यदा पुनर्घटतम-
 सोर्विवेककरणे प्रवृत्तं प्रमाणमनुवदितुमित्तमसौ निवृ-
 त्तिफलावसानं छिदिरिव छेद्यावयवसम्बन्धविवेककरणे

कालमेव प्रमादत्वादिमेदनिवृत्तेः । तथा, च मक्षति ।
 ज्ञातेऽद्वैतं न विद्यत इति । ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिश्च-
 यथाव्यतिरेकेण चणान्तरानवस्थानात् । अवस्थामेवान-
 वस्थाप्रकृतादुद्भूतानिहन्तिः । तस्मात्प्रतिषेधविज्ञान-
 प्रमादत्वापारम्पर्यकाल एवात्मव्यापारोपितान् प्रमादत्वा-
 द्यननिवृत्तिरिति सिद्धम् । नान्त प्रज्ञमिति तैजसप्रति-
 षेधः । न वहिःप्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः । जीमयतःप्रज्ञ-

अन्यथाऽन्यन्तभिन्नबोर्भिन्नः सत्यमतिरिद्धि शोचपायोरेवभावायोगात्तुरी-
 यप्रतिपक्षौ विनिवृत्तस्य द्वारत्वाभावादप्यस्य च तत्प्रतिपक्षिद्वारस्या
 दर्शन्यात्तुरीयाप्रतिपक्षिरेव स्यादित्यर्थः ॥ आन्तरात्प्रतिपक्षिः
 स्यादिति चेन्न स्यात् । चान्तिः । तद्विनिवृत्तकृपमन्यु विप्रमया-
 योहेन तस्य तुरीयत्वमुपादिशति । भेदे चात्यन्तिके तदामर्शक्याप्त
 आन्तरात्प्रतिपक्षिरित्यर्थः । नान्तं तुरीयप्रतिपक्षिभूमादिति
 चेत्तत्राह । शून्येति । विनिवृत्त्यैव प्रतिपक्षा तुरीयस्याप्रतिपक्षौ
 प्रतिपक्षस्य विचारदेर्विनिवृत्तस्य प्रत्यक्षत्वत्वादप्यस्य चाप्रतिपक्षत्वाच्चैव-
 रात्म्यधीरेवपद्येतेत्यर्थः । 'भेदप्रत्यक्षेरायोक्तदोनवशात् सत्यमिति
 तर्हि माभूदभेदपक्षोऽपि कथं निर्दिष्टतीति चेत्तत्र किं फलं पर्यनुदु-
 ष्यते किंवा प्रमादत्वादेनैव वा साधनान्नरमिति विकल्पाद्यं दूष-
 यति । रज्जुरित्येति ॥ यथा रज्जुरभिधःतन्मृता सदाधारानिभिर्भि-
 न्नस्यते तथैक एवात्मा ज्ञानत्वयेऽपि यदान् प्रत्यक्षादिना विकल्प-
 ज्ञानो बहुधा भावते तदा तत्तदुपादेनाम् प्रत्यक्षादिप्रतिषेधजनितं
 यत्प्रमादत्वरूपमिच्छात् तदुत्पत्तिरसमानकारणमेवात्मन्यनर्थनिवृत्तिरूपं
 पतं निवृत्तिरिति न फलपर्यनुदुष्यतीत्येकमवसानित्यर्थः । १ शब्दस्य संक्ष-
 एपर्यनुदुष्यतीत्येकमवसानित्यर्थः । १ शब्दस्य संक्ष-
 एपर्यनुदुष्यतीत्येकमवसानित्यर्थः । १ शब्दस्य संक्ष-
 एपर्यनुदुष्यतीत्येकमवसानित्यर्थः । १ शब्दस्य संक्ष-

मिति जाग्रत्स्वप्नयोरन्तरालावस्थाप्रतिषेधः । न प्रज्ञा-
नघनमिति सुषुप्तावस्थाप्रतिषेधः । वीजामावाविवेकरूप-
त्वात् । न प्रज्ञमिति युगपत्सर्वविषयज्ञातृत्वप्रतिषेधः ।
नाप्रज्ञमित्येतदन्यप्रतिषेधः । कथं पुनरन्तःप्रज्ञत्वादीना-
मात्मनि गम्यमानानां रज्ज्वाद्गौ सर्पादिवत्प्रतिषेधादसत्यं
गम्यत इत्युच्यते । अस्वरूपाविशेषोऽपीतरेतरव्यभिचा-
रात् रज्ज्वादाविव । रज्ज्वादाविव सर्पाधारादिविकल्पि-
तमेवत्सर्वज्ञाव्यभिचारास्वरूपस्य सत्यत्वं सुषुप्ते

त्वात् । विषयस्य तुरीयस्यासंछटापरोक्षत्वादित्यर्थः । तुरीयमाद्यात-
कारे प्रसङ्गानाख्यं च धनान्तरमेवमिति पक्षं प्रतिनिधयति । साध-
नान्तरं चेति । प्रसङ्गानाख्याप्रमाणत्वात् प्रमाद्वयं प्रति हेतुतेति
भावः । यथा रज्ज्वात्सर्वसर्पमेति विवेकधीमपुदयमाद्यातकारं यादृशा
यामिव रज्ज्वात्सर्वनिवृत्तिफले विद्ये रज्ज्वाद्यातकारस्य फलान्तरं
प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न गम्यते क्लृप्त्वात् तद्वेद्वापीत्याह ।
रज्ज्विति ॥ विषयगतं प्राकट्यं प्रमाणफलं नाध्यस्तनिवृत्तिरित्या-
महत्याह । येषामिति ॥ सविषयाज्ञानापनयनाय प्रवृत्ता प्रमायक्रिया
सविषये भायरूपमतिमयसाधने चेदपनयार्थक्रियात्वाविशेषाच्छ्रुति-
रपि छेदसंयोगापनयनातिरिक्तमतिप्रयमादध्यात् । न च संयोगवि-
नाशातिरिक्ते विभागे समुपतिपत्तिरस्ति । प्राकट्यस्य च प्राकाशत्वे
ज्ञानवसार्धनिष्ठात्वमकारत्वे स्यात् । तेनाद्येन विना नादयोऽस्तीति
भावः ॥ अज्ञाननियन्तृत्वमेव प्रमाणमिति पक्षे विषयस्फुरणे कार-
णाभावादिपुदसंवेदनं न स्यादित्यामहत्याह । यदेति । धटो हि तमसा
समावृतो व्यवहारयोग्यमिच्छति तस्य तमसो निष्क्रम्य व्यवहारयोग्य-
त्वापादने प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रवर्तते । तज्ज्ञानुपाटित्वमित्यानिष्टस्याप्र-
मेयस्य तमसो निवृत्तिरुच्यते यदा पर्यवस्यति तदा घटसंवेदनमा-
र्धिकं प्रमाणफलं न भवति । यथा हिदिक्रिया छेदात्स्य तदोरवयव-

व्यभिचरतीति चेन्न । सूपुप्तस्यानुभूयमानत्वात् । न हि
 विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत इति च श्रुतेः । अत
 एवाहृष्टम् । 'यस्यादृष्टं तस्मादव्यवहार्यम् । अग्राह्यं
 कर्मेन्द्रियैरग्राह्यमलिङ्गमित्येतदनुमेयमित्यर्थः । अत एवा-
 विन्तर्गम् । अत एवाव्यपदेश्यं 'शब्दे' । एकात्मप्रत्यय
 सारं जाग्रदादिस्थानेष्वेकोऽयमात्मैत्यव्यभिचारो यः प्रत्य-

कार्यकारणवद्दौ ताविद्येते विभूतौ जसौ ।
प्राज्ञः कारणवद्बन्तु द्वौ तौ तुय्ये न सिध्यतः
॥१८॥

नात्मानं नापराञ्चैव न सत्यं नापि चाऽ

यस्मादद्वैतः सर्वभावाणां रज्जुसर्पवत्पात्वात्स एव
देवो द्योतनात्तुरीयचतुर्थौ विभुर्व्यापी स्मृतः ॥१०॥

विद्यादीनां परमान्यविशेषभावो निरूप्यते तुय्यं या-
यात्तत्रावधारणार्थम् । कार्यं क्रियत इति फलभावः ।
कारणं करोतीति बीजभावः । तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रह-
णाभ्यां बीजफलभावाभ्यां तौ यद्योक्तौ विश्वतैजसौ बहौ
संगृहीताविद्येते प्राज्ञस्तु बीजभावेनैव बद्धः । तत्त्वात्-
मन्त्रबोधमात्रमेव हि बीजं प्राज्ञस्य निमित्तम् । ततो द्वौ
तौ बीजफलभावौ तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणे तुय्यं न
निर्द्धारतो न विद्येते न कदाचित् इत्यर्थः ॥११॥

प्राज्ञाह सर्वभावाणामिति । यमस्यामदातीतस्य तुरीयस्योक्तवचनस्य
विद्वदमुमदमिदमिति सूचयति । स्मृत इति ॥१०॥

विद्यादित्रयान्तरविशेषनिरूपणद्वारेण तुरीयमेव निर्द्धारयति
कार्यमिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । विद्यादीनामिति । विश्वतैजस-
योऽनभयवद्बलं परमान्यं प्राज्ञस्य कारणभासवद्बलं विशेषः । अथेवं
निरूपणं कुलोपयुज्यते तत्राह । तुय्यंति । प्राज्ञस्य कारणमात्र-
वद्बलस्य साधयति । तत्त्वाप्रतिबोधेति । यथापातवान्तरविशेषे स्थिते
प्रकृते तुरीये किमायाममिदमाह ॥११॥ तत एतत् । तयोन्मिश्रविद्या-
भासस्य विदेकताने तयोर्निरूपयितुमशक्यत्वादित्याह । यमदद
इति ।

नृत्तम् । प्राञ्जः किञ्चन संवेत्ति तथैव तत्सर्वदृक्
सदा ॥१२॥

कथं पुनः कारणवद्वत्त्वं प्राञ्जस्य तुरीये वा तत्त्वाग्र-
हणान्यथाग्रहणलक्षणौ मन्थौ न सिध्यत इति । यस्मादा-
त्मनिलक्षणमविद्यामीजप्रसूतं वात्ताद्वैत प्राञ्जो न किञ्चन
संवेत्ति यथा मिथ्यतेजसो ततश्चासौ तत्त्वाग्रहणेन तमसा
अन्यथाग्रहणमीजभूतेन बद्धो भवति । यस्मात्तुरीयं तत्त्व-
व्यवहकं सदा तुरीयादन्वयाभावात्त्वव्यवहका सदैवेति ।
सर्वेष्ट तद्वन्वेति सर्वेष्ट तत्त्वान्न तत्त्वाग्रहणलक्षण पीजसु ।
तत् तत्प्रसूतस्यान्यथाग्रहणस्याप्यत एवाभावो न हि
सवितरि सदा प्रकाशात्मके तद्विषयमप्रकाशनं अन्यथा
प्रकाशनं वा सम्भवति । नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपी

प्राञ्जस्य कारणवद्वत्त्वं साधयति । नात्मनमिति । तुरीयस्य
कार्यकारणभ्यामनष्टत्वं व्यह्वयति तथैवमिति । श्लोकव्यापक्यामा
शब्दोभाह । कथमिति । वागन्दातृकयामत्यक्षानुवृत्तिः कुर्यात् ।
प्रथमशब्दास्तद्वत्त्वं वादलव व्यापद । यस्मादात्म । विनियमना
त्मानमिति यावत् । अष्टतमिष्यस्य व्याख्यानमविद्यामीजप्रसूतमिति
वैत द्वितीयमथव्यमित्यर्थः । यद्यस्यादाहरणम् । यथेति । प्राञ्जस्य
विभागविज्ञाताभावे कथमाह । ततश्चेति । यथाज्ञे तमसि कार्यनिकृ-
तमुक्तान् कुर्यादिति । अन्यथेति । द्वितीय शब्द चतुर्जपादव्याख्या-
नेन प्रत्याग्याति । यस्यादिस्थादिना । सदैव तुरीयादन्वयाभावात्तु-
रीयमेव मध्य तस्य सदा दृष्टुमिति यस्मात्तस्यादिति बोधना ।
तत्वेति परिपूर्णश्चिदेकतान तुरीय परव्यवहकः । अत एवैत कारण-

अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रातत्त्वमजान-
तः । विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदम-
श्रुते ॥१५॥

इत्युक्तम् । नोभय पश्यन्ति तुरीये निश्चिता ब्रह्मविदे-
विरुद्धत्वात्त्ववितरीव तम । अतो न कार्यकारणवद्
इत्युक्तस्तुरीय ॥१४॥

कदा तुरीये निश्चितो भवतीत्युच्यते । स्वप्नजागरित-
योरन्यथा रज्ज्वा सर्प इव गृह्यतस्त्वं स्वप्नो भवति ।
निद्रातत्त्वमजानतस्त्रिष्वप्यस्यासु तुल्या । स्वप्ननिद्रयोस्तु
त्यत्याद्विषयैकस्योरेकराशित्वम् । अन्यथाग्रहणात् माधा-
न्याच्च गुणभूता निद्रेति तस्मिन् विपर्यास स्वप्न ।
तृतीये तु स्थाने तस्माच्चानवच्छेदा निद्रैव केवला विप-
र्यास । अतस्तयोः कार्यकारणस्थानयोरन्यथाग्रहणा-
ग्रहणसत्त्वविपर्यासे कार्यकारणवन्धरूपे परमार्थतत्त्व
प्रतिबोधत क्षीणे तुरीये पदमश्रुते तदोभयलक्षणं वन्ध-
रूपं तदाप्यश्रुत् तुरीये निश्चितो भवतीत्यर्थ ॥१५॥

स्तिदि ॥ द्वितीयाहं व्याचष्टे । नोभयमिति ॥ तुरीये निद्रास्वप्नयोरे-
दमने चेतसाह । विरुद्धत्वं इति ॥ अतो न तूदात्तयोर्गतिर्न त्रि-
मित्रये तुरीये विरुद्धत्वादनुषङ्गविरिक्तत्वं दृष्टावमाह । उपितरो
वेति ॥ तुरीये वस्तुते नाविद्यातत्त्वार्थयोः ब्रह्मविरुद्धीत्यङ्गीकृत्य प्राग-
मि सूचितमित्याह । अतो चेति ॥१४॥

• कदा तर्हि रुद्रा भवमोक्षमेवावासाह । अन्यथेति । निद्रातर्हि-
कदेति चन्द्रिहान प्रत्याह । निद्राति ॥ तुरीयप्रतिपत्तिपक्षार्थं सवि-

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबु

यदेऽयं संसारो जीवः स उभयलक्षणेन तत्त्वप्रतिबोध-
रूपेण बीजात्मना अन्यथाग्रहणलक्षणेन शानादिकास-
प्रवृत्तेन मायालक्षणेन स्वप्नेन ममायं पिता सुप्तोऽयं
नप्ता चेत्तं पश्योऽहमेवां स्वामी सुखी दुःखी क्षयितोऽह-
मनेन वर्धितवानेनेत्येवमकारान् स्वप्नान् स्थानद्वयेऽपि
प्रस्थान् सुप्तो यदा वेदान्तार्थतत्त्वामिच्छेन परमकारुणिकेन
गुरुणा नास्तेवं त्वं हेतुफलालोकः किन्तु तत्त्वमसीति
प्रतिबोध्यमानो यदा तदेवं प्रतिबुध्यते । कथं नास्मिन्
वाच्याभाभ्यन्तरं वा जन्मादिभावविकारोऽस्त्यतोऽजं सवा-
च्याभ्यन्तरसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः । यस्याज्जन्मादि
कारणभूतं नास्मिन्नविद्यातमोवीजं निद्रा विद्यत इत्य-

रेते । विपर्यास इति ॥ श्लोकव्यापत्तामाकाङ्क्षा दर्शयति । कदेति ॥
कदा स्वप्ननिष्ठो भवति कदा निद्रानिष्ठः ॥ स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ प्रपन्न-
त्वस्योत्तरं श्लोकेन दर्शयति । कथ्यत इति ॥ तत्र कदा स्वप्नो भव-
तीति प्रश्नं परिहरति । स्वप्नेति ॥ अथ स्वाहये, स्वप्नद्रष्टुमित्यर्थः ।
द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते । निद्रेति ॥ विद्यादिषु त्रिषु तयोरिति
द्विपचनं कथमित्याशङ्क्याह । स्वप्ननिद्रयोरिति ॥ विद्यते जघानेको
राशिः । मात्रो द्वितीयः ततः श्लोके द्विपचनमविद्वद्वमित्यर्थः ।
प्रथमे राशौ विपर्यासस्वरूपं कथयति । अन्यथेति ॥ द्वितीये राशौ
विपर्यासविग्रहं दर्शयति । तृतीये त्विति ॥ द्वितीयाहं गतान्यदराशि
या करोति । अत इति ॥ द्विपचनस्योपपन्नत्वाद्विपर्यासस्य च विभा-
गेन निदर्शितत्वादित्यर्थः । तृतीयं प्रश्नं प्रतिबिधत्ते । कदेति ॥ तत्त्व-
प्रबोधाद्विपर्यासलक्षणावस्थामित्यर्थः ॥ १५०

ध्यते । अजमनिद्रमस्तुप्रमद्वैतं बुध्यते तदा

॥१६॥

प्रपञ्चो यदि विद्येत निर्जेत न संशयः ॥

निद्रम् । अनिद्रं हि तत्तुरीयमत एवास्तुप्रम् । तन्निमित्त-
त्वादित्यथा यदप्यस्य । यस्याज्ञानिद्रमस्तुप्रं तस्मादज-
मद्वैतं तुरीयमात्मानं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

प्रपञ्चनिवृत्त्या चेत्प्रतिबुध्यतेऽनिद्रते प्रपञ्चे कश्चन
द्वैतमिति । उच्यते । सत्यमेव स्यात्प्रपञ्चो यदि विद्येत
रज्ज्वा उपेक्ष्य कल्पितत्वात् न तु स विद्यंते विद्यमान-
स्येन्निरर्जेत न संशयः । न हि रज्ज्वा आन्तियुद्धाक-
ल्पित सर्पो विद्यमान सन् विवेकतो निद्रताः । नैव
माया मायाविना प्रयुक्ता तद्विर्भिन्ना अक्षुब्धत्वाद्यगमे
विद्यमाना सती निद्रता । तथेदं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं

अदा तत्प्रतिबोधो विवर्त्तयत्यवहेद्वैततोऽप्येषावाभावात् ।
अनादीति । प्रतिबुध्यमानः तत्त्वमेव विगिनति । अजमिति ।
जीवमप्युपाध्यमर्षं निर्दिशति । योऽवमिति । परमात्मैव जीव-
भावमापन्नं चरतीत्यर्थः । तस्य कश्च जीवमावापत्तिरित्यापहृत
कार्यकरव्यवहृतादित्याह । स इति परमात्मोभयवक्ष्येन स्थापेय
कृतेषां भवतीत्यन्वयः । स्थापयितुमशक्यत्वात्तमेव प्रकटयति ।
तत्त्वेषादिना । साक्षाच्छब्दार्थेनेत्युभयत्र समुच्यते ॥ अनुप्रमेव व्यनक्ति ।
समेत्यादिना । स्थापयतिच्छेदस्थैश्च प्रतिबोधनायकाग्रो भवती
त्याह । यदेति । अदा अनुप्रसदा बुध्यते इति शेषः । प्रति-
बोधकं विगिनति । वेदान्तार्थेति । कश्च प्रतिबोधनं तदाह । नापीति

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥१७॥

द्वैतं रज्जुवन्मायाविवक्षाद्वैतं परमार्थतस्तच्छान्द कूयित्प्र-
पञ्चः प्रवृत्तो निवृत्तो वासीत्यभिप्रायः ॥१८॥

विकल्पो विनिवर्त्तत कल्पितो यदि केन
चित् । उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न
विद्यते ॥१८॥

ननु शास्त्रा शास्त्रं शिष्य इति विकल्पः कथं निवर्त्त-
यत्युच्यते । विकल्पो विनिवर्त्तत यदि केनचित्कल्पित-
स्यात् । यथाऽयं प्रपञ्चो मयोरङ्गुष्ठेर्षवत्तथाऽयं शिष्यादि-
भेदविकल्पोऽपि प्राक् प्रतीवोपादेवोपदेशनिमित्तोऽत-
उपदेशादयं वादः शिष्यः शास्त्रा शास्त्रमित्युपदेशकार्य-
तु ज्ञाने निवर्त्तते ज्ञाते परमायतत्वे द्वैतं न विद्यते
॥ १८ ॥

इतिरवश्यं भाविनी । कार्यस्य च निवृत्तिर्नाम कारणसंगतः
इति कार्ये प्रपञ्चनिवृत्तेनाञ्जलिबलादद्वैतानुपपत्तिराग्रहेत । न
च कारणापीनं सन् प्रपञ्चोऽस्ति । तस्य कस्मिन्तत्त्वप्रकृत्यादित्वम् ।
प्रपञ्चस्य मयया विद्यमानत्वं त्रैलोक्यकालादित्युदाहरणाभ्यामुपपाद-
यति । न हीत्वादिना । येषां हि राज्ञा, भ्रातृणां बलितो, मातु र्षो-
रङ्गुरिति विवेकविद्या निवृत्तौ नैव प्रकृतौ विद्यते । बाधितस्य
कायस्यैव हि हलाभावात् । माया चेन्मूलावग्रहप्राच्याः मायाविना
प्रदर्शिता पश्यन्त्यानी मायादयं नवती । चक्षुर्गतस्य वचोर्गदयेनप्रतिब-
म्बकस्यापगत इति वस्तुपक्षस्यार्दानती निवृत्ता यतो नैव प्रकृतौ
विद्यमाना भवितुमुच्यते । यद्यदुदाहरणद्वयं तमेव द्वैतं प्रपञ्चा-
स्य मायाभावः च पदवादीतो ऽस्तीत्यर्थः । प्रपञ्चस्यावर्त्तं शून्यवाद-
स्यादित्याशङ्क्यते । रङ्गुरिति । प्रपञ्चस्य कालस्यैव हि सत्ताभावे
सति इति तन्निवृत्तिरिति प्रपञ्च इति । तस्यादिति ॥ १८ ॥
प्रकारानुपदेशात् तानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति । विकल्प इति ।
यदि केनचित् कृतं ज्ञातं तानेव कार्येषु शास्त्रादिविकल्पो ज्ञेयतय

॥ उपनिषद् ॥

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोक्षारोऽधिमात्रं पादा-

अभिधेयप्रधान श्रीङ्कारसनुष्मादात्मैति व्याख्यातो
यः सोऽयमात्माऽध्यक्षरमक्षरमधिकृत्याभिधानप्रधान्येन व
क्ष्यमानोऽध्यक्षरम् । किं पुनरादक्षरमित्याह । श्रीङ्कारः ।
सोऽयमोङ्कारः पादशः प्रकिमज्यमानोऽधिमानं मात्मा-

विकल्पतन्मात्राध्यक्षी याधितो निवर्त्तते न तु तात्त्विकमद्वैत निरोद्धुम-
र्हति । तस्य ज्ञानात्प्रागवस्थायाभेद तत्त्वोपदेशं निमित्तो यतः ।
शास्त्रादिभेदोऽभूद्युते । उपदेशप्रयत्ने तु ज्ञाने निर्बन्धे न किञ्चिदपि
द्वैतमस्तीत्यद्वैतमविरुद्धमिच्छते । गुणकथावत्प्रागवस्थायाह । नन्विति
तदनिवृत्तौ नाद्वैतमिच्छन् च शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वादविरोधः ।
यथा सति धूमाभासकक्षत्वनानङ्गत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ धमाभासस्या-
ध्याप्रस्यतत्त्वं तत्त्वैरेष कल्पितस्य शास्त्रादेस्तत्त्वानङ्गत्वं प्रतिविम्बा-
दिवदुपपत्तिमित्युत्तरमाह । उच्यते इति ॥ शिष्य शास्त्रा शास्त्रमित्यर्थं
विकल्पो विभागः मोक्षेति निवृत्तिप्रतिषेधमित्यादवमात्राज्ञानवाध्यत्वात्
द्वैताविरोधीत्यर्थः ॥ शिष्यान्विभिन्नस्य कल्पितत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
यद्येति मायादिना प्रयुक्ता माया यथा कल्पितेयते यथा च सर्वधा-
रादिर्विकल्पितस्यार्थं प्रपञ्चः सर्वेऽपि कल्पितो यस्तु न भवतीति
प्रपञ्चितं तथैव प्रपञ्चैकदेश शिष्यादिरपि ज्ञानात्प्राकल्पितः वस्तु-
ज्ञानवतो मित्येवार्थः ॥ किमिति ज्ञानात्पुमर्थमस्मी कल्प्यते तत्राह ।
उपदेशेति ॥ उपदेशमुद्दिश्यवयोक्तृविभागश्चनमित्यक्तमुपसंहरति ।
यत इति ॥ उपदेशात्प्राग्विद्य तस्मादूर्ध्वमपि भेदोऽनुपपत्ततामित्या-
गाद्विनिरोधमज्ञानात्कैवमित्याह । उपदेशेति ॥ १८ ॥

तत्त्वज्ञानमसर्वाणा मध्यमानामुत्तमानाञ्चाधिकारिणामध्यारो-
पापमादाभ्यामारमार्यिकं तत्त्वमुपदिष्टमिदानीं तत्त्वपञ्चकाश्चमर्थो-

६६ चयश्चैवेदीयमाग्न्योपनिषत् ।

माता माताश्च पादा चकार उकारो मकार
इति ॥८॥

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा

मधिकृत्य वर्तते इत्यभिप्रायम् । कथमात्मनो ये पादांश-
चोद्धारस्य माताः । काशा । चकार उकारो मकार
इति ॥८॥

तत्र विशेषनियमः क्रियते । जागरितस्थानो वैश्वान-
नरो यः स ओद्धारस्याकरः प्रथमा माता । केन सामा-
न्येनेत्याह । आग्नेरातिर्व्याप्तिरकारेण सन्ना वाग्व्याप्ता ।
चकारो ते सन्ना वागिति श्रुतेः । तथा वैश्वानरेण जगत् ।
तस्य च वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य सर्व्वेव श्रुतेन इत्यादि
श्रुतेः । अग्निधानाभिधेययोरेकत्वस्य बोधः । आदिरस्य
विद्यत इत्यादिमदुधैवादिमदकाराख्यमक्षरं तथैव तैष्व-

नामधेयाधिकारिणां माग्न्यान्विधेयानां चारोपदृष्टिमेवावदभ्य व्याचष्टे
अभिधेयेत्यादिना । अथ चरनिर्लेखद्वयाकरोति । अक्षरमिति । अथ-
क्षरमित्यत्र किं पुनस्तदक्षरमिति तन्मप्यत्र अक्षरपादमिति किं पुनरि-
त्यादिना । तस्य विशेषणान्तरं दर्शयति । ओदयमिति । आता हि
पादगो विभज्यते । मातामधिकृत्य पुनरोद्धारो व्यकतिवर्तते इत्यर्थं
पादगो विभज्यमानस्याधिमातृत्वमिति दृश्यते । अथमिति । पादानां
माताणाञ्चैकत्वादेतदपि दृष्टमिच्छाह । आत्मन इति ॥८॥

पादानां मातायाश्च मध्ये विद्याख्यमिषेपस्याकारविशेषत्वं निग-
मन्नति । तत्कति । विद्याकारस्य ऐक्यं सादृश्यं चकारोपयितं मन्व-
मन्वत्य सत्येव तद्विद्यारोपसम्बन्धनात्तथा च किं तदारोपमदोलनं

मात्राप्तेरादिमत्त्वाद्वाप्नोति ह वै सर्वान् कामा
नादिश्च भवति य एवं वेद ॥६॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रो-
त्कर्षादुभयत्वाद्वात्कर्षति ह वै ज्ञानसंगतिं

नरसंख्याद्वा सामान्यादकारत्वं वैश्वानरस्य । तदेकत्वविदः
फलमाह । आप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिः प्रथमश्च
भवति महतां य एवं वेद यथोक्तमेकत्वं वेदेत्यर्थः ॥८॥

स्वप्नस्थानस्तैजसो यः स ओङ्कारखोकारो द्वितीया-
मात्रा । केन सामान्येनेत्याह । उत्कर्षात् । अकारादुत्

वाङ्मयमिति दृश्यति । केनेति ॥ सामान्योपन्यासपरां श्रुतिमवतार-
यति । आह्वेति ॥ व्याप्तिभेदाकारस्य मुख्यपन्थात्तेन व्यनक्ति । अका-
रेणेति ॥ अध्यास्याभिदैविकयोरेकत्वं पूर्वमुक्तपुष्पेभ्य विश्वस्य वैश्वानरस्य
जगद्व्याप्तिं प्रत्यवच्छिन्नं स्पष्टयति । तैवेति ॥ शिष्टे सामान्यं दारा
वाच्यवाचकयोरेकत्वमारोप्य न भवति तयोरेकत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादि-
त्याह । अभिधानेति ॥ सामान्यान्तरमाह । आदिरिति ॥ तदेव स्फुट-
यति । यथैवेति ॥ उकारो-मकारस्येत्युभयमपेक्ष्य प्रथमयाटादिमत्व-
मकारस्य द्रष्टव्यम् । विश्वस्य पुनरादिमत्वम् । तैजमप्राप्तावपेक्ष्या-
वास्थाने वर्तमानत्वादित्यर्थः ॥ उक्तस्य सामान्यातरस्य फलं दर्शयति ।
तस्यादिति ॥ किमर्थमित्यं सामान्यदारा तयोरेकत्वमुच्यते तद्विज्ञानस्य
फलवत्त्वादिध्याय । तदेकत्वेति ॥८॥

वाङ्मयविकल्पादेव फलविकल्पः ॥ द्वितीयपादस्य द्वितीयमा-
त्रायाश्चेकत्वं व्यपदिशति । उच्येत्यादिना ॥ यथा प्रथमपादस्य
प्रथममात्रायाश्चेकत्वं सामान्यं पुरस्कृत्योक्तं तथा द्वितीयपादस्य

समानश्च भवति, नास्याग्रह्यावित्कुले भवति य
एवं वेद ॥१०॥

एतद् इह ह्युकारस्य तैजसो विश्वाद्युभयत्वाद्वा अकार
मकारयोर्मध्यस्य उकारस्य विश्वमात्रयोर्मध्ये तैजसोऽत
उभयभाक्कसामान्याद्विद्वत्फलमुच्यते । उत्कर्षति च वै
ज्ञानसन्ततिम् । विज्ञानसन्ततिं वर्द्धयतीत्यर्थः । समान-
स्तुल्यश्च मितमन्त्रस्यैव शब्दपद्याभ्यामध्यप्रद्वेष्यो भवति ।
अग्रह्याविदस्य कुले न भवति य एवं वेद ॥११॥

द्वितीयेमावादाद्वैकल्यं वक्ष्ये चार्थोऽप्ये वक्तव्यं तदभावे तद्वारोभा
योगादिति पृच्छति । केनेति । सामान्योपन्यासपूर्वकमैककारोप
वाधयति । आहति । अकारस्य अर्धरागव्यापकत्वेनोक्तत्वात्
काटलात्कथं तस्मादुकारस्योत्कर्षां यथ्यते तत्वाह । अकारादिति ।
अकारस्योत्कर्षां वासुकेऽपि पाठस्तस्मादुकारस्योत्कर्षवत्त्वमौपचारि
कमित्तेकारस्यामुमर्शुषोद्वर्गभिः । यथा अकारादुकारोद्वर्गो दर्शि-
तस्तथा विश्वतैजसस्योत्कर्षां वक्तव्यः । सूक्ष्माभिमानिनः सूक्ष्मा-
भिमानिनः सकामीद्वर्गस्य युक्तत्वादित्याह । तथेति । उकारतै-
जसयोर्न प्रत्येकमुभयतः एकत्वस्योभयत्वव्याघातादिस्माद्यत्र व्याक-
रोति । अकारेति । मध्यस्यत्वादुकारतैजसयोरेकत्वभाक्तेः सामान्यं
वक्ष्याप्तयोरेकत्वं शब्दमारोपयितमित्याह । अत इति । यद्योक्तैकत्व-
विज्ञानं प्रकथय्यादुपादेयमिति सूचयति । विद्वदिति । ज्ञानसन्तते
रुत्कर्षो नाम्नुन्नयितव्यस्याभेदावेदमन्त्रस्योपलब्धत्वाभावे अर्थं फलवत्त्वं
मित्याशङ्क्य व्याचष्टे । विद्वानेति । पञ्चव्यत्यत्यन्तमेव प्रकटयति ।
अग्रहेत्येति । आहस्याभेदेन फलमदनायेदं दिविधयाऽप्यप्रतुष्टैकत्व
विज्ञानफलमाह । अग्रह्याविदिति ॥१२॥

सुपुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा
मितेरपीतेर्वा मिनेति ह वा इह ९७ सर्वम-
पीतिश्च भवति य एवं वेद ॥११॥

सुपुप्तस्थानः प्राज्ञो यः स ओङ्कारस्य मकारस्तृतीया मात्रा ।
केन सामान्येनेत्याह सामान्यमिदमत । मितेर्मितिर्मानं
मीयेत इव हि विश्वतैजसौ प्राज्ञेन प्रकथोत्पत्तयोः प्रवे-
शनिर्गमाभ्याम् । मस्येनेव यवाः । तथा ओङ्कारसमाप्तौ
पुनः प्रयोगे च प्रविश्य निर्गच्छत इवाकारोकारौ मकारे ।
अपीतेर्वाऽपीतिरप्यय एकीभावः । ओङ्कारोच्चारणेऽन्त्ये-
ऽक्षरे एकीभूताविवाकारोकारौ । तथा विश्वतैजसौ
सुपुप्तकाले प्राज्ञे । अतो वा सामान्यादेकत्वं प्राज्ञमका-
रयोः । विद्वत्फलमाह । मिनेति ह वेदं सर्वं जगद्धा-
यात्मन् जानातीत्यर्थः । अपीति च जगत्कारणात्मा भवती-
त्यर्थः ॥ अत्रायान्तरफलवचनं प्रधानसाधनसुत्यर्थम् ॥११॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वमुपन्यस्यति । एवमेति ।
पूर्वपदेकत्वप्रयोजकमत्रापि मन्त्रपूर्वकमुपन्यस्यति । केनेत्यादिना ।
मानमेव विदुषोति । मीयेत इति । ओमित्योङ्कारस्य नैरन्येषो-
च्चारणे सत्यकारोकारौ प्रथमं मकारे प्रविश्य पुनस्तस्यानिर्गच्छन्तापि
बोधयन्ते तैज मकारेऽपि मानसामान्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः । एकी-
भावमेव स्तोदयति । ओङ्कारेति । मकारवत्प्राप्तेऽपि तदस्ति
सामान्यमित्याह । तथेति । उक्तस्यापि सामान्यस्य फलमाह ।
अतो वेति । सामान्यद्वयद्वारेण प्राप्नोमकारयोरेकत्वज्ञानं नाविवक्षितं
फलवत्प्राप्तित्वाह । विदुषोऽपि जगद्विषयज्ञानमस्ती-

॥ गौडपादीयश्लोकाः ॥

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यसुक्त-
टम् । मावासम्प्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव
च ॥१६॥

अत्रैते श्लोका मन्वा भवन्ति । विश्वस्यात्वमकारमा-
त्रत्वं यदा विवक्ष्यते तदादित्वसामान्यसुक्तन्यायेनोत्कट-
सुक्तं हस्यत इत्यर्थः । अत्रविवक्षायामित्यस्य व्याख्यानं
मावासम्प्रतिपत्ताविति । विश्वस्याकारमात्रत्वं यदा सम्प्र-
तिपद्यत इत्यर्थः । आप्तिसामान्यमेव चोत्कटमित्यनुवर्तते
अथवात् ॥१७॥

तस्माद्द्वयविधमिति । जगद्व्यापकमिति । तदावावासात्तत्त्वत्वं
प्रत्यक्षमवगमनमिति तदात्र कथमित्येवमिति । जगदिति । जलं तत्रैकत्वं
ज्ञाने कथमेदक्यनादुपायनाभेदमात्रमिति । कथमेदक्यतेरर्थमादत्त-
मुपेत्याह । अत्रेति । पादानां मावासाच्च कथमेकत्वमिति ज्ञाने कथमेक्यं
सर्वान् पादान्मावासाच्च सर्वान् स्वात्मन्यलभांश्च प्रधानस्य अस्माद्भाष्यस्य
साधनं यदोद्गाह्याभ्यामशरं तस्य स्तुतानुपबृध्यते तेन च तदेवैकमुपा-
यनमितरस्यातदङ्गत्वाद्योपाधिभेदकत्वमित्यर्थः ॥१८॥

पादानां मावासाच्च तदेकत्वं अनिमित्तं अस्तीत्यस्य तत्र युद्धं
विपर्ययरूपम् पर्यवदेव श्लोकानवतारमिति । अत्रेति । मयमपादस्य
प्रथमपादादयस्त्वभेदोपादीयुक्तं यस्यात्तदर्थं विषयमिति । विश्वस्येति ।
अतन्वायेनादिरस्येत्वादिति मेव । पुनरुक्तिपरिहारद्वारा विव-
क्षावर्तनाह अत्रेति । अनुवर्तिष्येतकं दर्शयति अथवादिति ॥१९॥

तैजसस्योत्वविज्ञाने उत्कर्षा दृश्यते स्फुटम् ।
 मात्वासम्पत्तिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥२०॥
 मकारभावे प्राज्ञस्य मानसांमान्यमुत्कटं ।
 मात्वासम्पत्तिपत्तौ तु लवसामान्यमेव च ॥२१॥
 त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति

तैजसस्योत्वविज्ञाने उकारत्वविषयायामुत्कर्षा दृश्यते
 स्फुटं स्पष्ट इत्यर्थः । उभयत्वञ्च स्फुटमेवेति । पूर्ववत्-
 सर्वम् ॥२०॥

मकारत्वे प्राज्ञस्य नितिलयावुत्कटे सामान्य इत्यर्थः
 ॥२१॥

यथोक्तस्थानत्रये तुल्यमुक्तं सामान्यं यैत्येवमेवैत-
 दिति निश्चितो यः सम्पूज्यो बन्धुश्च ब्रह्मविज्ञोके
 भवति ॥२२॥

यथोक्तैः सामान्यैरात्मपादानां मात्वाभिः सहैकत्वं

निश्चितः । सम्पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्याश्चैष
महासुनिः ॥२२॥

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैज-
सम् । मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते
गतिः ॥२३॥

कृत्वा यथोक्तोद्धारं प्रतिपद्य चो ध्यायीत तमकारो
नयते विश्वं प्रापयति अकारात्तन्मनोद्धारं विद्वान् वैष्ण-
वरो भवतीत्यर्थः । तयोक्तारसौजसम् । मकारश्चापि पुनः
प्राज्ञश्च शब्दाद्भूयत इत्यनुवर्त्तते । शीघ्रे तु मकारे बीज-
भाष्यस्यादमात्रे योद्धारं गतिर्न विद्यते क्वचिदित्यर्थः
॥२३॥

लिव्यति । यथोक्तप्राप्त्यन्तर्गते जागरित सप्तं सुषुप्तश्चेति । तित्तवं
तुल्यं पादानां भाषाणाञ्चेति शेषः । उक्तं धामान्यः प्राप्तिरुत्कर्षो
मिति रित्यादिना ॥ महासुनिरित्यस्यार्थमाह । मन्त्रविदिति ॥२२॥

पूर्वोक्तवामान्यज्ञानवती ध्यानविषय फलविभागं दर्शयति ।
अकार इति ॥ यत्नं तु पादानां भाषाणाञ्च विभागो नास्ति तद्विषयो
हारे तरोयात्मनि अन्वसितस्य प्राप्तृप्राप्त्यवस्थाविभागो नास्ती-
त्याह । नामात्र इति । योद्धारव्याप्तिरमकारो विश्वं प्रापयतीत्युक्त-
मनुक्तम् । विश्वमात्रे ध्यानमन्त्रेण भिदत्वात् । अकारस्य चाध्येषस्तोक्त-
कर्मप्रपञ्चलायोगादित्य मद्भाष्यम् । अकारेति ॥ तदा तन्मनः तत्प्र-
धानमिति दावत् । अकारप्रधानमोद्धारं ध्यावतो यत्ना वैश्वानर-
प्राप्तिरुत्कर्षोकारप्रधानं तमेव ध्यायतस्तैजसस्य हिरण्यगर्भप्राप्तिर्भव-
तीत्याह । अर्थात् ॥ यत्नं मकारप्रधानमोद्धारं ध्यायीत तस्य प्राप्ता-
व्याजतप्राप्तिर्युक्तव्याह । मकारयेति ॥ क्रियापदानुवृत्तिरुत्कर्षवत्
विवक्षिता ॥ अन्तर्यामिं व्याचष्टे । शीघ्रे इति श्रुतप्रवृत्तौ जागरित

॥ उपनिषद् ॥ -

अमात्रस्य तुर्योऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः
शिवोऽहेत एव मोक्षकार आत्मैव संविशत्यात्म-

अमात्रो माना यस्य नास्ति सोऽमात्र ओङ्कारश्चतुर्थ-
स्तुरीय आत्मैव केवलोऽभिधानाभिधेयरूपयोर्वाङ्मनसयोः
शीघ्रत्वादव्यवहार्यः । प्रपञ्चोपशमः शिवोऽहेतः, संवृत
एवं यथोक्तविज्ञानयता प्रयुक्त ओङ्कारस्त्रिमात्रस्त्रिपादः ।
आत्मैव संविशत्यात्मना स्वेनैव स्वं पारमार्थिकमात्मानं
य एवं वेद । परमार्थदर्शिना वक्ष्यविदां तृतीयं बीजभावं
दग्ध्याऽऽत्मानं प्रविष्ट इति न पुनर्जायते - तुरीयस्यापी-
जत्वात् । न हि रज्जुसर्पयोर्विवेके रज्ज्वां प्रविष्टः

नाऽऽमानं य एवं वेद य एवं वेद ॥१२॥

सुषोऽंदिनस्तानां पुन 'पूर्ववत्तद्विवेकिनामुत्थास्यति ।
 सन्दनधनधियान्तु प्रतिपन्नसाधकभाजानां सन्नागैर्गामिना
 यथा खनं साताया पादानाश्च क्लृप्तमामान्यविदो यथा
 यदुपास्तमान रोह्यारो न स्य प्रतिपत्तये चानस्यतीभवति ।
 तथा च वक्ष्यति । आनन्विविधा जीता इत्यादि
 ॥१३॥

जातदिनांशपरिहारेनामनो धर्मोपाक्षेपनिवृत्त्याह । यथेति । तस्य च
 सुषोऽंदिनभावोयवदितस्य परमानन्दत्वं सर्ववशान् नृपवति ।
 यिव इति । तस्यैव सर्वदेतकत्वाधिष्ठानत्वावस्थानमभिप्रेत्याह
 यदेत इति ॥ योहाएतरोह्य वक्ष्यतेति यदुक्तं तदुपपन्नमिति
 दर्शयति । यद्योक्तं विद्याय पादानां सातायाश्चैकत्वम् । न च पादा
 सामास्यं तुरीयाग्रन्थोद्गारे यन्ति । पूर्वपूर्वविभागयोक्तरोक्तदात
 भावेन वक्ष्यतेति पर्यवस्यतीत्यनवयवस्तद्वत्ता प्रवृत्तं यद्योद्गारो
 रस्य पादाश्च तस्मिन्मन्त्रोपाश्रितस्त्वानने भेदमपह्नमानस
 पूषो भवतीत्यर्थः । अनेन्यत्रावस्थ कलमाह । यथितीति । सुषोऽं
 दिनमात्रस्य पुनस्तथावत् बुद्ध्यापि पुनस्तथा स्यादित्याद्युदाह ।
 परमादिति । सुषोऽंदिनस्य पुनस्तत्त्वात् नवीनभूतानां च सत्त्वाद्युपपत्तये ।
 इदं तुरीयभूतमपान् तुरीयं सुषोऽंदिनं दमध्वैव तत्त्वमात्रान् तुरीय
 परिहो विद्वानिति गात्रौ पुनस्तत्त्वानमर्हति । कारणमन्तरं तद्वो
 गादित्यर्थः । तुरीयमेव पुनस्तत्त्व नवीनमतं यद्विषयतोऽप्यमहं कार्यं
 कारणमिदं बुद्धय तस्य तद्वोलाग्नौ समिधमाह । तुरीयस्यति । बुद्ध
 स्यापि बुद्धेर्लक्षात्ता पुनस्तत्त्वानामहं इदमन्तरं विराजते न हीति ।
 पुनस्तत्त्वानामिदं विराजते । तद्विषयता एव बुद्ध्यापि विवेक
 विद्यायमाविति यावत् । बुद्धिस्तत्त्व तुरीयत्वं बुद्धिस्तत्त्वेन सर्वं

इति माण्डूक्योपनिषत्सूत्रमन्त्राः समाप्ति-
कृताः ॥ ओं-तत्सत् हरिः ओं ॥

॥ गौडपादीयश्लोकाः ॥

ओंङ्कारं पादशो विद्यात् पादा मात्रा
न संशयः । ओंङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न कि-
ञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२४॥

इति माण्डूक्यसूत्रमन्त्रभाष्यम् ॥ ओं ॥

पूर्वपदत्रैते श्लोका भवन्ति । ययोक्तः सामान्यः
पादा एव मात्रा, मात्राश्च पादास्तस्मादोङ्कारं पादशो
विद्यादित्यर्थः । एवमोङ्कारे ज्ञाते हृदयमहृदयं वा
न किञ्चित्प्रयोजनं चिन्तयेत्तत्तत्तत्तदित्यर्थः ॥२४॥

युद्धीत प्रणवे चेत प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥
 प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।

युद्धीत समादध्यात् यथा व्याख्याते परमार्थरूपे
 प्रणवे चेतो मनो यस्मात्प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । न हि
 तत्र सदा युक्तस्य भयं विद्यते क्वचिद्विद्वान् विभेति कुत-
 खनेति युते ॥ २५ ॥

परापरे ब्रह्माणि प्रणव परमार्थतः शीघ्रेषु माता-
 मादिषु पर एवात्मा ब्रह्मेति न पूर्वं कारणमस्य विद्यत
 इत्यपूर्वम् । नास्यान्तर भिन्नजातीय किञ्चिद्विद्यत इत्य-

मङ्गावुद्ग्रा जामीवादिषाह । षोडशमिति । अक्षराद्वस्य तात्पर्यं
 माह । एवमिति ॥ २४ ॥

* प्रणवानुसन्धानात्प्रणवस्य प्रणवश्चावेनैव सर्वं हेतापवादकेन
 कर्तार्यता अवबोधयुक्तम् । एतावती तदनभिप्रायस्य परोपदेशमात्रगण्यस्य
 भ्रान्तकर्तार्यता कथयति । ब्रह्मीतेति । मनु मनस्य समाधानं मङ्गाणि
 कर्तव्यं किमिति प्रणवे तत्कर्तृत्वतोष्यते तत्राह । प्रणव इति ।
 चम्पति प्रणवे समाहितचित्तस्य फलं दर्शयति । प्रणवे नित्ये इति ।
 समाधानं विषयमाह । ययति । तरोवरूपं ययौष्यते तत्र हेतुमाह ।
 यस्यादिति । मदेकं साधयति । न होति । तत्र तैत्तिरीयकप्रत्युद्ग्रावु
 द्ग्रायमाह । विद्वानिति ॥ २५ ॥

कीदृशमिति प्रणवो मन्दानां मध्यमानाद्यादिवादिषा धेवो
 भवतीत्यामङ्गाह । प्रणवे होति । अतमाधिकारिण्य कीदृशमिति
 मङ्गावुद्ग्रावुत्तानमोपरो भवति तत्राह । पूज्यं इति । परापरमङ्गा

अपूर्वेऽनन्तरो वाह्यो न परः प्रणवोऽ-
व्ययः ॥२६॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमान्तस्तथैव च ।
एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्रुते तदनन्तरम्
॥२७॥

नन्तरः । तथा वाह्यमन्यन्न विद्यत इत्यवाह्यः । अपरं
कार्यमस्य न विद्यत इत्यनपरः । स वाह्याभ्यन्तरो ह्यन-
सैव्यवचनवदित्यर्थः ॥२६॥

आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । सर्वस्यैव मा-
याह्निरण्यसर्पमृगवृक्षिकास्यप्रादिवदुत्पद्यमानस्य विद्य-
दादिप्रपञ्चस्य यथा मायाव्यादयः एवं हि प्रणवमात्मानं
मायाव्यादिस्यामीयं ज्ञात्वा तत्त्वणादेव
व्यश्रुत इत्यर्थः ॥२७॥

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदि संस्थितम् । सर्वव्यापिनमोज्ज्वलं मत्वा धीरो न शोचति ॥२८॥

सर्वव्यापिजातस्य सृष्टिप्रत्ययास्तदे हृदये स्थितमीश्वरं प्रणवं विद्यात्सर्वव्यापिनं व्योमबहोद्वारमात्मनमसंसारिण्य धीरो बुद्धिमान् मत्वा न शोचति । शोकनिमित्तासुप्रपन्नः । तरति प्रयोकमात्मविहितिसृष्टिभ्यः ॥२८॥

अनेकोदाहरणमुत्पद्यमानस्यानेकविधैर्बोधनार्थं अथर्वस्य प्रणवात्म्यमाप्तस्याविलतस्यैव सत्त्वावाश्रयिणोऽस्मिन्मन्त्रे इत्यात्मनाह । यमेति । यथा मायावी, सागहविकारबलकेण सायाद्वृत्त्यादेरिन्द्रजातस्य सत्त्वावाश्रयादेव हेतुः । यथा वा रज्ज्वादयः स्रग्वृत्तिकारविद्विष्य ल्लाघावादेव यथा हिरेणकत्वादेवमाया प्रणवभूतो व्यवहारदयावा साविद्यावा बलस्य हेतुर्भवति । अतो दत्त कस्य मदनादीन् वस्त्वादीं यथोक्तप्रियवत्त्वनिर्गमः । द्वितीयाह विभजते । एवं शीतिः । पूर्वोक्तविषयवत्त्वनिर्गमिनि वाच्यः । आनस्य सृष्टिहेतोः सहायानादेवेति वाच्योति सूचयति । तेष्वप्यादेवति । तदात्मनामभिस्तत्त्व तत्त्वदेवापूर्वादिविशेषणपरमावयवत्त यदावयवते ॥२९॥

मस्माद्भूता मयमिति व्यावर्तो हृदमाश्रयः । देवानुमदिनति । प्रणवमिति । परमावयवमिति देवाद्यनवच्छिन्नस्वरूपमादाविकल्पकभावः तस्य को सोऽहं न शोक इत्यादिशक्ति निवृत्तमुपदर्शितः । सर्वव्यापिप्रपन्नमिति । हृदवदेव प्रणवभूतस्य मस्मादोऽप्येवमेति हेतुः । हृदयमिति सृष्टिप्रत्ययेति । सृष्टिमाविति शिवेऽस्मिन्मुच्यते । अस्मिन् साक्षात्कारादव्यतिरिच्यते । विवेकद्वारा मत्त्वसाक्षात्कारे वति शोकनिवृत्तौ

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च हैतस्योपशमः शिवः ।
 ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः
 ॥२६॥

अमात्रसुरीय ओङ्कारो, मीयतेऽनयेति, मात्रापरि-
 च्छिन्तिः-सा अनन्ता यस्य ; सोऽनन्तमात्रः । नैतावत्त्व-
 मस्य ; परिच्छेत्तुं शक्यत इत्यर्थः । सूर्यहैतोपशमत्वाद्देव
 शिवः । ओङ्कारो यथा व्याख्यातो विदितो येन स पर-
 मायैतत्त्वस्य समनान्मुनिः । नेतरो जनः शास्त्रविदपी-
 त्यर्थः ॥ २६ ॥

इति माण्डूक्योपनिषद्व्याख्यकरणपराया
गौडपादीयकारिकाया, प्रथमभागमप्रकरणम्
॥ अहं तत्सत् ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यनादशिर्यस्य परमहंस
परिव्राजकाचार्यस्य शङ्करभगवत कृतावागमशास्त्रविप्र-
रस्य गौडपादीयकारिकासहितमाण्डूक्योपनिषद्भाष्ये
प्रथमभागमप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥ श्री तत्सत् ॥

इति श्रीनृपटमहोदयपरिव्राजकाचार्य श्रीशङ्करभगवत्पादपूज्य
शिर्यभगवत्पादशिर्यपरिव्राजकाचार्य माण्डूक्योपनिषद्व्याख्यकरणपरा
गौडपादीयकारिकाभाष्यटीकाया, प्रथमभागमप्रकरणं सम्पूर्णम् ॥
श्री तत्सत् ॥

अथ गौडपादीयकारिकाया वैतथ्याख्यं
द्वितीयं प्रकरणम् ॥

हरिः ओं ॥

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आङ्गर्मनी-

ओं ॥ ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम् । एकमेवा-
द्वितीयमित्यादियुतिभ्यः । आगमभावं तत्त्वोपपत्त्यापि-
द्वैतस्य वैतथ्यं शक्यतेऽवधारयितुमिति द्वितीयं प्रकरण-
मारभते । वैतथ्यमित्यादिना । यितयस्य भावो वैतथ्यं
असत्यत्वमित्यर्थः । कस्ये । सर्वेषां वाङ्माधात्मिकानां
भावानां पदार्थानां स्वप्न उपलभ्यमानानामाहुः कथयन्ति
मनीषिणः प्रमाणकुशलाः । वैतथ्ये हेतुमाह । अन्तःस्था-
नात् । अन्तःशरीरस्य मध्ये स्थानं येषाम् । तत्तु हि
भावा उपलभ्यन्ते पर्मितदृश्यादयो न बहिः शरीरात् ।

मिथः । अन्तःस्थानान्तु भावानां संवृतत्वेन
हेतुना ॥ १॥

तथोक्तं वितया मवितुमर्हन्ति । ननु अपरकाद्यन्तरप-
रसंभ्रमाने चंटादिभिरनैजान्तिषो हेतुरित्याशङ्क्याह ।
संवृतत्वेन हेतुनेति । अन्तः संवृतस्यानादित्यर्थं न ह्यन्तः
संवृते देहान्तर्नाडीषु पर्यन्तवत्परादीनां भावोऽस्ति । नहि
देहे पर्यन्तोऽस्ति ॥ १॥

आगमप्राधान्येनानुगतं न युक्तिः । सिद्धम् । तन्निष्ठागमतोऽवगते
युक्तिप्राधान्येनापि तन्निष्ठ्यात्मनवगम्यमिति प्रवरयान्तरं भार-
मित्र्यः । प्रमाणानुपादकत्वात्तर्कस्यानुपाद्याप्रमाणस्य प्रमाणत्वात्त-
दधीनविचारान्तरं तर्काधीनविचारस्य चायकाप्रत्वाद्युक्तं योज्यं
पर्यं पूर्वोक्तप्रवरणयोरेवित्तम् । ननु गतिं नृणां वाचराणि योजयति ।
वित्तस्य वदित्वा ॥ यास्यां चंटादयः । सुखादयस्तथातिशया भावाः ।
शरीरान्तरपञ्चानां स्थायानां भावनामित्याहानुमत्तं प्रमाणयति ।
ननु कीदृशं । तेषामनन्तरपञ्चानां तेषां चैतस्य अभिचारादित्या-
नन्तरानुमत्तं प्रवरयति । नन्विवादिता ॥ हेतुनादयस्तथा वादयति ।
अन्तरिति । यद्यपि देहान्तः सद्यः चित्ते देहे स्थाया भावा भवन्ति तथापि
पर्यं तर्का गत्यात्मिन्यत आह । न हीति ॥ अन्तरित्युक्तं स्फुटयति ।
यद्यत एति ॥ तस्यैव गद्यः चित्ते देहविशेषे आन्तरं स्फुटयति । देह-
नान्तरादीमिति । उक्तं चैतुर्गत्यादेव स्फुटयति । न हीति यदा
देहेऽपि पर्यं तादयो न वाच्यन्ते यदा तदन्तरादीमेषु याद्वीषु अति
परम्परादित्यां संप्रापयतां वास्तोति किञ्चुनन्तरादित्यां । अन्तरादित्यां
मया वृत्तयः । अपितदेहानुमत्तानुमत्तप्रमाणदिवदिति भावः

अदीर्घत्वाच्च कालेन गत्वा देशान्तरं

स्वग्रहस्थानां धावानामन्ताः संहतं स्थानमित्येतद्वि-
दम् । यस्यात्प्राप्येपु सुप्तं च दत्तं स्वप्नान् पश्यन्निप-
हस्यते इत्येतदाशङ्कमाह । न देशद्विदेशान्तरं भवति
स्वप्नान् पश्यति । यस्यात्सुप्तमान एव देशदेशाद्योजन-
यतान्तरिते मासमात्रप्राप्ये देशे स्वप्नान् पश्यन्निप-
हस्यते । न च तद्देशमात्रेण गमनस्य च दीर्घः कालोऽस्ति
अतो दीर्घत्वाच्च कालस्य न स्वग्रहदेशान्तरं गच्छति ।
किञ्च प्रतिबुद्धस्यैव सत्यः स्वग्रहश्च स्वग्रहदेशे न
विद्यते । यदि च स्वप्ने देशान्तरं गच्छेत् यस्मिन् देशे
स्वप्नान् पश्येत् तत्रैव प्रतिबुध्येत । न चैतदस्ति । रानो

देशाद्विदेशे देशान्तरं गत्वा प्राप्तायाश्चादानुपपन्नभान्तेषां
देशानां संहते नाहोप्रदेशे दर्शनमसम्प्रतिपद्यति यावद्ग्रहं परिहरति ।
अदीर्घत्वाच्चेति । यदि च स्वप्नोपनिषदस्यैव दोषान्तरमाह । प्रतिबुद्ध-
श्चेति । व्यापक्यानामङ्गमनुवदति । खल्वेति । तथा देशान्तरं सङ्गु-
चितं नाहोदेशे स्थितिदर्शनात्किञ्चित्कालमित्येतदपि असम्प्रतिपदमि-
त्यत्र हेतुमाह । यस्यादिति । पश्यन्निपेति स्वप्नदर्शनस्य निश्चयणे यस्या-
भासत्वनिवर्तनेन द्योत्यतः । एतच्छब्देन चोक्तं नरादिस्यते । स्वप्नदृष्टा
गत्वा स्वप्नाच्च पश्यतीत्यत्र हेतुमाह । यस्यादिति । स्वप्नोपनिषदस्यैव
यत् । तथापि कथं यदि स्वप्नोपनिषदो न भवतीति । विद्वान्तरितमित्या-
शङ्कमाह । गच्छेति । स्वप्नं कथ्यो न भवति अविनशात्परिकल्पनात्
यम्प्रतिपदपदविवर्तिनस्य फलितमाह । अत इति । इत्येव न देशद्वि-
देशान्तरं स्वप्नदर्शनमित्याह । किञ्चित् सत्येति स्वप्नदृष्टा देशान्तरे
स्वप्नान् पश्यन्निपेति प्रतिबुद्धे न तत्रास्ति किन्तु यत्र न देशे चर्तते

पश्यति । प्रतिबुद्धय वै सर्वस्तस्मिन् देशे न
विद्यते ॥ २ ॥

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् ।

सुप्तोऽहं निद्राया भावाम् पश्यति ब्रह्मभिः सङ्गतो यैव
सङ्गतो भवति तैर्गृह्यते ॥ न च गृह्यते । गृहीतश्चेत्
त्वामद्य तत्रोपसृत्य वन्तो वयनिति ब्रूयुः । न चैतदस्ति ।
तस्मान्न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥ २ ॥

इतश्च स्वप्नदृष्ट्या भावा वितथाः । यतो चाभावश्चै-
वरथादीनां स्वप्नदृष्ट्यानां श्रूयते न्यायपूर्वकं युक्तितः श्रुतौ

तथापि गत्वा स्वप्नदर्शने कानुपपन्निरित्याशङ्क्याह । यदि चेति ।
अनरेव स्वप्नदर्शनमिति स्थिते स्वप्नमिष्यात्स्वप्नितकालावगूह्यत्वादित्युक्तं
प्रपञ्चयति । रात्रापिनि । यद्यपि रात्रौ निद्रानुपगतकालापि भावा-
नहंनि पश्यन्निव तिष्ठति एव सङ्गतश्चतुर्दशदिग्दशोऽपि पश्यति ।
यद्यपि, २पि पर्यटनं प्रतिपद्यते । यद्यपि बहुवचिनीनं सप्तसुद्यापि
ब्रह्मभिः सङ्गतं स्वप्नानुपपन्नम् । तस्मादुचितस्य कावस्य कारणस्य
सङ्गकारिण्यभावेऽपि स्वप्नदर्शनान्तस्मिन्निष्यात्स्वप्नितकालं । स्वप्न-
मिष्यात्स्वप्नितकालमाह । हेत्येति । सङ्गदर्शिनिरित्युक्तमापत्तं स्वप्न-
द्रष्टुं स्वप्नमिति पश्यन्निवति ॥ गृहीतश्चेदिति । पुद्गलान्तरवादा-
दर्शनान्तर्देशान्तराग्निरात्रा स्वप्नदर्शनमिति ब्रह्ममशक्यत्वादनरेव
स्वप्नदर्शनमित्युचितदेशकालावगूह्यत्वात्तन्निष्यात्स्वप्नितकालं प्रपञ्चयति ।
तस्माद्वेति ॥ २ ॥

स्वप्नदृष्ट्यानां भावानां मिष्यात्स्वप्नितकालं हेत्येति । अभावश्चेति ।
न तत्र रथा न रथयोगा न पश्यान्तो भवन्तीत्यादिभिरुक्ता स्वप्ने स्वप्न-
ज्योतिरभावात् नो दर्शनमन्या तत्र दृष्ट्यानां रथादीनामभावो योग्यदे-

अथर्जुनेदीयमाण्डूकीपनिषत् । ० ८५

वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रका-
शितम् ॥ ३ ॥

न तत्त रया इत्यत्र तेनान्तःस्थानसंवृतत्वादिहेतुना प्राप्तं
वैतथ्यं तदनुवादिन्या अत्रा सप्तं स्वप्नं ज्योतिष्मतिर्षाद-
नपरया प्रकाशितमाहुर्नक्षत्रविदः ॥ ३ ॥

वित्तयेः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः
॥६॥

समयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतीपद्यते ।

आद्यन्तयोरभावाद्वितयैरेव जगद्विण्णिकादिभिः सदृशत्वा-
द्वितया एव तथाऽव्यवितथा इव लक्षिता मूढैरनाल-
बिद्धिः ॥६॥

स्वप्नदृश्यवज्जागरितं दृष्टानामप्यसत्त्वमिति यदुक्तं
तदुक्तम् । यस्याज्जाग्रदृश्या स्वप्नपानेवावनादयः
क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तं गमनागमनादिकायैश्च
समयोजना दृष्टाः नतु स्वप्नदृश्यानां तद्विहितस्यात्स्वप्न-
दृश्यवज्जाग्रदृष्टानामप्यसत्त्वं मनोरथमानमिति । तत्रकक्षा-

दीप्तये । व्याप्रितता वाधनस्य वक्ष्यार्थतोपस्थापितेन प्रतिप्रोपसंहार-
वचने निगमने दध्यतेति । तथेति । अनुमानस्य घटादिषु वस्तुनां
धकप्रत्ययविरोधमागच्छति वद्व्यर्थनगरमिति वस्तुस्यापानिकवस्तुवि-
वदत्तान्तेन मिश्राह । तथापीति ॥६॥

स्वप्नस्य निष्वात्मनाद्यात्मवत्त्वाच्च भवति जितुं कष्टप्रवृत्तत्वाभावा-
ज्जागरितस्य भवप्रवृत्तत्वाच्च निष्वात्मनिव्यापद्वाराह । स प्रयोजन-
मेति । फलप्रवृत्तस्य तत्तादात्म्यतोपाये वाधनव्यापकत्वे कथितमाह ।
तस्यादिति । जाग्रदृश्याभावा वद्व्यर्थे भवत्यनेन । श्लोकस्य व्याप-
कानुपाध्यायानुत्पादयति । स्वप्नेति । जाग्रदृश्यानेनैव स्वप्न-
क्षिप्तमपि तुल्यं समयोजनत्वमित्युवाचेरवस्थवत्त्वमित्यागद्वाराह ।
नत्विति । अनुमानस्य कोपाधिकत्वेनापराधकत्वे कथितमाह । तस्या-

तस्मादाद्यन्ततत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः

॥ ७ ॥

अपूर्वं स्थानिधर्मा हि यथास्वर्गनिवासिनाम्

कस्माद्यस्मात्समयोजनता दृष्टा या अन्नपानादीनां सा स्वप्ने
विप्रतिपद्यते । जागरिते हि भुक्त्वा पीत्वा चाट्टो निनि-
वर्तितदृष्टं भुक्तमात्र एव क्षुत्पिपासाद्यार्तमहोरात्रो-
पितमभुक्तवन्तमात्मानं मन्यते । यथा स्वप्ने भुक्त्वा पीत्वा
चाट्टोत्यतस्तथा । तस्माज्जाग्रदवस्थानां स्वप्नेऽपि विप्रति-
पत्तिर्हृष्ट । अतो मन्यामहे तेषामप्यसत्त्वं स्वप्नदृश्यवद-
नाशङ्कनीयमिति । तस्मादाद्यन्तपक्षसुभयत्र समानमिति
मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

स्वप्नजाग्रद्वेदयोः समत्वाज्जाग्रद्वेदानामसत्त्वमिति
यदुक्तं तदसत् । कस्मात् । दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात् । कथं

दिति ॥ हेतोः श्लोकाधिकृतं दूषयति । तत्रेति ॥ साधनव्याप्तिग्राहो-
पाहते श्लोकाधिनिरसकं सप्तकमिव्यागद्व्याह । कस्मादिति ॥ फलप-
र्यन्तताविरहिणोपाधेः साधनव्याप्तिमाह । यस्यादित्यादिना ॥ तामेव
विप्रतिपत्तिं प्रकटयति । जागरिते स्तीति ॥ अतमर्थं दृष्टान्तन स्फुट-
यति । यद्येत्यादिना ॥ उपाधेः साधनव्याप्तिं निगमयति । तस्मादिति ॥
हेतोः श्लोकाधिकत्वाभावे फलितमाह । अत इति ॥ हेतुद्वयमुपसं-
रति तस्मादिति ॥ ७ ॥

दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं सिद्धित्वा परिहरति । अपूर्वमिति ॥ यथा
स्वर्गनिधधनशीलानामिन्द्रादीनां सदृशाचलादिधर्मस्तथा यदिदम-
पूर्वं स्वप्नदर्शनं मन्यसे तदपि स्थानिनः स्वप्नस्थानगतो दृष्टद्वेय धर्मः ।
तेन दृष्टान्तस्य मिथ्यात्वविद्धिरित्यर्थः । कथं तेनेह दृष्टत्वं तद्व्याह ।

तानयं प्रेषते गत्वा यदैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

नहि जायदुष्टा एते भेदाः स्वप्ने दृश्यन्ते किन्तु च पूर्व
स्वप्ने पश्यति यत्तु दृष्टान्तगणमाहृतमष्टभुजमात्मनं मन्यते ।
यत्तु दृष्टेर्वप्रकारमपूर्वं पश्यति स्वप्ने । तन्मान्येना यतास-
ममिति सदैवतो दृष्टान्तोऽसिद्धसंख्यात्स्वप्नवज्जागरित-
स्यावत्त्वमित्युक्तम् । तत्र स्वप्ने दृष्टमपूर्वं यन्मन्यसे न
राक्षस्यतः सिद्धम् । किन्तु च पूर्व स्यानिधर्मो हि
स्यानिधो द्रष्टुरेव हि स्वप्नस्यानवतो धर्मः । यथा स्वर्गनि-
वासिनामिन्द्रादीनां सङ्ख्यावत्त्वादि तथा स्वप्नदृष्टोऽपूर्वोऽयं
धर्मः । न स्वतः सिद्धो द्रष्टुः स्वरूपवत् । तानेवं प्रकाशान्
पूर्वान् स्वविभक्तिकल्पानयं स्थानो स्वप्नदृक् स्वप्नस्थानं
गत्वा प्रेषते । यदैवेह लोके सुशिक्षितो देशान्तरमार्ग-
मेव मार्गेण देशान्तरं गत्वा तान् पदार्थान् पश्यति
तद्वत् । तस्माद्यथा स्थानिधर्माणां रज्जुसर्पगणहृषिका-
दीनामनन्तं तथा स्वप्नदृष्टानामपूर्वाणां स्थानिधर्मत्वमे-
वेत्युक्तम् । अतो न स्वप्नदृष्टान्तस्यासिद्धत्वम् ॥ ८ ॥

तानयमिति । यदैवेह व्यवहारधर्मो सुशिक्षितो देशान्तरमार्गमार्ग-
मेव मार्गेण देशान्तरं गत्वा तत्र तान् पदार्थान् बोधते । तथाप्य-
स्वप्नगतान् पदार्थान् यथोक्तप्रकारान् प्रतिषद्यते । ततश्च स्वप्नस्य
स्य निधर्मत्वादुक्तमर्थादिवन्निष्पत्त्यतिव्यर्थः ॥ श्लोकमार्गसर्पगणहृषिका-
मुपन्यस्यति । स्वप्नेति ॥ समत्वमादात्मवत्त्वादि । अयमामानसिद्धस्यार्थ-
स्यानुमानेदोषोक्तिमन्त्रदेशावत्त्वमयुक्तमिति दृश्यते । कस्मादिति ।
व्याप्तिभूमि दृष्टवन् व्याप्तिवद् दोषमाह । दृष्टान्तस्येति ॥ अमिदं
प्रत्यपूर्वकं विमटयति । कथमित्यादिना । अपूर्वं दर्शनमेव विवक्ष्यते ।

स्वप्नदृत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितन्तुसत् ।
वहिच्चेतो गृहीतं सदृष्टं वैतथ्यमेतयोः ॥६॥

अपूर्वत्वाशङ्का निराकृत्य स्वप्नदृष्टान्तस्य पुनः स्वप्न-
तुल्यता जाग्रद्भेदानां प्रपञ्चयन्नाह । स्वप्नदृत्तावपि स्वप्न-
स्थानेऽप्यन्तश्चेतसा मनोरथसङ्कल्पितमथत् सङ्कल्पामन्तर-
समकालमेवादर्शनात्तत्तैष स्वप्ने वहिच्चेतसा गृहीतं चक्षु-
रादिद्वारेणोपलब्धं घटादि सदित्येवमसत्यमिति निश्चि-
तेऽपि सदृष्टद्विभागो दृष्टः । उभयोरप्यन्तर्वहिच्चेतः
कल्पितयोर्वैतथ्यमेव दृष्टम् ॥८॥

अतर्हन्मिति । अन्यदपि विनेतृत्वादित्थान्तस्य साध्यविकलत्वे सिद्धे
प्राप्तज्ञानुमानानुपपत्तिरिति कल्पितमाह । तस्मादिति ॥ दृष्टान्ता-
सिद्धिं दूषयन्ननुमानं साधयति । तच्चेति ॥ तत्सिद्धिं स्वभावात् सिद्धं प-
रतो वा । नाह । अहस्य तदयोगादित्याह । न तदिति ॥ द्वितीये
तन्निष्ठात्वमित्यभिप्रेत्य प्रत्युपार्थकमाद्यपादपञ्चतारयति । किल हर्ति ॥
तद्गतान्यदराणि व्याकरोति । स्थानिन इति । अपूर्व स्वप्नदर्शस्य
स्थानिधर्मत्वे दृष्टान्तेन साधयति । यद्येत्यादिना ॥ अपूर्वदर्शनं स्वप्न-
द्रष्टृधर्मादपि चैतन्यवत् किं न स्यादित्याशङ्क्य साधोषलभ्येभ्यमित्याह ।
न सृज इति ॥ अकाराद् विभजत । तानित्यादिना ॥ अपूर्वार्थाः स्वप्न-
दर्शनाः स्थानिधर्मत्वेऽपि किमायातमित्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥
स्वप्नदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाभावं निगमयति । अतो नेति ॥ अपूर्वस्या-
नपूर्वस्य वा स्वप्नद्रष्टृधर्मत्वेन तदविद्याविलगित्याह दृष्टान्ते साध्यमप्र-
तिपत्तेरुपैव जाग्रद्भेदानां मिथ्यात्व युद्धमित्यर्थः ॥८॥

जाग्रद्भेदानां मिथ्यात्वं तेषु सदृष्टद्विभागप्रतिभागरिक्तमित्या-
शङ्क्य दृष्टान्तेन समाधत्ते । स्वप्नदृत्ताविति ॥ श्लोकस्य तात्पर्याद्यमाह ।
अपूर्वत्वेति ॥ स्वप्नदृष्टान्तस्यापूर्व दर्शनत्वप्रबुद्ध्या साध्यविकलत्वशङ्का

८२ • अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

जाग्रदन्तावपित्वन्तश्चेतसा कल्पितन्तुमत,
वहिष्येतो गृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयो ॥१०॥

“अथ योरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्वदि
क एतान् बुध्यते भेदान् को वै तेषां विक-
ल्पकः ॥ ११ ॥

सदसतोर्वैतथ्यं युक्तम् । अन्तर्वहिष्येत कल्पितत्वा-
विशेषादिति व्याख्यातमन्वत् ॥१०॥

चोदकवाहः । स्वप्नजाग्रत्स्थानयोर्भेदानां यदि वैतथ्यं
न एतानन्तर्वहिष्येत कल्पितान् बुध्यते । को वै तेषां
विकल्पकः । स्मृतिज्ञानयोः कश्चात्स्वद्वयभिप्रायः ।
न चेन्निरात्मवाद इह ॥११॥

कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मदेहः स्वमा यया ।
स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ १२ ॥

स्वयं स्वमायया स्वमात्मानमात्मा देव आत्मन्येव
यस्यमाणं भेदाकारं कल्पयति रज्ज्वादाविव सर्पादौ ।
स्वयमेव च तान् बुध्यते भेदान् तद्वदेवेत्येवं वेदान्तनि-
श्चयः ॥ नाऽन्योऽस्ति ज्ञानश्च त्याज्यः । न च निरास्पदे
एव ज्ञानश्च तो वैवाशिकानामिवेत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

यामपत्तिविरोधं स्फुटयति । स्वप्नेति ॥ चतुर्थपादमवतार्याद्यापत्त-
न्मरविरोधं स्फुटयति । को वै ते मामिति ॥ कर्मा हि पूर्वानुष्ठानं
श्रुत्वा तज्जातीयान् निर्मिमीतेऽनुस्यूतानुभवाद्यवासेष्वेव कर्माणां पो-
विषयितस्तथा च कर्मादिव्यवहारानुपपत्तिं सर्वमिध्यात्वे दुर्वादेत्यर्थः ॥
कोऽध्यात्मं प्रमाता यथाभिदैर् कर्मेन्द्रस्तानुभावपि मिथ्येत्यङ्गीकारात्-
प्रमात्यादेरवश्यमित्याह इत्याह । न चेदिति ॥ यदि प्रमाता कर्मा ना-
नेष्यते तर्हि नैरात्मप्रमिष्टत्वेनापद्यते । न च तद्द्रष्टुं शक्यते आत्मनि
कटणस्य दुष्करत्वाच्चिराकर्तुं देवात्मत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

कर्तृकार्यादिव्यवहारानुपपत्तिं परिहरति । कल्पयतीति ॥ कट-
णान्तरं व्यभिचरति । आत्मनेति ॥ कर्मान्तरं व्यापयतीति । आध्यान-
मिति ॥ कर्तृन्तरं निवारयति । आत्मेति ॥ तस्य द्योतकान्तरापेक्षी
प्रतिक्षिपति । देह इति ॥ दिवर्त्तवाद् द्योतयति । स्वमाययेति ॥
कर्तृस्य मिथ्यात्वेऽपि भावया विकल्पितभेदानुरोधेन कर्तृत्वादिव्यवहा-
रस्य विद्वत्तीति भावः । प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्तिं प्रत्याह ।
स एवेति ॥ एकस्मिन्नेवाद्वितीये प्रतीचि बहूनि कालानिकभेदनिय-
न्त्रणा सर्वव्यवस्थेत्यत्र प्रमाणमाह । इति वेदान्ति ॥ यथा घटस्य
कुण्डलोऽधिष्ठाता घटोऽन्यो घटो न तथेहान्योऽधिष्ठातास्तीत्याह ।
अयमिति ॥ यथा तत्र घटाख्यमुपादानमधिष्ठातरन्वद्विगतं

। विकरोत्यपरान् भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थितान् । नित्यतांश्च वह्निश्चित्तं एवं कल्पयते-
प्रभुः ॥१३॥

सङ्कल्पयन् केन प्रकारेण कल्पयतीत्युच्यते । विक-
रोति नाना करोत्यपरान् लौकिकान् भावान् पदार्थान्
शब्दादीनव्याचान्तश्चित्ते वासनोरूपेण व्यवस्थितान् व्या-
हृतान्नित्यतांश्च पृष्ठादीन् अनित्यतांश्च कल्पनाकालान्
वह्निश्चित्तं सन् । तथाऽन्तश्चित्तो मनोरथादिकल्पव्या-
नित्येवं कल्पयति प्रभुरीश्वर आत्मेत्यर्थः ॥१३॥

नान्यदुपादानमस्तीत्याह । अमात्मनमिति ॥ तत्र च घट कुपतौ
भूमागौ भवन्नाभारत्नमैकाधारोऽन्योऽस्तीत्याह । आत्मन्येवेति । परि-
णामदाद व्यावर्तय विवर्तनाद् प्रकटयितुं सनायवत्तुक्तं तत्र दृष्टान्त
माह । दण्डादविति । आवाहारेण विदात्मनो जगदिर्मातृत्वमुक्ता
तस्यैव बुद्धिप्रतिबिम्बितस्य प्रमादित्वमिष्याह । अयमेव चेति । न च
प्रमातृत्वस्य तात्त्विक दण्डादौ अपादिदर्शनवदेव मिथ्यात्वमिदं दृष्टा
दित्याह । तद्वदिति । कर्मादिभेदस्य प्रमाणादिभेदस्य च मिथ्यात्वे
नेह नाना क्तोत्पादित्युक्तिप्रमाययति । इत्येवमिति । न एवेत्येवमा
रायमाह । नान्योऽस्तीति । यो जगत्सृष्टो यद्य प्रमाता ततोऽन्य-
वानस्य स्रुतवान्नवो वासि । अतएवभेदान्नानामावादानुभवात्प्रत्यक्षै-
काग्रवत्स्य ग्रहिवत्तादित्यर्थः । आनन्दस्योदात्तवाचेना विषयावेष्टा
या मास्तीत्यामद्वयावाधिसप्रसिद्धिविरोधाच्चैवमिष्याह । न चेति ॥१२॥

प्रकृताया कल्पनाया विपश्चित् तममुपम्यस्यति । विकरोतीति ।
नित्यतांश्च विवर्तनादनित्यतांश्चेति विषयते । प्रतिपिपित्वसिन् ज्ञान
प्रतिपत्तये दृष्टव्येति । क मङ्गलमिति । श्लोकाद्ययोजनया

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये

स्वप्नवच्चित्तपरिकल्पितं सर्वमित्येतदाशङ्कते । यस्मा-
च्चित्तपरिकल्पितैर्भनोरथादिनक्षत्रैश्चित्तपरिच्छेद्यैर्बलक्ष-
णाया वाच्यानामन्योऽन्यपरिच्छेद्यत्वमिति सा नयुक्ताऽऽश-

यामिति यावत् । चित्तमध्ये वाममाहुरेष अवस्थितानभिव्यक्तानामरूप-
त्वेन व्यवहारयोग्यत्वमाह । अथाहतामिति न कल्पनाकालान्
विष्टादीन् स्थिरानित्यर्थः । वशिष्टो वहिर्मुखान् वाच्यान् व्यव-
हारयोग्यान् पटार्थान् कल्पयति । अन्तश्चित्तस्य तेभ्यो व्यावर्तयुद्भि-
र्भनोरथादिनक्षत्राणां नक्षत्रमित्यन्तं भाष्यान् व्यवहारयोग्याम् कल्प-
यित्वा पुनर्यवहारयोग्यतायै कल्पयतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा
लोके कुक्षीतो वा तनुवायो वा पट पटं वा कार्यं विष्टुं रादौ
व्यवहारयोग्याव्यक्तिं बुद्ध्या वाऽऽविर्भाव्य पञ्चाक्षमेव वहिर्नामरूपा-
भ्यां सम्पादयति । तथैवावभाटिकर्तापि मायानक्षत्रे स्वचित्ते नामरूपा-
भ्यामव्यक्तारूपेण स्थितान् प्रत्यक्षपदार्थान् प्रथमं विच्छिन्नाकारेणा-
न्निर्विभाव्य पञ्चाद्वहिः सर्वप्रतिपत्तिमाधाररूपेण सम्पादयतीति
कल्पनाया अन्ताधिनितिः ॥१३॥

कल्पनाया कल्पनाकालादव्यस्तित्वा काले मत्वाभावाज्जायन्ता-
वानाह, कल्पनाकालादकालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञया मत्वावगमादनुप-
पन्ने तेषां मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याह । चित्तेति ॥ ये कल्पना कालभाविनो
मत्वा ननस्यन्तर्जन्ते । ये न प्रत्यभिज्ञायमात्रत्वेन पूर्वोपरकालभा-
विनेऽहिरेव व्यवहारयोग्या दृश्यन्ते ते सर्वे कल्पिता यन्तरे मिथ्यैव
भवितुमर्हन्ति । प्रत्यभिज्ञायमानत्वलक्षणेन विशेषवस्तुना कल्पितत्वप्र-
युक्तं कल्पितेऽपि तदूर्ध्वादित्यर्थः । श्लोकव्यावर्तनामाशङ्का दृश्यति ।
अप्रपञ्चिति ॥ यथा स्वप्ने दृश्यमानं सर्वं कल्पितं मिथ्यैवेत्येव । तथा
जागरितेऽपि दृष्टं सर्वं चित्तस्पन्दितं तेन कल्पितं मिथ्यैवेत्येतद्व्यापि

वहिः । कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहे-
तुकः ॥१४॥

चित्तकला हि येऽन्तस्तु चित्तपरिच्छेदाः नान्वक्षितकाल-
व्यतिरेकेण परिच्छेदकः कालो येषां ते चित्तकालाः ।
कल्पनाकाश एवोपलभ्यन्त इत्यर्थः । इयकालाश्च भेदका-
ला अन्योऽप्यपरिच्छेद्याः । यथा गोदोहनमासो यावदा-
सौ तावद्गो दोग्धयावद्गो दोग्धि तावदासौ तावद-
यमेतावान् स इति परस्परपरिच्छेदकत्वं वाच्यानां
भेदानां ते इयकालाश्चान्तर्हितकाला वाच्याश्च इयकालाः

निर्द्देशितमित्यत्र हेतुमाह । वस्त्रादिति । आद्यादिद्याविदसैन, चित्तेन
तावदन्तर्विनिर्दिष्टा मनोरथरूपामन्वस्यन्तर्वाच्यमात्रा वही दृष्ट्युत्पत्ति-
दवद्युते चित्तेनैव परिच्छिद्यन्ते । ते हि कल्पनाकाशमात्रभाषितो नम-
भीयन्ते । तेऽस्य वैलक्षण्यं भेदो बहिर्लोकादृष्टमानानां भाषा-
मात्रान्तेऽप्यपरिच्छेद्यत्वं कालद्वयावच्छिद्यत्वेन प्रत्यभिज्ञानगोचरत्व-
मिति वस्त्रादुपमभ्यते वस्त्रादवृत्तं जागरितस्य सप्रवक्षिष्यात्वमित्यर्थः ।
श्लोकात्तरैरुत्तरमाह । ज्ञानेति । ज्ञेयं मनस्यन्तर्जनोरथरूपभाषासौ
चित्तकाला भवन्तीत्यवित्तकालत्वे विग्रहवति । चित्तेत्यादिना ।
पाष्यादमुक्षा । निवर्णितायैमाह । कल्पनेति । द्वितीयवादनवतायं
आकरोति । कुर्वेति । ज्ञेयमनो बहिर्दृष्टमवस्थले भेदकादाः कालस्य
भेदो भेदकानः स येषां ते तथेति व्युत्पत्तेः । तत्रचान्येन पूर्वना-
म्यत्र चापदेव परिच्छेद्याभिव्यक्ताकावच्छिद्यत्वेन प्रत्यभिज्ञानमान-
नमुत्पत्तिरुत्तिष्ठत्यत्राप्युत्पत्तिः ॥ अथेति ॥ अथागोदोहनं गोदोहन-
पर्यन्तं मासं देवदत्तमित्यतीति प्रत्यभिज्ञानोपदेनाभिव्यक्तोदाहरणीया
वाचता कावेतापरिच्छेदो भवति तावता कावेतावच्छिन्नो गोदोहनं

अथ यज्ञा एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये वह्निः ।

कल्पिता एव ते सर्वे न वास्तुो कालद्वयत्वविशेषः कल्पित-
तत्त्वव्यतिरेकेषान्यहेतुकः । अत्रापि हि स्पष्टदृष्टान्तो
भवत्येव ॥ १४॥

यद्यप्यन्तरव्यक्तत्वं भावानां मनोवासमामानाभिव्य-
क्तानां स्फुटत्वं वा वह्निश्चक्षुरादीन्द्रियान्तरे विशेषः । नासौ

निर्वर्तयतीत्यनेककालावस्थानित्वेन प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तस्य दर्शयति ।
यावदिति । वायता काशेनायं घटोदयजिवा निर्वर्तयितुं शक्नोति
तावता काशेनावच्छिन्नं सर्वं तत्तत्तत्त्वदाहरणान्तरमाह । तावा-
निहि । परोक्षतया स्थितो वायता काशेनावच्छिन्नं स्वकार्यं निर्वर्तय-
ति ह्येतत्तावता काशेनावच्छिन्नं तत्तत्तत्त्वपरस्फुटाहरणमाह ।
यतावानिति । उक्तेन व्यायेन घटेणापरेण च काशेन परिच्छेदकत्वम् ।
जापहृद्भावाभावानामुपपत्त्यते कालद्वयस्य च परिच्छेदकत्वम् ।
तथा ते सर्वे भावा वह्निर्हृद्भावाणां द्वयकाशेन कालद्वयेन परिच्छेद-
भवन्तीत्यर्थः । ततोऽपवाद व्याचष्टे । यन्निति । चतुर्थपादार्थमाह ।
अनेनेत्यादिना । वास्तुो जापहृद्भावाणां पदार्थेषु व्यवस्थितो कालद्वय-
त्वेन कालद्वयवच्छेदेन कृतं प्रत्यभिज्ञायमानत्वस्यो विशेषो रन्यहेतु-
को न भवति । कल्पितेऽपि तथाविधविशेषकत्ववादित्यत्र दृष्टान्तमाह ।
अत्रापि हीति । यद्यपि सर्वं जापहृदजातं कल्पितं तथापि तत्र
यद्योक्तो विशेषो स्फुटं विद्यति । सर्वं सर्वस्य भेदजातस्य कल्पित-
त्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वाज्जागरितेऽपि तदुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १४॥

सुप्रजागरितयोर्द्वयोरपि सिध्दात्वे स्फुटास्फुटावभासविभा-
गानुपपत्तेर्नाविज्ञेयेषां सिध्दात्वमित्याशङ्क्याह । अथ यज्ञा इति ये मनस्य-
नर्भावनारूपत्वादस्फुटा ये च मनसो वह्निरुपपन्नमाना स्फुटा भवन्ति
त सर्वे मन स्पन्दनभासत्वेन कल्पिता मिथेरानवङ्गिरिन्द्रियभेदानिमित्तः

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्तुन्द्रियान्तरे ॥ १५३ ॥

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान् दृष्टव्य-

भेदनामस्तित्वकृत स्वप्नेऽपि तथा दर्शनात् । विन्तशी-
न्द्रियान्तरकृत एवान्त कल्पिता एव । जाग्रद्भावा अपि-
स्वप्नभाववदिति तच्चक्षुम् ॥ १५४ ॥

याज्ञायास्तिकाना भावानामितरेतरनिमित्तनैमित्ति-
कतया कल्पनाया किं मूलमिति । उच्यते । जीवं हेतु-

स्तु इत्याह स्फुटत्वविशयो न मिथ्यात्वमभिप्येत वा ततोपपत्तयते ।
निष्ठागूतेष्वपि तद्दर्शनादिर्गर्भः । स्फोटस्याधरादि व्याकरोति । यद्य-
पीत्यादिना । जनस्यलममार्दवकथायां भावानामव्यक्तमस्फुटत्वं तत्र
हेतुमाह । जन इति । अस्तुत्यादियाम्नात्वेन जनस्यो वह्निर्भावात् स्फुट-
त्वं तत्र तदेवामिप्येत्यतमिति शङ्का कारयति । नास्तीति उच्यते
जनप्रतिपक्षमिप्येत्यतमिति स्वप्ने स्फुटत्वविशेषप्रतिभावाच्चाधौ विशयो
मिथ्यात्वमभिप्येत्यतमिति प्रयोजयितुं प्रभवतीत्याह । स्वप्नेऽपीति । अथ
विशयस्यैवं केन विद्वज्ज्ञात्याशङ्क्य चतुर्थपादाद्यमार्हः । किं तर्हीति ।
एतेनात्मसम्बन्धादन्तर्भावानां वासनामात्ररूपाणामस्फुटत्वम् । अहि-
र्वाणानां च स्फुटादिबहिरस्मिन्निवसन्त्याः यत्तत् स्फुटत्वं तदेव विशयो
मिथ्यात्वादिगोचरेऽपि तद्व्यतीत्यर्थः । स्फुटत्वमस्फुटत्वप्रतिभावाभेदस्य मि-
थ्यात्वमपि सम्भवात्प्रागुक्तमनुभावात्तद्विद्वज्ज्ञानमप्युपपन्न इति । अन्त इति ।
॥ १५५ ॥

भवतु मयस्तु कल्पितत्वम् । का पुनः तस्यैकत्वनां केन द्वारे येत्या-
शङ्क्याह । ओषमिति । आत्मा हि सर्वं जगतामप्यनन्तं कल्पयन्नादौ
निमित्तस्त्वैव जीवं कल्पयति । तत्र इति । तदुच्यते । तदेवागुप्राविश-
तिर्ति श्रुता अथवा ओषमापद्यात् । तदुच्यते । पुनर्जाताविधानं

धान् । वाच्यानाध्मात्मिकांश्चैव यथैव विद्य-
स्तथास्मृतिः ॥ १६ ॥

फलं तात्मकमहं करोमि मम सुखदुःखे इत्येवं तत्तद्वस्तु ।
अनेनैवं तद्वत् एव शुद्धे आत्मनि रज्ज्वाभिन्नं सर्पं कल्प-
यते पूर्वम् । ततस्तदर्थेन क्रियाकारकफलभेदेन प्राणा-
दीन्नामाविधानं भाषायां वाच्यानाध्यात्मिकाश्चैव कल्पयते ।
तत्र कल्पनाया को हेतुरित्युच्यते । योऽसौ स्वयं कल्पितो
जीवः सर्वकल्पनायामधिकृतः स यथाविद्यो यादृशी विद्या
विज्ञानमस्येति यथाविद्यस्तथाविधैव स्मृतिस्तस्येति तथा-
स्मृतिर्भवति स इति । अतो हेतुकल्पनाविज्ञानात्फल-

भाषायां निर्मितीति । ज्ञानस्मृतिवैषम्यात्तद्वस्तुषु भाषेयु वैषम्योपपत्ति-
रित्यर्थः । श्लोकव्याख्यानं प्रबुद्धापयति । वाच्यातिः । पदार्था-
भाष्यभाषनतया व्युत्पत्त्या । सुखदुःखं ज्ञानं रागदोषैवमादृत्य
स्वाध्यात्मिकान्तेना परस्परं निमित्तनैमित्तिकताऽस्ति । वाच्यादिभि-
र्जीवत्वाध्यात्मिका भवन्ति । ताऽपि निमित्तीकस्मृतेरे जायन्ते । तदेव-
मितदेतदनिमित्ततया नैमित्तिकतया च कल्पनाया मूलं वक्तव्यम् ।
निर्मलकल्पनायामतिप्रबुद्धादित्यर्थः । श्लोकाच्चरयोजनस्य परिहरति ।
उच्यते इति । हेतुकल्पनाऽकस्मिन्नुक्तमेव व्यति । अहमिति । हेतुकल्प-
नाविधानं परित्युक्तात्स्वरूपं जीवकल्पनाविधानं दर्शयति । अनेनेव
मिति । आरोग्यस्याधिष्ठानावेक्षास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । रज्ज्वाभिभवति
द्वितीयतृतीयमादौ विभजते । तत्र इति । तादर्थ्येन प्रथमं कल्पितस्य
भोक्तृजीवस्य प्रपत्तेनेत्यर्थः । यद्यपि जीवः सर्वकल्पनाया मूलमूतो
हेतुमायापि तस्य कल्पनाविषयो विभज्येष्टयतिरकेण । न सम्भ-
-

अनिश्चिता यथा रज्ज्वरन्धकारे विक-

विज्ञानं ततो हेतुफलस्य तिस्रस्तद्विज्ञानतदर्थक्रियाका-
रकतत्फलभेदविज्ञानानि । तेभ्यस्तत्स्य तिस्रस्तत्तेषु
पुनस्तद्विज्ञानानि तेभ्यस्तत्स्य तिस्रस्तत्तेषु पुनस्तत्तद्वि-
ज्ञानानि इत्येवं बाह्यान्तर्यामिणां चेतरेतरनिमित्तनैमित्तिक-
भावेनानेकधा कल्पयते ॥१६॥

तत्र जीवकल्पना सर्वकल्पनाभूतमित्युक्तं सैव
जीवकल्पना किं निमित्तेति दृष्टान्तेन प्रतिपाद-
यति । यथा लोके स्थेन रूपेणानिश्चिताऽनवधारिता
एवमेवेति रज्जुमन्दान्वकारे किं सर्प उदकधारा-
दृष्ट इति धानेकधाविकल्पिता भवति पूर्वं स्वरूपानि-

तीति शङ्कते । तन्नति । प्रत्ययेपादेनोत्तरमाह । कल्पत इति ।
कल्पितो विशिष्टरूपेणमि शेष । अधिकत आमित्येन चमत्त्येन
चमत्त्य इत्यर्थः । इति शब्दः प्रतीकाद्यरेपरयोजनासमाप्तिदोहनार्थः ।
प्रकृतकल्पनामेव प्रपञ्चयति । अत इत्यादिना । सत्यवधानाद्युपयोगे
तत्प्रजादि भवति । अस्मिन् न भवतोत्पत्त्यव्यतिरेकस्याप्राप्त्याय भोज-
नादिक हेतुरिति कल्पनाविज्ञानमुत्पद्यते । तवस्तुष्यादिकं कवमिति
कल्पनाविज्ञान साधते । ततोऽपदेत्युक्तबोद्धव्योरपि हेतुफलबो-
ध्युक्तिरुद्भवति । ततश्च फलसाधनानमानजातीये कर्मव्यताविज्ञानम् ।
तवसाभिनविनतत्प्रजादिफलार्थे चाकारिक्रियातत्कारकतत्पट्टादि
तत्फलप्राप्तिभक्त्यादीनि विभक्तविज्ञानादीनि भवन्ति । ततो हेत्या-
दिस्मृतिः । तवसादनुष्ठानम् । ततश्च फलमित्यनेन क्रमेण मिथो हेतु-
हेतुत्वमया कल्पना भवतीत्यर्थः । प्रकृता कल्पनामुपसंहरति । एव
। इति ॥१६॥

ल्लिता। सर्पधारादिभिर्भावेस्तद्वदात्मा विक-
ल्पितः॥१७॥

अयनिमित्तम् । यदि हि पूर्वमेव रज्जुः सर्पेण निश्चिता
स्यात् न सर्पादिविकल्पोऽभविष्यत् । स यथा स्वहस्ताब्जं गु-
ल्फादिषु एव इष्टान्तस्त्वहेतुफलादिसत्तारधर्मानर्थविल-
क्षणातया स्वेन विशुद्धविज्ञप्तिमात्रसत्ताद्वयरूपेणानिश्चि-
तत्वाज्जीवप्राणाद्यनन्तभावभेदैरात्मा विकल्पित इत्येष
सर्वोपनिषदा सिद्धान्तः ॥१७॥

पृ. १११

इदानीं जीवकल्पनानिमित्तं निरूपयति । अनिश्चितेति । श्लोकस्य
तात्पर्ये दर्शयितुं इत्थं शोभायति । तदेति । पूर्वं श्लोकं सप्रस्यधै ।
जीवकल्पनाया निवृत्त्यायोगाद् अनिमित्तत्वस्य वक्तव्यत्वात् तस्य च
नस्तत्वे निवृत्तगुणपक्षे । सर्वस्वत्वे च निमित्तत्वाविच्छेदो जीवकल्पनाया
इष्टदत्तान्तवृत्त्यर्थमूनापि कल्पना नावकल्पत इत्याशङ्कत । सैवेति ।
एकदत्तेन श्लाकाक्षराख्यवतायं व्यापटी । इष्टान्तेनेति । सर्पेण
धारण रूपं रज्जुत्वं तेनेति यावत् । अनवधारितत्वमेव स्वीकरोति ।
एवमेवेति । रज्जुदेनेयमित्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । सर्पादिकल्पनायामन्य
व्यतिरेकमिदमुपादानमुपन्यस्यति । स्वरूपेति । उक्तानधारणाराहित्ये
धारणं सूचयति । मन्देति । पूर्वं रज्जुसूत्ररूपनिश्चितत्वात्प्रागवस्था
यामित्यर्थः एतदेव व्यतिरेकद्वारा निश्चयमिति । यदि हीति । देवद-
त्तस्य हस्ताद्यवयवेषु तद्रूपेणैव निश्चितेषु सर्पादिविकल्पो यथा गोप
सम्भते तथा पुंरोवर्त्तिन्यपि रज्जुस्वरूपेण निश्चितेनासौ युक्तस्तथा च
रज्जुप्रागादेव भवतीत्यर्थः उपमादित इष्टान्तमनुवादोऽनित्यकर्मि-
चन्दवानस्तस्यैवादायैवाह । एव इति । हेतुफलादित्यादिशब्देन
कर्मत्वभोजनत्वराराहेणादि वदन्नाते । विषयव्यवहारेण रज्जुदमिति ।

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरेतैर्विकल्पितः ।

मायेषा तस्य देवस्य ययः संमोहितः स्वयम्

॥१६॥

यद्यात्मैक एवेति निश्चयः कथं प्राणादिभिरनन्तै-
र्भावैरेतैः संसारसङ्ख्यैर्विकल्पित इति । उच्यते । ॥ १५ ॥
मायेषा तस्मात्तनो देवस्य । यथा मायां विना विहितमा-
यागमनमतिविमलं कुमुभितैः मपलाशैराहभिराकीर्णमिष

मिताद्यावत्त्वानेदक यद्विवेकमात्रं तेन अमिर्तं विज्ञापनेन दृष्ट्यालोक-
कतुल्यतो योऽश्ममात्रविनिश्चयः न यथा द्वितीयः सिध्यते । इति पुनः
अर्थमेव आह्वयं भवतीत्यर्थः । आत्मविनिश्चयस्य विनिश्चयः । आत्म-
वेति । सर्वमिदमात्मैकमेतैः पूर्णत्वं तस्योच्यते । पूर्णभाविना आरण्येन
संपर्कगुण्योऽयम् । यथाह्वाविना कार्येण सत्यविविधोऽनपरममन्द-
विद् तस्योऽनमरविदेकतमस्यैव प्रत्यक्षमाद्यत्वं कार्यकारण-
रूपेण भवत्यनाभिचारत्वेन ततोऽनमरत्वादित्याह । इवाह्येति ।
विशेषणार्थं औद्योग्यव्यापनार्थम् । जन्मादिजन्यव्याभावे कारण-
मविद्यामव्यवहारः इत्यं दत्तं यतिः । अमर इति । न अमरविद्यातत्त्वं
कारणत्वेन ज्ञेयमनुभवति । तस्य पूर्णत्वेन कारणाननेयत्वादित्याह ।
यका इति । इति तदेव व्याहृत्य देवमधारणं न विद्यायाः । मिदं नव-
सोपपत्तौ । आनयान्नस्य आनयत्वात् । तस्यैव आनयिनीति चेत्
इत्यम् । अविद् इत्या तस्याजस्रं प्रवेष्टोऽपि वस्तुवस्तुमात्रौ तस्मिन्
प्रवेष्टुं प्रभवतीत्याह । अद्वय इति ॥ १६ ॥

आत्मनो हितोच्यते अथमेकैर्भावैस्तेषु विवक्षिततत्त्वमित्यभिप्राया-
मतिपत्तया मन्वतिष्ठते । प्राणादिभिरिति । मिदानीत्याभिप्रायः ।
मुदाटय मुक्तरमाह । भावेति । औद्योग्यं विभज्यते । यदीति । दत्त-

प्राण इति प्राणविदो भवतीति च तद्विदः।

शुणा इति शुणविदस्तस्मान्नीति च तद्विदः॥२०॥

करोति तद्येदमपि देवस्य माया ययाऽयं स्वयमपि मोहि-
तो भवति । मम माया इत्यवेत्युक्तम् ॥२॥

प्राणः प्राप्नो वीजात्मा तत्कार्यभेदा जीतरे स्थि-

रैर्बुध्न्येन व्याकरोति । उच्येत इति । सावानेन दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति । यद्येति । ताभेद माया कार्यद्वारा स्फोरयति । यवेति । यथा
मौक्तिको मोहितो मोहद्वारा मोहयते तथा दृष्टात्मा स्वयमेव माया
वर्ध्वाभ्येद्विहो भवति । अतो मोहद्वाराऽत्यन्तेव मायाधिगतिरि-
त्यर्थः । मायाया मोहहेतुत्वं भगवतापि सूचितमित्याह । ममेति ॥१६॥

ये ते प्राणादयोऽनन्ता आवा देवात्मा विवक्ष्यते मांवेत्येवमावा-
प्राणादिविवक्ष्यतामुदाहरति । प्राण इति । प्राणो हिरण्यगर्भस्तस्य
चरी वा च अततो हेतुरिति प्राणविदो हेतुस्यतमांसा वैश्विवा
दतस्य कल्पयति । तद्विद कलौनामात्मम् । अतन्मस्य हिरण्यगर्भस्य
गर्भजगद्देतत्वे मानाभावात् । प्रौढदेवानमस्यापौरुषेयसुतिविरोधे
स्वार्थे मानत्वाभोतात्तदव्यवहारादस्य च प्रभाजदुद्धिविहीनस्य प्रति-
पन्नमय्यत्वादित्यर्थः । कल्पनामर दर्शयति । भूतातीति चेति ।
एविव्यक्ते मादानवसत्त्वाणि तानि च अत्रादि भूतानि जगत्कारण्या
मीति लोभादतिकामदपि कल्पनामात्मम् । न हि भूतानि स्वतः विद्वानि
जडत्वविरोधात् । नापि परत विद्वानि । असुखस्य चैतन्यस्य कृपा
कृपायोगादधिगतोन्मुखस्य बह्विविधत्वादर्थनात् । अतो भूतानि
जगत्कर्तृमीति कल्पनवस्तु । सत्त्वरजस्तमांश्च त्रयो गुणा भाव्ये
मांश्चिन्ता जगती मृदादिनभयस्य कारकमिति चाह्वयः । तदपि
कल्पनामात्मम् । स्वार्थेन स्थितानां कारकत्वं प्रथमाभावरूपत्वात् ।

पादा इति पादविदो विषया इति च तद्विदः ।

त्यन्ताः । अन्ते च सर्वे लौकिकाः सर्वप्राणिपरिकल्पिता

वैषम्यमज्ञानस्य च निर्देष्टव्यत्वे नटा तटापातात् । महेतवत्वे हेतोर्नि-
त्यत्वे प्राचीनदीपानुपपत्तादित्यत्वे हेतुनरापेक्षायामनवस्थानादित्याह ।
गुणा इतीति ॥ कल्पनामन्माठ । तत्त्वानीति चेति ॥ २० ॥

आत्मविद्या शिवेति महेतवस्तोऽयं तत्त्वानि मध्येनमत्प्रवर्त्त-
कानीति शेषा मन्यन्ते तदपि कल्पनामात्रम् । आत्मनो भिन्नत्वे शिवस्य
चटादित्यन्तत्त्वप्रसङ्गादभिव्यक्तत्वे तत्त्वानां त्वित्यव्याघातादित्यर्थः । एक-
स्यात्मनो निष्ठादयः सर्वस्यपदारहेतवो भवन्तीत्यपि कल्पनामात्रम् ।
निरङ्गस्यात्मनोऽगमदानुपपत्तेरित्याह । पादा इतीति ॥ यात्स्यायन-
प्रभतीनां कल्पना कथयति । विषया इतीति ॥ यद्वादयो विषया भूयो
भूयोभुज्जनानाकल्पमिति विश्वममात्रम् ॥ विषय विषयायाश्च दूरतत्त्व
नमनरं । उपभुक्त विषय इतिविषया स्मरणादपीति ॥ विषयानुगत्या
नस्य निमित्तत्वात्तेषां पारमार्थिकतत्त्वभूतानुपपत्तेरित्यर्थः । भूभूत-
स्वरिति अयो लाका वस्तुभूता कन्तीति यौदायिका । तदपि कल्पना-
मात्रम् । आत्मभेदेन त्वित्वे तटानन्तरस्य दूरत्तरत्वात्त्वातन्त्रस्य
चामिद्वत्वादित्याह । लोका इतीति ॥ अग्नीष्टादयो देशभाक्तत्फल-
दातारो नेश्वरत्वादेति हेतुतादात्म्योक्त्या । तदपि कल्पनामात्रम् ।
अध्यादादिप्रयत्नमेवमन्माठान्तत्वे तेषां अन्तेभ्यो विशेषभाजप्रसङ्गात् ।
त्वातन्त्र प्रणोपकारकत्वे तटाराधनवैयर्थ्यात् । तद्वतानामपि विप्रतिप-
त्तिदर्शनात् तत्प्रमादस्या किञ्चित्करत्वादित्याह । देवा इति चेति
॥ २१ ॥

अथर्वेतादयो वेदाद्वत्वारम्भकान्तीति पाठका वदन्ति । तदपि
कल्पनामात्रम् । न हि नटा लौकिकवर्णव्यतिरिक्ता दृश्यन्ते ।

अथ यस्यानां वेदशब्दवाच्यमाश्रीयारात् । नमस्त्वोद्धार ॥ २१ ॥

लोका इति लोकविदो देवा इति चतद्वितः ॥२१॥

वेदा इति च वेदविदो यज्ञा इति च त-
द्वितः । भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च
तद्वितः ॥२२॥

भेदा रज्ज्वा मिव सर्पादयः । तच्छून्ये आत्मनात्मस्य रूपा

तरगतो वर्णप्रारोप्यते । तथा च तद्यार्थिभक्तभवता वर्णानामारोपित
रूपेण वेदमदवाच्यत्वात्कृत्वो वेदानां परमार्थतेत्याह । वेदा इति ।
ज्यातिहोमादयो यज्ञा वस्तुभूता भवन्तीति बौधायनप्रभृतयो याज्ञिका
मन्यन्ते तदपि भ्रान्तिमात्रम् । वर्णं व्याख्यास्यामो इत्यं देवतात्याग
प्राप्त्यैकैकश्चिन्त्यप्रविज्ञानाभावात्पुदायस्य चाव स्रुत्यादित्याह ।
यज्ञा इति चेति । भोक्तृवात्ता न वर्त्तन्ति चाज्ञाया । तत्र भागी यदि
विक्रिया जीविवन्ते तर्हि कथं नानिच्छत्वादिसर्वत्र सभावत्वे यदा
ह्यपिदिति विषयवद्विधौ भोक्तृत्वं भ्रान्तिदेवेत्याह । भोक्तेति चेति ।
सूयकारान्तु भोक्ष्यं वद्विति प्रतिजानते । तदपि न । मधुरादिरसम्य
अनादेस्तदैवान्यथात्वदर्शनादैकहृष्यासम्भवादित्याह । भोक्ष्यमिति चेति
॥ २२ ॥

। आत्मा सूक्ष्मोऽणुपरिमाणः स्यादिति केचित् । तस्य । पुण्यदमेव-
मरीरस्यापि वदानुसन्धानादिद्वित्याह । सूक्ष्म इतीति । सूक्ष्मो
देहाऽऽप्तमवयादात्तेति लोकायतभेदः । तच्च न । अतस्तु पुत्रयोरपि यज्ञा-
ताविशेषासैतन्यप्रवृत्तात् । एकैकस्य च भूतस्य चैतन्यादर्शनात्सद्भा-
वस्य चावस्तुत्वादित्याह । सूत्रं इति चति । मूर्त्तिस्त्रिभूतादिधारी

॥ १॥ या परमात्मा भवतीत्यागमिका । तदपि भ्रान्ति
अज्ञादिमरीरवत्तस्यापि मरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वाद्धी-

। ये लोकाभावादनुक्तमित्याह । मूर्त्ति इति ।

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः॥
मूर्त्त इति मूर्त्तविदो अमूर्त्त इति च तद्विदः
॥ २३ ॥

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः
वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः॥२४॥
मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः।

निश्चयहेतोरविद्याया कल्पिता इति पिण्डीकृतोऽर्थः ।

अमूर्त्तः स्रष्टाकारणस्यो निःसम्भावः परमार्थ इति शून्यवादिनः तदपि
कल्पनामात्रम् । परमार्थो निःसम्भावश्चेति व्याघातादित्याह । अमूर्त्त
इति चेति ॥२२॥

कालः परमार्थ इति व्योतिर्विदः । तच्च न । कालेन्ये
पुष्टादिव्यहारायोगात् । तच्चानात्मेऽपि न स्थावन्मात्रम् । अन्य-
विषयत्वेन प्रतीतेः । उदयकाश इत्यादिना क्रियाधर्मत्वेन स्फुट-
त्वात् । न च क्रियाधर्मत्वं कावेऽपि बहुवचसि दर्शनादन्यथा-
काशानवच्छिन्नत्वेन क्रियानित्यत्वापातीत्याह । काल इतीति ॥
सरोदयविदस्तु दिशः परमार्थ इत्याहुः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् ।
तद्विदामपि पराजयदर्शनादित्याह । दिश इति चेति ॥ धातुवादो
मन्त्रवाद्दर्शनादयो वादा वस्तुभूता भवन्तीति कैचित् । तदपि कल्पना-
मात्रम् । तासां दिशभावे स्थिते नष्टे च कनकादिपुष्पावापन्नभावात् ।
मन्त्रवादेऽपि कालवृष्टौ न यति । अथ कालवृष्टः अयमेवोत्थास्यतीत्यभ्यु-
पगमाद्गमोऽस्मात्प्रमित्याह । वादा इतीति ॥ भुवनानि चतुर्दश वस्तु-
नीति भुवनकोषविदः । तदपि कल्पनामात्रम् । तेषामवृष्टत्वात् । न च
तेभ्यस्तद्दर्शनम् । तेषां सिद्धौ विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह । भुवनानीति
॥ २४ ॥

मन एवास्तेति लोकायतभेदः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । तस्य

चिन्तमिति चिन्तदिदे। धर्माधर्मौ चतद्विदः

॥२५॥

एञ्चविंशक इत्येके पङ्क्तिं श इति चापरे।

एकविंशक इत्याञ्जनन्त इति चापरे ॥२६॥

भाषादिहोक्तानां ग्रन्थेकं पदार्थव्याख्यानं कल्पुमुपयोजन-

ज्ञातन्त्रे स्तत्रमात्रमुपपत्तेः । अथातन्त्रे च घटवद्व्याख्यात्वरण-
त्वाच्च दोषवद्व्याख्यायोगादित्याह । मन इति । च द्विदेशात्तेति बोद्धा ।
तथापि भानिमात्रमेव । तदुत्तरे अभिचारादेत्याह च घटवद्व्या-
ख्येयत्वादित्याह । इति । चिन्तमेव वाच्याकारण्यं विज्ञा-
नम् । तदेषाञ्चतये । तस्यापि प्राशस्त्यायाविशेषात्तुल्यं, भानित्व-
मित्याह । चिन्तमिति । धर्माधर्मौ विधिनिषेधचोदनात्मकौ परमा-
योदिति बोधायनाः । तदपि कल्पनामात्रम् । देशकालादिव धर्मा-
धर्मयोर्विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह । धर्मेति ॥२५॥

प्रधानं सूत्रप्रवृत्तिः । नष्टदृष्टान्तरन्यासाधीति च प्रवृत्तिवि-
स्तृतम् । पञ्च त्रिनेन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । पञ्च विवदाः ।
मनश्चैवमिति षोडश विकाराः । पुरुषस्तद्विशेषभाव इति पञ्चविं-
शतिकद्वयकः प्रपञ्चो वसिति पाञ्चराः । तच्च कल्पनामात्रम् । पञ्चविं-
शतिकविशेषस्याव्यावर्तकत्वे यैव्यावृत्त्यावर्तकत्वे च व्यापकी प्रवि-
ष्टप्रमित्योरनुपपत्तेरित्याह । पञ्चावशब्द इति । पातञ्जलाः पुनर्विचर-
मर्थिनं चमत्तम् । अङ्गु शक्तिपटाधी इति त्रिकल्पप्रति । तद्व्यक्तम् ।
इन्द्रस्य पुरुषान्धोवादिभक्त्यानुपपत्तेः । अनन्तर्भावे च घटवद्व्याख्या-
त्वरणमत्रादित्याह । अङ्गु शक्ति चेति । पाशुपतास्तु रागादिद्वानिय-
तिबालकानामाद्याधिक्यान् एवैकविंशतपटाधी इति प्रवृत्तेः तत्र । त्वं श-
क्त्यैव रागादिद्वयोरवान्तरभेदवद्व्याख्यादेरपि तद्विज्ञानेन नष्टप्राप्ति-
त्वात् तस्य रागोद्वेगवद्विज्ञानेन तस्यापि रागोद्वेगवद्विज्ञानेन च व्यस्यता-

लोकान् लोकविदः प्राञ्जराश्रमा इति
तद्विदः । स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमथा-
परे ॥२७॥

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लव इति च तद्विदः ।

त्वाद्यलो न कृतः ॥२०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥
२६॥ २७॥ २८॥

किं यज्जना मायादीनामन्यतममुक्तमयुक्तं याऽन्यं यं

मातादविद्यामाययोद्यैकत्वादवान्तरभेदे च नियतावपि तदुपपत्तौ न
सृष्टातिरेकतादवश्यम् । कालकलासु च तत्प्रविज्ञेरित्याह । एकं तं-
मक इति । अन्नं यदायंभेदो न नियतोऽस्तीति केचित् तदपि न ।
यादिना विवाददर्शनात् । विवादस्य चात्रावमूलकत्वादित्याह । अन्नं
इतीति ॥२६॥

लोकानुरक्षणमेव तत्त्वमिति लौकिकाः । तदपि विभ्रममात्रम् ।
लोकस्य भिन्नस्थित्वात्तदनुरक्षणस्येवरेण्यपि कर्तुं मशक्यत्वादित्याह ।
लोकानिति । तदुपपत्तयस्त्राश्रमाः परमाया इति समर्पयन्ते तदसत् ।
वेदस्यान्यमश्रमायैले ऋद्धादेरपि प्रसङ्गाज्जातेषु दुर्विभेचनत्वान्नाम्
सस्याश्रमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्संस्कारस्य च देहममवायिते पाद-
लौकिककत्वाद्योगात्तदुपपत्ते चात्मानि तदसमवायादित्याह । आश्रमा-
इतीति । यैमाकरथास्तु स्त्रीपुंनपुंसकशब्दजात तत्त्वमिति वर्णयन्ति ।
तदप्युक्तम् । सृष्टादेः शब्दसंभावने स्यादीनां द्विक्रियत्वाद्योना-
देकस्यानेकस्यावत्वान्मावादीपाधिकधर्मत्वे च तस्यावस्तुप्रसङ्गादि-
त्याह । स्त्रीपुंनपुंसकमिति । इमे वाङ्मनोवेदितव्येपर चापरश्चेति
केचित् । तत्र न । परिच्छेदे कचिदपि मङ्गलायोगात् यस्तुतोऽपरि-
च्छिन्नस्य तद्भावादित्याह । पराधरमिति ॥२७॥

सृष्टिर्वा समो वा स्थितिर्वा तत्त्वमिति पौराणिकाः । तदपि

स्थितिरिति स्थितिर्विदः सर्वे चेहृत्, सर्वदा ॥ २८
 यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति
 तज्जीवति स भूत्वासौ तद्ग्रहः समुपैति तं ॥ २९
 एतैरेषोऽष्टयग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।

भावं पदार्थं दर्शयेद्यस्याचार्योऽन्यो वाऽसुप्त इदमेव तत्त्व-
 मिति स तं भावमात्मभूतं पश्यत्ययमहमिति वा ममेति
 वा तच्च द्रष्टारं समावोऽनति यो दर्शितो भावो स भूत्वा
 रक्षति । स्वेनात्मना सर्वतो निरुणद्धि । तस्मिन् ग्रहसदृ-
 ष्, ग्रहसदृशदिभिनिवेशः । इदमेव तत्त्वमिति स तं गृहीतार-
 मुपैति । तस्यात्मभाव निगच्छतीत्यर्थः । २९ ।

एतैः प्राणादिभिरात्मनोऽष्टयग्भूतैरष्टयग्भावैरेष

कल्पनामात्मन् । ततोऽपततोऽपतताद्यभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति
 मत्ताह । दृष्टिरित्यादिनाऽन्योक्तकल्पनाभिधानं सूचयति । सर्वं चेति ।
 उदाहृदामुदाहृताद्य कल्पनाभेदादात्मनो विधाने ते सर्वेऽपि प्रकृता
 तन्मेव कल्पनावस्थायां कल्पने नात्मन कल्पितत्वम् । सर्वस्य क-
 ल्पितत्वेनाभिधानत्वाद्योगादित्यर्थः । प्राणादिश्लोकेषु प्राण्यगदार्थमाह ।
 इति । तस्यैव बीजात्मनो विकारविशेषत्वादित्यस्यां च ततोऽन्तर्लभ्य
 रित्याह । तद्वर्ण्येति । अन्तिमपदार्थं स्फुटयति । अन्य इति । कुक्ष-
 भर्मा पाशभर्मा देशधर्मश्चोत्थेते सर्वशब्देन गृह्यन्ते । तेषामात्मनि
 तदद्यागादेव कल्पितत्वं वदताम् स्फुटयति । रज्ज्वाभिति । आत्मनोरधि-
 ष्ठावयोम्यातार्यं कल्पनाभूत्यसमाह । तन्मूय इति किमिति यमुदा-
 चार्यं श्लोकानामुच्यते । श्लोकान्तेष्वपि प्रत्येकं पदार्थव्याख्यानमेतेषु
 किं न स्यादित्याहङ्ग्याह । प्रत्येकमिति ॥ ३० ॥

शौचिकानां पदीशकाणाञ्च कतिपयकल्पनाभेदानुदाहृतानां

एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्साऽविशङ्कितः ॥३०

आत्मा रज्जुरिव सर्पादिविकल्पनारूपैः पृथगेवेति तंक्षितो
ऽप्यलक्षितो भूदैरित्यर्थः । विवेकिनान्तु रज्ज्वाभिष कल्पिता
सर्पादयो, नात्मव्यतिरेकेण प्राणादयः सन्तीत्यभिप्रायः ।
इदं सर्वं परमात्मेति श्रुते । एषमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं
रज्जुसर्पवदात्मनि कल्पितानामात्मानस्य केवलं निर्विकल्पं
यो वेद तत्त्वेन श्रुतितो यत्कितश्च सोऽविशङ्कितो वेदार्थं
प्रमाणतः कल्पयेत् कल्पयतीत्यर्थः । इदमेवं परं वाक्य-
मदोऽन्यपरमिति । नह्यनध्यात्मविद्देवान् ज्ञातुं शक्नोति
तत्त्वतः । नह्यनात्मवित्कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुत इति
हि मानवं वचनम् । ३० ।

त्वादपेक्षतोपनिषात्कर्तुमशक्यत्वं दृष्ट्वा भूद्वैपम्यात्माचष्टे । य भाव
मिति । पादत्रय विभजते । किं ब्रह्मेत्यादिना । तमेव भाव विधि-
नष्टि । यो दर्शित इति । स कथं ब्रह्मर रक्षतीत्यपेक्षायामाह ।
अनायति । साधकगुरुपतादात्म्यमापद्यत्यर्थः । रक्षणप्रकार प्रकटयति
क्षेपेति । साक्षादसाधारणरूपत्वेन तमेव निष्ठामापाद्य ततोऽन्यत्वं
प्रवृत्तिमुपासकस्य निवारयतीत्यर्थः । अतुर्थपाद व्याचष्टे । तस्मिन्निति ॥
एतेनान्यत्वं प्रवृत्तिनिरोधे हेतुरुक्तमहिं प्राणादीनामात्मवश्यं प्राप्ति-
त्याशङ्क्य कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेणावधुत्वान्नैवमित्याह । एतै-
रिति ॥ ३१ ॥

उक्तसाक्षात्त्वार्थमाह । एवमिति । पूर्वार्धे व्याकरोति । एतै-
रिति । कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेण सत्याम्पूरणयोरभावात्तद्दहारेण
मिति भेददर्शनमविवेकिनामस्तु । तदन्येषां कथमुपनिषदित्याशङ्क्याह ।
विवेकिनामिति ॥ प्राणादीनाम रतिरे

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

यथा बभ्रुमिदं दिष्टं वेदान्तेषु विच क्षणौ ॥३१॥

यदेतद्वै तस्याः भवत्तुल्यं यत्किञ्चिद्वेदान्तप्रमाणावग-
तमित्याह । स्वप्नश्च नाया च स्वप्नमाये असहस्रवर्त्मके
ऽसतो सदहस्तात्मिके इव लक्ष्येते अविबेकिभिः । यथा
च प्रसारितप्रस्थापणगृहभासादस्वोर्ध्वजनपदव्यवहारा-
कीर्णमिव गन्धर्वनगरं दृश्यमानमेव सदकस्माद्भावतां
गतं दृष्टम् । यथा च स्वप्नमाये दृष्टेऽसद्रूपे तथाविश्वमिदं
द्वैतं समस्तमसदृष्टं ज्ञेत्याह । वेदान्तेषु । नैव नागास्ति
किञ्चन । इदो गायाभिः । आत्मेवेदमय आसीत् ।
ब्रह्मैवेदमय आसीत् द्वितीयाहै भयं भवति । नतु तद्व-

दृष्टमिति ॥ उत्तरार्धं बीजयति । उपमिति ॥ तस्येवात्मवेदमोषार्धं
युषयति । तत्प्रेति ॥ अष्टादशवक्त्रापहृष्टादी निष्पातसाधनो
दृश्यत्वाद्वैतरस्य यत्किञ्चिदुच्यते । यथोक्तपिधानवाच्येऽपि किङ्करो न
भवति किन्तु य वेदार्थं श्रुतेषु यत्र वेदार्थो भवतीत्यर्थः । विभागतो
वेदार्थव्याख्यानमभिनयति । इदमिति ॥ ग्रामकाण्डं साक्षाद्वैतवस्तु-
परम् । कर्त्तृकाण्डं तु साध्यसाधनसम्बन्धबोधपरम् । परस्परया
तस्मान् पर्यवसितम् । सर्वे वेदा यत्पदभाजनलीति च्युतेरित्यर्थः ।
आत्मविटो वेदार्थविश्वमुक्तं व्यनक्ति । न ह्येति ॥ तदेव हि वेदार्थतत्त्व
यत्प्रत्यागात्मसुखप्रतप्ताध्यात्मविदेश यथाश्रेष्ठम् तत्त्वज्ञाने प्रभवती-
त्यर्थः । उत्तरेण श्रुतिमुदाहरति । न ह्येति ॥ क्रियागन्धेन प्रमाय-
मुच्यते । अतस्तेन तत्त्वज्ञानमग्निहोत्रादिक्रियावाच्यमुद्दिश्य तस्मिन्
पर्यवसानादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

यामिदं विविदिषाम् महरथे देवस्य निष्पातं ज्ञायते तातो

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च सा-

द्वितीयमस्ति । यत्र त्वस्य सर्वमालं वाभूदित्यादिषु विच-
चषेर्निर्गुणतरुस्तु दर्शिमिरेभिः-परिण्डितैरित्यर्थः । तमः
श्वन्निभं दृष्टं यमबहुदशनिभम् ॥ नाशप्राचं मुखाक्षीनं
नाशोत्तरमगाधमिति हि व्यासकृतेः ॥३१॥

प्रकारणाद्योपसंहाराद्योऽयं श्लोकः । यदा विरायं
द्वैतसालं वैकः परमार्थतः सन् तदेदं निष्पन्नं भवति
सर्वोऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यपहारोऽविद्याविषय एवेति ।
तदा न निरोधः । निरोधनं निरोधः प्रलय उत्पत्ति-
र्जननं बद्धः संसारी जीवः साधकः साधनाग्नौ चस्य

तात्पर्यार्थमाह । यदेतदेतद्व्यति । अथर्वे मस्यवत् प्रतिभातं कथ-
मित्यगद्व्यति श्लोकावराधि व्याचष्टे । स्वप्न इति । प्रसारितानि तस्य
तस्य प्रकटता प्रापितानि । पण्डितानि क्रयविक्रयद्वयाणि येषामापणेषु
दृष्टेषु ते प्रसारितपण्यपणान्ते च व्याख्या मायादाय स्त्रीपुञ्जनपदा
द्येतेषा व्यपहारालंकाराणां मिति र्गोचना । इदानीन्त्यमनूद्य दाष्टानि-
कमाह । यदा चेति । तन्मध्यमगताकारं यदादायः । नेह नाज्ञास्ति
किञ्चनेति वेदानाः । द्वैतस्य वस्तुप्रोक्तत्वे स्मृतिमपि दर्शयति । यम
इति । तमसि मन्दाभ्यन्तरे रज्ज्वामुद्रितानि भूच्छिद्रमिति यद्वाग्रा
भाति तस्मिन् तत्तस्य विवेकिभिर्विच्यं दृष्टं ब्रह्मातीय चक्षुर्नमानवितं
मायाप्रायं यत्तन्मायाकालेऽपि कल्पेऽप्युत्पत्त्यस्य । न च द्वैतं यदा हि द्वि-
त्युपपन्नमुपपन्नमभ्युते दुःखाद्वानं च दृश्यते । तच्च नाशप्राचम् । नाशद्वयं
भूमत्वमेवापगम्यति न तर्हि तस्य परमार्थत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः
॥ ३१ ॥

नात्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथञ्चन ।

दिभावेरद्वयेन च परमार्थसत्ताऽऽत्मना - रज्जुवत्सर्वावक-
ल्पास्तदभूतेनायं स्वयमेवात्मा कल्पितः । रुदैकस्य भा-
स्यपि संखे च प्राणादिभावा अद्वयेनेव सत्ताऽऽत्मना विक-
ल्पिता । न हि निराभावा काचित्कल्पनोपपत्त्यते । अतः
सर्वकल्पस्य दत्तात्स्वेनात्मनाऽहयस्याव्यभिचारात् । कल्प-
नावस्थायामप्यहयता शिवा । कल्पना एव त्वशिवाः ।
रज्जु सर्पादिव जालादिकारिण्यो हि ताः । अहयता
अभया अतः सैव शिवा ॥३३॥

यस्तु निर्विशेषान्वित्य निरोधादे ससाधनत्वादसत्त्वमाशङ्कते । तेन
तस्य साधनमेवायं गतप्रदर्शनपरोक्ष स्वीकृत्य । तत्र पूर्वार्द्धे
गतान्यधराणि दृष्टान्तादभिमन्या । यथेत्यादिना । अष्टदृष्टयेण
कल्पितत्वादि स्वरूपेणागारोचितत्वाद्भ्रज्जुद्वयस्य व्यवहारिकसत्यत्व-
मुक्तयम् अपि द्यामानैरवमात्रा कल्पते न परमार्थवत्त्वात् सत्त्वमिति
शेषः । अत्र प्राणादीनां परमा ३तोऽवत्वमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां
तेषां मनः व्यन्दितात्मात्वकतीतवर्तमानत्वं स्वरूपदित्याह । न हीति ।
आत्मपरिणामवैकान्त्यमसृज्यमनन्तरणापि प्राणादिभावानां परमार्थत-
वत्त्वमित्याशङ्क्याह । न चेति । न हि विभोरात्मनो नभोदन्तमनः सान्
वसन्तकल्पतः । न च तदभावनिरवयवस्य परिणामसम्भवेत्यर्थः । प्राणा
दीनामात्रपरिणामत्वावस्थाने कल्पिताह । प्रवर्तितस्येति ॥ प्रगतं
चलितं यस्य स तथा कूटस्थस्यैवात्मनो भावमाना भावा न परमा
र्थतः सन्ता भवितुमुत्पन्नान्ते । दृश्यत्वजडत्वदिना सुप्रवर्तित्यात्ववि-
ज्ञेयत्वार्थः । एव प्राणादिभावानां मिथ्यात्वप्रमाथ्यकथितः दर्शयन्
पूर्वार्द्धे सत्त्वा व्याख्यानमुपसृष्टरति । अत इति । अहयस्य परमार्थ-
त्वात् तदात्मना कल्पमात्रकल्पितत्वादित्याशङ्क्या अष्टदृष्टयेण कल्पितस्य

न पृथङ् नापृथक्किञ्चिदिति तत्त्वविदो विदुः

॥३४॥

कुतश्चाद्वयता श्रिया नानाभूतं पृथक्त्वमन्यस्यान्यस्या-
द्यत्र दृष्टं तच्चाश्रितं भवेत् । न ह्यत्राद्वये परमार्थसत्त्वा-
त्मनि प्राणादिसंस्कारजातमिदं जगदात्मभावेन परमार्थ-
स्वरूपेण निरूप्यमाणां नानावस्तुन्तरभूतं भवति । यथा
रज्जुस्वरूपेण प्रकाशेन निरूप्यमाणेन नानाभूतः कल्पितः

संछट्टरूपेण कल्पितत्वमिदमित्याह । परमार्थमस्वेति ॥ अविद्याप्रमा-
दित्वा कल्पना न स्वभावमादित्याह । सदेति ॥ प्राणादीनामसत्त्वे
मत्त्वेन कथं व्यवहारोच्यतमित्याह । तृतीयपादार्थमाह । ते चेति
कल्पितानां प्राणादिभावानामधिष्ठानमसत्त्वात् मत्त्वेन न सत्ताऽवका-
शयते । निषामविष्ठानायेकानियमाभावादित्याह । न हीति ॥
यस्यैवित्यत्र साधिष्ठानैव दृश्यते । न चासतोऽधिष्ठानत्वमारोपिता-
नुपेधाभावात्तदेतन्नेभात्त सतोऽधिष्ठानत्वमेष्टव्यम् । तथा च प्राणादि-
भावानां सत्ततोऽसत्त्वेऽपि कति कल्पितानां मत्त्वेन व्यवहारविधि-
रित्यर्थः ॥ चातुर्थपादार्थमाह अत इति ॥ स्तेनेति विमेषार्थं संछट्टर-
ूपेण अभिचारानुवीकारार्थम् । कल्पनाराहित्यदशायावेवाद्यता श्रिये-
त्याशयः कल्पनाभावस्यागिष्यताम्बैवमित्याह । कल्पनेति ॥ तानादी-
त्यादिगच्छेत्तु कर्षणोक्तादयो वृत्तान्ते ॥ बहुलमद्यता श्रियेति तदुपमा-
दयति । अद्यतेति ॥ ३३ ॥

किञ्च किमिदं नानाभूतं दैतमात्मतादात्म्येन वा सिध्यति स्वत-
न्येण चेति त्रिवक्तव्यम् । नाह दित्याह । नात्मभावेनेति ॥ इदं हि
नानाभूतं दैतं नात्मतादात्म्येन सिद्ध्यतीति । अडाजक्योर्विद्वत्सभा-
यमोक्तादात्म्यायोगात् । भेदादिगुन्यात्मतादात्म्ये च दैतस्यनानात्वा-
मिदेरित्यर्थः द्वितीयं कृषयति । न स्तेनेति ॥ स्तेन सत्ताप्रतीत्योरन्या-

निर्विकल्पो ह्ययं दृष्टः प्रपञ्चोपगमोऽद्वयः ॥ ३५ ॥

तस्माद्देवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत् स्वात्मिन् ।

तदेतत् सम्यग्दर्शनं सूयते । विगतरागभयद्वेषक्रो-
धादिसर्वदोषैः सर्वदा सुनिभिर्मननशोभैर्विवेकिभिर्वेदपा-
रमैरयगतवेदार्थतत्त्वज्ञानिभिर्निर्विकल्पः सर्वविकल्प-
शून्योऽयमात्मा दृष्ट उपलब्धो वेदान्तार्थतत्परः । प्रप-
ञ्चोपशमः प्रपञ्चो द्वैतमेव सारस्वतोऽयमो भागो य-
स्मिन् सा आत्मा प्रपञ्चोपशमश्च त एवाद्वयः । विगतद्वे-
षैरेव परिहृतैर्वेदान्तार्थतत्परैः सन्नासिभिः परमात्मा
दृष्टः शून्यो नान्यैः रागादिकल्पितचेतोभिः स्वप्नपात-
दृश्यमैश्वर्यैकादिभिरित्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

तद्व्याप्यमाह । तथेति । इयं कृत्वा न्योन्याचक्षते न दुर्बलत्वाद्द्वैतार्थो
दाहरणं तु प्राप्तीति ॥ इयं कृत्वा न्योन्याचक्षते न दुर्बलत्वाद्द्वैतार्थो
व्याकरोति । अत इति । द्वैतस्य प्रयुक्तत्वात्तद्व्याप्यत्वात्तद्व्याप्यं
वा परे तात्पर्यं वा एवाप्रयुक्तत्वात्तद्व्याप्यं चेद्वैतमिति । अतो दुर्बलत्वात्त-
द्व्याप्यं द्वैतनामकीति प्रयुक्तत्वात्तद्व्याप्यं ॥ दृष्टं हि द्वैत-
मयमेतत्तद्व्याप्यं पुनरद्वैतमयमेवेत्युपपन्नमिति अत इति ॥ ३६ ॥

किमिति यथोक्तमद्वैतं सर्वेषां न प्राप्तीति गोचरत्वमाचरतो
त्यागद्वाराह । विगतेति । रागादिप्रतिषेधविधुराद्यामेव यथोक्तमद्वै-
तदर्शनं न सर्वेषां भवितुं शक्यं लोकस्य तात्पर्यमाह । तदेतदिति ।
स्तुतिश्च तदुपायमहन्तामुपकरोतीति शेषः । आदि पदेन सम्यग्दर्शनं
प्रतिषेधका सर्वे दोषाः सङ्गृह्यन्ते । रागादिविकल्पो यदा कदाचित्-
नधिकारित्यसमि सम्यक्त्वतो विगिनति । सर्वं देति । मदा रागादि-
व्याप्यतो विवेकं चेत् प्रपञ्चयति । सुनिभिरिति । विवेके च पदार्थो-

१ अद्वैतं समनुप्राप्य जडवस्त्वोकमाचरेत् ॥ १६ ॥

यस्यात्सर्वानर्थप्रशमनरूपत्वादह्यं शिवं अभयं अत
एवं विदित्वाऽद्वैते श्रुतिं योजयेत् । अद्वैतावगमायैव
श्रुतिं कुर्यादित्यर्थः । तच्चाद्वैतमवगम्याहर्मास्मि परं
ब्रह्मेति विदित्वाऽशनायाद्यतीतं साक्षादपरोक्षादजमा-
त्मानं सर्वलोकव्यवहारातीतो जडवस्त्वोकमाचरेत् । अम-
र्यपायन्नात्मानमहमेवविध इत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

वाक्यतादुपर्यस्य च परिणामः कारणमित्याह । वेदेति । यय सस्यग-
च्छाभाधिकादिषु साधनकतुष्टवम्पप्रमुखा तद्विषयं निरूपयति । निर्वि-
कल्प इति । आह्वनस्याह पत्वग्रहा वारयति । उपलब्ध इति । हिम-
स्यद्योत्यमर्षमाह । वेदान्ति । सर्वोक्तत्वं त्वत्वं तात्पर्यं स्फुटयितुं
प्रपञ्चोपपन्नमिदं साधनमात्मनोऽभावत्वं ब्रह्मप्रीतिर्या प्रत्यक्षद्वयं हेतुहेतु
मन्त्रादेन पुनरुक्तिं विप्रवचयोर्ध्यासेधति । अत एवेति । मय्यादर्शना
धिकादिषु दर्शितानुपसर्ग इति । विगतेति । अनधिकादिषु दर्शयन्
नैवेदिकवैनाशिकादिशास्त्रं भिन्नानमपि तदन्तर्भाव इत्युचयति । नान्ये
इति ॥ १६ ॥

निध्याद्यानप्रवचयस्त्वादाह्वेदान्तर्धेतादुपर्यवता यमिदं तानामपि
नाद्वैते प्रत्ययदाट्टं विद्वत्तोऽप्याह । तस्यादिति । शास्त्रादह्वैतमवगम्य
श्रुतिसंज्ञतिं कुर्वतो लोकानुवर्त्तने विविचिन्वममाह । अद्वैतमिति
तस्यादित्यस्यार्थमाह । यस्यादिति । ययमिति निर्विकल्पत्वादपरा-
मर्षः । विदित्वा शास्त्रतोऽवगम्यत्यर्थः । अद्वैतावगतिदाट्टार्थं श्रुति-
रूपमिति कर्त्तव्यतायां नियमविधिमभ्यनुजानाति । अद्वैत इति ।
अद्वैतमित्याद्युत्तरार्थं विमलते । तच्चाति । जडसादृश्यस्य कथं लोका-
चरणमनं विपूर्वतादित्यादिश्यामह्माह । ययं लोकेति । ऐकिक

निस्तुतिर्निर्ममस्कारो निःस्वधाकार एव च ।
चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ७३॥

कया चर्यया लोकमाचरेदित्याह । स्तुतिनमस्कारा-
दिसर्वकर्म्मयर्जितसात्त्विकसर्वदासौषणः प्रतिपन्नपारमहंस्य-
पारिव्राज्य इत्यभिप्रायः । एतं वै तमात्मानं विदित्वेत्यादि-
श्रुतेः । तदमुद्भयसादात्मानसन्निष्ठासात्परायणा इत्यादि
स्मृतेश्च । चलं शरीरं प्रतिक्षणमन्यथाभावात् । अचलमा-
तातत्त्वम् । यदा कदाचिद्धोचनादिव्यवहारनिमित्तमा-
काशपदचलं स्वरूपमात्मतत्त्वमात्मनो निकेतनमाश्रयमा-
त्मस्थितिं विद्यात्याहमिति मन्यते यदा तदा चलो देहो
निकेतो यस्य सोऽयमेवं चलाचलनिकेतो विद्वान् न घून-

व्यवहारानतीत्य विदुषो जडवदाचरणं कीदृशमित्यपेक्षायाम् चर्यये
यादमनुद्य तात्पर्यमाह । जडवदिति ॥२६॥

एवं विधीरुमिच्छात्मानं विद्याभिज्ञानादिभिर्न प्रस्थापयन् जड-
वदेव विद्वान् लोकमाचरेदिति योजना । ननु परापरदेवयो स्तुति-
पूर्वकप्रणामस्य आह्वाटिक्रियायाश्च कर्त्तव्यतया प्रतिबन्धात्कथं विदुषो
जडवदाचरणमिति तत्राह । निस्तुतिरिति ॥ तथापि जीवतां कापि
स्यानव्यतादाश्रयमुद्दिश्य प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्कुतो जडसादृश्यमित्या-
शङ्क्याह । चेनेति ॥ चलञ्चाचलञ्च चलाचले ते निकेतो यस्याश्रय-
श्च तथेति यावत् । तथापि कौडीनाम्नादनाशनयानादिदेहस्थितिप्रयो
लकापेक्षया प्रवृत्तिभौषास विदुषो जडसंख्यतेत्याशङ्क्याह । यतिरिति ॥
प्राकाङ्क्षापूर्वकपूर्वाङ्गीकाराणि व्याचष्टे । कवेत्यादिना ॥ वर्णान्रमा
भिमानवतस्तत्तात्कर्म्मण्यु नर्त्तमानस्य कथमिदं विधेयमित्याशङ्क्याह ।

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः।

वाङ्मयिष्योऽयम् । स च वाङ्मयिष्यो भवेत् । यद्व्याख्या
प्राप्तकौपीनाच्छादनग्राममाजदेवस्थितिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

‘वाच्यं’ शब्दव्यादि तत्त्वमर्थोक्तिकं च देहादिमक्षणं
 रज्जुमयोदिवत् स्वप्नमायादिब्रह्मात्मैत् । वाचाश्चक्षुषं वि-
 कारो नामधेयमित्यादियुतेः ‘आत्मा’ च संवाच्यः । तत्तु
 आकाशवत्सर्वगत सूक्ष्मोऽचलो निर्गुणो निष्कृतो निष्-
 क्रियस्तत्तत्त्वं च आत्मा तत्त्वमसीति चेत्तेः । इत्येव तत्त्व-

त्यजेति ॥ पादमङ्गलं पादिसाग्यं प्रतिपन्नमशक्यमप्राप्त्यादित्येति
 चेत्मेवं श्रुतिस्मृतिभिर्बुद्ध्यादिस्थाप्य ॥ एवमिति ॥ विदित्वेत्याधातिक
 वेदनं श्रुत्यानहेतवेनोच्यते ॥ तस्मिन्नेव धरस्मिन् बभूव नि विषयान्ते
 श्चो व्याहृतां बुद्धिर्येवानिति तथा ॥ तदेव परं यस्यात्मा निरूपयितं
 एवमेव ते तयोच्यते ॥ तस्मिन्नेव धरस्मिन्नात्मनि विष्टा निरूपयेन
 स्थितिर्येवान्ते तयोच्यते ॥ तद्विष्टा इति ॥ तदेवात्मभूत परं ब्रह्म पर-
 मवन परा नतिर्येवान्ते तयोच्यते ॥ तत्परावस्था इति ॥ आदिमन्त्रेन
 सर्वव्यापि, मनसाद्यादिशक्तं स्थाप्यते ॥ कदा पुनश्चमो देहो विदुषो
 निकेतो भवति तत्राह ॥ यदेति ॥ अविबलिते हि कालविशेषे विवक्षितं
 व्यवहारं, निमित्तोक्त्यात्मस्थितिं चक्षुर्विशेषावती विष्णुत्वादात्म-
 नक, रपरबभो यदा विज्ञानवतिष्ठते तदेति योजना ॥ स्वभावस्वधनमा-
 त्तस्वरूपमेवाह्य निकेतनम् ॥ अलं पुनः शरीरमुपदर्शितनिस्सरणहृदे-
 येति निगमयति ॥ सोऽयमिति ॥ अविदुषो विशेषार्थं व्यापनं कीर्त-
 यति ॥ न पुनरिति ॥ चतुर्थपाठार्थमाह ॥ स चेति ॥ ५७ ॥

नह्येव परमस्य न मत्तोऽन्यदस्ति किञ्चिदिति स्मृतिसन्नतिक-
रूपमपि न काव्यविशेषविशत किन्तु भैरवतन्त्रेण कर्त्तव्यमिच्छाह । तस्य
मिति । यथास्तिक भूरीरादि कल्पिते तत्त्वमभिधानमात्रं इदं वाच्यते

तत्त्वभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥३८॥

इत्यास्तत्त्वभूतस्तदारामो न वाह्यरमणो यथाऽतत्त्वदर्शी
केचित्चित्तमात्मत्वेन प्रतिपन्नचित्तचननमुचलितमा-
त्मानं मन्यमानस्तत्त्वोच्चरितं देहादिभूतमात्मानं कदा
चिन्मन्यते प्रच्युतोऽहमात्मतत्त्वादिदानीमिति । समा-
हिते तु मनसि कदाचित्तत्त्वभूतं प्रसन्नात्मानंमन्यते
इदानीमस्मि तत्त्वभूत इति । न तथात्वविज्ञवेत् ।
आत्मन एकरूपत्वात् स्वरूपप्रच्ययनासम्भवाच्च । सदैवं
प्रज्ञास्वीत्यप्रच्युतो भवेत्तत्त्वात् सदाऽप्रच्युतात्मदर्शनो

देहवद्विरिव स्थित इतिव्यादि च कल्पितत्वेनावस्तुत्वादधिष्ठानमने
त्यनुभूय स्वयमपि दूरापरमार्थवस्तुस्वभावमापन्नस्तत्त्वावगतचेता वा
ह्येभ्यो विषयभ्यो व्याप्यतम द्विजगत्स्थितेव तत्त्वं परमार्थभूते प्रतिष्ठितस्त
द्गोचरनिष्ठ स्वादियर्थ ॥ इतिव्यादेर्देहादय प्रत्येक परमार्थत्वसम्भवे
कथमहैतद्विषा निर्देशदित्याशङ्क्य व्याचष्टे । वाह्यमित्यादिना । किन्तु
दुभयोक्तत्वं तदाह । रज्जुमर्पवदिति । उक्तस्य विकारजातस्यागन्तव्य
प्रमाणमाह । वाच्यारम्भमिति । दूरात्कनोऽपि दृश्यप्रतियोगित्वा
त्तुल्यवाच्यारम्भगतमित्याशङ्क्य व्याचष्टे । आत्मा चेति ॥ भवत् परस्यात्मन
वस्तुत्वादागमवचननिर्देशादुक्तत्ववर्णनं तथापि दूरात्कनो न यद्यो
अहंपत्यमि आशङ्क्य । तत्त्वमस्यमिति ॥ विश्रयाण्यनित्यं प्राचीनानि
तत्त्वगमोपानानि च पुनरुक्तानि ॥ हितोवाहं व्याचष्टे । इत्येव
मिति । आत्माश्रमत्वं कथमित्याशङ्क्य वाह्यविषयवर्तित्वं प्रत्यगा-
त्मव्ययं परिणामादिवाह्यं न वाह्येति ॥ तत्त्वादप्रच्युतो भवती
त्यत आतिरेकपुष्टा व्याकरोति । यथेत्यादिना ॥ यतस्त्वदर्शीति
शब्दः । आत्मविदो नाव्याप्यतमात्मदर्शनमिदं हेतुमाह ।

उपासनाश्रितोधर्मे जाते ब्रह्मणि वर्त्तते।

ओंकारनिर्णये उक्तः प्रपञ्चोपशमः श्रिवोऽद्वैत आत्मे-
तिप्रतिज्ञाभावेण । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति च । तत
द्वैताभावस्तु वैतथ्यप्रकरणेन स्वप्नमायागन्धर्वनगरादिदृ-
ष्टान्तैर्ह्यप्युपासनावस्थादि हेतुभिस्सर्केण च प्रतिपादितः ।
अद्वैतं किमागममात्रेण प्रतिपत्तव्यमाहोस्तत्सर्केणापी-
त्यत आह । शक्यते तर्केणापि ज्ञातुम् । तत्कथमित्यद्वै-
त प्रकरणमारभ्यते । उपास्योपासनादिभेदज्ञातं सर्व्वं
वितथं केवलस्यात्माऽहम्, परमार्थ इति स्थितमतीतप्रक-
रणे । यत उपासनाश्रित उपासनामात्मनो सौख्यसाधन-

तर्कावच्छन्नेन द्वैतवैतथ्यनिरूपणं परिसमाप्याद्वैतं परमा-
र्थैवमपि तर्केन सम्भावयितुं प्रकरणान्तरं प्रारिप्सुरुपास्योपासक-
भेदोऽस्ति तावदप्यदति । उपासनेति ॥ देहस्य धारणार्थं जीवो
भूतसत्त्वात्ताकारेण जाते मल्लणि तदभिमानित्वेन वर्त्तते । स प्राणुत्-
पक्षेरज सर्व्वमिषेव कानावच्छिन्नं वस्तु मन्यते । स पुनरुपासनां
गुरुपार्थसाधनत्वेनाश्रितत्वादेव मल्ल प्रतिपत्स्ये शरीरपातादूर्ध्वमि-
च्छेवम् । यतो मिथ्याज्ञानवानवतिष्ठते तेनासौ लक्षणोऽल्पको मल्लविद्धिः
स्मृतश्चिन्तित इत्यर्थः ॥ प्रकरणान्तरमवतारयन् इत्तमनुव्रवति । ओष्ठा-
रेति ॥ तस्य हि निर्णये प्रथमे प्रकरणे प्रपञ्चोपशमः श्रिवोऽद्वैत इति
विशेषणोऽस्ति, प्रतिज्ञाभावेणाद्वितीयो व्याख्यात इत्यर्थः । द्वितीय-
प्रकरणार्थं सतिष्ठ्यानुव्रवति । ज्ञात इति ॥ तद्वैशद्ये प्रकरणे ज्ञाते
द्वैतं न विद्यत इत्यत्र प्रतिज्ञाभावेण द्वैताभाव उक्तः । यत्तु द्विती-
येन प्रकरणेन हेतुदृष्टान्तात्मकेन तर्केण च प्रतिपादितो नास्ति प्रतिपाद-
यितव्यामप्यद्वैतमल्लोक्त्यर्थः । तृतीयं प्रकरणमाकाङ्क्षापूर्व्वकसंयतारयति ।

प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥१॥

त्येन गत उपासकोऽहं ममोपास्यं ब्रह्म । तदुपासनं कृत्वा
जाते ब्रह्मणि इदानीं वर्त्तमानोज्ञं ब्रह्म अरीरपातादहं
प्रतिपत्सेम प्रागुत्पत्तेश्चाजमिदं सर्वमहम् । यदात्मको-
ऽहं प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते ब्रह्मणि च वर्त्तमान
उपासनया पुनस्तदेव प्रतिपत्स्य इत्येवमुपासनाश्रितो
धर्मः । साधको येनैव शुद्धब्रह्मवित् तेनासौ कारणेन
कृपणो दीनोऽल्पकः स्मृतो नित्यजब्रह्मदर्शिभिर्महात्मभि-
र्मायः ॥ यद्वाचा नाभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्व
मिद्वि मेव यदिदमुपासत इत्यादि श्रुतेस्तत्त्वकाराणाम्
॥ १ ॥

अद्वैतमिति ॥ नैषा तर्केण मतिरापनयेति श्रुतेरद्वैतं कथं तर्केण
प्राप्तं भव्यमित्यादिपति । नद्वयमिति । अतन्मदकप्रवेयेदपि
तस्मिन्नागमिदतर्कस्य बहुकृदित्यया ब्रह्मावभाहेतुत्वात्तर्केणापि प्राप्तं
भव्यमिति अद्वैतादौपयतिरिति तत्वात् । अद्वैतेति । यदि तर्केणा
तैत सन्भावयितुं प्रसरणमारभ्यते तर्हि किमिदमुपासकनिन्दा प्रथमं
प्रन्यते तत्वात् । उपास्येति । उपास्यमायविरोधित्वाद्दुपासकस्य
तस्मिन्ना प्रकतोपयोगिनीत्यर्थः । कथं तर्हि तत्वात्तत्त्वमात्मनो दर्शयन्ती
श्रुतिर्घटिष्यते तत्वात् । प्रागिति । प्रागवस्थायां सर्वमिदमजमहम्
तथेवमुपासके यतो मम्यतेऽतस्य प्रागवस्थं ब्रह्मविद्यया भविष्यत्यजत्व-
प्रतिरिक्त्वर्थः । चार्कस्थितवस्थायां यदि ब्रह्म तत्वात्प्रमिदं तर्हि
किमुपासनया प्राप्तमिति शङ्काहृत्वा । यदात्मक इति । इदानीमुत्पत्त-
वस्थायां जातो जाते ब्रह्मणि स्थितवस्थायां वर्त्तमानोऽहं प्रागुत्पत्तं
यदात्मकं ब्रह्माद्यदेव पुनः प्रकटावस्थायामुपासनया प्रतिपत्सेत्येव

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समताङ्गतम् ।

सवाह्याभ्यन्तरमजमात्मानं प्रतिपत्तुमंशर्कं वन्नविद्यया
हीनमात्मानं मन्यमानो जातोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्त्ते
तदुपासनाश्रितः सन् ब्रह्म प्रतिपत्स्य इत्येवं प्रतिपन्नः
कृपणो भवति यस्यादतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमकृपणभाव-
मजं ब्रह्म ॥ तद्वि कार्पण्यास्पदं यन्नान्योऽन्यत् पश्यत्यन्य-
च्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं मर्त्यं सद्वाचारस्मर्यं
विकारो नामधेयमित्यादिश्रुतिभ्यः । तद्वीपरितं सवाह्या-
भ्यन्तरमजमकार्पण्यं भुमाख्यं ब्रह्म ॥ यत्प्राप्याविद्या-
लतसर्वकार्पण्यनिवृत्तिशदकार्पण्यं वक्ष्यामीत्यर्थः । तद-
जाति अविद्यमाना जातिरस्य । समताङ्गतं सर्वसाध्यं
गतम् । कस्मात् । अथयववैषम्याभावात् । यद्वि सावयवं
यस्तु तदययववैषम्यं जायत इत्युच्यते । इदन्तु निरवयव
त्वात्समताङ्गतमिति न कैश्चिदुच्यवैः स्फुटत्यतोऽजात्य

कृतव्यापादिति शब्दः । तत्त्ववकाशाणां शाखायामुपास्यस्य ब्रह्म-
त्वनिषेधदर्शनाद्युपासकनिष्ठा दुक्तेत्याह । यद्वाचेति ॥ अथभ्युदितमन
भिप्रकाशितमभ्युद्यतेभिप्रकाशते उपास्यते वाचाविषयोऽर्जुनीत्यर्थः ।
आदिशब्देन यन्नमसेत्यादि स्पष्टयते ॥ १ ॥

भेददर्शनमुपासकमद्वैतविरोधिनं निन्दित्वा समुपास्यैतप्रतिज्ञां
करोति । अत इति ॥ जातिर्जन्म तद्रहितमजाति ॥ तत्र हेतुमाह ।
समतामिति ॥ अन्नराहित्यं नाधयति । तचेति ॥ अतः भद्रार्थमाह ।
गवाह्येति ॥ प्रतिज्ञाभावं विभजते । अकृपणेति ॥ तदेव व्यतिरेक-
मुखेन स्फोरयति । तद्वीति ॥ दर्शनादि विशेषणवद्धारगोचरीभूतं

यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समं ततः॥२॥

। आत्मा ह्याकांशवज्जीर्धघटाकाशैरिवोद्भूतः ।

कार्पण्यम् । समन्ततः समन्ताद्यथा न जायते किञ्चिद-
ल्पमपि न स्फुटति रज्जु सर्पवद्विद्याशतदृष्ट्या जायमानं
येन प्रकारेण न जायते सर्वतोऽङ्गमेवं ब्रह्म भवति तथा तं
प्रकारं शब्दवत्यर्थः ॥२॥

अजाति ब्रह्माकार्पण्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तत्-
सिद्धयर्थं हेतु इद्वान्तं वक्ष्यामीत्याह । आत्मा परो हि

कार्यजात परिच्छिन्नं नास्ति चोच्यते । तदेव रूपवत्त्वात्तन्वमिति ।
तच्च सिद्धाभूतमित्यत्र प्रमाणमाह । वाच्यरत्नमिति । कार्पण्य
मुक्त्वा तदभावरूपमकार्पण्यं प्रकटयति । तद्विपर्ययमिति । प्राप्ति
शालेति यावत् । द्वितीयाद व्याचष्टे । तदजानीत्यादिना । सर्व
तना साम्यं निर्विशेषत्वं गतमित्यत्र हेतुं वक्ष्यति । वक्ष्यादिति ।
निर्विशेषत्वे हेतुमाह । अथर्वयति । हेतुमेव प्रकटयन् व्यतिरेक
मुख्येनाजलं प्रकटयति । यदीत्यादिना । समन्तत इति पूर्वत्वमधी-
र्त्तवम् ॥ द्वितीयाह व्याचष्टे । यथेत्यादिना । यथा रज्जु सर्प
आत्मना जायते तथा ह्येव आनिदृष्ट्या जायमानत्वेन भासमानमपि
यथा देन प्रकारेण वस्तुतो न जायते तथा किन्तु सर्वतो देगत
कालतो रज्जुतय पूर्व कूटस्थमेव ब्रह्म भवति तथा च प्रकारमिति
सत्यम् ॥२॥

प्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मशब्देन परमात्मना प्रकृतं च कीदमित्यपे-
क्ष्यमाणा व्याचष्टे । अति । अतिरिक्तोतिस्मिन् अर्थस्मात्तद्व्याचष्टे ।
जीर्धैरिति ॥ यथाघटाकाशो विभुत्वादियर्थः । अगतास्तिभेदनाश
भवति तथा परमात्मना विशेषाभावात् । यथा च महाकाशो घटा

घटादिवच्च सङ्घातैर्जातावेतन्निदग्गेनम् ॥३॥

यस्मादाकाशवत् सूक्ष्मो निरवयवः सर्वगतः आकाशव-
दुक्तो जीवैः क्षेत्रज्ञैर्घटाकाशैरिव घटाकाशतुल्य उदितः
उक्तः । स एवाकाशसमः पर आत्मा । अथवा घटाका-
शैर्यथोदित उत्पन्नस्तथा परो जीवात्मभिरुत्पन्नो जीवा-
त्मनां परस्मादात्मन उत्पत्तिर्या अयते वेदान्तेषु सा
महाकाशाहटाकाशोत्पत्तिसमानं परमार्थत इत्यभिप्रायः-
तस्मादेवाकाशाहटादयः सङ्घाता यथोत्पद्यन्ते एवमाकाश
स्थानीयात्परमात्मनः पृथिव्यादिभूतसङ्घाता आध्यात्मि-
काश्च कार्यकारणलक्षणा रज्जुसर्पवद्विकल्पिता जायन्ते ।

काशाकारेण गतोयते तथा परमात्मना नामाविधजीवाकारेण प्रतीति-
गोचरो भवतीत्यर्थः । कथं सङ्घातामां परस्मादुत्पत्तिरित्याशङ्क्याह ।
घटादिवदिति ॥ यथा नृदः सकाशाहटादयो जायन्ते तथा परमा-
त्मैव पृथिव्यादिमङ्घाताकारेण जायत इत्यर्थः । यदाऽऽत्मनो जीवादी
नामुत्पत्तिरिति तदा तस्यामुत्पत्तौ दृष्टान्तवचनमेतदित्याह ।
जाताविति ॥ श्लोकस्य वृत्तानुवादपूर्वकं तात्पर्यमाह । जातीत्या-
दिना प्रथमपादस्यावधारणमाह । 'आत्मेत्यादिना ' विगतसंगतताद्वि-
कभेदगम्यः सूक्ष्मत्वाभिरवयवत्वादिभूत्वादाकाशवत् । न च परमा-
णादौ सूक्ष्मत्वादेर्यभिचारः । तस्यैवावगम्यतत्वात् । क्वचिदपि तात्त्विक-
भेदगम्यप्रतिपत्तयेत्यर्थः ॥ जीवैरित्यादिना व्याचष्टे । जीवैरिति ॥
जीवाकारेण परमात्मैवोक्तः । यत्प्रसं चापि मां विज्ञोतिस्मृतेरित्यर्थः ।
उदितमव्ययेदुक्तार्थं नहि परस्मैवात्मनः सङ्घातरूपेणोक्तत्वे सप्रप-
ञ्चत्वं मम श्रुतेस्वागङ्ग्याह । अथवेति ॥ तर्हि नात्मन्तेरिति न्याय-
विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह । जीवात्मानमिति ॥ ततोवपादं व्याचष्टे ।

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादेशो यथा ।
 आकाशे सम्प्रलीयन्ते तद्वज्जीव इहात्मनि ॥४॥
 यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

अत उच्यते घटादियच्च सङ्घातैरुदिति इति । यदा मन्द-
 बुद्धिमतिपिपादयिष्या अतुल्यात्मनो जातिरुच्यते जीवा-
 दीनां तद् जातानुपगम्यमानायामेतच्चिदर्शनं दृष्टान्तो
 यथोदिताकाशवदित्यादिः ॥३॥

यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकशाद्युत्पत्तिः । यथा
 च घटादिप्रलये घटाकाशादिप्रलयस्तद्वदेहादिसङ्घातो
 त्पत्त्या जीवोत्पत्तिस्तत्प्रलये च जीवानामिहात्मनि
 प्रलयो न स्यात् इत्यर्थः ॥४॥

। सर्वदेहेष्वालौकिके एकस्मिन् जननमरणसुखादिम-
 त्वात्मनि सत्त्वात्मनां तत्सम्बन्धं क्रियाफलसाधुर्थं च

तस्मादेवेति । उक्तं च वाक्यमवतारयति । अत इति । आकाशस्यापि
 कायप्रदाने च घटाद्युत्पत्तौ कारणत्वं विविकारस्यैव इत्येवमिति दूष-
 यम् । आतामिहादेरैवाह । अदेति ॥२॥

अद्वैतस्य जीवव्यतिरेकविरोधपरिहृत्य तस्यैव जीवप्रलय-
 बुद्ध्या विरोधमागच्छति परिहरति । घटादिस्थितिः । औपधिगो जीवा
 नानुत्पत्तिप्रलयौ न स्वभाविकौ । तथा औत्पत्तिवृत्त्या विरोधाभावा-
 दद्वैतस्य प्रलयबुद्ध्यापि न विरोधोऽस्तीति श्लोकादपरव्याख्यानेन
 प्रकटयति । यथेत्यादिना ॥ ४ ॥

एदानीमद्वैतस्य व्यवस्थानुपपत्त्या विरोधमागच्छति परिहरति ।
 यथैकस्मिन् इति । उक्तदृष्टान्तभाष्येन जीवे सत्त्वादिषु युक्ते चत्त-

न सर्वे सम्प्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवा सुखादिभिः । ५ ।

स्यादिति य आहुर्देति न खान् प्रतीदमुच्यते । यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युक्ते संयुक्ते न सर्वे घटाकाशादयस्तद्रजोधूमादिभिः संयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः । नन्वेक एवात्मा । वाढम् ननु अतं त्वया आकाशवत्सर्वसङ्घातेष्वेक एवात्मेति यदि एक एवात्मा तर्हि सर्वे सुखी दुखी च स्यात् । न चेदं साहचर्योद्यं सम्भवति । न हि साहचर्यात्मनः सुखदुःखादीनाम् । न चोपलब्धिरस्य रूपस्यात्मनो भेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति । भेदाभावे प्रधानस्य परार्थ्यामुपपत्तिरिति चेत् । न । प्रधानकृतस्यार्थस्यात्मन्यसमवायात् । यदि हि प्रधानकृतो बन्धो

परे जीवान्तरेषु सुखादिभिर्न युज्यन्ते औपाधिकमदादित्याह । तद्वदिति । श्लोकव्यावर्तगोमागडां दर्शयति । सर्वदेहेष्विति । एकैकात्मे कर्तव्यैकस्मिन् कर्तारः सर्वे भोक्तारि वैकस्मिन् भोक्तारः सर्वे भवेयुरित्यप्यवस्थान्तरमाह । क्रियेति । व्यवस्थानुपपत्त्यादौ तमेष्टव्यमिति पदन्तं प्रत्युत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति । तान् प्रतीतिः । किमिदमैकात्मे सादृश्यं किमेकस्मिन् जीवे व्यवस्थितेन सुखादिना जीवान्तराणां तद्वत्त्वं स्यादित्युच्यते जिवा सर्वौपाधिप्राप्तैकप्राप्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वं स्यादित्यापाद्यते तत्त्वाद्यं प्रत्याह । तद्वदिति । आत्मनः सर्वमेकत्वान्नस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वमिति द्वितीयं पक्षं विवक्षन्नाशङ्कते । नन्वेति । सर्वत्वात्मेकत्वमुक्तमङ्गीकरोति । वाढमिति । तदेकत्वमुपपत्तिरुच्यं कथमङ्गीकृतमित्याशङ्क्याह । ननुनेति । यदि सर्वमेकत्वं निवर्तयित्यत तर्हि तत्र तत्र सुखित्वं दुःखित्वं च तस्य

मोक्षोवायं पुरुषेषु भेदेन समवेति ततः प्रधानस्य पारार्थ्य
 मात्मैकत्वेनोपपद्यत इति युक्ता पुरुषभेदकल्पेना न च ।
 सास्यैर्वन्धो मोक्षो वायं पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते ।
 निर्विषेपाद्य चेतनमाना आत्मनोऽभ्युपगम्यन्ते । अतः
 पुरुषसत्तामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यं सिद्धं न तु
 पुरुषभेदप्रयुक्तमिति । अतः- पुरुषभेदकल्पनायां प्रधा
 नस्य पारार्थ्यं हेतु । न चान्यत्पुरुषभेदकल्पनाया
 प्रमाणमस्ति सास्यत्वानाम् । परसत्तामात्रमेव चैतन्निमि
 त्तीकृत्य स्वयं बध्यते मुच्यते च प्रधानम् । परद्योपलब्धि
 मातृसत्तास्वरूपेण प्रधानमवृत्तौ हेतुर्न केनचिद्विशेषे
 ष्येति । जेवल्लभूढतयैव पुरुषभेदकल्पनावेदार्थपरित्यागश्च ।

चैकस्य प्राप्तिरिति व्यख्यादनिश्चिरिति द्योवयति । यद्येक एवेति ।
 आत्मस्वरूपस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि कल्पित भेदादुपस्थाद्विद्वित्यभिप्रेत्य
 किमिदं साङ्ख्यस्य बोध्यं किं वा वैश्वेदिकादेरिति विकल्पादयं प्रत्याह ।
 न चेदमिति । किञ्चैकात्म्यं दूषयता साङ्ख्येन तद्भेदोऽभ्युपगम्यते ।
 यच्च नाभ्युपगमन् प्रकथ्यते तन्मानाभावादित्याह । न चेति । प्रधानं हि
 कस्यचिज्ज्ञानमवर्गं च यस्यविदादधत् पुरुषशेनमिष्यते । तच्च पुरुष
 भेदाभावेनोपपद्यते । तेनार्थापत्त्या पुरुषभेदं सिद्धतीति प्रकथ्यते ।
 भेदेति । अर्थापत्तेरनुदयवदधुत्तरमाह । नेत्यादिना । अक्षिप्रमेवोक्तं
 विद्वद्योति । यदि ह्योति । प्रधानस्य पारार्थ्यं सामर्थ्यादेशं पुरुषे कश्चि-
 दतिगम्यो भविष्यतीत्याशङ्क्यापनिदानप्रसङ्गाख्यैर्मित्वाक्त । निर्विषेपा
 इति । किञ्च प्रधानस्य पारार्थ्यं परं श्रेष्ठिणमपेक्षते । न तस्मिन्
 भेदमपि काङ्क्षते । अतोऽन्वयाप्यवपत्तिरित्याह । अत इति । अन्धमर-
 णयवस्थानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पनमपि न युक्तं व्यधिकरणत्वादिति

ये त्वाङ्गैर्वशेषिकादय इच्छादय आत्मसमवायिन इति ।
तदप्यसत् । स्मृतिष्टेतूना संस्काराणामप्रदेशवत्यात्मन्य-
समवायात् । आत्ममनसयोगाच्च स्मृत्युत्पत्तेः स्मृतिनि-
यमानुपपत्तिः । युगपद्वा सर्वस्मृत्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च
भिन्नजातीयानां स्पर्शादिहीनानात्मना मन आदिभिः
सम्बन्धो युक्तः । न च द्रव्यादृक्पादयो गुणाः कर्म्मसामा-
न्यविशेषसमवाया भिन्ना सन्ति । परेण यदि ह्यत्यन्त-
भिन्ना एव द्रव्यात् स्फुरिच्छादयस्यात्मनस्तथासति द्रव्येण
तेषां सम्बन्धानुपपत्तिः । अयुतसिद्धानां समवायसत्त्व-
सम्बन्धो न विरुध्यत इति चेत् । न । इच्छादिभ्योऽनि-

मत्वाह । न चेति । न केवलं प्रमाणमूलां पुद्गलभेदकत्वेना किन्तु प्रयो-
जनमूला चेत्याह । परति । ननु न पुद्गलसत्तामात्रं निमित्तोक्तत्वं
प्रधानं प्रयत्नते । किन्तोऽत्राधिष्ठितमिति चेन्नरादिमतमाशङ्क्य
तस्यापि पुद्गलत्वाविशेषादुपसम्भिन्नात्त्वमभ्युपेत्याह । परयेति । वेदाद्यै
वेदप्रतिपाद्यमद्देतं द्वितीयमुत्पादयति । यै त्विति । बुद्धिचयद्वयं चेष्टा
क्षेपप्रत्यक्षप्रमाणमवस्थाया न च विग्रहगुणाः । त च प्रत्येकमात्मसु व्यव-
स्थया समवेतः स्वीमियन्ते । तेषां व्यवस्थानुपपत्त्या प्रतिदेहनात्मभेद
विद्विदित्यर्थः । किं बुद्ध्यादयो ह्यपादित्वात्मव्यापिनः किं वा सयोगा-
दिवदेकदेशजनयः । नाद्यः । ज्ञानादिगुणानामाश्रयव्यापिनामाश्रय-
सम्यक्त्वे सर्वं स्मिन्नपर्यायेण ज्ञातत्वादित्यवधारजनकत्वप्रसङ्गादित्याह ।
तदप्यमदिति । द्वितीये त्वेकदेश सत्योऽसत्यो वा । प्रथमे घटादिवदा-
त्मन सत्यैकदेशत्वात् कार्यत्वादिसप्रसङ्गः । द्वितीये कल्पतैकदेशानामेव
ज्ञानादिगुणवत्त्वम् आत्मनस्तु न तदस्य विद्वत्तीत्याह । स्मृतीति ।

- तेष्व् आत्मनो नित्यस्य पूर्वेऽसिद्धत्वान्नायुतसिद्धत्वोपपत्तिः ।
 आत्मना युतसिद्धत्वे चेच्छादीनामात्मगतमहत्त्वमन्त्रयत्न-
 प्रसङ्गः । अत्रानिष्ट । आत्मनोऽनिर्माद्यप्रसङ्गात् । मन-
 वायस्य च द्रव्याहन्यत्वे कति दृष्ट्या सञ्जन्मान्तरं वाच्यम् ।
 यथा द्रव्यगुणयोः समवायो नित्यसम्बन्ध एवेति न वाच्य-
 मिति चेत् । तेषां च समवायसम्बन्धवतां नित्यसम्बन्धप्रस-
 ङ्गात्प्रयच्छाद्युपपत्तिः । अत्यन्तऽपक्वे च द्रव्यादीनां स्पर्श-
 मदस्पर्शद्रव्ययोरिव पञ्चर्यानुपपत्तिः । इच्छाद्युपजनापाय-
 मदगुणवत्त्वे आत्मनो नित्यत्वप्रसङ्गः । देहफलादिवत्सा-
 वयवत्वे विप्रियावत्त्वञ्च देहादिषु देवेति होपावमेरि-

इति चेत्तत्र सत्त्वादा भावाद्यालोका यद्व्यवहितरेषामुपपन्नं कार्यं
 तेषामात्मनि समवायाभावात् परस्य सिद्धान्ताभिद्विरिति शेषः ।
 किञ्चात्मनः सयोगासमवायिकारणात् ज्ञानानामुत्पत्तिरिति । तथा च
 यतिः पञ्चमममेवे स्मृतिर्न सत्त्वसत्त्ववति नियमो नोपपद्यते । यद्व्यव-
 कारणवयोगेनैव स्मृत्युपपत्तिरवश्यवादित्याह । आत्मेति । किञ्चा-
 त्ममेवमो सयोगादेकस्मादेकस्या स्मृतेः समुत्पत्तिरसमेवे स्मृत्यन्तरा-
 गमवि र्मुत्पत्त्येव । अथममवायिकारणस्य तत्त्वत्वात् । न च समुद्-
 पत्तिर्मुक्तिरिच्छादारायैवपद्याद्युपपत्त्युत्पत्तिः । तेषां तद्विद्वेषस्य आत्मनि
 विमर्शितप्रसङ्गेन स्मृतेरसमवायस्य विमर्शममवायवित्त्वमिति शेषः । युगप-
 दिति । किञ्च समनिजातीयानां स्मृतीदिवत्ताञ्च परस्परं सम्बन्धो दृष्टः ।
 यथा मेष्ठानां मेष्ठाणां रज्जुघटादीनाञ्च तद्व्यवसायाभावादात्मना मन-
 वादिभिः सम्बन्धाविवक्षेणीयादसमवायिकारणात् उदादिगुणान्तरा-
 निद्विपत्तीत्याह । न चति । युगादीनां भावात्तत्त्वस्य सयोगादिवत्त्वस्य
 आभावेऽपि द्रव्येषु सम्बन्धवदात्मनो मनवादिभिः सम्बन्धो निवृत्तिरिति

ह्यौ । यथा त्वाकाशस्त्राविद्याध्यारोपितरजोधूममन्त्रा-
दिदोषवत्त्वं तथात्मनोऽविद्याध्यारोपितबुद्ध्याद्युपाधिक्षत-
सुखदुःखादिदोषवत्त्वेबन्धमोक्षादयोव्यवहारिका न विरु-
ध्यन्ते । सर्ववादिभिर्विद्याक्षतव्यवहारस्थपगमात्, परन्

चेन्नोत्पाद । न चेति ॥ अतस्तत्त्वस्यैव द्रव्यगन्धनाभ्यविषयित्वेन
ततो भेदेन गुणोदयो वेदान्तिभेदे विद्यन्ते । गुणः पटः खण्डो यौगि-
त्यादिवामानाधिकरण्यदर्शनात् । द्रव्यसंघे त्वत्त्वमया तत्तदाकारेण
भातीयभ्युपगमात् यतो दृष्टान्ताद्यभ्युपगमिस्त्वर्थः ॥ विषयोदोष-
माह । यदि हीति ॥ गुणोदयो द्रव्यादत्यन्तभिन्ना हिमवद्विश्वयोरेव
यदि सूर्यदि चात्मनः सकाशादिष्ठादयोऽत्यन्तं भिन्ना भवेयुस्तदा गुणा-
दीनां द्रव्येण तद्वदेव सत्यन्यानुपपत्तेः । द्रव्यादीनामात्मना तदयो-
गात्पादतन्त्रेणमिदिरित्यर्थः । अत्यन्तभिन्नानामपि समवायसम्बन्धात्-
पादतन्त्रोपपत्तिरिति गृह्यते । अयुतेति ॥ किमिदमयुतसिद्धत्वं
दृष्टकालत्वं किं वा दृष्टदृष्टकालसुतादृष्टकालभावत्वमाहोस्तत्त्वयोगवि-
भागायोग्यत्वम् । नाद्यः । विकल्पावहेत्वात् । किमिच्छाद्यमेवयादृष्ट-
कालत्वं किं वात्मापेक्षया । द्रव्यादीनामिति विकल्पप्राप्त्यः । दृष्टयति ।
नेत्यादिना । यथात्मना सहादृष्टकालत्वमिच्छादीनां तदात्मनोऽनादि-
त्वात्तद्भूतमहन्त्ववधित्वत्वं तेनाभाप्यतमीदृशः । आत्मनेति ॥ मयश्चुष्टे-
त्वमाशङ्क्य निरापद्ये । न चेति ॥ न । चादृष्टदृष्टकालसुतसिद्धत्वम् ।
तन्मुपपादोना दृष्टदृष्टकालसुतमिद्व्यभावप्रसङ्गात् । न । चादृष्टक-
ालभावत्वमयुतसिद्धत्वम् । भेदपक्षपरिचयात् । न च सयोगविभागायो
ग्यत्वमयुतसिद्धत्वम् । देवदत्तस्य पुत्रादीनां चायुनमिद्व्यभावापा-
तादित्यभिप्रेत्य समवायस्य द्रव्यादन्यत्वे, तात्त्विकत्वेन तत्
सम्बन्धत्वप्राधान्यात्तत्तादन्यत्वेन सत्यत्वात्तरमस्ति न चेति विकल्पप्राप्त्यो
स्यादगवस्येति ॥ द्वितीयं गृह्यत । समवाय इति ॥ न दाप्य सम्बन्धा-
त्तरमिति शेषः । समवायस्य नित्यसम्बन्धत्वे समवायवता दृष्टान्तात्

भाष्येनभ्य प्रगमाच्च । तस्मादात्मभेदपरिकल्पना दृष्टैव
तार्किकैः क्रियत इति ॥ ५ ॥

कथं पुनरात्मभेदनिमित्तव्यवहार एकस्मिन्नात्मन्यदि-
द्याकृत उपमद्यत इति । उच्यते । यथेहाकाश एकस्मिन्
घटकरकापवरकाद्याकाशनामल्पत्वमहत्त्वादिरूपाणि भि-
द्यन्ते तथा कार्यसुदकाहरणधारणशयनादिसमाख्याय

दीनानामपि न हत्वाह । भेदस्य कदाचिदध्यनुपपन्नत्वात् दृष्टकर्मवानु-
पपत्तिरिति दूषयति । तथा चेति ॥ अद्वैतगत्यापि समवायस्याभ्यं
वकादेण दूष्यते । समवायस्य समवायिभिर्गुणादीनां तु द्रव्येणात्म-
न्तर्भेदे हि न विज्ञाद्योरेव समवायानुपपत्तेः । तेषु परस्परव्याप्यवहारा-
विद्विरित्याह । अत्यन्तेति ॥ किञ्चेच्छाटयो नामगुण्याः उपपन्नमाय-
यत्वाद्रूपादिवत् । यदाहता नाभित्यगुणवाञ्छितत्वाद्वातिरेकेण देहादि
वदित्वाह । दृष्ट्वादीति । न चैवमसमात्मनोऽभित्यगुणत्वेऽभित्यावप्र-
क्षिरेव दोषः भिन्नन्यदपि दोषद्वयं दृष्टारिहरतिष्ठि बाधकान्नरनाह ।
सावयवत्वमिति ॥ यदात्मनो नेच्छादियुगवत्त्वं तदा तस्या बन्धाभावा-
न्मोक्षो न स्यादतीत्यस्यमोक्षव्यवस्थानुपपत्त्या प्रति हेतुं सुखदुःखादि
विप्रियाद्यभेदविद्विरित्याह । तथा त्विति ॥ अवस्तुत्वादिव्या-
घातसु कृतं व्यवहाराद्योमाह्वयवहारादिबन्धाद्यभ्युपगमामिदिरित्याह ।
ह । सर्वेवादिभिरिति ॥ अविद्याकृतमनुष्यत्वाध्यारोपेयं लौकिकपैदि-
कव्यवहारः सर्वमादिभिरिष्यते यत्कृता च व्यवस्था स्वीयते । तस्मा-
दस्याप्यमपि तत्रैव सर्वमविहङ्गमित्यर्थः । परमाद्ये च मोक्षे केनापि
वादिना व्यवहारो नाभ्युपगम्यते । तथा च मोक्षे परेषां व्यवहारस्यैवा-
भावात्तन्निर्वाहकधारणार्थिकभेदाभ्युपगमो दृष्टव्यः । परमाद्येति ।
कल्पितभेदवशादपि पूर्वेण कृतमव्यवस्थासौख्यमात्रं चारणार्थिकात्मभेद-
कल्पनाप्रमाणमोजनमन्यन्यव्यवहार इति । तस्यादिति ॥ ५ ॥

रूपकार्थ्यमेमांख्यांश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।

आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वज्जीवेषु निर्णयः ॥ ६ ॥

षटाकाशकरकाकाश इत्याद्यास्तत्कृताश्च भिन्नाश्च ह्यन्ये
तत्र तत्र वै व्यवहारविषय इत्यर्थः । सर्वोऽय-
माकाशरूपादिभेदकतो व्यवहारो न परमार्थ एव ।
परमार्थतत्त्वाकाशस्य भेदोऽस्ति । न चाकाशभेदनिमित्तो
व्यवहारोऽस्त्यन्तरेण परोपाधिकृतं द्वारं यथैतत् । तद्वद्वे-
दोपाधिभेदकतेषु जीवेषु षटाकाशस्थानीयेष्वाल्लसु निरु-
पणात्कृतो बुद्धिभिर्निर्णयो निश्चय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अद्वैतस्य शुद्धादिनिरोधाभावेऽप्यनुमानपिरोधमाशङ्कानैका-
निकत्वेनानुमानं दूषयति । रूपेति । श्लोकव्याचक्षणांशमाशङ्कामाह ।
कथमिति । यथात्मभेदवादे तद्वेदनिमित्तो रूपादिव्यवहारस्तुपैक्य-
मेवात्मन्याकौक्षपणे रूपादिव्यवहारो श्रेयपद्यते । तथा च विमता
जीवाकाशवतो भिद्यन्ते भिद्यन्नामकत्वात् । भिद्यन्कार्थकरत्वाद्भिद्य-
रूपत्वाद्दृष्टपटादिष्वनुमानविरुद्धमद्वैतमित्यर्थः । षटाकाशादि-
ष्वनैकानिकत्वं विवक्षितत्वात् । श्लोकादराणि श्रुत्वाद्यति ।
उच्यते इत्यादिना । शब्दादिष्वभाष्याय भिद्यन् इति शब्दार्थः ।
तत्कृतार्थस्य तच्छब्देन विकल्पितो षटाकाशभेदोऽद्वैतः । चकारोऽव-
धारणार्थः । षटाकाशादीनामुक्तहेतुत्वेऽपि विषयत्वाभावे कथमनैका-
निकत्वमित्याशङ्कामाह । सर्वोऽयमिति । उक्तोऽयं द्वितीयं पादं विभजते ।
न चेति । परोपाधिष्वेव षट्करकादिरुच्यते । दृष्टालमनूद्य दार्ढ्य-
निकं व्याचष्टे । तथैतदित्यादिना ॥ ६ ॥

नाकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।
नैवात्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥ ७ ॥

ननु तत्र परमार्थकृत एव घटाकाशादिषु रूपकार्या-
दिभेदव्यवहार इति । नैतदस्ति । यस्मात्परमार्थाका-
शस्य घटाकाशो न विकारः । यथा सुवर्णस्य रत्नकादि-
यथा वाष्पा फेनबुद्बुदहिमादिर्नाप्यवयवः । यथा च वृक्षस्य
शाखादिः । न तथाऽऽकाशस्य घटाकाशः । विकारावयवौ
यथा तथा नैवात्मनः परस्य परमार्थसतो महाकाश-
स्थानीयस्य घटाकाशस्थानीयो जीवः सदा सर्वदा यद्योक्त-
इष्टान्तवन् विकारो नाप्यवयवः । अत आत्मभेदकृतव्यव-
हारो संप्रवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

घटाकाशादीनां विपक्षतायामभावात् परिहरति । नैत्यादिना ॥
घटाकाशादिराकाशस्य विपक्षोऽवयवो वेत्यङ्गीकारात्तत्रापि भेदस्य
तात्त्विकत्वाच्च विवक्षतेति, श्लोकस्य व्यावर्तः बोध्यमुत्थापयति ।
नन्विति । आकाशस्य त्रिभिर्कारत्वं निरवयवत्वञ्च लोकविद्वद्गृहीत्वा
परिहरति । नैतदङ्गीकृतं, इत्यनेनैवमङ्गीकृतं दृष्टव्यमाह । यथेति ॥
घटाकाशादिराकाशस्यस्य महाकाशस्यावयवो न भूतलोऽथवा व्यतिरेक-
इष्टान्तमाह । तथा व्यवस्येति ॥ उक्तं इष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह ।
न तथेति । घटाकाशस्य महाकाशमिति विकारत्वमवयवत्वञ्च नास्ती-
त्युक्तम् । इष्टान्तान्तेनाप्युक्तं दार्ष्टान्तिकं दर्शयन्तत्रार्थं व्याकरोति ।
यथेत्यादिना । अत्रैकान्तिकत्वेनानुमानस्यामानन्तित्वे, कल्पितमाह ।
अत इति ॥ ७ ॥

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः ।

तथा भवत्युद्धानांमात्रमपि मलिनो मलैः ॥ ८ ॥

यस्माद्यथा घटाकाशादिभेदवृद्धिनिबन्धनो रूपका-
र्यादिभेदव्यवहारस्तथा देहोपाधिलोकाभेदवतो जन्ममर-
णादिव्यवहारः तस्मात्तत्तमेन क्लेशकर्मीफलमलवत्त्व-
मात्मनो न परमार्थत इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपिपाद-
यिष्यन्वाह । यथा भवति लोके बालानामविवेकिना गगन-
माकाशं घनरजोधूमादिमलैर्मलिनं मलवन्त गगनं मल-
यत् तद्याद्यात्मविवेकिनाम् । तथा भवत्यात्मा परोऽपि यो
विद्याताः प्रत्यक् क्लेशकर्मीफलमलैर्मलिनोऽवधाना प्रत्य-
गात्मविवेकरक्षिताना नात्मविवेकवताम् । न ह्यपरदेश-
सृष्टुमात्राध्यारोपितोदककेनतरङ्गादिमान् । तथा

जीवो मच्छाणो भाशो न विकारोऽपि त मच्छावोपाध्यनुप्रावदं
जीवमन्दितमित्युक्त मच्छाण युद्धत्वाच्छीवस्य रागात्मजवत्वादेक-
त्वादिकत्वाद्योगादित्याशङ्क्य परमार्थतो जीवस्यापि नास्ति ममत्व-
मित्याह । तथेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । यस्मानिति । घटाकाशो
मटाकाश इरूपोपाशाकाशयेति उपाधिनिमित्तो भेदस्तद्विवदा भ द्वि-
स्त्वप्रयुक्तोः रूपभेदोऽर्थक्रियाभेदो वागभेदयेति व्यवहारो न भवति
यद्योपलभ्यते तथा देहाद्युपाधिभेदपक्षता जीवभेदमस्यतो जननम-
रणमुषुषुषु आदिव्यवहारो व्यवस्थितो यस्मादर्थस्थीयते तस्मात्तेना-
विद्यमानेन कृतमेवात्मनो रागात्मजत्व न यस्ततोऽस्तीत्येतमर्थं दृष्टा-
नद्वारा प्रतिपिपादयिष्यन्वाहो दृष्टान्तमाहेति योजना । दृष्टान्त
भागतिविष्टान्युत्तराणि व्यावर्ते । यथेत्यादिना । दाटीनिकभागगतां

मरणे सम्भवे चैव गत्वांगमनयोरपि ।

स्थितौ सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ॥८॥

सङ्घाताः स्वप्नवत्सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः ।

नात्मा अद्वारोपितकेशादिमलैर्मलिनो भवतीत्यर्थः ।
॥ ८ ॥

पुनर्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति षट्काशजन्मनाशममना-
गमनस्थितिवत्सर्वशरीरेष्वात्मनो जन्ममरणादिराकाशे
नाविलक्षणं मत्वेतस्य इत्यर्थः ॥८॥

षट्कादिस्थानीयास्तु देहादिषट्काता स्वप्नवत्तदेहादि-
यन्मायाविलतदेहादिषट्कात्मयाविसर्जिता आत्मनो माया

नामहराणामर्थमाह । तथेति । आदि मलमलानां विघाताः सोऽप्य-
नुद्धानां मलिनो भवतीति सत्यस्य । 'अनुद्धानां मलिनोऽनुद्धानो' ।
प्रत्यगात्मनि । अविनेत्रिभिरध्वारोपितेष्वपि मलमलानो ऽद्वयत्वे
नानुद्धानां फलं तत्र यान्त्रिकं भविष्यतीत्यादिमाह । न हीति ॥८॥

अनु जीवो मरणादन्तरं धर्मानुरोधेन सर्गं सञ्चति । अधर्म-
यगाच्च मरकं प्रतिपद्यते । धर्माधर्मयोश्च बोधेन चये पुनरागत-
योविधिमेव सम्प्रति । तत्र यावद्भोगं स्थित्वा पुनरपि परजोबान-
प्रतिष्ठते । एवमिहलोकपरलोकसहस्ररण्यपटारविरुद्धमक्षैतमिति
तस्याह । मरणं इति । लोकस्य तात्पर्यमाह । पुनरपीति । आत्मनि
सर्वे । अद्वारोऽविद्याकृते पाप्मनो जेयुःकुर्यात् । आत्मनो हि
गमनोपमस्य मत्वादेवैततोऽद्वयत्वादेर्विद्याकृतकस्तिनः गत्यादिरि-
त्यर्थः ॥८॥

नेनु सङ्घातशब्दितानां बुधाधीनां सत्यतासद्वययुक्तभेदस्यापि तथा
त्याटासदां बुधपक्षितादवस्यप्रतिनिधिं ज्ञेयताह । सङ्घाता इति । देवा-

आधिक्ये सर्वसाध्ये वानोपपत्तिर्हिविद्यते ॥१०॥
रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैस्तिरीवके ।

इतिद्या तया प्रत्युपस्थापिता न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः ।
यद्याधिक्यमधिकमावन्तिर्यग्देहाद्यपेक्षाया देवादिता-
र्यकरणमहतानां यदि वा सर्वेषां समतैः नैवासुपपत्ति-
संभवः सज्जायमतिपादको हेतुविद्यते । नास्ति हि यस्मा-
त्तस्माद्विद्याकृता एव परमार्थतः सन्तीत्यर्थः ॥१०॥

उत्पत्त्यादिवर्णितस्याद्वयस्यास्यात्तत्त्वस्य श्रुतिप्रमाण-
कत्वप्रदर्शनार्थं वाग्यान्युपन्यस्यन्ते । रसादयोऽन्तरसमयः
माणमय इत्येवमादयः कोशा इव कोशा अस्यादेरिवो-
त्तरोत्तरस्यापेक्षया यद्विर्भावात्पूर्वस्य व्याख्याता विस्मृत

दिदेहानां पूज्यतमत्वेनाधिव्याभ्युपगमाद्यामन्वत्तमिद्विरिद्याद्यद्वय-
भेदेषु चिदाधिक्ये मूढदृष्ट्या कलितेभ्यो विवेकदृष्ट्या मध्यक्षिणा
पशुभूतात्तत्त्वविगतादपेक्षासाध्यं वा लीकते नास्ति मज्जातेषु
मत्तत्वे काविदुषपत्तिरित्याह । आधिक्य इति । पूर्वाङ्गोचराणि योज-
यति । घटादिति । मणिमन्त्रादिदृष्ट्या मायामिन्द्रजालप्रयोजकभूतां
व्यासर्जयति । अविद्येति । विमता देहाः न मया देहतात्तममपत्तिपद्म
वदित्वर्थः । मज्जादिदेहानामुत्कृष्टत्वादायिद्याकृतत्वमित्यामद्वय-
व्यादेः व्यावर्ते । यदीत्यादिना ॥१०॥

जीवस्याद्वितीयमत्र ह्यतमुपपत्त्यवस्थानोपपादितम् । इदानीन्त-
नैव तेतिरोय श्रुतत्वादर्थमाह । रसादयो हीति । श्लोकस्य तात्-
पर्यमाह । उत्पत्त्यादिति । अथराधे कथयति । रसादय इति ।
आदिगदेन स योग्यविज्ञानप्रयानन्दमया गृह्यन्ते । खलुगादेर्षका

तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ॥११॥

इयोर्द्वयोर्मुमुक्षुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम् ।

मास्यातासैत्तिरीयकशाखोपनिषद्व्यां तेषां कोशाना-
मात्मा येनात्मना पश्चापि कोशा आत्मवन्तोऽन्तरतमेन ।
स हि सर्वेषां जीवननिमित्तत्वाज्जीवः । कोऽसादित्याह ।
पर एवात्मा यः पूर्वं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतः ।
यस्यादात्मनः स्वप्नमायादिवदाकाशादिक्रमेण रसादयः
कोशलक्षणाः सद्भावा आत्ममायादिसर्जिता इत्युक्तम् ।
स आत्माऽस्याभिर्यथा खं तवेति संप्रकाशितः । आत्मा
ह्याकाशवदित्यादिश्लोकैः । न तार्किकपरिकल्पितात्मवत्-
पुरुषमुद्दिष्टमात्रमस्य इत्यभिप्रायः ॥११॥

किञ्चाभिदैवमध्यात्मञ्च तेजोमयोऽस्मत्तमयः पुरुषः
यद्यध्याद्यन्तर्गतो यो विज्ञाता पर एवात्मा ब्रह्म सर्व-

कोशास्तदपेक्षया बहिर्भाषितं बहुदेहेषु कोशा अप्यदिश्यन्ते । तत्र
हेतुमाह । एतरोत्तरस्येति । पूर्वपूर्वस्यासमवादेकरोत्तरप्राण-
मदाद्यपेक्षया बहिर्भावात् ब्रह्म तत्त्वान्तरं प्रतिष्ठाभूततमेवानन्दमय-
स्यापि बहिर्भावात् विशेषादविशिष्टं पश्चानामपि कोशलक्षित्यर्थः ।
यद्यपि शास्त्रेणैव व्याचष्टे । व्याख्याता इत्यादिना । तत्र जीवमद-
मवृत्तिं व्युत्पादयति । स ह्येति । विशिष्ट जीवमद्वैतमाकाङ्क्षाद्वारा
व्यापकयति । कोऽसादित्यादिना । प्रकृतस्य विशिष्टतया प्रकरणमनु-
सन्धत्ते । यस्यादिति । प्रकृतस्य परस्यात्मन्यौतल्ये कथितमाह ।
नेत्यादिना ॥१॥

मनुष्य इह मायक इह ममता इह कर्ता इह भोक्ता इह मिति

एधिव्यामुदरे चैव यथाऽऽकाशः प्रकाशितः ॥२२॥

मिति द्वयोर्हयोरहैतच्चयार्त्तं परं वक्ष्यं प्रकाशितम् ।
कित्याह । वक्ष्याविद्याख्यं मध्यमत् एतत्तत्त्वं मोदनहृतत्वा-
द्विज्ञायते यस्मिन्निति मधुज्ञानं मधुवाक्ष्णं तस्मिन्नि-
त्यर्थः ॥ किमिवेत्याह । एधिव्यामुदरे चैव यथैक आकाशो-
ऽनुमानेन प्रकाशितो लोके तद्वदित्यर्थः ॥२२॥

पञ्चानां विविधानां यदेकं एतद्वदनुगतं प्रत्यक्षेणैतत् तद्वद्वेति
जीवपरयोरेव तेनिरियदुक्तान्तर्यपुक्ता तत्रैव वृद्धदारण्यकचुते-
रपि तात्पर्यमाह । दयोरिति । मधुवाक्ष्णं वक्ष्यु पर्थ्यायेषु अधिदे-
वाभ्यामविभक्तयोः स्थानयोरवमेव स इति परं यच्च प्रत्यक्षप्रकाश-
ितम् । अतोऽस्मिन् वृद्धदारण्यकचुतेरपि मध्वात्मेत्येतात्पर्यमित्यर्थः ॥
तत्र वृद्धान्माह । एधिव्यामिति ॥ न केवलमेव तेनिरियदुक्तिरेव
तात्पर्यं किन्तु वृद्धदारण्यकचुतेरपीत्याह । किञ्चेति ॥ अधिदैव
एधिव्यादावध्यात्मसु शरीरे तेजोमयो ज्योतिर्मायसैतन्न्यप्रधानोऽष्टत-
मयोऽमरण्यधमो पुरुषः पूर्णः एधिव्यादौ शरीरे चान्तर्गतौ यो
विज्ञाता स पर एवात्मा । तेन च विज्ञाता सर्वं पूर्णमपरिच्छिन्नं वक्ष्यै-
वेति परं वक्ष्याप्रकाशितमिति सम्यगर्थः । अथवा नायस्यायामध्यादौ वा
मध्मवात् द्वयोर्हयोरिति कथमुच्यते तत्राह । अद्वैतचयादिति ॥
हैतन्नयमर्थ्यन्मं वक्ष्यं प्रकाशितम् । द्वयोर्हयोरिति पुनरनुवादमात्र-
मित्यर्थः । मधुज्ञाने मध्वेन प्रकाशितं न वक्ष्यं इत्यागच्छ मधुज्ञान-
मर्थ्यं व्युत्पादयति । कित्यादिना ॥ मध्यमं कचिदाश्रितत्वं रूप-
वदनुमीयते । तच्च मन्दाधिकरणं सामान्यतः सिद्धं पारिध्यादाकाश-
मिति सिद्धमिति । तच्च कस्यनामाद्यवादेकमेवेति गम्यते । तथा च यहि-
रन्त्यैकमेवाकाशमनुमानप्रामाण्यादधिगतम् ॥ तथाधिदैवमध्यात्मसु
मच्छं प्रत्यग्भूतं सिद्धमित्युत्तरार्हं व्यापद्ये । किमेवेत्यादिना ॥२३॥

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥२३॥

यद्युक्तिः अतितस्य निर्द्धारितं जीवस्य परस्य चात्म-
नोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते सूयते शास्त्रेण व्यासादिभिश्च ।
यच्च सर्वप्राणिसाधारणं स्वाभाविकं शास्त्रवर्हिष्मृतैः कुता-
र्तिकैर्विरचितं नानात्वदर्शनं निन्द्यते । न तु तद्वद्वितीय-
मस्ति । द्वितीयाहै भयं भवति । उदरमन्तरं कुरुते ।
अथ तस्य भयं भवति । इहं सर्वम् । यद्यमात्मा । मृत्योः
स मृत्युमाप्नोतित्यादिवाक्यैरान्यैश्च ब्रह्मविद्भिः । यच्च-
तत्तदेवं हि समञ्जसं ऋष्यवशोप न्यायमित्यर्थः । यासु

इतश्चैकत्वे अतीनां तात्पर्यमित्याह । जीवात्मनोरिति । अभे-
देन प्रशंस्यते विद्वद्भ्यः भवतीत्यादिना ब्रह्मभावकथनादेवेत्यर्थः । यत्-
प्रशस्यते तद्विधेयमित्यादिन्यायश्च । एकत्वदर्शनं फलवाटोपपन्नरूपक-
भादेकत्वं प्रशंस्यताद्विरचितमिति भावः । यद्वानेकत्वं सर्वप्राणि-
साधारणं तद्विन्द्यमानं दृश्यते । यद्विन्द्यते तद्विधिष्यत इति न्याया-
द्यानात्वं शास्त्राद्यैर्न भवतीत्याह । नानात्वमिति । तदुभयमेकत्वप्रा-
प्तं नानात्वनिन्दनञ्चैकत्वमेव शास्त्रीयमित्यभ्युपगमे मतिं युक्तमिति
प्रवृत्तमाह । तदेवं उच्यते । श्लाकाचरानि व्यासहोः सदिति ।
अनन्यत्वाभावशून्यं व्यावर्त्यैकरूपत्वं दर्शयति । अभेदेनेति । तत्प्रश-
स्यते शास्त्रेणेति तात्पर्यमादाय व्याख्येयम् । शास्त्रेणाभेदवेदनेन
फलवादेनेत्यर्थः । व्यासपराशरादिभिश्च वेदार्थं व्याख्यायैरकत्वं
सूयते । यत्तदेवं सर्वमिति च ब्रह्मात्मा शुद्धमभः । अहं हरिः
सर्वमिदं तत्तदेवो नान्यस्यतः कारणकार्यजातमित्यादिवाक्यैरित्याह ।

तार्किकपरिकुल्लिताः कुट्टयसा अन्वजो निरुथमाणा न
घटानां प्राप्नुन्तीत्यभिप्रायः ॥१३॥

ननु अत्रापि जीवपरमात्मनोऽयत्नं यत्प्राप्तुं पत्ते-
रुत्पत्त्यर्धोपनिषद्वाक्येभ्यः पूर्वं प्रकीर्तितं कर्मकाण्डे ।
अनेकशः कामभेदत इदं कामोऽदः काम इति । परञ्च
सदाधारद्विविद्यामित्यादिमन्त्रवर्णैः । तत्र कथं कर्मज्ञा-
नकाण्डवाक्यविरोधे ज्ञानकाण्डवाक्यार्थस्यैकत्वस्य साम-
ञ्जस्यमवधार्यत इति । अत्रोच्यते ॥ यतो वा इमानि

व्याप्ताभिर्द्युतिः । द्वितीयाह निभजते । यज्ञेति । तद्विन्द्यत इति
वक्ष्यन्ते नोपक्रमाद्दृष्टव्यम् । अविद्यामोहितात्मानं पुरुषा भिन्नद-
र्शिनः । किमेतन् न ज्ञानं वापि औरेयात्पायहारिणोत्यादिवाक्येभ्योपाद-
योऽपि द्वैतदर्शनं निन्दन्तीत्याह । अन्येद्येति । एवमनेन तददर्शनस्य
निन्दितत्वेन निषिद्धताज्ञानेकत्वं शास्त्रीयमित्युक्त्वा चतुर्थपादार्थमाह ।
यज्ञेतिदिति ॥ विषयभेदेन प्रयत्नं निन्दनञ्चेत्यर्थः । एष हीति ॥
द्वैतस्यापान्तीयत्वमद्वैतस्यैव तत्तात्पर्यमभ्यस्तमित्युक्तीकारे भूतो
त्यर्थः । भेददृष्टिर्नामपि व्याप्यत्वानिमेषाद्भेददर्शननिन्दनस्य कुतो व्याप्य-
त्वमित्याशङ्क्याह । यास्त्विति । या वेदवाङ्मया स्मृतयो वाद्य काद्य
कुट्टय । स्यान्ता निष्कला प्रेत्यतमोभूना हि ता स्मृता इति मनुष्य
चनादित्यर्थः । व्याप्यविरोधादपि भेदवादानामसमञ्जसत्वमित्याह ।
निन्द्यमाणः इति । अत्रेदिच्छेदेनास्त्विति नन्दनः । भेदात्पुनरित्यहं ।
भेदश्च परम्पराश्रयतादिदोषदूषिता न प्रमोयत । तत्र भेदवादानामुत्-
प्रेक्षामूलानामसमञ्जसत्वमेत्यर्थः ॥१३॥

भेदवादानामुत्प्रेक्षामात्रमूलत्वं श्रुतिमूलत्वादित्याह । परि-
हरति । जीवास्त्विति ॥ उत्पत्तिर्भूत्पत्तिः सम्यक् ज्ञानं तदर्थोपनि-

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्ते प्रकीर्तितं ;

भूतानि जायन्ते । यथाऽग्नेश्चुद्रा विस्फुलिङ्गा । तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाश सम्भूत । तदैवत । तन्नेजोऽस-
जतेत्याद्युत्पत्त्यर्थोपनिषद्वाक्येभ्यः प्राक् पृथक् कर्म-
काण्ड प्रकीर्तित यत्तत्र परमार्थ किन्तर्हि नौगम् ।
महाकाशघटाकाशादिभेदवत् । यथौदनं पचतीति भवि-
ष्यद्भृत्या तद्वत् । न हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्य
भेदार्थत्वमुपपद्यते । स्वाभाविकाविज्ञावत् प्राणिभेददृश्य
सुवादित्वादात्मभेदमाख्यानाम् । इह उपनिषन्कृत्यपत्ति-

यद्वा प्रवृत्तयेव वा प्राक् प्रवृत्तकर्मकाण्डेन यत्परापरधोनात्मा
भुक्त तदोऽन पचतीति भविष्यत्प्रवृत्तः तच्छ लेखोदवत्तत्वात् नौग
केव न मुख्यभेदार्थत्वमुत्पत्तिमुच्यते । भट्टस्या चूर्णत्वपुरुषार्थत्वयोरेवा
वादित्वार्थः । श्लोकव्यापारोभावाद्वा नाह । नन्विति । न केवलमस्माभि
हर्षमेविकमिदं किन्तु चक्षुष्यापि दर्शितमित्यपरोक्षम् । भट्टवत्तत्र
भुतेष्वात्पर्यन्तिष्ठमभ्यास ईष्यति । जनेतय इति । कर्मकाण्डे
तत्तत्कामनाभेदेन नियोज्य भेदविद्वापि कच ओपपत्त्यार्भेद
विध्यति परस्व तत्त्वानुक्तत्वादित्याशङ्क्याह । परद्यति । हिरण्यगर्भ
वमवर्त्तवाप इति मन्त्र प्रवृत्तौ हिरण्यगर्भं तर्जनाच्चा परान्दध्यते ।
वन्दमां हृषीर्षीं द्यामपि हृतवान् । अन्यथा शुकत्वात्तयोदवस्थाना
योगात् । न च हिरण्यगर्भातिरिक्तमौश्वर पर बुध्यन्ते मन्त्रवर्त्ये ।
परस्य प्रकीर्तित इति शक्यम् । कर्मकाण्डार्थं द्यामवापह्नाप
वाध्यत्रा मन्त्राण्डार्कस्यैकत्वस्य यामप्रसन्नमवधार्यमर्जितत्वात्तद्वत् वाच्य
माधकमार्वादिदीप्य कादृशानवधारणाकैश्चमिद्याह । तन्नति । श्लाका

भविष्यदुत्तृगागौशं तन्मुख्यत्वं हिनयुजयते ॥१४॥

प्रतयादिवाक्यैर्जोऽपरमात्मनोरेकत्वमेव प्रतिपिपादयि-
पितम् । तत्त्वमसि अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न च वेदे-
त्यादिभिः । अत उपनिषत्सु एकत्वं श्रुत्या प्रतिपादयिपितं
भविष्यतीति भाविनामेकवृत्तिमाश्रित्य श्लोके भेददृष्ट्यनु-
वादो गौण एवेत्यभिप्रायः । अथवा तदैवत । तत्तेजो-
ऽसृजतेत्याद्युत्पत्तेः प्रागेकमेवाद्वितीयमित्येकत्वं प्रकी-
र्तितम् । तदेव च तत्मत्त्वं च आत्मा तत्त्वमसीत्येकत्वं

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥१५॥

दं पारम्यं प्रतिपिपादयिष्योपन्यासः । सृष्टौ च विस्फुलि-
द्वादिदृष्टान्तोपन्यासैः सृष्टिर्या चोदिता प्रकाशिता अन्यथा
न स सत्त्वे सृष्टिप्रकारो जीवपरमात्मैकत्वबुद्ध्यवतारायो-
पायोऽस्याकम् । यथाप्रागसंवादे वागाद्यासुरपाप्मवेधा-
द्याख्यायिका कल्पिता प्राणवैशिष्ट्यबोधावताराय तदव्य-
सिद्धमिति चेत् । न । शाखाभेदेऽप्यन्यथा च प्राणादिसंवाद-
श्रयणात् । यदि हि वादः परमार्थे एवाभूदेकरूप एव
संवादः सर्वशाखास्वयोर्याद्विरुद्धानेकप्रकारेण नाश्रोय्यत् ।

योजयति । नदित्यादिना ॥ यः शब्दगङ्गां प्रतीयते न स शुन्यर्थाभवति
किन्तु तात्पर्यगम्यस्यैव शुन्यर्थात्वं दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ वागादीनां
प्राणानामहं अर्थानिति शिष्यः कर्तुं संवादस्तत्र यादव्यायिका ।
श्रूयते नामौ शुन्यर्था भवति । वागादीनामचेतनत्वात् । तथा सृष्ट्या-
दिषु तिरपि न स्वार्थे तात्पर्यं वतीत्यर्थः ॥ उदाहरणान्तरं सूचयति ।
वागादीति ॥ देशानुरक्त्यामे देशानुरक्तश्रूयमानभिभवितमुपपन्नमिदं ।
वागादीनां श्रोत्राण्यन्तेन वीजिदे । तस्य वागादीनां कल्याणायकृतेन
पाप्मना अश्रुता विविधुरित्याद्याख्यायिका च न यथाश्रुताधी । वागा-
दीनां वागभावेनोद्धानामामर्षात् । किम्वस्तु धर्मितत्वात्प्राणोत्क्रान्ते
देहपातप्रसिद्धेयं प्राणं अहो भवतीति प्राणवैशिष्ट्यनिश्चये बुद्धयवतार-
शेषत्वेन सा कल्पिता । तथैव प्रसूतेऽपि सृष्ट्यादिश्रुते स्वार्थे तात्पर्या-
भावात्तत्कार्यस्य तद्व्यतिरेकेणाभावात्तदेवास्तीत्यद्वैतबुद्धयवतारोपा-
यत्वेन सृष्ट्यादिप्रतिष्ठा कल्पितेत्यर्थः । देवताशब्दप्रयोगाच्चेतनत्वं वागा-
दीनामिति सुस्पष्टं सवादादिश्रवणस्य । अतोऽपि बुद्धमुदाहरणमिति

आथमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्तमवद्वयः ।

यदि पर एवात्मा नित्यशुद्धबुद्धसुखभावा एकः पर-
मार्थः सन्नेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिभ्योऽसदन्यत्किमर्थ-
यमुपासनोपदिष्टा । आत्मा वा चरेद्दृष्टव्यः । य आत्मा-
ऽपहृतपापभावा कर्तुं कुर्वीत । आत्मैवोपासीतेत्यादि-
श्रुतिभ्यः । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि । यस्तु तस्य कार-
णम् । आथमा आथमिणोऽधिकृताः । यस्मिन् च मार्गगाः ।
आथमशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वाच्चिविधाः । कथम् । हीनम-

तयेति ॥ प्रति कल्प एतन्नेदस्येष्टत्वादुत्तमोत्तमासपि प्रतिगर्गमन्यथा
त्वाद्भवस्यथा अर्थवत्त्वं स्यादिति शङ्कते । कल्पेति ॥ सिद्धे प्रामाण्ये
व्यवस्था कल्पयते । तदेव नाद्यापि सिद्धमिदमुत्तरमाह । नेत्यादिना ॥
तासां प्रयोजनवत्त्वं त्वयापि स्वीकृतमित्यामह ग्राह । यथोक्तेति ॥
प्रयोजनान्नराभावं प्रकटयति । न होति ॥ प्राणादिभावप्राप्तये ध्यानादौ
प्राणादिसङ्कीर्तनमिति शङ्कते । तच्चात्मेति ॥ यं यथा दृष्टोपायते तदेव
भवतीति श्रुतेः । न्यायस्यात्मात्कलहादिध्यानात्तन्मात्रं कलं स्यात् ।
तच्चानिष्टमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ प्राणसंवादश्रुतीनां प्राणयै
गिष्वाववाधायकारार्थत्वमुपपाद्य टापीलिकमुपसंहरति । तस्मादिति ॥
उत्पत्त्यादिश्रुतीनामुत्पत्तग्रादिपरत्वाभावे कश्चित्तत्त्वतर्हिपादावदन्नेन
स्पष्टयति । अत इति ॥ १५॥

उत्पत्तग्रादिश्रुतिविरोधममह ते परिहृयोपासनविध्यनुपपत्ति
विरोधं परिहरति । आथमा इति ॥ आथमिणो यस्मिन् च कार्यम-
उपासका हीनवद्वयः । कारणमज्ञोपासका मध्यमवद्वयः । यद्वि-
तीयमज्ञदर्शनशोकात्तन्मद्वयः । एवमेतेषु त्रिविधेषु मध्ये तेषां

उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥१६॥

अथोक्तं तदर्थेयं । अथोपासनादौ मध्यमा उत्कृष्टा च
दृष्टिदर्शनसामर्थ्यं च येषां ते ॥ १५ ॥

येता इत्यर्थः । उपासनोपदिष्टेयं तदर्थं मन्दमध्यमदृष्ट्या-
श्चमाद्यर्थं कर्माणि च । न चात्रैक एवाद्वितीय इति
निश्चितोक्तमदृष्ट्यायं दद्यान्नुना वेदेनानुकम्पया चकार्गमा,

मन्वाना मध्यमानाश्च उत्तमदृष्टिप्रवेष्टार्यं दद्यान्नुना वेदेनोपासनादौ
दिष्टा । तथा चोपासनानुष्ठानद्वारेणोपासनाधिक्यदृष्टिः क्रमेण प्राप्ता
उत्तमेष्वेवानुष्ठानोत्तमैः ॥ अत्राप्यवर्त्तमानमद्वयमाह । यदीति ॥
तस्यैव परमाद्यैतं कल्पे प्रमादमाह । एकमेवेति ॥ द्वैतप्रतीतिमिच्छा-
द्वैतविषयत्वेनाविरोधमाह । असदिति ॥ यद्यैतस्यैव वस्तुत्वे ध्यान-
विधिविरोधमाह । किमवेति ॥ उपासनोपदेशविधेः विशदयति ।
आत्मेति ॥ तत्र हि निदिध्यासितव्यं इत्युपासनोपदिष्टं । य आत्मे-
त्यादौ तु च विनिष्ठासितव्यं इति ध्यानविधिः । च कदाचित्काले मन्-
वदेन श्रमादिमानधिकारो परीक्ष्यते । अद्यैतस्यैव वस्तुत्वे कर्त्तव्यं
विधिविरोधोऽपि प्रसरतोऽस्माह । कर्माणि चेति किमर्थानुपदिष्टानीति
सम्बन्धः । अद्वैताधिकारिणोऽधिकार्यमनरं प्रति विभिन्नं साधनाप्र-
मितिं परिहरति । अस्त्विति ॥ तत्रोपासनोपदेशं कर्त्तव्यमद्वैत-
मद्वैतं । तदर्थं कारणमखरजोऽनया प्रकटयति । आत्मना इति ॥
आत्मनश्च नात्रमिथो वृत्त्यानां वर्णनं कथं वृत्त्यैरविस्तराद्युपमाह ।
आत्मनश्च ॥ अत्रापि ध्यानार्थं त्रैविर्गिकानामेव पञ्चगव्यं मार्गगा इति
विशेषणम् ॥ त्रैविध्यमेवाकाङ्क्षाद्वारा व्योदयति । कथमित्यादिना ।
कार्यमज्ञविषयत्वाच्चित्तद्वयम् । मध्यमत्वे कारणमज्ञविषयत्वात् ।

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।

सन्तः कथमिमां मुत्तमां सेकत्वे हृष्टिं प्राप्नुयुरिति । यन्म-
नसा न मनुते येनाज्जर्मनो मत तदेव मच्छत्वं विद्धि ।
नेदं यदिदमुपासते तत्त्वमसि आत्मैवेदं सर्वमित्यादि-
श्रुतिभ्यः ॥१६॥

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वात् अद्वयात्मदर्शनं सत्य-
दर्शनं तद्वाच्यात्वान्निष्यादर्शनमन्यत् । इतश्च मिथ्यादर्शनं
द्वैतिनां रागद्वेषादिदोषास्यदत्त्वात् कथं सिद्धान्तव्यव-
स्थासु स्वसिद्धान्तरचनानि यमेषु कपिलकणादबुद्धादि-

उल्लङ्घनमद्वैतविषयत्वादिति दृष्टव्यम् । एवं पूर्वार्द्धे व्याख्यायुक्त-
राज्ञं व्याकरोति । उपासनेति ॥ कर्मोपदेशस्यापि तदर्थत्वमाह ।
कर्मोपि चेति ॥ व्यापकं गच्छा दर्शयति । न चेति ॥ वेदेनोपासना-
द्युपदेशे मन्दानां मध्यमानाश्च कथमनुपहः सिध्यतीत्याशङ्क्याह ।
सम्प्राप्तिना इति ॥ प्राप्नुयुरित्युपासनोपदिष्टा । कर्मोपि चेति पूर्वेषु
सन्त्यजः । उपास्यं मच्छ्ये न भवतीति प्रतिषेधात् मन्दमध्यमदृष्टि-
मत्त्वमुपासनस्य प्रतिभातीत्याह । यन्नन्येति ॥ अद्वैतदृष्टीनाम् । वर्णा-
श्रमभेदोभिसानाभावादेव नोपासनं कर्म वा सम्भवतीत्याह । तत्त्वम-
सीति ॥१६॥

अद्वैतदर्शनस्योपासनादिविधिविरोधाभावेऽपि मतान्तरे विरोधोऽस्तीत्या-
शङ्क्य तेषां भ्रान्तिमूलत्वात्कथमित्याह । स्वसिद्धान्तेति ॥ श्लोकस्य तादृशार्थ-
पक्षं भूमिका करोति । शास्त्रेति ॥ तद्वाच्यात्वादित्यत्र तच्छब्देन शास्त्रो-
पपत्ती गृह्यते ॥ द्वैतदर्शनस्य मिथ्यादर्शनत्वे चेतनर परत्वमवधारितस्य
श्लोकस्य दर्शयति । इत्येति ॥ इतः मन्दार्थमेव दर्शयति । द्वैतिनामिति ।

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते ।

केन हेतुना तेन विरुध्यत इत्युच्यते । अद्वैतं परमार्थो हि यस्याद्वैतं नानात्वमस्याद्वैतस्य भेदस्तस्य कार्यमित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयम् । तत्तेजोऽख्यतेति श्रुतेः । उपपत्तेश्च । स्वचित्तस्यन्दनाभावे समाधौ मूर्च्छाया शुभ्रभौषाभावात् । अतस्तद्भेद उच्यते द्वैतम् । द्वैतिनान्त, तेषां परमाद्यतश्चोभयथापि द्वैतमेव । यदि च तेषां भ्रान्तानां द्वैतदृष्टिरस्याकमद्वैतदृष्टिरभ्रान्तानां तेनायं हेतुनास्त्वप्यत्र न विरुध्यते तैः । इन्द्रो मायाभिः । न त्र तद्द्वि-

द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षस्य विषमद्वारेण विरोधेऽभिगम्यमाने कथमविरोधवाचो युक्तिरित्याशङ्क्यै समतपस्यास्तोषनया तावद्विरोधमाह । अद्वैतमिति । मिथ्याभूतेन द्वैतेनाद्वैतस्याविरोधेऽपि परमार्थभूतेन तेन विरोधः स्यादित्याशङ्क्यै तयापि द्वैतमेव नास्तीति मत्ताह । तेषामिति ॥ द्वैतिना परमार्थत्वेनापरमार्थत्वेन च द्वैतमेव व्यवहारगोचरीभूतम् तच्च सम्प्रतिपन्नहेतवन्निष्पत्त्येनं स्थिते न द्वैतेनाद्वैतस्य विरोधः शक्यशङ्को भवतीत्यर्थः । श्लोकप्रतिषेध्यं त्रयं करोति । केनेति ॥ श्लोकाक्षराणामर्थमाचक्षाणो द्वैतमाह । उच्यत इति ॥ द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वे प्रमाद्यमाह । एकमेवेति ॥ श्रुतिप्रामाण्याद्वैतस्याद्वैतकार्यत्वावगमात्कार्यस्य च वारणात् भेदेन सत्त्वनिषेधात्तत्त्वत्यमित्यवधारणाद्वाद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः । अद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनैरविरुद्धमित्यत्रैव युक्तिमाह । उपपत्तेश्चेति ॥ तामिषोपपत्तिं मङ्गित्यदर्शयति । अविच्छेति ॥ उपपत्त्याद्यवस्थायां स्वकीयचिन्तुस्यन्दनाभावे

अद्वैतं परमार्थं हि द्वैतं तद्भेद उच्यते ।

केन हेतुना तैर्न विरुध्यत इत्युच्यते । अद्वैतं परमार्थं हि यस्याद्वैतं नाभावमस्यैतस्य भेदस्य कार्यमिति त्वर्थः । एकमेवाद्वितीयम् । तत्तेजोऽस्मृतेति श्रुतेः । उपपत्तेश्च । स्वचित्तस्यन्दनाभावे समाधौ मूर्च्छायां सुषुप्तौ चाभावात् । अतस्तद्भेद उच्यते द्वैतम् । द्वैतिनान्तं तेषां परमाद्येतद्विषयमपि द्वैतमेव । यदि च तेषां भ्रान्तानां द्वैतदृष्टिरप्याकमद्वैतदृष्टिरभ्रान्तानां तेनायं हेतुनास्त्यक्तो न विरुध्यते तैः । इन्द्रो मायाभिः । न तु तद्वि-

द्वैतपक्षैरेतदपक्षस्य विषयद्वारेके विरोधेऽधिगम्यमाने कथम्-विरोधवाचो युक्तिरित्यामह । समतपर्यालोचनया तावद्विरोधमाह । अद्वैतमिति । मिथ्याभूतेन द्वैतेनाद्वैतस्याविरोधेऽपि परमार्थभूतेन तेन विरोधः स्यादित्यामह तत्राविधं द्वैतमेव नास्तीति मत्वाह । तेषामिति । द्वैतिना परमार्थत्वेनापरमार्थत्वेन च द्वैतमेव व्यवहारगोचरीभूतम् तच्च समुपनिषद्द्वैतवन्निष्पत्त्येवं स्थिते न द्वैतेनाद्वैतस्य विरोधः शक्यगद्दो भवतीत्यर्थः । श्लोकप्रतियेध्यं प्रश्नं करोति । केनेति । श्लोकाक्षराणामर्थमाचक्षाणो हेतुमाह । उच्यत इति । द्वैतस्याद्वैत-कायत्वे प्रमाणमाह । एकमेवेति । श्रुतिप्रामाण्याद्वैतस्याद्वैतकार्य-त्वावगमात्कार्यस्य च कारणात् भेदेन कल्पनिषेधात्तत्त्वत्वमित्यवधार-णाद्वाद्वैतदर्शनं देवदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः । अद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनैर-विरुद्धमित्यत्रैव युक्तिमाह । उपपत्तेश्चेति । तामेवोपपत्तिं सङ्ग्रह्य दर्शयति । अचिन्तेति । उपपत्त्यादवस्थायां स्वकीयचित्तस्यन्दनाभावे

तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्त्तप्रताममृतं व्रजेत् ॥ १८ ॥

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ॥

मायया भिद्यते श्रोतृत्तैमिरिकानेन चन्द्रवद्रज्जुः सर्पादि-
धारादिभिर्भेदैरिव न परमार्थतो निरवयवत्वादात्मनः ।
सावयवं स्यादवयवान्यथात्वेन भिद्यते । यथा मृदुषटादिभेदैः ।
तस्यान्विरवयवमर्जं नान्यथा कथञ्चन केनचिदपि प्रका-
रेण न भिद्यत इत्यभिप्रायः । तत्त्वतो भिद्यमाने स्यात्तम-
जमद्वयं स्वभावतः सग्राह्यं तां व्रजेत् । यथाऽग्निः शीत-
ताम् । तच्चानिष्टं स्वभाववैपरित्यगमनम् । सर्वप्रमाणवि-
रोधात् । अजमव्ययमात्मतत्त्वं माययैव भिद्यते न परमा-
र्थतः तस्यान्व परमार्थमद्वैतम् ॥ १८ ॥

ये तु पुनः केचिदुपनिषद्वाख्यातारो ब्रह्मवादिनो
वावद्रुका अजातस्यवाक्तव्यस्यामृतस्य स्वभावतो जाति-

त्वाश्चन्द्रादिभेदवदित्यर्थः ॥ विमतं तत्त्वतो भेदरहितम् ॥ निरवयवत्वा-
दित्यत्वादजत्वाच्च अतिरेकेण मृदादिवदित्याह । नेत्यादिना ॥ निरवय-
वत्वेऽपि वस्तुनः स्फुटनपक्षस्तथाग्रहः । सावयवं शीति ॥ उक्त-
मनुमानं निगमयति । तस्यादिति ॥ अन्यथा परमार्थत्वेनेत्यर्थः । पुन-
र्नञ्जुक्तं यममयार्थं कार्यत्वमन्त्रादित्यादिरेव प्रकारोऽभिप्रेतः ॥
विषये दोष मटम् द्वितीयाहं विदधोति । तत्त्वत इति ॥ प्रसङ्गस्येष्ट-
त्वमागदु निराचष्टे । तच्चेति ॥ विवर्त्तवादुपसंहरति । अजमिति ॥
स्थिते विवर्त्तपादे कञ्चित्माह । तस्यादिति ॥ १८ ॥

उपपन्नमुक्ता सुयुष्यप्रश्नमनुभाष्य दूषयति । अजातस्येति ॥ अनु-
षादिविभागं विभजते । ये त्विति ॥ स्वभावत एवाजातस्य स्वभावतः

अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यं ममृततन्माया ॥

प्रकृतेरन्यथाभावो न कर्वाञ्चिद्विष्यति ॥२१४॥

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यतां ।

मुत्पत्तिमिच्छन्ति परमार्थत एव । तेषां जातं चेत्तदेव
मर्त्यतामेवत्यवष्टब्धम् । स चाजातो ह्यमृतभावः स्वभावतः
अजाता कथं मर्त्यतामेवति न कवचन मर्त्यत्वस्वभाव-
वैपरीत्यमेवतीत्यर्थं ॥२०॥

यस्यात्र भवत्यमृतं मर्त्यं लोकेनापि मर्त्यं ममृतं तथा
तत प्रकृते स्वभावस्यान्यथाभावः स्वतः प्रच्युतिर्न कर्वाञ्चि-
द्विष्यति । अग्नेरिमौषाग्रस्य ॥२१॥

यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेनामृतो भावो मर्त्यतां
गच्छति परमार्थतो जायते तस्य प्रासुत्यप्तेः स्वभावः

एवावृतस्य चाततप्तस्य परमार्थत एव जातिपुल्लिखे च क्वचन
आकुर्वन्तीत्यर्थः । जातस्य हि भ्रुवो चाक्षरिति ज्ञानेन दूषयति ।
तथासिद्धिः । अजातो ह्योत्पाद्यधरास्तुष्टेर्न योजयति । न चेति ॥२०॥
। यदाद्येना स्वभाववैपरीत्यमनमनुषययतिस्तुक्तं प्रपञ्चयति । न
भवतीति । तत्र पूर्वार्थे हेतुत्वेन व्याचष्टे । तन्मात्रादिति । अक्षराद्यै
हेतुमत्त्वेन योजयति । तत इति । अजात्या स्वभावभूतस्योदहान्त्वान्नान्नं
मैत्र्यमनमनुष्यं तद्व्याख्यापि स्वभावस्याज्जवात्तमनुचितं लक्ष्यमात्रं
प्रपञ्चादित्यर्थः ॥२१॥

ननु तस्याकारण्येन प्रासुत्यनेव ततपि कार्याकारणोत्पत्त्युक्तं
जाय मज्जती गतिष्यति । तत्रो कपभेदादुभयवधिकवृत्तिरिति तत्राह ॥

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्यास्यति निश्चलः ॥२२॥
भूततोभूततो वापि सृज्यमाने सभा श्रुतिः ।

स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा अथैव । कथं तर्हि कृतकेना-
मृतस्तस्य स्वभावः कृतकेनामृतः च कथं स्यास्यति निश्च-
लोऽमृतस्वभावतया न कथञ्चित्स्यास्यति आत्मा जातिवा-
दिनः सर्वदाऽर्णं नाम नास्त्येव सर्वमेतन्नर्त्तम् । अतोऽ-
निर्णीयप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः ॥२२॥

नन्वजातिवादिनः सृष्टिमतिपादिका श्रुतिर्न सङ्ग-
च्छते प्रामाण्यं । पाठं विद्वते सृष्टिमतिपादिका श्रुतिः ।
या त्वन्यपरा । उपायः शोऽवतारायेत्यबोचाम । इहा-
नीसुक्तेऽपि परिहारे पुनश्चोद्यपरिहारौ विवक्षितार्थं प्रति

स्वभावेनेति ॥ पूर्वाहं साध्याहारं बोजयुति । यस्येति ॥ प्रागवस्था-
वामपि कारणस्यैव कार्याकारेण लक्ष्यबोध्यतया सत्त्वतागमानुनैव
प्रतिज्ञा स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि तस्य प्रतिज्ञा युक्तेत्याशङ्क्य कृतकेन
नर्त्तयिष्येनामृतस्तस्य वादिनः च कारणस्थो भावो भवतीति प्रतिज्ञा
युक्तेत्याह । कथमित्यादिना । भवतु प्रलयावस्थायाममृतास्यापरिणा-
मेणामृतत्वं ततो वा किं स्यादित्याशङ्क्याह । कृतकेनेति ॥ कृतकत्वस्य
वदकृतकं तदनित्यमिति विनाशित्वेन व्याप्तत्वादित्यर्थः किञ्चास्यान-
वस्थाया कार्यमात्रं मन्वित्वजं ब्रह्मास्मीति ज्ञानाभावाभ्युपगमात्
स्यादित्याह । आत्मेति ॥२२॥

परिणामवादस्य सृष्टिपुल्लगुवादेण लोकार्थत्वमाशङ्क्य निरस्यति ।
भूतत इति । परिणामवादे विपर्ययादे च सृष्टिपुल्लगुवादेऽपि ताव-

निश्चितं युक्तियुक्तञ्च यत्तद्वदति नेतरत् ॥२३॥

इष्टिभुत्वधराणामाशुलोम्बविरोधाद्वाभावपरिचाराच्च ।
 भूततः परमार्थतः इज्यमाने वस्तुनि अभूततो भावना
 वा माया विनेव इज्यमाने वस्तुनि सत्ता तुल्या इष्टि
 भुति । ननु गौणमुख्यबोर्मुख्ये शब्दार्थप्रतिपत्तिर्बुद्ध्या । न ।
 अन्यथा इष्टेरप्रसिद्धत्वाभिप्राययोगनत्वाच्चेत्यबोधान्न । अवि
 द्याइष्टिविधयेव सत्ता गौणी भुत्ता च इष्टिः न परमा-
 र्थतः । सत्तास्याभ्यन्तरो ज्ञान इति श्रुते । तस्याच्छ्रुत्या
 निश्चितं तदेकमेवाद्वितीयमजमव्यतमिति युक्तियुक्तञ्च ।
 युक्त्या च सम्यक् तदेवेत्यबोधान्न पूर्वैर्ग्रन्थैः । तदेव श्रुत्यर्थो
 भवति नेतरत्कदाचिदपि ॥२३॥

योऽभिभुतिरुक्तियुक्तवशाद्विषयवादस्यैव श्लोकसंबन्धेति भावः । इष्टिभुतेर-
 नैतानुगुण्ये प्रमाणदुष्टानुसंधेहीतमद्वैतमेवाभ्यपेक्षन्त्यमिति अविज्ञ-
 माह । निश्चितमिति । श्लोकव्यावर्त्तीयं शब्दा दर्शयति । भविति ॥
 वशात्मा काव्योकारेण न जायते तर्हि इष्टिभुतिरित्यिष्टा इत्यादि
 त्वदे । इष्टानुवादिनी भुतिरित्येत्युक्तोक्तरोति । वादमिति । तस्या
 निष्पाद्यश्रुत्यादित्वेन कथमुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । वा' त्विति ।
 कथमद्वैतपरत्वेन इष्टिभुतेरुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । कथञ्च इति ।
 यदि इष्टिभुतेरद्वैतपरत्वेन तद्विरोधवशाभी अध्यादेवोक्तौ तर्हि
 पुनश्चोद्यं तत्परिहाराय युक्तौ पुनश्चेदित्याशङ्क्याह । इदानी-
 निति । मिथ्याइष्टिवादे भुतिपत्त्यामस्यजताऽभवदित्यादीनामवा
 मशस्य विरोधाद्वशात्तावकत्वं परिहर्तुं पुनश्चोद्यपरिहारात् ।
 विज्ञेयैः । श्लोकस्य तात्पर्ययुक्ता पूर्वार्थाश्चानि ज्ञायकरोति ।

नेह नानेति चाग्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ।

कथं श्रुतिनिश्चय इत्याह । यदि हि भूत एव सृष्टिः
स्यात्ततः सत्यमेव नाना वदति तदभावाप्रदर्शननार्यमा-
ज्जयो न स्यात् । अस्ति च नेह नाभासि किञ्चनेत्यादि-
राग्नायो हेतुभावप्रतिषेधार्थः । तस्यादात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थी
कल्पिता सृष्टिरभूतैव मायसंवादवत् । इन्द्रो मायाभि-
भूतत इति । माया ह्येषा मया सृष्ट्यादिषु तत्तज्जोऽसृजतेति
श्रुतिः यत्र त्वज्ञानवदिति श्रुतिस्तु देवदत्तोऽप्याप्रोऽभवदिति । तत्र । न
च सत्यत्वं विशेषणमात्रौपस्यते । तेन मायातया सृष्टाविसृष्टाभ्यामपि
सृष्टिश्रुतिः स्मृतेत्यर्थः । गौषमुख्ययोर्मुख्ये कार्ये सम्प्रत्यय इति
ज्यायमानिह प्रकृते । नन्विति । अग्निर्मायवक इत्यत्र मायवकोऽग्नि-
शब्दप्रयोगोऽप्यग्निमानयेत्यादिप्रयोगे प्रथमं बहिष्प्रतीतेर्मुख्यमेव प्रथमं
प्रतिभातीति मुख्यं पदश्रुतत्वेर्मुख्यार्थतया सत्या सृष्टिरेष्टमेत्यर्थः ।
मुख्यसृष्ट्याङ्गीकारेऽपि सत्या सृष्टिर्न विद्यते । अस्यात्यये सत्यायाः
सृष्टेः सृष्टिप्रदर्शनेनाप्रविष्टत्वादिति । परिहरति । नेत्यादिना ।
सौविकानां मुख्यसृष्टेः सत्यसृष्टित्वेऽपि कलाभावाच्च तत्र श्रुतितात्पर्य-
मिह । निर्प्रयोजनताञ्चेति । अन्वयो सृष्टेरप्यसिद्धत्वेनैव स्पष्टवति ।
अपिद्येति । गौषी सृष्टे रद्यादिसृष्टिः । मुख्या जागरे षटादिसृष्टिः
सर्वाऽप्यविद्यावस्थायामेव तस्यां सर्वामेव भावाच्च तत्त्ववस्थां कादि
सृष्टिः सम्भवति । तथा भूतस्थान्वाभूतस्य स्वतः परतो वा वस्तुनो
अन्यभावावयवभावात्तदतिरेकेण च सृष्टेरव्योगादित्यर्थः । वस्तुमुख्या-
वोचनवा वास्तव्या सृष्टेरस्मिन्त्वे श्रुतिमनुकुर्याति । स्याद्व्येति ।
सृष्टेरविद्याविद्यामानत्वेऽपि किं वस्तु विवक्षितमित्याशङ्क्योत्तराहं
विभजते । तस्यादिति । निरवयवत्वं विभुत्वमित्यादिर्याति । तेनाह
तमेव श्रुतितात्पर्यस्य न द्वैतमिति कलितमाह । तदेवेति ॥ २१ ॥

अजायमानो बल्लभा मायया जायते त्व सः ॥२४॥

रित्वभूतावप्रतिपादकेन मायाशब्देन व्यपदेशात् । नह
प्रजावचनो मायाशब्दः । यत् । इन्द्रियप्रज्ञाया अविद्या-
त्वेन मायात्वाभ्युपगमाद्दोषः । मायाभिरिन्द्रियप्रज्ञा-
भिरविद्यारूपाभिरित्यर्थः । अजायमानो बल्लभा पिडापत
इति श्रुतेः । तस्यान्नायवैव जायते त्व सः । तुयन्दीप्त-
धारणार्थः । माययैवेति । न ह्यजायमानत्वं बल्लभा बल्ल
चैकत्र सम्भवति । अग्नाविव यैत्यनौबल्लभः । बल्लभत्वा-

कदम्बमात्रसहीकदम्बद्वारेकाहेतवेन पुनर्भवतया निर्द्धारयितु
श्रीतनिश्चयमेव सिद्धयति । नेहेति । आकाशो वदस्य लोकादरावि
करोति । कलमितादिना । तन्मायापादे व्यतिरेक दर्शयित्वा पुनर
अवाप्त्यानेन व्याचष्टे । कष्टि ह्येति । हेतुभावस्य प्रतिविध्यते यत्र तर्हि
कष्टिह्यदिशते तत्राह । तस्यादिति । अत्र तावदेति शब्दश्च
यवाद पुनरिह कल्पते तथा कष्टिरेकत्रप्रतिपक्षत्वेन कल्पिता । वा
क्या कष्टेरवोक्तस्योपदिष्टत्वादित्यर्थः । कल्पिता कष्टिदित्यत्र हेतुकार
दर्शयन् द्वितीयं चादयवतात्वं तावत्तर्कमाह । एवम् एति । मायाशब्देन
कष्टेर्मायदेयादयो कल्पिता युक्तेति शेषः । अभिधायक्ये प्रज्ञाशब्दं
पाठाद्याप्यन्ते निष्कार्यो न भवतीति शङ्कते । कल्पिति । माया
दस्य प्रज्ञानामस्य कल्पित्य पाठमङ्गीकरोति । कल्पयति । यत्र तर्हि
निष्कार्यत्वं तत्राह । इन्द्रियेति । न हि मायाप्रतिष्ठा यत्र तत्पुनरेव
भूतत्वेन विद्यमाननिवृत्तिवितादौ निवृत्तिप्रवृत्त्या । विस्तारवि
न्द्रियज्ञाया बल्लभाविद्यानवव्यतिरेकानुनिर्धारितया विद्यात्मन

सम्भूतेरपवादश्च सम्भवः प्रतिषिध्यते ।

आत्मैकत्वदर्शनमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः । तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपपद्यत इत्यादिमन्त्रवर्णात् । अत्योः स अत्युमाप्नोतीति निन्दितत्वाच्च ख्यादिभेददृष्टेः ॥१४॥

३ अन्वन्तमः प्रविशन्ति ये, सम्भूतिपाशत इति श्रुतेः सम्भूतेरपवादस्यापवादोऽसम्भवः प्रतिषिध्यते । न हि परमार्थतः सम्भूतायाः सम्भूतौ तदपवाद उपपद्यते । ननु विनाशेन सम्भूतेः समुच्चयविध्यर्थः सम्भूतपवादः । यथा-
ऽन्वन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते इति । सत्यमेव

निष्ठात्वात्पाशद्वयं निष्ठात्वेनानुपपत्तिरित्यर्थः । आत्मैक्यैर्दुष्टा तमेवाक्षरानुपपद्यमाह । आत्माभिरिति । पुरुरूपं सन्नीयत इति सम्भवः । आत्मास्यो हृदिदिल्ल हेतुमत्परत्वेन तृतीयपादमवतारयति । अजायमान इति । अजायमानस्य वस्तुभा विजायमानत्वं विहृदमित्याशङ्क्य चतुर्थपादमुत्थापयति । तस्मादिति । अश्रुतस्य अयमेवकारस्यावयवः स्वादित्याशङ्क्याह । तद्वद इति । अवधारणरूपमर्थमेवाभिन्नयति । आययैवेति । तस्मादित्यनवधार्यते । वास्तवे जगन्निजा वस्तुष्वेतिरित्याशङ्क्याह । न ह्यजेति । आत्मैकत्वज्ञानमेव हृदि श्रुतितात्पर्यगम्यं हृदिस्तु तच्छेषत्वादविवक्षितेत्वं हेतुमत्तमाह । कलवत्वाच्चेति ॥ तस्य फलवत्त्वे प्रमाणमाह । तत्वेति । एकत्वमाचार्योपदेशमनुपपद्यत आत्मात्कुर्वन्तस्त्वैकत्वसङ्गात्कारे सति शोकमोहोपशान्तं संसारो न भवतीत्यर्थः । न केवलं विफलत्वाद्भेददृष्टिरविवक्षिता किन्तु निवृत्त्येन निवृत्त्यादनर्थकरणत्वाच्चेत्याह । अत्योरिति

एकेन पुरुषेण सम्बध्यमाना अविद्यया समुच्चीयत इत्युच्यते।
 यतोऽन्यार्थत्वादस्य तत्त्वसाधनं ब्रह्मविद्यामपेक्ष्य निन्दार्थं
 एव भवति सम्भूत्यपवादः। यद्यप्यशुद्धिवियोग हेतुरतन्नि-
 वृत्तात्। यत एव सम्भूतेरपवादः। सम्भूतेरपेक्षिकमेव सम्-
 भूतिः। परमार्थसदाल्लेकत्वमपेक्ष्यास्यताः सम्भूतः प्रति-
 पिध्यते। एवं मायानिर्मितस्यैव जीवस्याविद्यया प्रत्युप-
 स्थापितस्याविद्यानाशे स्वभावरूपत्वात्परमार्थतः को न्वेन
 जनयेत्। न हि रज्ज्वाभिविद्यारोपितं सर्पं पुनर्यवेकतो
 नष्टं जनयेत् कश्चित्। तथा न कश्चिदेनं जनयेदिति को

अपवादस्य समुच्चयविध्यर्थत्वे इष्टान्तराह। यथेति॥ अथ ब्रह्मविद्या-
 शब्दितकर्मोपपादो विद्याकर्मणोः समुच्चयविध्यर्थः स्थितो विद्याश्चा-
 विद्याश्च यस्तद्वेदोभयं सहेति अत्रादित्यर्थः। अतश्चोद्यममुजानाति।
 सत्यमिति॥ तर्हि सम्भूत्यपवादस्य तत्त्वत्वापको न भवतीत्युक्तं स्थित-
 मेवेत्याशङ्क्य समुच्चयस्या विद्यावस्थायामवस्थितभवनत्वादवस्तुत्वं सम्भू-
 त्यादेर्निन्दाधीनमुक्तं तत्तदवस्थमेवेति श्रुत्याः सद्भावात्। तथापीति॥
 यथाग्निहोत्रादेः शास्त्रीयस्य कर्मणोः शास्त्रीयमहन्तिरूपमन्त्रतत्त्व-
 र्थत्वं तथा साधनाद्यपेक्षारूपमन्त्रतत्त्वार्थत्वं समुच्चयस्यापि वाच्यम्।
 तथा च सम्भूत्यादेरवस्थात्मनिरुद्धमित्यर्थः। अन्तुतरणार्थत्वे संस्कारार्थत्वं
 कथयित्वाशङ्काह। एवं हीति॥ कामचारकामवादकामभक्षणादि-
 नस्तत्त्वसाधनाधिकमहन्तिरूपाशुद्धिवियोगः संस्कारो यथा नित्याग्निहो-
 त्रादि फल तथा निष्कामेनानुष्ठितसमुच्चयफलं कामाद्या शुद्धिप्राप्त-
 रित्यर्थः॥ अविद्यया ब्रह्म तोष्येति मन्त्रे अन्तुतरणहेतुरविद्येति
 अत्राह। सम्भूत्यादृतमन्त्रत इति च सम्भूतेरस्य तत्त्वफलाभिलाषात्कथं
 समुच्चयफलं अन्तुतरिततत्त्वमित्याशङ्काह। अत इति॥ यतो न सम्भू-

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निहृते यतः ।

नित्याच्चेपाद्यैर्वात्कारणं प्रतिप्रियते । अविद्योदुभूतस्य
नष्टस्य जनयितुं कारणं न किञ्चित्सीत्यभिप्रायः । नास्यै
कुतश्चित्प्रवृत्त्यै कश्चिदिति श्रुते ॥२५॥

सर्वविशेषप्रतिषेधेनाद्यातोऽदेशो नेति नेतीति प्रति-

प्रवृत्त्यात्मनस्तत्प्रवृत्ते तस्य विद्यावाटव्यतमश्रुत इति पक्ष्यमाण-
त्वात् । अतः समुच्चयस्यैव विद्या विद्यावाटव्यं नीर्लेख्यं निर्दि-
श्यते । अनेतिनेतिप्रवृत्त्यै हेतुत्वमप्यसिद्धिर्यः । यद्यपि विद्याशब्द न
समुच्चयो विवक्ष्यते । कथं तर्हि विद्याश्चाविद्याश्चेत्यनेन विद्याविद्ययो-
रसमुच्चयो निर्दिश्यते । न हि देवताद्वयं न कर्तृव्यस्य अध्याविद्यायाः
समुच्चयः सप्तमतीत्याशङ्क्याह । एवमिति । नान्तरीयकत्वमप्यग्रभा-
वित्वा प्रतिबन्धकाभावे कार्योत्पत्तेरित्यर्थः । एष सत्त्वार्थे स्थिते प्रकृते
मलितमाह । अत इति । अन्त्याधिक्यं समुच्चयस्यागुपितं पदेत्यं तर्हि
दिष्टं किमित्यववाटन्याह । यद्यपीति । तस्याशब्दविवृत्यात् पदमादी-
भूतत्वेन तस्याभावात् न दपवादिरिति त्वित्यर्थः । अथवादफलं इति यद्वा
भावादिभजनमुपपन्नमिति । अत एवेति । नो ज्ञेयं न जनयेत् पुनरिति
श्रुत्यर्थमात्रसाधो द्वितीयादे विभजने । एवं मातेत्यादिना । अज्ञानस्यै
हृत्वात्मन व्यपगतं । न हीति । न कश्चिदेवं जनयेदिति कारणं प्रति-
प्रियते इति सम्यक् । प्रवृत्त्यै किं प्रवृत्ति इत्यभावे कार्यं कारणप्रतिषेध-
निरिदित्याशङ्क्याह । को न्यसि । अथरास्युक्तः द्वितीयाद्यंस्तु तात्-
पर्यमाह । अविद्येति । तत्संज्ञादुक्तो जीवः कथं तस्य जनयितुं कारणं
नेकुप्यते व्यापारतादित्याशङ्क्याह । नष्टस्येति । जीवस्य जनयितुं कार-
णाभावे प्रमादमाह । नायमिति । तस्याविद्यामलत्वेन कृतो ज्ञान
मात्र इत्येवमिति । न भवतीति ॥२६॥

इति शेषे देवः पुन न भवतीत्याह । स एष इति । देवानेत्यादिना

सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥२६॥

पादितस्यात्मनो दुर्बोधत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनरुपा-
यान्तरत्वेन तस्यैव प्रतिपादादधिप्रया यद्यद्व्याख्यातं तत्-
सर्वं निरूप्यते । ग्राह्यं जनिमद्बुद्धिनिप्रयसपन्नप्रत्ययात्म
एव नेति नेतीत्यात्मनोऽदृश्यतां दर्शयन्ती श्रुतिरुपायस्यो-
पेयनिष्ठतामजानत उपायत्वेन व्याख्यातस्योपेयवद्ग्राह्य-
तामाभूदित्यग्राह्यभावेन हेतुना कारणेन निरूप्यत इत्यर्थः ।
ततश्चैवमुपायस्योपेयनिष्ठतामेव जानत उपेयस्य च नित्यै-
करूपत्वमिति तस्य यदाह्याभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वं प्रकाशते
स्यमेव ॥२६॥

व्याख्यातं मूर्त्तामूर्त्तादि सर्वं जेव व्याख्यमग्राह्यं नेति नेतीति धीमूत्रया
यतो निषेधेति श्रुतिरतः । च एव इत्युपक्रमस्य प्रतिपादितस्यात्मतत्त्वस्य
कूटस्थस्याविषयत्वेन प्रथमोपपत्तिरित्यर्थः । नेति नेतीति धीमूत्रा-
तात्पर्यमाह । सर्वंति ॥ रूपद्वयोपव्यामानरूपं तन्निषेधमूलरूपं
निर्व्यभिचयस्य प्रतिपत्तेरव्योमात्तत्प्रतिपत्त्या च पुरुषार्थपरिचयमात्रि-
गन्धवादादेवो निर्विभेदस्यात्मतत्त्वोपदेशमात्रस्य प्रसूयते । यत् तन्मुक्त्य
नेति नेतीति धीमूत्राभावे स्व मूर्त्तामूर्त्तादिविशेषस्यारोपितस्य निषेधो
दर्शितश्चो न चाह्या जिज्ञासितो विप्रिदो निर्दिष्ट इत्यर्थः । न चिदेनं
मूर्त्तामूर्त्ताधिकारे प्रतिपादितमर्हि किमिति प्रवेष्टव्यं पुनः पुनरत्र
प्रतिपादयते पुनरुक्तेरित्याशङ्क्य व्याख्यातमित्यादि व्याचष्टे । प्रतिपादित
स्येति ॥ यद्यपि मूर्त्तामूर्त्तप्रकरणे प्रतिपादितमात्मतत्त्वं तथापि तस्य
परमदृष्टत्वात् उक्तं नत्वं मन्यते श्रुतिः । आ पुनरुपायविशेषगता वा-
चिप्रामेय तस्यैव पुनः पुनः प्रतिपादनेष्टव्या यद्यद्व्याख्यत तत्तद्विशेष-
मपह्नव्यादिप्रमाणानुरूपं निवेदयतीत्यर्थः । सर्वमित्यादि एवमेव

सतो हि मायया जन्म युज्यते नतु तत्त्वतः ।

एवं हि श्रुतिवाक्यश्रुतेः संवाच्याभ्यन्तरमथमात्मतत्त्व-
मद्वयं न ततोऽन्यदस्तीति निश्चितमेव । तद्युक्त्या चाधुनै-
तदेव पुनर्निर्द्धार्यत इत्याह । तत्रैतत् स्यात्तदा याच्या-
मेव चेदसदेवात्मतत्त्वमिति । तत्र । कार्यप्रज्ञयात् । यथा

वाँयः च एव इति व्याचष्टे । याच्यामिति । च एव इत्याद्याः श्रुतिर-
द्वयतामात्मनो विशेष निषेधमुच्येन दयंजनी यत् इदं कार्यं मनसा
वाचाश्च गोचरीभूतं तदमेवमर्हदपश्यति । या हि परमार्थतत्त्वद्वय-
मिति ब्रूयाद्या इत्यस्य वस्तुत्वेनोपपद्यते तथा चाधुपपत्तेर्द्वयवर्गस्या-
वस्तुत्वविद्वन्मिथ्यैः । ननु किमिति श्रुतिर्वाच्यातं विशेषजातं निरुद्धं
पहमद्यानन्यायाभावादिद्वयमद्वययाच्याभावेनेत्यादि व्याकरोति ।
उपायस्येति । हे वा पैत्यादिना व्याख्यातस्य रूपप्रपञ्चस्याद्वितीय
ब्रह्मात्मतत्त्वपर्यवसायित्वमप्रतिपाद्यमानस्य ब्रह्मपदेनोपायत्वेनाभि-
मतस्यभिप्रेतस्य वस्तुत्वेन शुद्धतामद्वयं वा वा भाभूदित्यमेवराहि-
त्येनाद्वितीयब्रह्मत्वमपनिर्द्धारणार्थमारोपितं प्रपञ्चमतिषेधति श्रुति-
रित्यर्थः । उपायस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वाभावादुपेयस्य च अद्वैतरूप-
त्वात् कथं तत्राविधवस्तुप्रतिपत्तिरित्यामद्वयजमित्यादि व्याचष्टे । तत-
द्येति । कमारोपितस्य चर्म्मस्य निर्बन्धादेव स्यात्तन्मेवमप्युक्त्वा
भावनियदादौ रोषितवर्णादेरधिष्ठानातिरक्तेणावत्वनदुपायस्य भूतार्-
देरुपेयादद्वितीयब्रह्मभावतामेव प्रतिपद्यमानस्य ब्रह्मस्य भदेकरूप-
तकूटस्थानित्ववद्विधभावात्वादि जाततत्त्वस्योत्तमस्याधिकारिणः स्व-
मेवान्धामेवामन्त्रेणावत्तत्त्वमुक्तं विशेषणप्रकाशमिति । कल्पितस्य
‘उपायत्वं’ प्रतिविम्बादिवदविरुद्धमित्यर्थः ॥६॥

• याततत्त्वमजमुद्वितीयं परमार्थभूतम् । हेतुस्त मायारहितस्त

तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥२७॥

सतो मायाविनो मायया जन्मकार्यं एवं जगतो, जन्म-
कार्यं गृह्यमाणं मायाविनमिव परमार्थं सन्तमात्मानं
जगज्जन्म मायासदमेव गमयति । यस्यात्मतो हि विद्य-
मानात्कारणात् मायानिर्मितस्य इत्यादि कार्यस्यैव
जगज्जन्म युज्यते नास्तः कारणात् । न तु तत्त्वत एवा-
त्मनो जन्म युज्यते । अथवा सतो विद्यमानस्य वस्तुनो
रज्ज्वादेः सर्पादिवन्मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो
यथा तथाऽग्राह्यतस्यापि सत एवात्मनो रज्जुसर्पज्जगद्ग-
त्रेण मायया जन्म युज्यते । न तु तत्त्वत एवाजस्यैवात्मनो
जन्म । यस्य पुनः परमार्थसदजमात्मतत्त्वं जगद्ग्रेण

महदिति प्रतिपादितम् । तत्रैव हेतुनिरुद्धम् । सतो हीति । यदात्म-
तत्त्वं सदा सदेकरूपं तस्या मायाया जगदाकारेण जन्मयुक्तम् ।
मायाया दुर्निष्कार्यमर्थावयवपटोयत्वात्परमार्थतत्त्वेकरूपमनेकरूपतया
मोक्षपक्षं पारयति विरोधादित्यर्थः । विषये दोषमाह । तन्मत इति ।
यस्य वादिनो मते मन्त्रैव परमार्थतो जगदात्मना जायते तस्याजस्य
जायमानत्वमतिप्राया व्याहृतत्वाज्जातस्यैव जायमानत्वे स्यादनवस्थो-
त्यर्थः । अद्वैतभावेदयन्त्या द्वैतनिषेधकं युवा इत्यलज्जत्वादियुक्त्या
अतथाविधया निर्दिष्टमर्थं श्लोकाक्षरार्थकथनार्थमनुवदति । एव-
मिति । उक्तमेव वस्तु यत्तत्त्वतरेण पुनर्निर्द्धारयितुं उत्तरपक्षप्रवृत्ति-
रित्याह । अधुनेति । पूर्वार्धे शब्दोत्तरत्वेन व्याख्यातं यद्वदति ।
तत्रेति । श्लोक सप्तम्या परावृत्त्यते । यत्र कदाचिदपि गृह्यते तदव्य-
नासदेव गमयिष्यादियदेष्टव्यम् । प्रमाणाभावे प्रमेयाविद्वदित्यर्थः ।

असतो मायया जन्मतत्त्वतो नैव युज्यते ।

जायते वादिनो म हि तस्याजं जायत इति शक्यं वक्तुं
विरोधात् । ततस्तस्यायाज्जातं जायत इत्यपन्नम् । तत-
श्चानवस्थापाताज्जायमानत्वेन । तस्यादजमेकमेवात्मतत्त्व-
मिति सिद्धम् ॥२७॥

असहादिनामसती भावस्य मायया तत्त्वतो वा न कथ-
ञ्चन जन्म युज्यते । अहृष्टत्वात् । न हि बन्ध्यापुत्रो

कार्यनिष्ठानुमानवशादान्नमन्वस्याकारणत्वेन 'मन्वन्निर्णयमाय' । नाव-
त्त्वबोध्यमिति दूषयति । तन्नेति । वदुःकीर्तमर्थं दृष्टान्तेन विदधोति ।
यथेति । विमतं सदभिष्टानं कार्यत्वात् समप्रतिपक्षवदित्यर्थः । उक्तं
८० पूर्वाह्णोचराणि योजयति । मन्वादिनि । तस्यावकारणस्य सत्त्व
मविवादमिति शेषः । नाशतः इति तस्य निःस्वभावत्वात्कारणत्वाद्यो-
गादित्यर्थः । न त्विति । तथा भूतस्यान्यथा भूदस्य च जन्मयोगादि-
त्यर्थः । यत इति पञ्चम्यस्य 'पदं यद्वीजं' निमित्तकारणपरतया
व्याख्यातं समप्रति यत इति पञ्चान्न परमादावोपादानपरतया व्याख्या
करोति । अथ वेति । यथा रज्जोः सर्पधारादाकारेण मायाकृत जन्म
तथैवाप्याहस्यापि वदुःस्थान्ततत्त्वस्य जगदात्मना जन्म मायाप्रयुक्तं
प्रतिपक्षव्यम् । जन्मरहितस्य वस्तुतो जन्मव्याघातादित्यर्थः । उक्त-
राहं विभजते । वस्येत्यादिना । नाविकं जन्म न तात्त्विकमिति स्थिते
फलितमाह । तस्यादिनि ॥२७॥

सत्पूर्वकं कार्यमिति न ज्ञाति । अथहादिभिरवत मज्जन्ता
भ्युपगमादिन्यायद्वाराह । अथत इति । तत्त्वतोऽतदवततो वा नाशतः
सदाकारेण अन्तेत्यर्थः । तत् दृष्टान्तमाह । वन्वेति । पूर्वाहं व्याक-

वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायते ॥ २८ ॥

यथा स्वप्ने ह्यभासं स्पन्दते मायया मनः ॥

‘मायया तत्त्वतो वा जायते’ इत्यादिसंज्ञादो दूरत एवानु-
पपन्न इत्यर्थः ॥ २८ ॥

कथं पुन सतो माययैव जन्मोत्पद्यते । यथा रज्ज्वा
विकल्पितः सर्पो रज्जुरुपेणावेक्ष्यमाणः सन् एवं मनः
परमाथैर्विज्ञातृात्मरूपेणावेक्ष्यमाणः सत्, आक्षय्याहक-
रूपेण ह्यभासं स्पन्दते स्वप्ने मायया रज्ज्वामिव सर्पः ॥

इति । अतद्वादिनामिति । अतः तो निम्बरूपस्य स्वप्नमाभावादेव तत्त्व-
तोऽतत्त्वतो मायुकार्याकारणं तदुक्तं जन्मोत्पद्यते इति ग्राह्यम् । अतद्वत्त्वा-
दिति ॥ अतदाह व्याकृत्यैव दृष्टत्वेन दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ॥
संज्ञादो मायया सम्भवति । अतद्वात् तत्त्वतोऽपि नेति विशेष दर्शयति ।
तस्मान्ति ॥ कार्यकारणनिष्ठव्यवसरेति परास्मर्यते ॥ २८ ॥

‘सत एव मायया जन्मोत्पद्यते’ इति । यद्येति । सत एव
मायया जन्मोत्पद्यते ॥ अथव्याहवेति हेतस्य मन स्पन्दितत्वस्ती-
कारादिति श्लोकव्यावर्तक्येणानुत्थापयति । कथमिति । अधिष्ठान
रूपेण मनोऽपि सति सत्त्वानुपपत्तरमाह । उच्यते इति । मनस्य
सत्त्वात्त्वेऽपि कथमनेकधा स्पन्दनमित्याशङ्क्य स्पष्टदृष्टान्ते व्याचष्टे ।
याश्चेति । दृष्टान्तिकमाह । तेष्वेवादिना । मायाधीन मन स्पन्दन-
मनस्तुभूतमिति द्योतयितुमिव युक्तं मनो ब्रह्म चेति कारणद्वयम् ॥ २९ ॥

तर्हि हेतस्य स्वीकृतमित्याशङ्क्य दृष्टान्तन निराचष्टे ॥ अद्वय-
श्चेति । दृष्टान्तभाग विभजते । रक्षयति । दृष्टान्ते चैतन्यातिरिक्तस्य

१७६ • अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

तथा जाग्रद्द्वयाभासं स्रन्दते माययामन ॥२६॥

अद्वयञ्च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशय ।

अद्वयञ्च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशय ॥३०॥

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत् किञ्चित् सचराचरम् ॥

तथा तद्वदेव जाग्रज्जागरिते स्रन्दते मायया मनः स्रन्दत
इवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

रज्जुरूपेण सर्प इव परमार्थत आत्मरूपेणाद्वयं सत्तद्द्व-
द्वयाभास मनः स्वप्ने न संशय । न हि स्वप्ने हस्त्यादि
ग्राह्य ग्राहकं चक्षुरादिद्वयं विज्ञानव्यतिरेकेणास्ति ।
जाग्रदपि तथैवेत्यर्थः । परमार्थसद्विज्ञानमात्राविशेषात्
॥३०॥

रज्जुसर्पपद्विकल्पमात्रं द्वैतरूपेण मन एव युक्तम् ।
तत्र किं प्रमाणमित्यन्वयव्यतिरेकलक्षणमनुमानमाह ।
कथं तेन हि मनसा विनश्यमानेन दृश्यं मनोदृश्यमिदं द्वैतं
सर्वं मन इति प्रतिज्ञा । तद्भावे भावात्तदभावेभावात् ।

पाद्मापाहकमदृश्यं तत्र स्रन्दितस्यासत्त्वं साधयति । न हीति । तथैव
जागरितेऽपि परमार्थाशक्त्यरूपेण ह्यन स्रन्दतो पाद्मापाहकद्वैताका-
रणप्रभासते । तथा च परमार्थवतो विज्ञानमात्रास्यावस्थाद्वयोऽपि
विषयाभावात्तस्मिन्प्रतिष्ठाने भावाकल्पित मन स्रन्दते । इयाकार-
मित्यद्वैताकारात् । न कारणद्वयं शङ्कितव्यमित्याह । जाग्रदपीति

॥ १० ॥

मने मात्वं द्वैतमित्यत्र प्रमाणमाह । मनोदृश्यमिति । इत्त

मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥३१॥

आत्मसत्यानुबोधेन न सङ्कल्पयते यदा ।

मनसो ह्यमनीभावे निरुद्धे विवेकदर्शनाभ्यासवैराग्याभ्यां
रज्ज्वाभिवर्धयेत्युच्यते वा सुषुप्ते द्वैतं नैवोपलभ्यत इत्य-
भावात्सिद्धं द्वैतस्याप्यसम्भित्यर्थः ॥३१॥

कथं पुनरयं मनोभाव इति । उच्यते । आत्मैव सत्य-
नात्मसत्यं सत्तिकावत् । वायारम्भं विकारो नामधेयं
सत्तिकावत् सत्यमिन्द्रियैः । तस्य शास्त्राचार्योपदेशमन्वय-
बोध आत्मसत्यानुबोधः । तेन सङ्कल्पग्राभावात्तया न सङ्क-

ल्पमनूय श्लोकतात्पर्यमाह । रज्ज्विति । तथा रज्जु र्धर्मरूपेण
विकल्प्यते तथा मनो द्वैतरूपेण विकल्पनात्मकम् । तदा विद्याकल्पित-
मित्युक्तं प्रमाणवेपथ्यायां विविष्टमनुमानमुपन्यस्यतीत्यर्थः । तदेव
मन्द्रपूर्वकं प्रकटयन् प्रथमाहोरात्रि व्याचष्टे । कथमित्यादिता ॥
विमर्तं मनोमात्रं तत् । भावे नियतभावत्वात् । यथा वृद्धावे नियतभावो
पन्नायो घटादिरित्यनुमानमाचरयति । द्वैतमिति ॥ उक्तमेव व्यतिरेकं
स्फोटयन् द्वितीयाह विमर्जते । मनसो ह्येति । समाधिस्थापबोधैत-
स्यानुपलब्धेऽपि नासत्त्वमित्याशङ्क्य मानाधीना मेव विद्वदित्यभिप्रे-
त्याह । सत्यभावादिति ॥३१॥

मनसो यदमनस्तमुक्तं तदुपपादयति । आत्मैति । समाधिस्थापयो-
रननुबोधेऽपि मनसः स्वरूपेण निश्चयत्वात्मानस्तमित्यादिष्यति । कथ-
मिति । सङ्कल्पो हि मनसो व्यवहारिक रूपम् । सङ्कल्पस्य सङ्कल्पाभे-
द्यताम् । तदभावे न भवति । सत्यात्मैवेत्यवगमे त्वसङ्कल्पग्राभावात्मानसो
मनसो न वर्तते तथापि स्फुरति चेदात्मैवेति न विवेकिदृष्ट्या मनो
नामासीति श्लोकादपरैरुत्तरमाह । उच्यते इति ॥ तस्यैव सत्यत्वे

अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तद्ग्रहं॥३२॥

अकल्पकसृजं ज्ञानं श्रेयाभिन्नं प्रचक्षते ।

तदप्रते । दाह्यामावे ष्वलनमिवाग्नेः । यदा यद्विन् काले
तदा तद्विन् काले । अमनसाममनोभावं । याति, याह्या-
भावे । तस्मिन्प्रहं पद्विन्निकल्पनावर्जितमित्यर्थः ॥१२॥

यद्यपि हि द्वैतं केन समञ्जसमात्मतत्त्वं विबुध्यत इति ।
उच्यते । अकल्पकं सर्वकल्पनायर्जितम् अत एवात्मानं ज्ञानं
ज्ञप्तिमात्रं ज्ञेयेन परमार्थसत्ता ब्रह्मणा भिन्नं प्रपद्यते कथ-
यन्ति ब्रह्मविदेः । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिणोपो-
विद्यतेऽग्नुरणवत् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । सत्त्वं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेत्यादिरुक्तिभिः । तस्यैव विशेषणं ब्रह्म ज्ञेयं यस्य स्वस्वं

इष्टान्नामाह । अतिमानादिति । यथा, घट इत्यादिष्वप्येतु अतिमान्ना-
माहमुत्पन्नं सत्यमित्येते तत्रैवान्नामाह अत्यल्पेष्टान्नामाहं, यत्त्वमेष्टव्यम् ।
तत्रैष्टमित्येष्टादृष्टादेव कारिणस्य इष्टान्नानिश्चितस्य दातृनिश्चितेष्टव्य-
द्वितीयं । अतो इष्टान्ने इष्टाणमाह । वाचस्पत्येष्टमिति । अरमिष्टान्य-
अराष्ट्रियः पदे । तस्येष्टादिना । तेन तत्त्वाप्रानेवात्मातिदिष्टार्थाभावे
निश्चिते बहुस्यनिश्चयः भवति इत्येष्टाया बहुस्याभावे, इष्टान्नामाह ।
वाचस्पतिः तत्रापदाङ्गाभावे व्यवहृतं भवति तथा बहुस्यग्राभावे बहुस्यो-
परिहृयकामः स्यादित्यर्थः । बहुस्यग्राभावे क्षिप्तमसौ भवति तदाह ।
यदेति ॥ २२ ॥

मनस्येकान्तवत्-ध्यायन्ति ते तर्हि कथमात्मनोऽवबोधो व्यञ्जकाभावा-
दिभ्यामङ्गुष्ठः । अकल्पकमिति : श्लोकव्याख्यार्थः शङ्कामाह । यदोक्तिः ।
मनोभुक्तस्यैवेति स्यादप्येव-व्यञ्जकाभावात्प्राप्तबोधः सम्भवति । मनसै-

ब्रह्म ज्ञेयज्ञं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥३३॥

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

तदिदं ब्रह्म ज्ञेयं औष्णप्रस्थेवाग्निवद्भिन्नं । तेनात्मस्वरूपेणाजेनज्ञानेन, ज्ञं ज्ञेयमाज्ञातत्वं स्वयमेव विबुध्यते अवनच्छति नित्यप्रकाशस्वरूप इव सविता । नित्यविज्ञानैकरूपवन्मयान्न ज्ञानान्तरमपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥३३॥

आत्मसत्यातुरोधेन सद्गुणमकुर्वत् वाङ्मविप्रयाभावे निरिन्धनाग्निवत्प्रशान्तं निगृहीतं निरुद्धं मनो भवतीत्युक्तम् । एवञ्च मनसो ह्यमनीभावे द्वैताभावश्चोक्तः । तस्यैव निगृहीतस्य निरुद्धस्य मनसो निर्विकल्पस्य सर्वकल्पनावर्जितस्य धीमतो विवेकवतः प्रचरणं प्रचारो यः स तु प्रचारविशेषेण ज्ञेयो योगिभिः । ननु सर्वप्रत्ययाभावे यादृशं सृष्टिस्तस्य

वानुद्भूत्यमिति श्रुतेः । मनसस्यासत्त्वाङ्गीकारादित्यर्थः । स्वरूपभूतेन ज्ञानेनैवात्मनोऽवबोधसम्भवात्तात्परित्ते मनस्यपेक्षेतुत्तरमाह । उच्यते इति । ज्ञेयाभिर्ज्ञं ज्ञानमित्यत्र श्रुतीरुदाहरति । न ह्येति । मत्तन्मै तदात्मकमौप्य न परिनुप्यते तच्चेत्युदाहरति । अतन्मुष्णवदिति । प्रज्ञां प्रज्ञेयादिश्रुतिष्वङ्गीकार्यमादिषदम् । ज्ञेयाभिर्ज्ञमित्युक्तं स्फुटयति । तस्येवेति । आत्मनः स्वयमेवावगतिरूपत्वाद्याद्यान्तरापेक्षेत्येतन्मर्थं उदात्तमेव स्फुटयति । नित्येति ॥३३॥

मोक्षमायस्य प्राप्तफलं स्वर्गवत् न परोक्षं किन्तु तद्विवक्षितार्थं ॥ अतस्तु प्रकृतज्ञानफलस्य मनोनिरोधस्य प्रत्यक्षत्वाद्भिं प्रसङ्गं करोति । निगृहीतस्येति । न तस्य विशेषतः सृष्टौ प्रसिद्धत्वादित्यामङ्ग्राहः । सृष्ट इति । श्लोकाक्षराणि व्याकर्तुं दृष्टं कीर्तयति । आत्मेति । तस्य

प्रचार स तु विज्ञेय सुषुप्तेऽन्यो न तत्त्वम् ॥३४॥

मनस प्रचारिस्तादृश एव निरुद्धस्यापि प्रत्ययाभावाविशेष-
पात्किं तत्र विज्ञेयमिति । अतोप्यते । नैव । यस्यात्सुषुप्ते
ऽन्य प्रचारोऽविद्यामोहतजोग्रस्तस्यान्तर्हीनानेकानर्थप्र-
वृत्तिबीजवाचनावतो मनस आत्मसत्यानुबोधकताशक्ति-
टाविद्याद्यनर्थमहर्षिबीजस्य निरुद्धस्यान्य एव प्रशान्त सर्व-
लेशरजस स्वतन्त्र प्रचार । अतो न तत्त्वम् । तस्याद्युक्त
च विज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥३४॥

सतस्य प्रागुक्तानुबोधन सत्यकक्षानेन वाचास्त विप्रस्य उद्धृत्यस्या
भावे निरासत्वनस्य प्रचाराद्यन्धन च मनः सहस्रमकुर्वन्ममान
निरुद्धश्च मनवतीत्यर्थः ॥- निर्विषय मनः प्राप्यतोऽत्र इष्टान्माह ।
निरिन्द्रनेति ॥ निरुद्धे मनसि मनस्यवस्थावृत्तो मनः सन्वितस्य हेतुस्या
भावयुक्त स्मारयति । एवञ्चति ॥ एव प्रकृतमूला प्रारब्धस्यार्यमाह ।
तस्यति ॥ एष विप्रमाभावेनेति यावत् ॥ आत्मसत्यानुबोधो विवेकस्य
व्याप्यः । प्रत्यगात्मनः पर्यवसान प्रचारस्तस्य निरुद्धत्वस्य विवक्षित-
योगिभिरित्युक्तः ॥ अतर्ह्यपादव्यावर्तोभाषणमाह । तन्विति ॥ निरु-
द्धस्यापि मनसः प्रचार इति चत्वन्यः । विप्रमत्यमाभावस्य निरोध-
स्यापे च विप्रमाभावादिति हेतुर्मा । तत्र प्रचारे सविद्धं चरीति यावत् ।
अतर्ह्यपादपुनरुक्तनावतारयति । अतन्विति ॥ निरुद्धस्य मनसः सुषुप्तस्य
प्रचारस्य सुज्ञानत्वात् न तत्र ज्ञातव्यमस्तीत्युक्तं प्रत्याह । नैवमिति ।
विद्याभावव्यावृत्त्यर्थं मोहविशेषण विप्रमत्वेन व्यावर्तयितुं तत्रोविशेषण
अन्तर्हीना सुप्ता अनेकानर्थकालाग्रा महत्तोमा बीजभूता वाचना
यस्मिन्ननवि तस्यति सुषुप्तस्य विशेषणम् । आत्मानं समस्तानुबोधो
मोऽप्राप्यति च एव कृतमोहनिवृत्तं विप्रुटान्यविद्यादीन्यनेका

लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते ।
तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं ससन्ततः ॥३५॥

प्रचारभेदे हेतुमाह । लीयते हि । यस्मात्सर्ववि-
रविद्यादिप्रत्ययबीजवासनाभिः सह समोरूपमविशेषरूपं
बीजभावमापद्यते तद्विवेकविज्ञानपूर्वकं निरुद्धं निगृहीतं
सत् न लीयते तमोबीजभावं नापद्यते तस्मादुक्तः प्रचार-
भेदः सुषुप्तस्य समाहितस्य मनसः । यदा प्राज्ञप्राज्ञका-
विद्याकृतमकद्वयवर्जितं तदा परमद्वयं ब्रह्मैव सत्संवृत्त-
मित्यतस्मादेव निर्भयम् । द्वैतप्रचणस्य भयनिमित्तस्या-
भावात् । शान्तमभयं ब्रह्म । यद्विद्वान्न विभेति कुतश्चन ।
तदेव विशेष्यते ज्ञप्तिर्ज्ञानमात्मस्वभावचैतन्यं तदेव ज्ञान-
मालोकः प्रकाशो यस्य तद्ब्रह्म ज्ञानालोकं विज्ञानैकर-

नर्गपर्यन्तमवस्थानां बीजानि यस्य तस्येति निरुद्धस्य विशेषणं प्रकर्षेण
शान्तं सर्वज्ञं ब्रह्मकं रजो यस्येति तस्यैव विशेषणान्वयम् । सततमो
महत्सु रूपपावसानात्मक इत्यर्थः । यद्योक्तस्य प्रचारस्य सुषुप्तप्रचारवि-
सृष्टस्य दुर्दान्तत्वे स्थिते कवितमाह । तस्मादिति ॥३४॥

मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य च प्रचारभेदोऽस्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह ।
लीयते हीति । समाहितस्य मनसो द्वैतवर्जितस्य स्वरूपं कथयति ।
तदेवेति । गुर्यादिस्य तात्पर्यमाह । प्रचारेति । मनसः 'सुषुप्तस्य
समाहितस्य चेति वक्तव्यम् । तस्मादित्यस्य तस्मादित्युत्तरेण सम्बन्धः ।
अविद्यादीत्यादिमण्डेनास्मिता रागादयो नष्टान्ते । सुषुप्ते मनसो वास-
नाभिः सह मयप्रकारं कथयति । तमोरूपमिति । आपद्यत इति
सम्बन्धः । जाह्नवं रूपमवस्थानादेषां सुखमित्यतो विप्रिनष्टि । अवि-

१८२ “ अथर्ववेदीयमाहूयोपनिषत् ।

अजमनिद्रमस्वप्नमनामकमरूपकम् ।

सधर्ममित्यर्थः । संमन्तात् समन्तात्सर्वतो व्योमपन्नैरन्त-
र्योग्यं व्यापकमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अजमनिमित्ताभावात्सवाच्याभ्यन्तरमजम् । अविद्यानिमित्तं
हि जन्म रज्जुसर्पवदित्यवोचाम् । सा चाविद्याऽऽत्मसत्त्वा-
नुबोधेन निवृद्धा । यतोऽजं अतः एवानिद्रम् । अविद्याक-
चणाऽनादिमायानिद्रा । स्वाप्तात्प्रबुद्धोद्भवस्वरूपेनात्मना
अतोऽस्वप्नम् । अमबोधकृते स्वस्य नामरूपे प्रबोधोपाच्च ते
रज्जुसर्पवद्विनष्टे । न नाम्नाऽभिधीयते अक्षरं कथ्यते वा न

शेषत्वादिना ॥ एवमाद्य आद व्याख्याय व्याचष्टे । तदिति । पूर्ववि-
भागविभक्तयेन फलितमाह । तच्छादिति । तदेव निर्भयमक्षरमस्यै-
वाह । यदेति । समाहितं मनो आहकमित्यविद्याजनितं चन्द्रवद्वय-
तेन वर्जितं तदा तदेति शब्दश्च । मनसो मच्छात्वे निर्भयत्वं तस्य
फलितमाह । एतत्तदिति । तत्र हेतुमतं मन्देन सूचितमाह । हेतुतेति ॥
बहुपमानं मच्छाभयनिस्तुतं तदभाभवत्येव प्रमाणं सूचयति । यदिहा-
निति । ननु बबोक्तं मच्छा प्रकाशते न वा प्रकाशते । प्रकाशते चेदुपाया-
मेवयानहेतव्याभावात् । न चेदं प्रकाशते पुरुषार्थत्वाविशिष्टिरिति तत्राह ।
तदेवेति । तस्य मच्छात्वविज्ञाने परिच्छिन्नत्वं व्यवस्थितमिति । समन्तात्
इति ॥ ३६ ॥

प्रकृत्येव प्रकारान्तरे निरूपयति । अजमित्यादिना । न च
तस्मिन्निष्पत्तिपाधिके मच्छावि प्राप्ते कर्तव्यमेव शब्दवशतोत्याह । चेति ॥
असत्पुण्यपादयति । अन्येति । किं तच्छाश्वनिमित्तं ब्रह्मावादजनित-
पुण्यपादयते तदाह । विद्येति । कृतमर्हं तदविद्यया अजत्वविशिष्टं
ताह । सा चेति ॥ निमित्तनिवृत्त्या अवलम्बित्वेयुः अजमनिद्रम् ॥ निद्रा

सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः, कथञ्चन ॥३६॥

केनचित्प्रकारेणेत्यनामकरूपकस्य तत् । यतो वाचो
निवर्त्तन्त इत्यादिश्रुतेः । किञ्च सकृद्विभातं सदैव विभातं
सदा भारूपमग्रहणान्यथाग्रहणाविर्भावतिरोभाववर्जित-
त्वात् । अग्रहणाग्रहणे हि रात्रग्रहणी तमसाविद्यालक्ष्यं
सदा प्रभावत्वे कारणं तदभावात् नित्यैतन्यभारूप-
त्वाच्च युक्तं सकृद्विभातमिति । यत एव सर्वज्ञं तत् स्वरूप-
हेति सर्वज्ञं । तेन ब्रह्मण्येयंविधे उपचरणमुपचारः
कर्त्तव्यः । यथाऽन्येषामात्मस्वरूपव्यतिरेकेण समाधाना-
द्युपचारः । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावादब्रह्मण्यः कथञ्चन न
कथञ्चिदपि कर्त्तव्यसम्भावोऽविद्यानांशे इत्यर्थः ॥३६॥

यन्नेनाविद्याभिलाषादित्याह । अत एवेति । विशेषणान्तरं साधयति ।
अविद्यालक्षणेति । उत्तरविशेषणद्वयं विदुषोति । अप्रवेशेति ।
ब्रह्मणो नामरूपवत्त्वाभावे प्रमाद्यमाह । यत इति । विशेषणा-
न्तरमाह । किञ्चेति । सदाभावरूपस्य हेतुमाह । अप्यहणेति ।
जीवेऽक्षपाधिस्ये, २६, रूपग्रहणागुदये तिरोभावः, कर्त्ताहमित्यन्यथा-
ग्रहणोदये, वाविर्भावो भवति तदभावाद्वाचस्वरूपमेव, सदा ब्रह्मोत्तर्यः ।
श्रुत्याचार्योपदेशात् पूर्व, ब्रह्मण्यग्रहणं तदुपदेशादूर्ध्वतदग्रहणमिति
प्रसिद्धं ब्रह्मण्यपि अग्रहणाग्रहणे स्मृतामित्याह इत्याह । अहणेति ।
यथा शक्तिरपेक्षया रात्रग्रहणी न सैः किन्तूद्यान्तमयकलनया कल्प्यते
तथा ब्रह्मण्यभावाद्योचनया अग्रहणाग्रहणे न विद्यते किन्तुपाधिद्वारा
कल्प्यते । तेन ब्रह्मण्यः सदाभारूपत्वमविद्ब्रह्ममित्यर्थः । इतश्च निरुपा-
धिकं ब्रह्म सदा विभातमेवित्यमित्याह । तमस्येति । अप्रभातत्वं

सर्वाभिलाषविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

सुप्रशान्तः स ह ज्ज्योतिःसमाधिरचलोऽभयः ॥१०॥

येनामकत्वाद्युक्तार्थसिद्धये हेतुमाह । अभिलाषतेऽने-
नेति अभिलाषो वाक्यकरणं सर्वप्रकारस्याभिधानस्य तस्या-
द्विगतः । वानवोपलक्ष्यार्था सर्ववाक्यकरणवर्जित इत्ये-
तत् । तथा सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्त्यतेऽनेवेति चिन्ता
बुद्धिसंज्ञा । समुत्थितोऽन्तःकरणविवर्जित इत्यर्थः । अम-
भायो ह्यमनाः शुभ इति श्रुतेः । अचरात्परतः परः ।
यस्यात्सर्वविषयवर्जित अतः सुप्रशान्त । स ह ज्ज्योतिः
सदैव ज्योतिरात्मैतन्यस्वरूपेण समाधिः समाधिनिति-
तत्प्रज्ञावगम्यत्वात् । समाधोयतेऽस्मान्निति वा समाधिः ।
अचलोविक्रियः । अत एवाभयो विक्रियामावात् ॥१०॥

इति छन्दः ॥ तदभावे मङ्गलस्या तम सम्बन्धभावः । उक्तमेव
हेतुमत्त्वं विशेषणान्नर विप्रदूयति । अत एवेति ॥ विप्रसो निरुद्ध
मनसो मङ्गलरूपपापस्याननुक्तम् । ये तु विदुषा अपि समाध्यादि
कर्तव्यभाषयते तान् प्रत्याह । नेहेति । एवविधत्वनिरूपपाधिकत्वमुप-
चारः समाध्यादि । निरूपपाधिके मङ्गलाय विदुषो न कर्तव्यप्रसो
ऽस्तीत्येतमर्थं वेधस्तोदाहरणेन साधयति । तत्तत्त्वादिना ॥ अन्येषां
मनामविदामिति वाच्यत्वं । अविद्यादभावान्नैव सर्वो व्यवहारो विद्या
दमायाश्चाविद्याया अवस्थाप्य कोऽपि व्यवहारः । साधिनानुपपत्त्या त
व्यवहाराभासविद्विरित्यर्थः ॥११॥

विदानेव मङ्गल्यस्तीत्यत्र मङ्गल मङ्गलं पुनिष्ठत्वेन निर्दिशति ।
वर्ण्येति ॥ स्तीकस्य तात्पर्यमाह । अनामेति ॥ अलति प्रकृतपदो-
पादाने तर्हि सर्वप्रकारवर्जितत्वस्याप्येव सिद्धत्वाद्भूतविशेषणमनर्क-

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।

यस्माद्व्यहोऽसमाधिरन्वलोऽभय इत्युक्तम् अतो न तत्र तस्मिन् ब्रह्मणि ग्रहो ग्रहणम् उपादानं नोत्सर्ग उत्सर्जनं हानं वा विद्यते । यत्र हि विक्रिया तद्विषयत्वं वा तत्र हानोपादाने स्यात्तां न तत् इयमिह ब्रह्मणि सम्भवति । विकारहेतोर्न्यस्याभासान्निरवयवत्वाच्च । अतो न तत्र हानोपादाने इत्यर्थः । चिन्ता यत्र न विद्यते । सर्व्वमकारैश्च चिन्ता न सम्भवति । यत्नात्मनस्त्वं कुतश्चात्र हानोपादाने इत्यर्थः । यदैवात्मसत्यानुबोधो जातस्तदैशात्मसंस्थं विषयामात्रादन्यथावदात्मन्येष स्थितं

निश्चायमाह । सर्व्वमाप्नोति ॥ नाह्यकरणसम्बन्धराहित्यवदन्तः-
करणसम्बन्धराहित्यं दर्शयति । तथेति ॥ उभयविधकरणसम्बन्धवैषु-
र्य्यात्मनः शुद्धत्वे प्रमाणमाह । अप्राण इति ॥ कारणसम्बन्धरा-
हित्यमाह । अह्यरादिति ॥ तस्य परत्वं कार्योपेक्षया दृष्टव्यम् । उक्तं
हेतुज्ञानं विरोधाल्लरं विगटयति । यस्मादिति ॥ अस्मिन् परस्मि-
न्मातृनि ममाधीयते निष्पद्यते जीवन्मुखाधियेति समाधि परमात्मा ।
समाधिनिमित्तया प्रकृत्यः तस्यावगम्यत्वात् वा समाधित्वमगन्तव्यम् ॥
अत एवेत्तत् स्फुटयति । विक्रियेति ॥ १७ ॥

प्रकृते ब्रह्मण्यधिक्रिये विधिनिषेधाधीनयोर्लौकिकयोर्वा कौ-
कयोर्वा हानोपादानयोरनवकाशत्वमित्याह । अहो नेति ॥ मनोवि-
षयत्वाभावाच्च ब्रह्मणि तयोरवकाशो नास्तीत्याह । चिन्तेति ॥ यथोक्ते
ब्रह्मणि शातं फलितमाह । आतोति ॥ प्रकरणादौ प्रतिज्ञातमुपसं-
हरति । अजातीति ॥ क्रिमिति लौकिको वैदिको वा अहोर्बोर्वा
ब्रह्मणि न भवतमत्याह । यस्मादिति ॥ उक्तपेक्षानुपपादयति ।

आत्मसंस्थन्तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥३८॥

अस्मार्गयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

ज्ञानम् । अजाति जातिवर्जितम् । समतां गतं परं साम्य-
भाष्यम्भवति । यदादौ प्रतिज्ञातमतो यस्याम्यकार्पण्य-
मजाति समता गतमिति । इदं तदुपपन्नित आस्त-
चोक्तमुपसंह्रियते । अजाति समता गतमित्येतस्यादात्म-
सत्यानुबोधात् कार्पण्यविषयमन्यत् । यो वा एतद्दर्शनं
गार्ग्यविदित्वाऽस्माह्लोकात् मैति स ह्यप्य इति व्युते ।
प्राप्यैतत् सर्वं हतजलो वाह्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥३८॥

यद्यपीदमित्य परमार्थतत्त्वम् अस्मार्गयोगो नामायं

यत्न हीति । अस्मार्ग्य विप्रियाभावे हेतुमाह । रिकादेति । तस्य
विक्रियाविषयत्वाभावे हेतु कथयति । निरवयवत्वाच्च । विक्रिया
यास्तद्विषयत्वस्य चाभावे कलितमाह । अत इति । द्वितीय पाठमव-
तार्य व्याचष्टे । विभोत्यादिना । तृतीय पाठ विभजते । यदैवेति ।
चतुर्थपाठ व्याकरोति । अजातोति । मन्दि प्रकरणादायुक्त किमपि
पुनरिहोच्यते तत्राह । यदादाविति । ननु यद्दो न तत्वेत्यादौ पूर्वत
तत्त्वज्ञानमुक्तं न त्वकार्पण्य तत्त्वमकार्पण्य यस्यामीवुपक्रान्तस्यालो
पमहार सम्भवतीत्यागद्वयं तत्त्वज्ञानस्यैवाकार्पण्यरूपत्वादुक्तोपमहार
चिद्विदित्वाह । एतज्जादिति । तत्त्वज्ञानातिरिक्तं ज्ञानं कार्पण्यवि-
षयमित्यत्र विदुर्दर्शयति । यो वा इति । तत्त्वज्ञानराहित्ये क्षपण्य
१५ तद्वत् कलितमाह । प्राप्येति ॥३८॥

परमार्थमज्ञासरूपावस्थानकलकहेदद्वैतदर्शनं किमिति तर्हि
सर्वैरेव नाद्रिश्यते तत्राह । अन्वयेति । परमार्थतत्त्व कर्मनिष्ठानो

योगिनो विभ्यति त्वस्मादभये भयदर्शिनः ॥३६॥

सर्वसम्बन्धाख्यस्पर्शवर्जितत्वदस्पर्शयोगो नाम वै स्यादन्ते
प्रसिद्ध उपनिषत्सु । दुःखेन हृद्यत इति दुर्दर्शः सर्वयोगी-
गिभिर्वेदान्तविज्ञानरहितैः सर्वयोगिभिरात्मसत्यानुबोधा-
यासक्तभ्य एवेत्यर्थः । योगिनो विभ्यति त्वस्मात्सर्वमत-
वर्जितादप्यात्मनाशरूपमिमं योगं मन्यमाना भयं कुर्वन्ति
अभयेऽस्मिन् भयदर्शिनो भयनिमित्तात्मनाशदर्शनशीला
अविवेकिन इत्यर्थः ॥३६॥

वर्जित्त्वं यानां दुर्दर्शं नमित्यत्र हेतुमाह । योगिन इति । यदुक्तं तत्त्व-
ज्ञानं स्वरूपादस्यानफलकमिति तदङ्गीकरोति । अशुपीति । परमाद्यै-
तत्त्वं मङ्गोदं प्रत्यग्भूतम् । इत्थं प्रागुक्तपरिपाषाणं कूटस्थमहिदानन्दा-
त्मकं यद्यपि तत्त्वज्ञानात् प्राप्यते यद्यपि मूढस्तुष्टान्निद्रा न भय-
न्तीति शेषः । यस्य तत्त्वानुभवस्य स्वरूपावस्थानं फलमुक्तं तन्निदानं
विशिनति । अस्पर्शेति । तत्र यस्यांशमादिधर्मेण पापादिमयेन च स्पर्श-
ेण न भयत्यस्मादित्यहेतुानुभवस्पर्शः । स एव योगो जीवस्य अक्षुभपिन
योजनादिभ्याम् । सर्वेति । नामेति निपातस्य पर्यायं गृहीत्वा
निवर्जितमर्थमाह । नामेत्यादिना । उपनिषद्वत् न लिख्यते कर्माणां
पापकेमेत्याद्याम् । दुःखं अत्रणमननादिमद्यक्षम् । योगिभ्यस्त्वस्मान्नि-
विषयत्वं ध्यावर्त्तयति । वेदान्तेति । कैसरि यद्योक्तस्यानुभवस्य लभ्य-

१८८ ' अथर्ववेदीयमागङ्गोपनिषत् ।

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् ।

दुःखक्षयः प्रयोधद्याऽप्यक्षया शान्तिरेव च ॥४०॥

येषा पुनर्मल्लस्वरूपव्यतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पित-
मेव मन इन्द्रियादि च न परमार्थतो विद्यते तेषां मल्ल-
स्वरूपाणामभय मोक्षाख्या चाक्षया शान्तिः स्वभावनत
एव सिद्धा नान्यायन्ता नोपचारः कथञ्चनेत्यवोचाम । ये
ततोऽन्ये योगिनो मार्गं गा ङीनमध्यमदृष्टयो जनोऽन्य-
दात्मव्यतिरिक्तमात्मसम्बन्धिं पश्यन्ति तेषामात्मसत्यानु-
बोधरक्षिताना मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वेषां योगि-
नाम् । किञ्च दुःखक्षयोऽपि । अद्यात्मसम्बन्धिनि मनसि
प्रचलिते दुःखक्षयोऽत्यविवेकिनाम् । किञ्चात्ममवोधोऽपि
जनोनिग्रहायत्त एव । तथाऽज्यापि मोक्षाख्या शान्तिर्येषां
जनोनिग्रहायत्तैव ॥४०॥

उत्तमदृष्टीनामज्ञेऽदर्शनम् अद्वैतदृष्टिपवङ्गं मनोनिरोधपुङ्गा
मन्ददृष्टीना मनोनिरोधाधीनमात्मदर्शनमुपन्यस्यति । मनस इति ।
अभयमित्यर्थेयमभयनिवृत्तिसाधनात्मदर्शनमुच्यते । सर्वयोगिनां सर्वेषां
योगिनां कर्मानुष्ठाननिष्ठानां बुद्धिर्बुद्ध्यामित्यर्थः । मनोनिरोधाधीनं
प्रागुक्तमनूयं मदर्थं कैवल्यं कथयति । दुःखेति । श्लोकस्य विषय
परिचिनष्टि । येषामिति । अभयं भयराहित्यम् अमन्त्रासात्कति-
त्यर्थः । उत्तमवक्ष्यामि निमित्तरतिप्रदानन्दाभिध्वक्ति स्वभावतो विद्या-
स्वरूपसामर्थ्यादित्यर्थः । निद्रुषां लोपक्षन्तनी मुक्तं विद्वत्त्वात् न
साधनापेक्षयाह । नान्यायतेति । तत् वाक्योपक्रममनुकूलयति ।

उत्सेक उद्घेयद्वत्, कुशाग्रेणैकविन्दुना ।
मनसा निग्रहस्तद्वद्वेदपरिच्छेदतः ॥४१॥
उपायेन निगृह्णीयाविक्षिप्तं कामभोगयोः ।

मनोनिग्रहोऽपि तेषां उद्घेः कुशाग्रेणैकविन्दुना उत्से-
चनेन श्रोत्रव्यवसायवत् व्यवसायवतामनवसम्प्रान्तःकर-
णानामनिर्वेदादपरिच्छेदतो भवतीत्यर्थः ॥४१॥

किमपरिखिन्नव्यवसायमात्रमेव मनोनिग्रह उपायो
नेत्युच्यते । अपरिखिन्नव्यवसायवान् सन् यच्चमायेनोपा-

नेत्यादिना । उक्तमेव्यो ज्ञानवह्नोऽधिकारिभ्यो व्यतिरिक्तानधिका-
रेणावतारयति । ये त्विति । योगिनः सकृत्तानुष्ठानकदनुष्ठानादेव
सम्प्रान्तगामिगन्धेयामपि तत्त्वज्ञानं कथञ्चिदुपजातं चेदलं मनोनिग्रहे-
णेत्याहङ्गाह । तेषामिति । अभयं तदेव तत्त्वज्ञानम् । दुःखनिवृत्ति-
रपि मनोनिग्रहमपेक्ष्य भवतीत्याह । किञ्चेति । तदेव व्यतिरेकमुखेन
स्फोटयति । न होति । इतश्च मनो निग्रहीतव्यमित्याह । किञ्चेति ।
अभयमित्यत्र सूचितं स्पष्टं विवृणोति । आत्मेति । इतश्च मनो-
निग्रहोऽर्थवानित्याह । तथेति । तेषां साधकानां पुमुच्युषामिति
यावद् ॥४०॥

कथं पुमुच्युषां जिज्ञासूनां मनोनिग्रहः सिध्येदित्यामङ्गाह ।
उत्सेक इति । उटानलदार्ढानिकमूतश्लोकनिविटालराणि व्याचटे ।
मनोनिग्रहोऽपीति । तेषां व्यवसायवताम् उद्योगभागिनानामनुद्देश-
वतामिति सम्बन्धः । चक्षुषो निमीलने तमो दृश्यते । तस्य च उन्मी-
लने घटाद्येषोऽवलक्ष्यते । न कदाचिदपि ज्ञानोत्प्रेक्ष्यपरिवर्जनात् ।
मायुदीरिताना मनोनिग्रहः सम्भवति तदाह । अपरिच्छेदत
इति ॥४१॥

सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥४२॥

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्त्तयेत् ।

येन कामभोगविषयेषु निश्चित मनो निगृह्येयात् निव-
रत्न्यात् आत्मन्येवेत्यर्थः । किञ्च लीयतेऽस्मिन्निति सुप्रसो-
लयस्तस्मिन् लये च सुप्रसन्नम् आयासवर्जितमपि इत्येतत्
निगृह्येयादित्यनुवर्त्तते । तुमसन्निवर्त्तयेत् । कस्यान्निवर्त्तयेत्
इति । उच्यते । यस्याद्यथा कामीऽनर्थहेतुस्तथा लयो
ऽपि । अतः कामविषयस्य मनसो निग्रहवत्त्वयादपि
निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥४२॥

नः स उपाय इति । उच्यते । सर्वं द्वैतम् अविद्यावि-
जृम्भितं दुःखमेवेत्यनुस्मृत्य कामभोगात् कामनिमित्तो

वनाधिं कुर्वन्तस्तत्त्ववाद्यात्कारतिभन्वका । अथविशेषमुद्धराणा-
मेभ्यो मनसो वक्ष्यमाणोपायेन निग्रहं कुर्वीत । अन्यथा वनाधिसाप्त-
स्यानुपपत्तेरित्याह । उदायेनेति ॥ प्राशुक्तादुपायादेव मनोनिग्रहे-
परिपक्षे अत्रणादिविध्यानर्थमिति मन्वान ग्रहते किमिति ॥ पूर्वो-
क्तोपायवत् अत्रणादनुष्ठितो मनोनिग्रहद्वारा तत्त्वज्ञानविद्विरित्यु-
क्तमाह । नैवमुच्यत इति ॥ द्वितीयपाद व्याचष्टे । किञ्चेति ॥ लीयते
स्मान्नद्वयमिति शेषः । अतुल्यपादमाकाङ्क्षाद्वारा विद्वद्योति । सुप्रस-
न्नमित्यादिना ॥४२॥

उपायेन निगृह्येयादित्युक्तम् । तमेवोपायं वैराग्यरूपमुपदि-
शति । दुःखमिति ॥ ज्ञानाभ्यासाद्यनुपादानरमुपन्यस्यति । अज-
मिति । अजरस्याध्याकार्यमाकाङ्क्षा निश्चयति । न च इति ॥ तत्
पूर्वोक्ते व्याकरोति । उच्यत इत्यादिना ॥ वैराग्यभावना तत् तत्

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥४२॥

तये असोऽधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शसयेत्पुनः ।

भोग इच्छाविषयः । तस्मात् विप्रसृतं मनो निर्वर्त्तयेत्
वैराग्यभावनाया इत्यर्थः । अजं ब्रह्म सर्वमित्येतत् शास्त्रा-
चार्योपदेशतोऽनुस्मृत्य तद्विपरीतं द्वैतजातं नैव तु पश्यति ।
अभावात् ॥४२॥

एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यद्वयोपायेन तये सुषुप्ते
लीलं सम्बोधयेन्मनः । आत्मविवेकदर्शनेन योजयेत् ।
चित्तं मन इत्यनर्थान्तरम् । विक्षिप्तञ्च कामभोगेषु शम-
येत् पुनः । एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो ज्ञायात् सम्बोधितं
विषयेभ्यश्च व्यावर्त्तितं नापि सास्यापन्नम् धनंतरालावस्थं
सकपायं सरागं बीजसंयुक्तं मन इति विजानीयात् ।

द्वैतविषये दोषानुसन्धानेन वैतण्ण्यभावना । तदा कामभोगात् मनो
निरोद्धव्यमित्यर्थः । द्वितीयाहं ज्ञानाभ्यासविषयं व्याकरोति । अज-
मित्यादिना ॥४३॥

ज्ञानाभ्यासवैराग्याभ्यां जगद्विशेषाच्च व्यावर्त्तितं मनो राग-
प्रतिबद्धं अवशमनननिदिध्यामनाभ्यासप्रसूतमसम्प्रज्ञातकमाधिपत्यर्त्तन
ततोऽपि प्रतिबन्धादव्यावर्त्तनीयमित्याह । नव इति ॥ श्लोकाजराणि
व्याकरोति । एवमित्यादिना ॥ ज्ञानाभ्यासः अवस्थादासक्तिर्षिषयेषु
अविष्णुत्वादिदोषदर्शनेन वैतण्ण्यं वैराग्यं मनो निद्रा समुप्रबोधन-
मेवाभिनयति । आत्मेति ॥ मनसि प्रकृते किमिति चित्तमुच्यते
तस्याह । चित्तमिति ॥ विक्षिप्तं विप्रसृतं शमयेत् व्यावर्त्तयेत् इति
यावत् पुनरित्यस्य विवक्षितमर्थमाह । एवमिति ॥ अभ्यस्यतो व्यावर्त्तितं

सकषायं विजानीयात् समप्राप्तं न चालयेत् ॥४४॥

नास्वादयेत् सुखं तत्र निःसङ्गं प्रज्ञया भवेत् ।

ततोऽपि येनतः साम्यमापादयेत् । यदा तु समप्राप्तं
भवति समप्राप्तमभिमुखो भवतीत्यर्थः । ततस्तत् न विचा-
लयेत् विषयाभिमुखं न कुर्यादित्यर्थः ॥४४॥

समाधित्ततो योगिनो यत् सुखं जायते तन्नास्वा-
दयेत् तत्र न रज्येतेत्यर्थः । कथं तर्हि निःसङ्गः निस्पृहः
प्रज्ञया विवेकयुद्धा यदुपलभ्यते सुखं तदविद्यापरि-

मनस्तर्हि निर्विशेषवस्तु रूपता मन्मथ्यामह्नाह । नापीति । अन्तरा-
द्यावत्समनसं स्वरूपं ततोऽपि बाह्यतन्मोहो न स्रज्येति । स्रज्येति ।
रागस्य बीजत्वं पराधीनविषयग्रहणं प्रति प्रतिपत्त्यर्थम् ॥ यद्योक्तं
मनो ज्ञात्वा किं कर्तव्यमित्यपेक्षा नास्तीति । ततोऽपीति । अन्तराद्या-
वस्था पञ्चम्या परावृत्तते । समावस्थादि दृष्टान्तवित्तमपिशब्दः ।
यत्नतः सम्यक्ज्ञातव्यमाधिरिति यावत् । साम्यवस्तुमज्ञातसमाधिमित्यर्थः ।
चतुर्थपादस्यार्थमाह । यदा त्विति । समाधिश्च वहादेव समं निर्विशेषं
परिपूर्णं ब्रह्मरूपं प्राप्य मनस्तन्मात्रतया समापद्धेदमाप्नोति त्वेव ।
स्यादित्यामह्नाह । समप्राप्तीति । ततो निर्विशेषवस्तुमाप्नोति ॥४५॥
पुण्यादन्तरमित्यर्थः । किं तन्मनसं ज्ञातं यदुपलभ्यते तन्नाह ।
विषयेति ॥४४॥

समाधिसायां यत्सुखमुत्पद्यते तद्विषयाभिधावादपि मनो
निरोद्धव्यमित्याह । नास्वादेति ॥ तन्नेति समोध्यवस्थोप्यते । किन्तु
तस्यामास्यायां सुखं तदुपलभ्यते तत्तन्मनोविज्ञातं मिथ्येति प्रज्ञया
विवेकविज्ञानेन निस्पृहः सन् भावयेदित्याह । निःसङ्ग इति ॥ किञ्च
यत्किञ्चिन्माभीमनैराग्याद्युपायेन नियमं मत्संगतप्रवर्णं प्रसाधितं

निश्च न निश्चरत् चित्तं एकोकुर्यात् प्रयत्नतः ॥४५॥

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

कल्पितं सप्तैवेति विभावयेत् । ततोऽपि सुखरागान्निगृही-
यात् । इत्यर्थः । यदा पुनः सुखरागान्निगृह्यं निश्चल-
स्यभावं सन्निशरद्विनिर्गच्छयति चित्तं ततस्ततो निय-
योक्तोपायेन आत्मन्यैकोकुर्यात् प्रयत्नतः । चित्स्वरूप-
सत्तामानमेवापादयेदित्यर्थः ॥४५॥

यद्योक्तेन उपायेन निगृहीतं चित्तं यदा सुषुप्ते न

तदादि स्वभावानुसारेण वह्निर्निर्गन्तुमिच्छेत्तदा समप्रज्ञातमभाधर-
समप्रज्ञातमभाधिपर्यन्तात् प्रयत्नात् यदात्मन्यैकोक्त्य तन्मात्रमापद्य-
परिपुष्टपरिपूर्णमक्ष्मात्मन एवं तिष्ठेत् इत्याह । निश्चरदिति ॥
प्रथमपादादुपाधि योजयति । सभाधिसिद्धयति ॥ तस्य समाध-
यस्यायामिति शेषः ॥ द्वितीयपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवक्ष्यति । कथमि-
त्यादिना ॥ निष्पृष्टो यद्योक्ते सुषुप्ते अनुरागरहितः सत्तित्यर्थः । विवेकरूपा
सुद्धिरागन्तुकस्य रज्जुसर्पवत् कल्पितत्वमित्येवमात्मिका तया भावये-
दिति शब्दश्च ॥ भावनाप्रकारमभिनयति । यदित्यादिना ॥ प्रथमा
र्हस्याद्यराधमुक्ता तात्पर्यान्ते निगमयति । ततोऽपीति ॥ उत्तरार्धे
विभजते । यद्येवादिना ॥ पूर्वोक्तसमाध्यनुरोधादात्मन्येव निश्चलस्यभावं
सन्नित्तं यद्योक्तं सुषुप्तेरानिमित्ततदुपायरागनिमित्तं वा निश्चरत् भव-
तीति शब्दश्च । तत्र चित्तं वास्तविषयाभिमुख्यादुक्तोपायेन आना-
भ्यामाटीना व्यापञ्चोक्त्यर्थ परस्मिन् यद्व्याप्तिं प्रयत्नतः समप्रज्ञात-
मभाधिरादेकोकुर्यात् । असमप्रज्ञातमभाधिरुक्तं परिपूर्णं यद्वैवापाद-
येदित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । चित्स्वरूपमेति ॥४५॥

... कदा पुनरिति चित्तं यद्व्यमज्जमापद्यते तदाह । यदेति ॥

अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तथा ॥४६॥
स्वस्थं शान्तं निर्वाणं अकथ्यं सुखमुत्तमम् ।

लीयते न च पुनर्निषयेषु विधिष्यते अनिङ्गनमचक्ष निदा-
तप्रदोपकल्पम् । अनाभास न केनचित्कल्पितेन विषय-
भावेनापमायते इति । यदैव लक्ष्यं विस्त तदा निष्पन्न
ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं विस्त भवतीत्यर्थ ॥४६॥

यथोक्त परमार्थसुखमात्मसत्यानुबोधलक्षणं ब्रह्म
स्यात्मानं स्थितम् । शान्तं सर्वानर्थोपशमरूपम् । अनि-
र्व्याणं निर्व्युतिर्निर्व्याणं कैवल्यं सह निर्व्याणेन वर्णीते ।

मिनिधर्मतिबन्धविधुर विषयाकाररहितः यदा चित्तमवातयते तदा
ब्रह्म तन्मन्त्र भवतीत्यर्थः । अक्षराणि व्याचक्षते । यथोक्तमेत्यादिना ।
अपाको ज्ञानं व्याचक्षते । निष्कृतीत विषयेभ्यो विमुक्षीकृतं न लीयते
न निरुपादारभ्यत आरब्धात्मतां नतमित्यर्थः । अचक्ष दागादिरापना
नूत्यतिवर्तनः । अचक्षन् इदानीं निर्वाण इति । किन्तु ब्रह्मकारित्वेन
अक्षयं विस्त यथा स्वयमेव तदेति योचना । निष्पन्नं ब्रह्म सुखमेव
स्फुटयति । ब्रह्मस्वरूपेण ॥४७॥

अथमुपशान्तवशाध्यवस्थायां येन रूपेण विस्तमभिनिधायते तद्
ब्रह्म । अक्षयं विस्तिगति । अचक्षति । अचक्षन्त्यतिरिक्तमिति शेषः ।
तस्य विदुषा स्वप्नं तनुदाहरति । अथ क्षमिति । यथोक्तमित्यममुपशान्त
वशाधिलक्ष्यं ब्रह्मस्वरूपं । तस्य परमपुरुषार्थरूपतामाह । एव
मिति । वैदिकिचक्षुष्यं अक्षयं परमार्थेतिविशेषणम् । किन्तु
अमेनेत्याह इत्याह । व्याचक्षति । तस्य मन्त्रस्यावगमाचाप्यानुरीधिना
वाचनं लक्ष्यतं मायतं ब्रह्मनि तयोच्यते । तस्य अमक्षिप्रप्रतिष्ठत
माह । व्याचक्षतीति । सर्वं तु विविधस्यानर्थस्योपशमेनोपकल्पित

अजमर्जेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥४७॥

न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।

तज्ञाकथं न शक्यते कथयितुम् । अत्यन्तासाधारणाविषय-
त्वात् । सुखमुत्तमं निरशितय इति तत् योगिप्रत्यक्षमेव । न
जातमित्यजम् । यथा विषयम् अर्जेनानुत्पन्नेन ज्ञेयेना-
व्यतिरक्तं सत् स्वेन सर्वज्ञरूपेण सर्वज्ञं ब्रह्मैव सुखं परि-
चक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः ॥४७॥

सर्वोऽप्ययं मनोनिग्रहादिमहौघादिप्रकटिकृपासना-
चोक्ता परमार्थस्वरूपप्रतिपत्त्युपायत्वेन न परमार्थमत्येति ।
परमार्थमत्यं तु न कश्चित् जायते जीवः कर्ता भोक्ता च
नोत्पद्यते केनपिदपि प्रकारेण । अतः स्वभावतोऽज-

त्वादपि पुद्गलार्थमिदिरित्याह । सत्येति ॥ निरतिशयानन्दादिभिर्व्य-
क्तिनिरवशेषानघोषिच्छित्तिसत्त्वैववर्णनं भोक्तृमत्प्रवृत्तिः । तत्कथमिदं
ब्रह्मेत्याशङ्क्याह । अनिर्नायकमिति । तस्य क्षीरमुखादिनाधुर्यं
मदस्यैव आनुभवात्माधिगम्यवादवाच्यत्वमाह । तद्वति ॥ यदुक्तं
परमार्थसत्यमिति तद्विदानीमुपपादयति । सुखमिति । तर्हि सत्यं
यामैव तत् भयादित्याशङ्क्याह । योगीति ॥ ज्ञानस्याऽजातत्वं वैधर्म्यं
दृष्टान्तमाह । यथेति ॥४७॥

उक्तानामुपायानां परमार्थमत्यत्वसत्यदेवतहानि । अथवा तद-
प्रमिति रित्याशङ्क्याह । न कश्चिदिति । नय इत्युक्ताह । सम्भवो
ऽस्यति ॥ श्लोकावराष्ट्रि व्याकर्तुं भूमिकां व्याकराति । सव्योऽप्येति ॥
अथकारिकसत्त्वत्वमेवोपायानां न परमार्थमत्यत्वमित्यङ्गीकृत्य पार-
मार्थिकसत्यस्यप्रतिपत्त्युपायत्वेनैवोक्तेत्याह । अदिति ॥ यदुक्तं नर्ना-

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥४८॥
इति गौडपादीयकारिकायामहैताख्यं तृतीयं
प्रकरणम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥

स्याऽस्यैकस्यात्मन सम्भवः कारणं न विद्यते नास्ति ।
यस्यान्न विद्यतेऽस्य कारणं तस्यान्न कश्चिज्जायते नोव
द्वत्येतत् । पूर्वेष्पूपायत्वेनोक्तानां सत्यानामेतदुत्तमं-सत्यं
यस्मिन् सत्यस्वरूपे ब्रह्मण्यनुमातमपि किञ्चिन्न जायते
इति ॥४८॥

१८७ ३०० १३० -

इति श्रीगोविन्दभयःपुण्यपादशिष्यस्य परमहंसपरि-
व्राजकार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ गौडपादीयभाष्ये
आगमशास्त्रविवरणेऽहैताख्यतृतीयप्रकरणभाष्यम् ॥३॥

ॐ तत्सत् ॥

विषहादीनां परमार्थत्वे हेतुत्वानिरिति तत्वाह । ज्ञेयादिना । तेषाम्
परमार्थत्वे कथमहेतुप्रतिपत्तिरित्यपि न व्यङ्गहारिकवत्यानामपि तत्
प्रतिपत्तिहेतुत्वस्य प्रतिविम्बदुपपत्तेरिति भावः । 'उपायानां' व्यवहा-
दिकसत्त्वत्वेनैव पारमार्थिक सत्त्वत्वं किं न स्यादिति तत्वाह । परमा-
र्थेति । तदेष स्यादयमिति । कर्तेति । सुभावतोऽत्रत्य हेतुकताभ्यम् ।
तत्रैव हेतुत्वमयाह । अत इति । हेतुत्वमेष स्यादयति । यस्यादिति ।
उक्तार्थे व्यपष्टे । पूर्वेष्विति । पूर्वेषु चत्वार्यिति शेषः । इतिशब्दो
हेतुप्रकरणपरिचयमात्रं द्योतयति ॥४८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकार्यश्रीशङ्करभगवत्पुण्यपादशिष्य
भगवदादन्दत्तानविरचिताया गौडपादभाष्यटीकायां तृतीय प्रकरण
रुमाप्तम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥ हरि ॐ ॥

ज्ञानेनाकाशकल्पेन धर्मान् गगनोपमान् ।

प्रोक्तारनिर्णयद्वारेण आंगमत प्रतिज्ञातस्याद्वैतस्य
वाच्यविषयभेदेयैतथाह प्रसिद्धस्य पुनरद्वैते शास्त्रश्रुतिभ्या
साक्षान्निर्धारितस्यैतदुत्तमं सत्यमित्युपसंहारः कृतः । अन्ते
तस्यैतस्यागमार्थस्याद्वैतदर्शनस्य प्रतिपक्षभूता द्वैतिनो वैना-
शिकाश्च तेषां चान्योन्यविरोधाद्भागहेपादिक्लेशास्पर्शदर्श-
नामिति मिथ्यादर्शनत्वं सूचितम् । अद्वैतस्यासद्वत्वात्
सम्यग्दर्शनमित्यद्वैतदर्शनस्युत्तये । तदिह विस्तरेणान्योन्य-
विरोधतया असम्यग्दर्शनत्वं प्रदर्श्य तत्प्रतिषेधेनाद्वैतदर्शन-
सिद्धिरुपसंहर्तव्या । आधीतन्यायेनेत्यन्तातशान्तिरार-
भ्यते । तत्राद्वैतदर्शनं सम्प्रदायकतुरद्वैतस्वरूपेणैव नम-

आद्यन्तमध्यमङ्गला धर्म्या प्रचारिणो भवन्तीत्यभिप्रेत्यादावो-
द्धारोद्धारणपदले परदेवताप्रणामवत् मध्येऽपि परदेवताकल्पमुप-
देष्टार प्रथमति । ज्ञानेति । पूर्वोक्तप्रकरणसम्बन्धसिद्धयर्थं पूर्व-
प्रकरणत्वये उत्तमार्थं क्रमादनुव्रजति । प्रोक्तादेति । अद्वैत इत्यद्वैतो-
पलक्षितं तृतीय प्रकरणमुच्यते । अतर्कप्रकरणमत्रतारयितुमुपयुक्त-
मर्थान्तरमनुव्रदति । तस्यति । द्वैतिनो भेदवादिनो वैनाशिकव्यति-
रिक्ता गच्छन्त वैनाशिका वैराग्यवादिनो रागद्वेषादीत्यादिप्रभेदेनाति-
रिक्तलोपोपादानम् । पञ्चान्तराणां मिथ्यादर्शनत्वसूचनं कुलोपपत्त्यते
तथाह । क्लेशेति । पावनिकाभेदं कृत्वा समनन्तरप्रकरणप्रवृत्ति
प्रतिजानीते । तदिहेति । तदसम्यग्दर्शनत्वमिति सम्बन्धः । आधी-
तन्याया व्यतिरेकन्यायः । यथा यत्कृतं तद्वन्वित्यत्वमित्यस्यवादिनि
त्यत्रावगतेऽपि यद्वावित्यं न तत्कृतकमिति व्यतिरेकोऽपि अभिचार

१८८. तद्यन्नेवेदीयमाशङ्क्योपनिवत् ।

ज्ञेयारिनेत सम्बुद्धं वन्दे द्विपदाम्बरम् ॥१॥

स्कारार्थोऽयमाद्यलोक । आचार्यपूजां ह्यभिप्रेतार्थ-
विद्यैष्यते शास्त्रारम्भे । आकाशेनेषदसमाप्तमाकाश-
कल्पमाकाशतुर्यमेतत् । तेनाकाशकल्पेन ज्ञानेन किं
धर्मानात्मन किं विशिष्टान् गगनोपमान् गगनमुपमायेषान्ते
गगनोपमा ताभात्मनो धर्मान् । ज्ञानस्यैव पुनर्विशेष-
णम् । ज्ञेयैधर्मैराताभिरभिन्नमन्युश्चरत्तत्तद्विलम्बकाश-
वत् ज्ञानं तेन ज्ञेयाभिन्नेन ज्ञानेनाकाशकल्पेन ज्ञेयात्म-
स्वरूपाव्यतिरिक्तेन गगनोपमान् धर्मान् यं सम्बुद्धं
सच्चिदानन्दित्ययमेवेष्टते यो नारायणाख्यस्तं वन्दे अभि-
वादे द्विपदं वरं द्विपदोपलक्षितानां पुनर्प्राणां वरं

शङ्कानिरासित्वन व्याप्तिनिवृत्तार्थमिच्छते । तथा तर्कतः सम्भावित-
स्यावगमेनावगतस्यापि प्रतिप्रबन्धतवादान्तरापातद्वयप्रसङ्गमन्तरेण
पाश्चिकी सम्यक्प्रज्ञा सादृश्यैव दर्शयत्येति । तत्प्रतिपक्षं न त्विच्छदस्य
सङ्गतं व्यक्तव्यतां निवृत्तान्तेष्वभिधेयानादभ्युपगम्यते प्रकरणातिव्यति-
येन । अत्र नित्यो बोधः सन् भवतीत्युच्यते । अत्रोक्तं दृष्टव्यम् । तेन
न्यायेन व्यतिरेकेणति यावत् । प्रकरणादस्य तात्पर्यं च दर्शयित्वा
प्रथमलोकादस्य तात्पर्यमाह । तत्तत् । तत्र चतुर्थप्रकरणे सप्रसङ्गा
परान्तमस्ति । किमिच्छद्वैतरूपेणार्थो नमस्तिष्ठति तस्याह । आचार्य-
व्यति । अभिप्रेतार्थः प्रसङ्गाविप्रपरिचयमाह्वयते विप्रतिपत्त्यादि
व्यावृत्तिषु । आकाशस्य जडत्वाधिक्यात् ज्ञानं च प्रकाशमाकाशेनेषद-
समाप्तं प्रब्रज्यम् । विभुत्वान्तावुपमा दृष्टव्या । अकुरुचनपुमाधिक-
ल्लितभदाभिप्रायम् । त्वामपि विश्वात्मन विवक्षितोक्तं ज्ञानस्यैव ।
तेनेत्यादि पुनरेमुवादेकाग्र्यमव्याचक्षते । आचार्यो हि पुरा वदद्विका

अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वमुखो हितः ।

प्रधानं पुनरुक्तमितिभिर्भाष्यैः । उपदेष्टुमस्वतरेमु-
खेन ज्ञानज्ञेयज्ञातमेदरहितं परमार्थतत्त्वदर्शनमिह
प्रकरणे प्रतिपिपादयिष्यति प्रतिपन्नप्रतिषेधद्वारेण प्रति-
ज्ञातं भवति ॥१॥ - ५ -

अधुनाऽहैतदशनयोगस्य नमस्कारस्तत्कृतये, स्पर्शनं
स्पर्शसत्त्वन्वो न विद्यते यस्य योगस्य, केनचित्कदाचिदपि
सोऽस्पर्शयोगो ब्रह्मत्वभाव एवैवैनामेति । ब्रह्मविद्वान्-
स्ययोग इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः । स च सर्वसत्त्वमुखो भ-
वति । ऊर्ध्वदित्यन्तमुखमाधनविशिष्टोऽपि दुःखस्वरूप-
व्यथातथः अयन्तु न तथा किन्तर्हि सर्वसत्त्वानां मुखः ।

अमे नदमादायणाधिष्ठिते नदमादाय भगवन्तमभिप्रेत्य तपोमहदतप्यत ।
ततो भगवानतिममन्नमाख्ये विद्यामदादिति प्रसिद्ध परमशुभत्वं पर-
मेश्वदेति भाष्यः । ननु प्रकरणे प्रारम्भमाख्ये प्रतिपद्ये प्रसिद्धे वक्तव्ये
किमिदमुपदेष्टा नमस्क्रियते तत्राह । उपदेष्टिति ॥१॥

इदानीमहैतदशनयोगस्तुतये तन्मन्त्राकार प्रकीर्ति । अस्पर्शेति ।
श्लोकस्य तात्पर्यमाह । अधुमेति । तस्य च स्मृति तत्त्वाधनेषु प्रवृ-
त्तावप्युच्यते । समप्रत्यक्षराणि व्याख्यान्तु अस्पर्शयोगस्य व्याव-
रोति । अस्पर्शमिति । योगस्याऽन्यसत्त्वस्यमङ्गाभावात् कथमस्पर्श-
त्वमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मेति । निपातयोद्वेगकथयति । वै नामेति ।
सर्वेसां सत्त्वानां देहभूताः सुखयतीति व्युत्पत्त्या सुखहेतुत्वं ब्रह्म-
त्वभावस्य सुखविशेषण्येन दर्शयति । मतेति । सुखहेतावपि ब्रह्म-
त्वभावे विवक्षित विषय दर्शयति । भवतीति । हितविशेषणस्य
तात्पर्यमाह । तथेह भवतीत्यादिना ॥ तस्य हितत्वे ऐतमाह ॥

व्याप्यमानामजातिन्तैरनुमोदामहे वयम् ।

विवदामो न तैः सार्द्धमविवादं निबोधत ॥५॥

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यसतो धर्म्मा सत्यतां कथमेष्यति ॥६॥

तैरेवं व्याप्यमानामजातिमेवमुत्पत्त्यनुमोदामहे के-
वलं न तैः सार्द्धं विवदामः पक्षमतिपक्षग्रहणेन । यथा
तैः न्योन्यमित्यभिप्रायः । अतस्तुमविवादं विवादरहितं
प्रमायैव नमनुजातमक्षामभिर्निबोधत हे शिष्याः ॥५॥

सदसद्वदिनः सर्वे यान्ति पुरस्तात्तत भाष्यश्लोक ॥६॥

यदि प्रतिपादिभिस्तत्त्वादजातिरपि भवति तस्यैवैव्या-
प्यमाना इति । प्रतिपादिभिः सद्य विवादाभावे कथित-
माह । अविवादमिति । अथवापि व्याप्यते । तैरित्यादिना ।
असदसद्वदिनो द्वैतवादिभिर्विवादाभावे वैधर्म्यप्रवृत्त्यामाह । यदा
न दति । अतर्क्यादायमाह । अत दति ॥५॥

जातस्यैव जन्मवाग्निर्जन्ममभ्यासाध्यातजातस्यैव पदार्थस्य
जन्म भवति नोऽसदादिनस्य धर्मरवि स्वीकृत्यतीति परपक्षमनुवदति ।
जातस्येति । तत्र प्रिष्टाभीष्टोप-पदार्थाभ्यनुजायानि । अजातो
कीति । के ते वादिनो तैरेवमिष्यते तत्राह । सदसदिति । अथ
प्रिष्टानि प्रोक्तासदापि व्याख्यातत्वात् पुनर्वाक्यान्वापेक्षायोक्त्याह ।
पुरस्तादिति ॥६॥

न भवत्यऽस्तं मर्त्यं न मर्त्यं समन्तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्विपश्यति ॥७॥

स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छन्ति मर्त्यं ताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्यात्यति निश्चलः ॥८॥

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा प्रकृता च या ।

उक्तार्थानां श्लोकानामिहोपन्यासः परवादिपक्षाणाम-
न्योन्यविरोधस्यापि तादृशोदगमदर्शनार्थः ॥७॥८॥

यस्मात्सौमिकव्यपि प्रकृतिर्न विपर्येति काऽप्यवित्याह
सम्यक्सिद्धिः संसिद्धिस्तत्र भवा सोसिद्धिकी यथा योगिनां
विद्वानामणिमाद्यैश्वर्यमाप्तिः प्रकृतिः सा भूतमविपश्यत-

परिणामिसत्त्वावादे यदगच्छावादिभिर्दृष्टं पश्यमुच्यते तदप्यनुज्ञात-
मेवेति मत्वाह । न भवतीति ॥ अस्तं हि मर्त्यं न तद्रूपे स्थितं
मर्त्यं भवितुमर्हति । स्थितरूपविरोधात् । न च मर्त्यं कार्यं इत्युप-
स्थिते प्रत्ययावस्थावागच्छत मर्त्यं सम्पद्यते । नृपेऽपि अवस्थेऽत्येव
भावाच्चान्यथात्वमित्यभिप्रेत्याह । प्रकृतेरिति ॥ किञ्च यस्य परिणाम-
वादिनः स्वभावेनास्तः सन् पदगाढाख्यो धर्मोऽद्वितीयो भावो भवति
कार्यभावापत्त्या गच्छति । तस्मात् प्रकृते केन सपुत्र्याऽपुत्र्यानेमाऽभ्यतो
जातो भुक्तो भोक्तव्यः । न च कथं निश्चलः स्यात् पश्यति । यत्-
कृतकं तदनिव्यमिति न्यायविरोधादित्याह । स्वभावेनेति ॥ पुनरुक्ति-
मात्रमुच्यते प्रत्यादिशति । उक्तार्थानामिति ॥७॥८॥

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिदित्युक्तं तस्य प्रकृतिशब्दार्थे कथ-
यति । सांसिद्धिकीति ॥ श्लोकादराणि याजुर्वेदं प्रकृतेरन्यथास्वभावे
हेतुमाह । यस्यादिति ॥ तस्यादजायतस्वभावा प्रकृतिर्न विपर्येतीति

स्याप्यमानामजातिन्तैरनुमोदामहे वयम् ।
 विवदामो न तैः सार्द्धमविवादं निबोधत ॥५॥
 अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।
 अजातो ह्यस्यतो धर्मो सत्यतां कथमेष्यति ॥६॥

तैरेवं स्याप्यमानामजातिमेवमस्त्वित्यनुमोदामहे के-
 वलं न तैः सार्द्धं विवदामः पक्षप्रतिपक्षप्रत्ययेन । यथा
 तेऽन्योन्यमित्यभिप्रायः । अतस्तमविवादं विवादरहितं
 परमार्थदर्शनमनुजातमस्माभिर्निबोधत हे शिष्याः ॥५॥

सदसदवादिनः सत्यं यान्ति पुरस्कारकत माध्यमोक्त ॥६॥

वदन्ति प्रतिपादिभिस्तत्त्वाद्जातिरपि भवति पक्षस्येवेत्या-
 नुवृत्त्याह । स्याप्यमानामिति । प्रतिपादिभिः सद्य विवादाभावे फलित
 माह । अविवादमिति । अथवापि व्याख्याते । तैरित्यादिना ।
 अज्ञेयवादिनो ह्येतत्पादिभिर्विवादाभावे वैधर्म्यप्रमाणमाह । यथा
 न इति । अदर्शपादादमाह । अत इति ॥५॥

जातस्यैव जन्ममात्रमव्ययमन्यमानाश्चाजान्तस्यैव परार्थस्य
 जन्म सदादिनोऽसदादिनस्य धर्मस्य स्वीकृत्यमीति परस्परमनुवदेति ।
 आतस्येति । तस्य विवादीनोऽपि सदस्योऽभ्यनुजानाति । अजातो
 कोऽपि । के ते अविदो दैरेवमिच्छते जन्माह । अदर्श इति । अथ
 विद्वान्निष्ठाकाशवादि व्याख्यातत्वात् पुनर्जात्यामसामेवापीत्याह ।
 पुरस्कारकं ॥६॥

न भवत्यद्वैतं मर्त्यं न मर्त्यममन्तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्विध्यति ॥७॥

स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छन्ति मर्त्यताम् ।

हृतकेनामृतस्तस्य कथं स्यात्यति निश्चलः ॥८॥

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा प्रकृता च या ।

उक्तार्थानां श्लोकानामिदोपन्यासः परवादिपक्षाणाम-
न्योन्यविरोधस्याभिधानुमोदनप्रदर्शनार्थः ॥७॥८॥

यस्माद्भौतिक्यपि प्रकृतिर्न विपर्येति काऽसावित्याह
सम्यक्सिद्धिं संसिद्धिस्तदाभवः सांसिद्धिकी यथा योगिनां
सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिं प्रकृतिं या भूतमविध्यत्-

परिणामिप्रत्युवादे यदगच्छवानिभिर्दुःखमुच्यते तदप्यनुशात-
मेवेति मदाह । न भवतीति ॥ अथत एव मद्वा न तद्रूपे स्थिते
मर्त्यं भवितुमर्हति । स्थितरूपविरोधात् । न च मर्त्यं कार्यं अरूपं
स्थिते प्रकृत्यापस्यायामन्यतः प्रकृता सम्पद्यते । नृदेऽपि अरूपे तस्यैवा-
भावाद्यान्यथात्वमित्यभिप्रेत्याह । प्रकृतेरिति ॥ किञ्च यस्य परिणाम-
वादिन स्वभावेनामृतं सन् परमाकाशो धर्मशब्दितो भावो मर्त्यता-
कार्यभावपक्षेण गच्छति । तस्य हतकेन समुच्चयाऽनुष्ठानेनाऽमृतो-
जातो भुक्तो भक्ष्यः । स च कथं निश्चलः स्यात् पश्यति । अद्वै-
तकं तदनित्यमिति न्यायविरोधादित्याह । स्वाभाव्येति ॥ पुनरुक्ति-
मात्रद्वयं प्रत्यादिशति । उक्तार्थानामिति ॥७॥८॥

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिदित्युक्ते मयः प्रकृतिगन्धार्थं कथ-
यति । सांसिद्धिकीति ॥ श्लोकाक्षराणि व्याख्येयं प्रकृतेरन्यथात्वभावे-
हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तस्मादनामृतस्वभावा प्रकृतिर्न विपर्येतीति

प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥६॥

जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।

काम्ययोरपि योगिना न विपर्येति तथैव सा । यथा
स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव सिद्धा । यथाऽग्न्यादीना-
मुष्णप्रकाशादिलक्षणा सापि न कालान्तरे व्यभिचरति
देशान्तरे च तथा सद्मना आत्मना सहैव जाता यथा
पद्म्यादीनामाकाशगमनादिलक्षणा । अन्यापि या कारि-
दक्षता केनचिन्न कृता यथाऽपि निम्नदेशगमनादिल-
क्षणा । अन्यापि या कारिस्वभावं न जहाति सा सर्वा
प्रकृतिरिति विज्ञेया । लोके मिथ्याकल्पितेषु लौकिके-
ष्वपि वस्तुषु प्रकृतिर्नान्यथा भवति किमुताऽजस्यभावेषु
परमार्थवस्तुष्वव्यवृत्तलक्षणा प्रकृतिर्नान्यथा भवतीत्यभि-
प्रायः ॥६॥

किंविषया पुनः सा प्रकृतिर्यस्या अन्यथाभावो

किमु पक्षव्यमिति योजना । किमुविषयान्यथयोगार्थो विपक्षः । विष-
यित्वेन हेतु स्फुटयित प्रत्यपूर्वक विभजने । कायाचित्वादिना । साह-
चर्यमनुष्ठाय परित्यागम सविधिः । विज्ञानाभविमार्गोऽर्थप्राप्तौ
सामचीरस्वप्नानां या सापि स्वभावाच्च जहाति घटस्य घटत्वं घटस्य
घटत्वमित्यादिकेति श्रवणं । प्रासङ्गिक प्रकृतिशब्दाद्युक्तः प्रकृतेरन्यथा
त्वानाप्तमनुक्तः विज्ञानक जडस्य जडत्वमिति तद्विपर्ययः किमुतान्यथोक्तव्यमिति ।
मिष्यति ॥६॥

० प्रासङ्गिकीमेव जीवानां प्रकृतिरुच्यते । जरेति ॥

जरा मरणमिच्छन्तश्च ज्वन्ते तन्मनीषया ॥१०॥

कारणं यस्यै वै कार्यं कारणं तस्य जायते ॥११॥

बोदिभिः कल्पयते कल्पनायां वा को ह्योष इत्याह । जरा-

मरणनिर्मुक्ताः । जराणादिसर्वविक्रियावर्जिता इत्यर्थः ॥

के सर्वे धर्मा भवे चोत्पन्न इत्येतत्स्वभावतः प्रकृतितः ।

एवं स्वभावाः सन्तो धर्मा जरा मरणमिच्छन्ते इवेच्छन्तो

रज्ज्यामिव संप्रसात्मनि कल्पयन्तश्च ज्वन्ते स्वभावंतश्च क-

नीत्यर्थः ॥ तन्मनीषया जन्ममरणचिन्तया तद्भावमोचि-

तत्वेदोपैषेत्यर्थः ॥१०॥ ॥ ११॥

कथं सज्जातिवादिभिः साङ्ख्यैरनुपपन्नमुच्यत इत्याह

वैशेषिकः । कारणं बहुदुपादानकक्षणं यस्य वादिनो वै

कार्यं कारणमेव कार्याकारेण परिणमते यस्य वादिन

वात्तनो हि सर्वविक्रियादिभिराः स्वभावंतो भवन्तोऽर्थः । तेषामुक्त-

प्रकृतेरन्यथात्वे का चतिरित्याशङ्क्याह । जरा मरणमिति ॥ सर्व-

विक्रियाद्यन्ये शास्त्रानि विक्रियाकल्पनायां तद्भावनया स्वभावहीनि-

स्यादित्यर्थः ॥ श्लोकादपि व्याकर्तुं ताकादा दर्शयति । किं विप-

येति ॥ व्यापयविषयो विषयश्च ॥ अप्रकृतं प्रकृतेरन्यदतिरूप्य-

मित्याशङ्क्याह । यस्या इति । प्रत्यामरे प्रकरोति । कल्पनायामिति ॥

तत्र पूर्वोक्तमुत्तरत्वेन व्याकरोति । आदेन्वादिना उत्तराहं विमजते ।

एवं स्वभावा इति ॥१०॥ ॥ ११॥

मासङ्गिकं परित्यज्य साङ्ख्यप्रपञ्चे वैशेषिकादिनिरूप्यमाणं दूषण-

मभ्यनुज्ञातमनुभायते । कारणमिति । कारणस्य जायमानत्वे का-

द्यानिरित्याशङ्क्याह । जायमानमिति ॥ साधेयत्वोच्च प्रधानस्य नित्य-

२०६ प्रथमवेदीयभाष्योपनिषत्-१

जायमानं कथमेवं भिन्नं नित्यं कथञ्च तत् ॥११॥

कारणाद्यनन्यत्वमतः कार्यमजं यदि ॥१२॥

इत्यर्थः । - तस्याऽजमेव, उत्पत्त्यानादि कारणं न हहादि
कार्यरूपेण जायत इत्यर्थः । न हहाद्याकारेण नैव जाय-
मानं प्रधानं कथमजमुच्यते तैर्विप्रतिषिद्धत्वे जायते-
ऽजमेति । नित्यञ्च तैरुच्यते । प्रधानं भिन्नं विदोर्म स्फुटि-
तमेकदेशेन सत्कथं नित्यं भवेदित्यर्थः । न हि सावयवं
घटादि एकदेशस्फुटनधर्मि नित्यं दृढं लोका इत्यर्थः । विदी-
र्यश्च स्यादेकदेशेनाजं नित्यमेति । एतद्विप्रतिषिद्धं तैरभि-
धीमत इत्यभिप्रायः ॥११॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

। च तस्यैवायं स्यात्कारणानुपायमाह । कारणादजात्मा-
र्यस्य यद्यनन्यत्वमिदं त्वनामतः कार्यमजमिति प्राप्तम् ।

त्वाशुपपत्तिरित्याह । मिथमिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । कथ-
मिति । तत्त्वमजमप्युपादायैव, लोकादिति । कारणमिच्छादिना ।
तदेवं लोकादिति । कारणादिति । विदोर्मपदं विप्रतिषेधेन न स्यादिति ।
प्रधानादीत्यादिशब्देन तदवग्रहात् । अथादयो न हहादि । न हहादी-
त्यादिशब्देनाहहादिशब्दवत् । ततोऽप्युपादायैव । तदुपा-
दोति । विप्रतिषेधं विशदयति । जायत इति । अतर्क्यादावनाह ।
नित्यमेति । विगतवर्तित्वं आभ्यवत्पाद् घटादिवदित्यभिप्रेतं इदं
साधयति । न हीति । साहचर्यश्रुतिविरुद्धमनुमानमित्याह ।
विदीर्यमेति ॥११॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

। किञ्च । कार्यकारणयोरभेदे किं कारणाभिन्नं कार्यं किं वा
कार्यमभिन्नं कारणमिति विग्रह्याद्यमनुपपत्तिः । कारणादिति । अतो-

अथैवेदीयमोषड्कोपनिषत् । २७

जायमानोद्विवेकार्थत्कारणं ते कथं ध्रुवम् ॥ १२ ॥
अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।

इदं नान्यद्विप्रतिषिद्धं कार्यमजस्रेनितव । किञ्चाऽन्यत्कार्य-
कारणयोरनन्यत्वे जायमानाद्विवेकार्थत्कारणमनन्य-
नित्यं भवत्येते कथं भवेत् । न हि कुतश्चिद्वै एकदेशः
पृथगे एकदेशः प्रसमाय कल्प्यते ॥ १२ ॥

किञ्चाऽन्यदजादनुत्पन्नादसुतो जायते तस्य त्वादिनः
कार्यम् । इदं नान्यत्वात् नास्ति वै दृष्टान्ताभावेऽर्थादजात्वात्

दक्षिणे पक्षे कार्यमजस्रेनित्यं । तयोर्विधकारणाभिव्यक्त्यादिति । दूष-
यति । अथ यति । द्वितीयमनुद्वयति । इदं निति । अजावर्गनाकार्यात्
कारणमभिधेयं यदिति योजना । यदिति । न तर्हि कारणं भवे
भविष्येति कार्यमभिव्यक्त्यात् तस्य चाभिव्यक्तादिति दूषयति । कारण-
मिति । लोकस्य तात्पर्यमाह । उक्तस्येति । कार्यकारणयोरभेद-
वादे विभक्तिवैधेयं दूषितः । तस्यैव इदोक्तकारणमभिव्यक्त्या इत्यर्थः ॥
येवाऽजावर्गस्यैवमाह । कारणादिति । मात्रैरभिधेयवर्गमाय-
त्वमाह । इदं निति । प्रधानस्याजस्रे जायमानत्वेन विभक्तिमिद-
मित्युक्तम् । अस्यादित्युक्तमेव व्यनक्ति । कार्यमिति । अभेदेऽपि
मायवादे नैव दोषः । कारणस्य कार्यादनन्यत्वानभ्यपेक्षमाह । कार्य-
स्यैव कारणमात्रत्वाद्भेदकारादिति गत्युक्तम् । तवेति । द्वितीयवि-
विभजते । किञ्चान्यदिति । अभेदवादेऽपि कार्यस्यानित्यत्वे कार-
णस्य नित्यत्वमिति व्यख्या । किमिति । न भवेत्तत्वाद्युपमाह । न
ह्येति ॥ १३ ॥

किञ्च यस्य प्रधानादिनो भवे प्रधानादेजाभिधेयं कार्यं जायते
महदादीन्भ्युपगम्यते । तस्यैव तस्मिन्नेव इदं नोक्तव्यं तद-

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथ वा पुनः ।

एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदोषिता ॥१६॥

अथैतन्न शक्यते वक्तुमिति मन्यसे सेयमशक्तिरपरि-
ज्ञानम् । तत्त्वाविवेको भूतेत्यर्थः । अथ वा योऽयं
त्वयोक्तः क्रमः हेतोः फलस्य सिद्धिः कलाञ्च हेतोः सिद्धि-
रितीतरेतरानन्तर्यलक्षणस्य कोपो विपर्ययोऽन्यथा-
भावः स्यादित्यभिप्रायः । एवं हेतुफलयोः कार्यकारण-
भावानुपपत्तेरजातिः सर्वस्यानुत्पत्तिः परिदोषिता प्रका-
शिताऽन्योन्यापेक्षदोषं ब्रुवद्भिर्वादिभिर्बुद्धैः पण्डितैरि-
त्यर्थः ॥१६॥

पक्षधनित्वाह । अदोति । श्लोकाद्यष्टाष्टि योजयति । अथमन्व-
त्त्वादिना ॥१८॥

हेतुफलयोरिदं पूर्वमिरं पक्षादिति न प्रायते । परस्परानुपपत्तेः
अतश्चेद् पूर्वमिदमिति वक्तुमशक्यमित्याह । अशक्तिरिति ॥ अत-
दावसरे हेतुफलपरिज्ञानं तर्हि कथमशक्तिद्वयकं तन्निष्पद्यमानम
प्रतिभाभिधानीयतामपत्तौत्यर्थः । किञ्च यदि क्रमस्य निश्चितपूर्वमपर-
भावात्मनोऽपरिज्ञानं तदा पूर्वं कारणवृत्तेर कार्यमिति प्रतिष्ठा
होयेत् । तथा च प्रतिष्ठातानिर्विघ्नान्तरमापद्यतेत्याह । क्रममिति ।
अन्योन्यपक्षप्रतिषेधमुखेन सतो रक्षतश्च जन्मनो मस्याख्याते । क्रमा
क्रमाभ्यामुत्पत्तेरनुपपत्तेरजातिरेवाश्लेषाभिप्रेता वादोभिरादर्शिता भव-
तीत्युपपन्नमिति । एवं होति ॥ क्रमाद्य पाद व्याकरोति । अथेत्या-
दौ ॥ क्रमवत्त्वे पूर्वमिदमनुपपत्तेरान्वयेन परावृत्त्यते ॥ (द्वितीयपाद
योजयति । अथ वेत्यादिना । द्वितीयादे विदुषोति । एवमिति ॥१८॥

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।

ननु हेतुफलयोः कार्यकारणभाव इत्यस्माभिरुक्तं
शब्दमात्रमाश्रित्य छलमिदं त्वयोक्तं पुत्राज्जन्तु पितुर्यथा
विषाणवैज्ञासिस्त्वन्व इत्यादि । न 'छास्माभिरसिद्धा' हेतोः
फलसिद्धिः असिद्धाद्वा फलाहेतुसिद्धिरभ्युपगता किन्तार्हं
बीजाङ्कुरवत्कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत इति । अत्रो-
च्यते । बीजाङ्कुराख्यो यो दृष्टान्तः स साध्येन तुल्यो ममे-
त्यभिप्रायः । न तु प्रत्यक्षः कार्यकारणभावो बीजाङ्कुरयो-
रनादिः न पूर्वस्य पूर्वस्याऽपरवादादिमत्त्वाभ्युपगमात् ।
यद्येदानीमुत्पन्नोऽपरोऽङ्कुरो बीजादिमान् बीजस्या-
ऽपरमन्यस्मादङ्कुरादिति क्रमेणोत्पन्नत्वादादिमत् । एवं

बीजाङ्कुरयोरिव हेतुफलयोरन्योन्यं कार्यकारणभावोऽभ्युपग-
मात्तयोऽन्यत्रयत्नमित्याशङ्क्याह । बीजेति । दृष्टान्तस्य साध्यसम-
त्वेऽपि साधकत्वमस्तित्याशङ्क्याह । न हीति । श्लोकापेक्षं चोद्यमु-
द्भावयति । नन्विति । शब्दमात्रं विवक्षितार्थमन्यम् । शब्दमाश्रित्य
छलप्रयोगमेवोदाहरति । पुत्रादिति । आदिशब्देन फलादुत्पद्यमान
सन् न ते हेतुः प्रसिध्यतीत्यादि गच्छते । कार्यकारणभावो हेतुफल-
योरित्यत्रानभिप्रेतमर्थं कथयति । न हीति । तत्रैव प्रत्यपूर्वकमभिप्रे-
तमर्थमुदाहरति । किन्तर्हेति । दृष्टान्ताद्यमुपतिपक्ष्या परिहरति ।
अथेति । मायायादिमते कश्चिदपि कार्यकारणभावस्य वस्तुभूतस्या-
समुपतिपक्षेर्भवेत्युक्तम् । प्रत्यक्षावच्छेदेन दृष्टान्तः साधकत्वाशङ्कते ।
तन्विति । किं बीजाङ्कुरवत्तयोरिव कार्यकारणत्वमिच्छते किं वा
बीजाङ्कुरमनानयोरिति विवक्ष्यार्थं दूषयति । न पूर्वस्येति । तदेव
प्रपञ्चयति । यद्येत्यादिना । बीजव्यक्तेरद्वयव्यक्तोक्तप्रकारेणानादि-

स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।
सदमत्यदमद्वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥ २२ ॥

केनपिदपि प्रकारेण जन्म सम्भवति । न तावत्स्वयमेवा
ऽपरिनिष्पन्नारक्षरूपात् स्वमसैव जायते यथा घटस्तस्मा-
द्देव घटात् । नापि परंत अन्यस्मादन्यो यथा घटात्पटः
पटात् पटान्तर्ग तथा बोभयतः । विरोधात् । यथा
घटपटाभ्यां घटः पटो वा जायते । ननु महो घटो
जायते पितृश्च पुत्रः उत्तम् अस्ति जायत इति प्रत्यय-
शब्दश्च मूढानां तावैव शब्दप्रत्ययौ द्विवेकिभिः परोक्ष्येते

किं सत्यमेव तौ उत स्येति यावता परीक्षमाणे । शब्द-
प्रत्ययविषयं वस्तु घटपुत्रादिलक्षणां शब्दमात्रमेव तत् ।
वाच्यारम्भणमिति श्रुतेः । स्येन्न जायते सत्त्वात् स्येति-
सडादिवत् । यद्यसत्तथापि न जायते न विद्यत अस-
त्त्वादेव शशविषाणवत् । अथ सदसत्तथापि जायते
विरुद्धस्यैकस्यासम्भवात् । अतो न किञ्चिदस्य जायत इति
सिद्धम् । तेषां पुनर्जनिरेव जायत इति क्रियाकारक-
फलैकत्वमभ्युपगम्यते क्षणिकत्वञ्च वस्तुनः । ते दूरत एव
न्यायापेताः । इदमित्यमित्यवधारणक्षणान्तरानवस्थानात्
अननुभूतस्य कृत्यनुपपत्तेश्च ॥२२॥

जायमानो दृश्यते । तथा जायमानं चक्ष्मादन्यस्याश्च भवतीत्यनुप-
पन्नमित्यर्थः । अन्यत्वं कस्यपि अन्यजनकभावस्य प्रत्यक्षत्वान्नामौ शन्यते
प्रतिक्षेपमिति शङ्कते । नन्विति ॥ किं प्रत्यक्षानुभारिणौ शब्दप्रत्यया-
यविवेकिनामित्येते किं वा विवेकिनामिति विकल्पग्राह्यमङ्गीकरोति ।
मन्त्रमिति ॥ द्वितीयं प्रस्थाप्य । तावेवेति ॥ शब्देवेति परीक्षमाणे
सिद्धीति सम्भवः । तच्च जन्मशब्दधीविषयं वस्तु शब्दमात्रमेव । वाच्य-
रम्भणश्रवणाश्रयवमार्यतो यावता विद्यते । तस्मादसत्त्वालक्ष्यत्वमेव
शब्दप्रत्ययबोरेदृश्यमिति योजना ॥ चतुर्थे प्रियिजयति । सङ्केदिति ॥
पक्षम निराकरोति । यदिति ॥ षष्ठं प्रस्थादिशति । अथेत्यादिना ॥
पक्ष्मा विकल्पानां निरासे फलितं विगमयति । अतो नेति ॥ क्रियाका-
रकफलनानात्वपक्षे अजन्मशानुपपत्तिदोषमुक्त्वा पक्षान्तरमनूद्य दूषयति ।
तेषाम्पुनर्मिति ॥ बौद्धानां न्यायारम्भेन वस्तु व्यवस्थापयता कुतो
न्यायवाञ्छितमिच्छामहमहम् । इदमिति ॥ इदमा वस्तु पराश्रयम् ।
इत्यमिति क्षणिकत्व विवक्षितम् । एवमवधारणावच्छिद्ये क्षणे वस्तुत्व-
श्लेष्टकक्षणातिरिक्ते वस्तुनोऽवस्थानाभावाच्च तस्मिन्नुपपन्न इति ध्येती-

संक्षेपस्योपलब्धेऽप्यपरतन्वास्तितामता ॥२४॥

परतन्वाभित्यन्यशास्त्र तस्य परतन्वात्रयस्य वाङ्मार्गस्य
ज्ञानव्यतिरिक्तस्याऽस्तितामताऽभिप्रेता । न हि प्रज्ञप्ते
प्रकाशभावस्वरूपाया नीलपीतादिवातालम्बनवैचित्त्र्य-
मन्तरेण स्वभावभेदेनैव वैचित्त्र्यं सम्भवति । स्फटिकस्यैव
नीलाद्युपाध्याय्यैर्विना वैचित्त्र्यं न घटत इत्यभिप्रायः ।
इतच्च परतन्वात्रयस्य वाङ्मार्गस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्याऽस्तिता-
मतांशं संक्षेपोऽप्युपलब्धं । उपलब्धते ह्यग्निदाहादि-
निमित्तं दुःखं यद्यन्यादिवाह्यं दारादिनिमित्तं विज्ञान-
व्यतिरिक्तं न स्यात् ततो दाहाद्विदुःखं नोपलब्धेत
उपलब्धते तु घतसौमं मन्यामहे अहि वाङ्मार्गस्य इति ।

स्यति । आलोकेति । प्रज्ञप्तेर्विषयविपर्ययत्वाच्च ज्ञानव्यतिरिक्तविषयत्वेत्या-
गद्व्याह । न हीति । अविनिस्तत्त्वमविषयत्वं न्युरयम् । तमेव
चेत् द्वितीयपादबोजनया त्रिगदयति । अन्यथेति ।
प्रत्याचष्टे । न चेति । प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिप्रयुक्तं फलं
व्याख्यानेन कथयति । अत इति । ननु प्रज्ञप्तेः स्वभावभेदेनैव वाङ्मार्ग-
मन्त्रन वैचित्त्र्यमनन्तरं लभत वैचित्त्र्यं घटिष्यते तद्व्याह । न हीति ।
श्रीपादिकं तर्हि प्रत्ययवैचित्र्याभिव्याहृतं वाङ्मार्गव्यतिरिक्तोपाध्य-
नधिगमाग्रेऽभिव्याहृतं । स्फटिकस्यति । द्वितीयपादहेतुनरपरत्वेनात्र
तद्व्याहति । इतद्येति । तस्योपलब्धिभुवमादयति । उपलब्धत इति ।
तदुपलब्धतपि लता वाङ्मार्गवैचित्र्यविरिक्त्यागद्व्याह । अदीति । उप-
लब्धिरत्र तर्हि दुःखस्य भाववृत्तिरिति चेत् । आनुभवविरोधादित्याह ।
उपलब्धते त्विति । विषयद्वयस्योपलब्ध्यानुपपत्तिविद्व फलमाह ।
अत इति । विज्ञानव्यतिरिक्तवाङ्मार्गोपाध्याय्यं लोकोपलब्धिरिति ।

प्रज्ञप्ते सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् ।

न हि विज्ञानमात्रे संक्षेपदे युक्तः । अन्यत्रादर्शनादि-
त्यभिप्रायः ॥२४॥

अबोध्यते वाटम् एवं प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वं द्वयसंक्षे-
पोपलब्धियुक्तिदर्शनादिष्यते त्वया । स्थिरीभव तावत्त्वं
युक्तिदर्शनं वस्तुतस्तथात्वाभ्युपगमे कारणमित्यत्र ब्रूहि
किन्तु इति । उच्यते । निमित्तस्य प्रज्ञत्वाल्लब्धनाभि-
मतस्य तत्र घटादेरनिमित्तत्वमनाल्लब्धत्वं वैधिव्याहेतु-
त्वमिष्यतेऽस्याभिः कथं भूतदर्शनात् परमार्थदर्शनादि-
त्येतत् । न हि घटो यथाभूतमद्रूपदर्शने सति तद्यति-
रेकेष्यास्ति । यथाऽश्वात्माहिमः पटो वा तन्तुव्यतिरेकेण ।

हेत्वाप्रवृत्ताह । न हीति ॥ अन्यत्र दाहश्चेदादिव्यतिरिक्ते चन्दनप्र-
क्षेपादाविति यावत् ॥२४॥

आभ्यामर्थापत्तिभ्या वाच्यार्थवादे प्रीतिं विज्ञानवाटमुद्गाधयति ।
तप्तेरिति ॥ अस्तु कानाम वस्तुव्यतिरिक्त्याप्रवृत्ताह । निमित्तस्येति ॥
मतामरे प्राप्ते तद्विराज्जरणमुच्यते । विज्ञानवाटिनेति । श्लोकस्य
तात्पर्यमाह । अवेति ॥ तत्र पूर्वोक्तं विभजते । वाटमित्यादिना ॥
द्वैतिनस्तत्र तर्कप्रधानताय प्रतीतिमात्रपरत्वात् युक्तं इति मत्याह । स्थिरी-
भवेति ॥ यस्तुनो वाच्यस्यार्थस्य तथात्वं प्रज्ञप्तिविषयत्वं तस्याभ्युपगमे
कारणं प्रागुक्तयुक्तिदर्शनमित्येतद्विषयं त्वं स्थिरीभवेति योजना ।
विचारदृष्टिमेवावस्थात्वं वर्णं किततो दूषणं ब्रूहीति दृष्यति । न
हीति ॥ ततोत्तराह विज्ञानी व्याकुर्वन्तुत्तरमाह । उच्यते इत्या-
दिना ॥ घटादेर्वैधिव्याहेतुत्वे प्रत्यपूर्वकं हेतुमाह । कथमित्यादिना ॥
परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयति । न हीति ॥ तत्र वैधिव्याहेतुत्वात्माह ।

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

तन्तवृक्षाशुच तरेकेणेत्येवमुभरोच्चरीभूतदर्शने चाशब्द-
प्रत्ययनिरोधान्नैव निमित्तमुपलभमाह इत्यर्थः । अथवा
भूतदर्शनाद्वाच्यायस्यानिमित्तत्वमिष्यते । रज्ज्वादाविव
सर्पादेरित्यर्थः । भ्रान्तिदर्शनावप्रयत्नाच्च निमित्तस्यानिमि-
त्तत्वं भवेत् । तदभावेऽभावात् । न हि शुद्धसमाहित-
सुक्तानां भ्रान्तिदर्शनाभावे आत्मव्यतिरिक्तो बाह्योऽपि
उपलभ्यते । न ह्युक्तसावगतवस्तुत्वत्तरेरपि तथा भूत-
गम्यते एतेन द्वयदर्शनं संक्षेपोपलब्धिश्च प्रयुक्ता ॥ २५ ॥

अथेति ॥ घटादङ्गितं व्याव पटोऽपि दर्शयति । पटो वति । तन्त्र-
प्यपि व्यावसाय्यमुदाहरति । तन्त्रव इति । परमार्थदर्शनमनुप-
पन्नरति । इत्येवमिति ॥ घटादीनां प्रकारणव्यतिरेकेणावताच्च प्रत्यक्ष-
वैचित्र्यहेतुत्वम् अतो घटादिप्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षानुमानयपि प्रत्यक्षत्वादि
शेधाद्वास्तव्यत्वं न वजिमानिः प्रत्यक्षानीत्यर्थः । भूतदर्शनं यौक्तिकं तस्य
दर्शनं ततो निमित्तस्यानिमित्तत्वमिति व्यख्यातम् । इदानीमभू-
तदर्शनादिति परमार्थेन व्याख्यातान्नमाह । अथ वेति ॥ यथा रज्ज्वा-
दावधिकाने सर्पादेरारोपितस्य दर्शनाच्च तस्य बह्वतो दर्शनं मत्वा
कल्पनत्वमिदम् । अथैवाधिकानुमानावेषया परमार्थतो दर्शनाद्
वाच्यायस्यैव चानुसूत्रात्कल्पनत्वं वास्तवमनुपगन्तव्यमिति व्यर्थः ।
किञ्च । विमलो बाह्यार्थो न ब्रह्मतो ज्ञानं प्रत्यक्षत्वं च आनिविष्ट-
त्वात् रज्ज्वा सर्पादिर्पादित्वाह । आत्मीयि ॥ केन कथयति । तदभाव-
इति ॥ आत्मभूतं बाह्यार्थं न भवतीत्युक्तं हेतुं मयत्तयति । न ह्येति ॥
देहाभिमानवशो बाह्यं यदतिमानमस्यैव दर्शनोऽपि तत्प्रतिभा-
नमप्रत्यक्षं मातोतीत्याह । न ह्युक्तमिति ॥ बाह्यार्थसमर्पणार्थ-

चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतश्चाद्यौ नार्थाभासस्ततः प्रयक् ॥२६॥

यस्यान्नास्ति वाच्यं निमित्तम् अतश्चित्तं न स्पृशत्यर्थं
वाच्यालम्बनविषयम् । नाप्यर्थाभासश्चित्तत्वात्स्वप्रवित्तपत् ।
अभूतो हि जागरितेऽपि स्वप्रार्थवदेव वाच्यः शब्दाद्यर्थो
यत उक्तहेतुत्वाच्च नाप्यर्थाभासश्चित्तात्प्रयक् चित्तमेव हि
षटाद्यर्थवदवभासते यथा स्वप्ने ॥२६॥

मुक्तमर्थापत्तिद्वयं कथं निरसनीयमित्याह । एतेनेति ॥ तत्त्वदर्शिनां
स्फुरणातिरिक्तवस्त्वनुपपन्नमपदर्शनेन वैषित्यं दर्शनम् दुःखोपलब्धि-
प्रत्युक्ता । तेनानुपपद्यमानार्थापत्तिद्वयस्यानुत्थानम् । अथकारक-
मप्युक्तं भवमादौ पितृव्यदेव एवेदने वैषित्यं दुःखव्यवहारा-
मित्यन्यथाप्युपपत्तिरित्यर्थः ॥२७॥

ज्ञानस्य शान्त्यनन्तत्वमिदं तत्त्वदृष्ट्या ज्ञानभावे ज्ञानमपि न
स्यादित्याशङ्क्याह । चित्तमिति ॥ न हि स्फुरणं सङ्गर्भकं तस्य
सङ्गर्भकत्वमिदं भावात् । जानातेस्तु सङ्गर्भकत्वं क्रियाफलत्वकल्प-
ना ज्ञानमिति भावः । चित्तस्यासङ्गर्भकत्वाभावेऽपि तदाभास-
सङ्गर्भकं स्यादित्याशङ्क्याह । नार्थेति ॥ तत्र हेतुमाह । अभूत इति ॥
प्रथमपादं व्याचष्टे । चक्ष्मादिति ॥ विमतं चित्तमर्थाभासमपि न स्पृशेति
चित्तत्वात् सम्प्रतिपक्षवदिति द्वितीय पादं विभजते । नापीति ॥ न
हि दृष्टान्तं तस्यार्थाभाससङ्गर्भकत्वं तस्यैव तदात्मना भावादित्यर्थः ॥
तृतीयपादं व्याचष्टेति । अभूतो हीति ॥ विमतोऽर्थः भद्रं भवति
अर्थत्वाद् सम्प्रतिपक्षवदित्यनुमानात् ज्ञानस्यानन्तत्वमित्यर्थः । विम-
तोऽर्थः स्वविषयज्ञानजनको न भवति आन्निविषयत्वात् सम्प्रतिपक्ष-
वदित्युक्तमनुमानं स्मारयति । उक्तेति ॥ अर्थजन्यत्वाभावे विधान-
स्यार्थाभासजन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह । नापीति ॥२८॥

निमित्तं न सदा चित्तं संस्पृश्यत्यध्वसु विषु ।
अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥२७॥

ननु विपर्यासस्यैव असति घटादौ घटाद्याभासता
चित्तस्य तथा च सत्यविपर्यासः क्वचिद्वक्तव्य इति । अतो-
च्यते । निमित्त विपर्ययमतीतानागतवर्तमानाध्वसु विष्यदि
सदा चित्तं न स्पृशेदेव हि । यदि हि क्वचित्संस्पृशेत्सो-
ऽविपर्यास परमार्थत इति । अतस्तदपेक्षयाऽऽसति घटे
घटाभासता विपर्यासः स्यात् न तु तदसि कदाचिदपि
चित्तस्यार्थसंस्पर्शनम् । तस्मादनिमित्तो विपर्यासः कथं
तस्य चित्तस्य भविष्यति न कथञ्चिद्विपर्यासोऽस्तीत्यभि-
प्राय । अथमेव हि स्वभावचित्तस्य । यदुतासति निमित्ते
घटादौ तद्वदवभासनम् ॥२७॥

ज्ञानस्य वाक्यजन्यभावे तस्य तत्त्वानुपपत्त्या भ्रान्तिर्भवति ।
भ्रान्तिश्चाभ्रान्तिप्रतिधोगिनीत्यन्यथाख्यातिमतमाशङ्क्यते । निमित्त-
मिति । काण्ववेति ज्ञानस्य वस्तुतोऽर्थसंस्पर्शत्वाभावे तद्भावन-
भावात् तज्जन्या नान्यथा ख्याति विद्वति । भ्रान्तिस्तु विचानरेषां
भविष्यतीत्याह । अनिमित्त इति । श्लोकस्यावर्तनाशङ्क । दर्शयति ।
नन्विति । यदि घटादिवाक्योऽर्थो न यदुताते तर्हि तस्मिन्वस्तु-
तदाभासताज्ज्ञानस्य विपर्यासः । अतस्त्वित्यदु-
क्त्यात्मात्मा । विष-
यामे च श्लोके क्वचिदप्यविपर्यासो वक्तव्यः । भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्व-
त्वन्यथा ख्यातिवादिभिरिहतादित्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तयोजनया
परिहरति । अवेति । उक्तमेवार्थमुत्तरार्धयोजनार्थं साधयति ।
यदीति । अर्थात्तदाभासतमात्रं भ्रान्तेरसति घटादौ घटाद्याभासता
ज्ञानस्य कथं विषं हतीत्याशङ्क्यते । अथमेवेति । स्वभावमन्त्रा

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

प्रज्ञप्ते मनिमित्तत्वमित्याद्येतदन्तं विज्ञानवाटिनो
मीदृश्यं यच्च न वाच्चार्यवादिपक्षप्रतिषेधपरमाचार्येणा-
नुमोदितम् । तदेव हेतु क्त्वा तत्पक्षप्रतिषेधाय तदिदमु-
च्यते तस्मादित्यादि । यस्मादसत्येव घटादौ घटाद्याभासता
चित्तस्य विज्ञानवाटिनाऽभ्युपगता तदनुमोदितमस्माभि-
रपि भूतदृशनात् तस्मान्नस्यापि चित्तस्य जायमानाव-
भासताऽसत्येव जन्मानि यक्ता भवितुमित्यतो न जायते
चित्तम् । यथा चित्तदृश्यं न जायते अतस्तस्य चित्तस्य ये
जातिं पश्यन्ति विज्ञानवादिन क्षणिकदुःखत्वच्युत्पत्त्या-
नात्मत्वादि च । तेनैव चित्तेन चित्तस्वरूपं दृष्टुमशक्यं
पश्यन्त एवै पश्यन्ति ते पदं पद्यादीनाम् । अत इतरे-

विद्याच्यते । न हि भानिरभानिपूर्विकेति नियमः । सविषयाणां
भूतानामविद्यात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥२०॥

वाच्चार्यवादिपक्षमेव विज्ञानवाटिमुद्येन प्रतिषिष्य विज्ञानवाटि-
मित्रानोमपपत्तिः । तस्मादिति ॥ प्रतिषेध विज्ञानस्य अन्य दृश्यते
विज्ञानवाटिभिरित्याशङ्क्याह । तस्यति ॥ अतमद्वीर्तनपूर्वकं श्लो-
कस्य तात्पर्यमाह । प्रज्ञप्रसिति ॥ तत्र वाच्चार्यवाटिनो वाह्योदयो
वज्ञानवदन्तीति पक्षप्रतिषेधमुपेनाप्रवृत्तं तत्पुनराचार्येण भवत्वेव
मित्यभ्यनुज्ञातम् ॥ वाच्चार्यवाददूषणस्य समतटपि सम्मतत्वादित्याह ।
वाह्योदये इति ॥ वाच्चार्यवाददूषणानुमोदनप्रयोजनमाह । तदेवति ॥
अनयेव घटानौ घटाद्याभासव विज्ञानस्य यदुक्तं तदेव हेतुत्वेनोपादाय
विज्ञानवाटिपक्षार्थं वाच्चार्यपक्षदूषणमनुमोदितमित्यर्थः ॥ सम्प्रति
विज्ञानवादमरताव्यति । तदिदमिति ॥ तस्मादित्यादि व्याचष्टे ।

तस्य पश्यन्ति ये जातिं खेवैपश्यन्ति तेपदम् ॥२८॥

अजातं जायते तस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।

भ्योऽपि हैतिभ्योऽत्यन्तसाहसिका इत्यर्थः । येऽपि मूल्य-
वादिनः पश्यन्त एव सर्वमूल्यतां स्वदर्शनस्यापि मूल्यता
प्रतिजानते ते ततोऽपि साहसिकतराः खं मुष्टिनाऽपि
निघृच्छन्ति ॥२८॥

प्रकृतेर्हेतुभिरणमेकं प्रकृतिं सिद्धं यत्पुनरादौ प्रति-

यस्यादिति ॥ भूतदर्मनाह घटादेर्वेदादिनाह भूतं वस्तुतत्त्वं तस्यापि
विद्यप्रिमासं नत्वं तस्य ज्ञानतो दर्शनादिति यावत् ॥ द्वितीयपादं
इहान्तर्धे विभजते । यथेति । विमल विद्यामजम् न तात्त्विकं
इत्येवासीतदीनादिवदित्यर्थः ॥ विमले दोषमाह । अत इति ॥
तत्त्वतो विद्यामजं ज्ञानदीनादवे तस्य तात्त्विकं जम्न पश्यन्ति ते
पक्ष्यादीनां खेदपि पदं पश्यन्तीत्यर्थः । अतस्तत्त्वादिनाह्येनाह्योन्य-
विलम्बत्वमन्योन्यवाक्यं प्रकृत्यते ॥ तत जेते द्वययति । जे-
वेति ॥ खड्गेनरुपपत्तेस्तद्वत्तत्त्वमनुत्पद्यते च तद्वत्तद्वत्तात्त्विकं
दित्यर्थः ॥ विद्यामवादे कलित विमले हेतुदिति । अत इति ॥ मूल्य-
वादिनं प्रति विमर्शं कथयति । जेथीति ॥ पश्यन्त एवेत्यनुपपत्ति-
पक्षतां दित्यर्थः । इत्युक्त्याह मर्माभावात् । विध्यति । अतभावपक्ष-
कं निजोक्तं । न च ज्ञानात् इत्येव तदभावं साधयेत् । तयोरेककार-
त्वानुपपत्तेरित्यर्थः । किञ्च सर्वमूल्यतां वदन् । मूल्यतादमेनस्य
ज्ञानममेनस्य च दृश्यतां वदन्ति । तथा च स्वपक्षमिदिरित्यभिप्रे-
त्याह । स्वदर्शनमिति ॥ ततोऽपीति विद्यामवादिभ्योऽपीत्यर्थः ॥२८॥

यदि विज्ञानस्य वास्तव्यमनस्य चविकल्पं मूल्यत्वज्ञं न सम्भवति
विमर्शे तस्यैकैकं भवतोऽप्युक्त्याह । अजातमिति ॥ तस्य च

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥२६॥
अनादेरन्तवत्त्वञ्च संसारस्य न सेत्स्यति ।

ज्ञातं तत्फलपसंहारार्थीयं लोक । अजातं यच्चिन्तं
ब्रह्मैव जायते इति वादिभिः परिकल्प्यते तदजातं जायते
यस्यादजातिः प्रकृतिस्य ततस्तस्यादजातरूपायाः प्रकृ-
तेरन्यथाभावो ज्ञानं न कथञ्चिद्भविष्यति ॥२६॥

अथद्यापर आत्मनः संसारमोक्षयो परमार्थसङ्गाववा-
दिना दोष उच्यते । अनादेरतीतकोटिरहितस्य संसार-
स्यान्तवत्त्वं समाप्तिर्न सेत्स्यति युक्ततः सिद्धिं नोपयास्यति ।
न ज्ञानादिः सन्वन्तवान् कश्चित्पदार्थो दृष्टो लोके । कोजा-
ङ्कुरसम्बन्धनैरन्तर्यामिच्छेदो दृष्ट इति चेत् । न । एकवस्त्व-

अनन्तता चादिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥३०॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथे. सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिता ॥३१॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेनमित्यैव खलु ते स्मृताः ॥३२॥

भावेनापोदितत्वात् । तथाऽनन्तताऽपि विज्ञानमात्रिकाक्ष-
प्रभवस्य मोक्षस्यादिमतो न भविष्यति । घटादिष्वदर्श-
नात् । घटादिदिनाशत्रदपक्षत्वाददोष इति चेत् । तथा
च मोक्षस्य परमार्थसङ्गावप्रतिज्ञाहानि । अस्तत्वादेव
अशविषाणस्येवादिमत्त्वाभावश्च ॥३०॥

वैतथ्ये कृतव्याख्यानौ लोकाविह मसारमोक्षाभाव-
प्रसङ्गेन पतितौ ॥३१॥३२॥

योऽनादिभाव योऽनन्तवाच्यति व्याप्तिराग्रिणि व्यक्तव्याह । न हीति ॥
योऽनादुरयोर्लक्षणभावेन सम्बन्धस्य नैरन्तर्य समानतास्यादादि
भावत्वेऽपि निष्कर्षस्यास्य इत्येतादमेकान्वितेति शङ्कते । योज
भाष्यविशेषाशङ्कया तत्रावर्तनाच्च व्यभिचारशङ्कति दूषयति । नैकेति
द्वितीयाह व्याचष्टे । तथेति ॥ यथादिमत्त्वं तत्र नाश्वत्त्वमिति
व्याप्तिभूमिमाह । घटादिष्विति ॥ यथा कृतकान्ते घटादिष्वन्तौ
निवृत्तया वस्तुत्वमोक्षेऽपि भविष्यतीत्यनैकान्वितव्यमाशङ्कत । घटा
दीति ॥ मोक्षस्याभावत्वमिति परमार्थसङ्गावप्रतिज्ञा भण्यतेति दूषयति ।
तथा चेति । किमु मानयत सत्ता समवायरूप कार्यत्व तत्रपि
मोक्षस्या कवे न निवृत्तयोऽह । अस्तत्वादेवेति ॥३०॥

यस्तु तर्हि मोक्षस्यादन्तवत्त्वं तत्राह । आदाविति ॥ यत्र
लूपरीदृकादि स्मृत्युते यथा वस्तुतो भाव्यवति यावत् । वितथेनैव

सर्वे धर्मा स्तृपा स्वप्ने कायास्थान्तर्निदर्शनात् ।
संवृत्तेऽस्मिन् प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥३३॥
न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्थानियमाहृतौ ।

निमित्तस्थानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनादित्ययमर्थः
प्रपञ्चयते एतैः श्लोकैः ॥३३॥

जागरिते गत्यागमनकासौ नियतौ देशः प्रमाणतौ

गरीष्मुटकादिभिः माहश्चमाद्यन्तवत्त्वम् । विनता मोक्षादयो न
परमार्थसतो भवितुमर्हन्ति आद्यन्तवत्त्वागरीष्मुटकादिष्वदित्यर्थः ।
कथं तर्हि मोक्षादीनामपि तथात्वप्रत्येक्यागद्वयग्रहः । अविनता इति ॥
नविता मूढेरविचारकैरिति शेषः । ऊपरोदकादीनां स्थानपेनादि-
प्रयोजनानुपपत्त्यामोक्षस्यर्गादीनान्त्य च्यादिप्राप्तिप्रयोजनप्रतिज-
न्मात्र मोक्षादियेतथ्यमित्यागद्वयग्रहः । समयोजनतेति ॥ तर्था मोक्षा-
दीनामिति यावत् । पुनरुक्तिग्रहा वारयति । वैतथ्य इति ॥३३॥३२॥

किञ्च येन हेतुना स्वप्नस्य निष्यात्त्वमिदं तस्य जागरितेऽपि
तस्यत्वाप्यन्तादिरहितं संविद्यात्वं तत्त्वमेवमिति पितृवित्वाह ।
युतेति ॥ यदि देहान्तर्दर्शनान्निष्यात्वं स्वप्नस्येदं तर्हि नैराजदेहे
हिर्यस्य जागरितस्य दर्शनात् निष्यात्वं दुर्वारमित्यर्थः । किञ्च योग्य-
देगवैधुर्वाङ्निष्यात्वं स्वप्नस्य यद्यभेदं तर्हि संवृत्ते प्रदेशे प्रत्यग्भूते
प्रक्षाल्यययैकरसे भूतानां विद्यमानानां दर्शनं न कुतोऽपि स्यात्
मक्ष्णोऽनवकाशत्वादित्याह । संवृत इति ॥ अथतारितश्लोकस्य
चित्तानामुत्तरश्लोकानां आत्माभासमित्यस्याप्राप्तनाना तात्पर्यमाह ।
निमित्तस्येति ॥३३॥

उक्तमेवायं प्रपञ्चयति । न युक्तमित्यादिना । स्वप्न देशान्तरगतौ
नियतकालाभावाच्च गत्वा दर्शनमिदं तथा मरणादूर्ध्वमर्षिदादिमार्गेण
गत्वा न ह्यदर्शनमयुक्तं कालानवच्छिन्नत्वादित्यर्थः । किञ्च यद्देगस्यः

२२० ; अथर्ववेदीयमायङ्ग्योपनिषत् ।

वतिबुद्धश्च वै सर्वस्वस्मिन् देशे न विद्यते ॥३४॥
मिताद्यैः सह सम्मन्वा सखुडो न प्रपद्यते ।
गृहीतृश्चापि वत्किञ्चित्प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥३५॥

यज्ञस्यानियमात् नियमस्याभावात् स्वप्ने न देशान्तर-
गमनमित्यर्थे ॥३४॥

मिताद्यैः सह सम्मन्वा तदेव मन्वाण प्रतिबुद्धो न प्रप-
द्यते । गृहीतश्च यत्किञ्चित् चिरव्यादि न प्राप्नोति ।
गतश्च न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥३५॥

एवमपश्यति प्रतिबुद्धोऽस्मिन् देशे नास्तीति निष्पातमधीष्टम् । यथा
यस्मिन् देशे स्थित उषारगनुभवति ब्रह्मभाव प्रतिपन्नस्मिन् देशे नास्ति
परिपूर्वमूर्च्छापेक्षाप्रत्यानादतो जागरितस्यापि निष्पातभेदव्यभि-
त्याह । प्रतिबुद्धश्च । श्लोकस्य तात्पर्यार्थं कथयति । जागरित
इति ॥३६॥

स्वप्ने चावस्तुकेः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।
यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥३६॥
अर्हणां जागरितवत्तद्देवैः स्वप्न इष्यते ।

स्वप्ने च घटन् दृश्यते य कायः सोऽवस्तुकश्चातो
ऽन्यस्य स्वाप्नादेशस्यस्य पृथक्कायान्तरस्य दर्शनात् । यथा
स्वप्नदृश्यः कायोऽसंस्तथा सर्वंचित्तदृश्यमवस्तुकं जागरि-
तेऽपि चित्तदृश्यत्वादित्यर्थः । स्वप्नसकृत्वात्सज्जागरितमे-
पीति प्रकरणाद्यर्थः ॥३६॥

इतश्चासत्त्वं जाग्रदवस्तुनो जागरितवज्जागरितस्यैव
अवस्थादृष्ट्याप्राप्तकल्पेण स्वप्नस्य तज्जागरित हेतुरस्य
स्वप्नस्य हेतुर्जागरितकार्यमिष्यते । तदेतत्त्वाज्जागरित-
कार्यत्वात्तस्यैव स्वप्नदृश्य एव सज्जागरितं न त्वन्येनाम् ।

किञ्च स्वप्नावस्थायाम् न देहेन नद्यादिषु पर्यटति स मिथ्या
भूतस्य निवृत्तस्य दर्शनात् । तथा जागरिते चो न परित्राज-
कादिशरीरेण लोकस्य पूज्यो हंसो वा दृश्यते न मिथ्या कथ्यते ।
पृथगेतं भूतस्य प्रकृत्यागतीरस्यानुभवादित्याह । स्वप्न चेति ॥ किञ्च यथा
स्वप्न देहो मिथ्या तथा चित्तदृश्यं जडं सर्वमवस्तुकं मिथ्याभूतमेपि
तथामित्याह । यचेति ॥ यत्तद्वैगतान्यक्षराणि योजयति । स्वप्ने
इति ॥ अक्षराङ्गतराणि व्याकरोति । यथेत्यादिना ॥ पृथग्दृष्ट्यापुन-
सह इति । स्वप्नेति ॥३६॥

यथा जागरित तथा स्वप्नो दृष्टान्ते । तथा स्वप्नस्य जागरित
कार्यत्वात् स्वप्नदृष्टा तस्यैव जागरित इदिति स्वप्नवत्तद्विषयात्वमि-
त्याह । अर्हणादिति ॥ किञ्च जागरितस्य विद्यमानत्वमनेकभाषा-
रणत्वं वस्तुनो नास्ति स्वप्नकारणत्वात् किन्तु तथा भासमानत्वमित्याह ।

२३२ अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

तद्देतुत्वात्तु तस्यैव संज्ञागणितमिष्यते ॥३७॥
उत्पादस्याप्रतिसिद्धत्वाद्गुणं सर्वमुदाहृतम् ।
न च भूतादभूतस्य सम्भवोऽस्ति कथञ्चन ॥३८॥

यथा स्वप्न इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्नः स्वप्नदृश एव सन्
साधारणविद्यमानवस्तुवदभासते तथा तत्कारणत्वात्सा-
धारणविद्यमानवस्तुवदवभासनं न तु साधारण विद्यमान-
वस्तु स्वप्नवदेवेत्यभिप्रायः ॥३७॥

ननु स्वप्नकारणत्वे जागरितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तु-
त्वम् । अत्यन्तघटो हि स्वप्नो जागरितस्तु स्थिरं नश्यते ।
अत्यमेवामिवैकिना स्यात् द्विवैकिनान्तु न कस्यचित् वस्तु न
उत्पादः प्रसिद्धोऽतोऽप्रसिद्धत्वादुत्पादस्यात्तैव सर्वमित्युक्तं
सर्वमुदाहृतं वेदान्तेषु सवाच्याम्यन्तरो मूल इति । यदपि

तद्देतुत्वादिति । जागरितस्य वस्तुनो २३२ वेदमन्त्रवत्त्वं
दर्शयति । इत्येति । इतः अर्थमेव लोकरवत् पूर्वाङ्गे ।
जागरितवदिति । अन्तराङ्गे योजयति । तद्देतुत्वादिति । अति
प्रमातृदि बाध्यत्वं स्वप्नस्य मिथ्यात्वं जागरितस्य पुनस्तदनुपपत्त्यात् यद-
मातृत्वं वक्ष्यम् । कार्यस्य मिथ्यात्वे कारणस्यापि मिथ्यात्वमिति भाषा-
भायान् । न हि सर्वसाधारण विद्यमानस्तु जागरित मिथ्या भवितुं
दुक्तमित्यामह्नुगक ववेद्यादिना ॥ ३७ ॥

कार्यकारणभावेऽपि अत्र जागरितयोर्न मिथ्यात्वमिति सिद्धमन-
वस्थादित्यामह्नुगक । उक्तं दृश्येति । यत् कार्यकारणत्वं अत्या-
वस्थानोदय एव जागरितयोरेकैकं तत् दुर्लभमिच्छात् । न चेति ।
यथाऽवस्थावर्तमानावहमाह । नञिति । किमिदं वैमल्यमविवेकिना

असज्जागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।

मन्यसे जागरितात्मातोऽसत्स्वप्नो जायत इति तदुक्तम् । न भूतादिव्यमानादभूतस्यासतः सम्भवोऽस्ति लोके । न ह्यसतः शशविषाणादेः सम्भवोः दृष्टः कथञ्चिदपि ॥३८॥

ननु उक्तं त्वयैव स्वप्नो जागरितकार्यमिति तत्कथ-
मुत्पादो प्रसिद्ध इत्युच्यते । यत्तु तत्र यथा कार्यका-
रणभावोऽस्माभिरभिप्रेत इति असद्विद्यमानं रज्जुसर्प-
वद्विकल्पितं यस्तु जागरिते, दृष्ट्वा तद्भावभाषितस्तन्मयः
स्वप्ने जागरितवद्ग्राह्याहकारूपेण विकल्पयन् पश्यति

प्रतिभाति क्विप विवेकिनामिति विकल्पग्राह्यमज्ञोक्त्येति । सत्यमिति ॥
द्वितीयं प्रत्याह । विवेकिनास्त्विति ॥ द्वितीयभागमाकाङ्क्षाद्वारा विभ-
जते । यदपीत्यादिना ॥ सम्भवो नामतोऽस्तीत्येतत् उच्यते साधयति ।
न ह्येति । कथञ्चिदपि सतोऽभतो वेत्यर्थः ॥३८॥

उक्तमुत्पादस्याप्रसिद्धत्वं तदुक्तम् । स्वप्नजागरितयोस्त्वकार्य-
विवेकत्वाज्ञोक्त्यादित्याशङ्क्याह । असदिति ॥ जागरिते दृष्टस्य
स्वप्ने दर्शनात् ॥ जागरितस्य स्वप्नमप्रति कारणत्वं चेत्तर्हि स्वप्ने दृष्टस्य
जागरितेऽपि दर्शनान्तस्य जागरितमप्रति कारणत्वं किं न स्यादित्या-
शङ्क्याह । असत्स्वप्नेऽपीति ॥ श्लोकव्याख्यामाशङ्क्यामुत्थापयति ।
नन्विति ॥ मूर्खोपरिरोधे चोदिते परिहारे कथ्यमाने मनःसमाधानं
प्राप्यते । अस्त्विति ॥ तमेव प्रकारं प्रकटयन्स्वप्नराशिं योजयति ।
असदिति ॥ तच्छत व्यञ्जिनन्ति । रञ्जयति ॥ दर्शनस्याभासत्वं
रूपयति । विकल्पितमिति ॥ यथा जाग्रदृष्टस्य विषयेऽस्य स्वप्ने
दर्शनाज्जागरितवासनाधोनः स्वप्नो जागरितकार्यत्वेन व्यञ्जयते तथा
स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनान्तत्वात्कार्यत्वं जागरितस्य प्राप्तिर्ला-
भश्च द्वितीयार्द्धे व्याचष्टे । तथेति ॥ यत्तु स्वप्नजागरितयोरेकं कार्य-

असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥३८॥
नास्त्यसहेतुकमसत् सदसहेतुकन्तथा ।

तथा सत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति अवि-
कल्पयन् च शब्दात् । तथा जागरितेऽपि दृष्ट्वा स्वप्ने
न पश्यति कदाचिदित्यर्थः । तस्माज्जागरितं स्वप्नहेतु-
व्यत्यते न तु परमार्थमदिति ज्ञेया ॥३८॥

परमाप्तस्तु न कस्यचित्क्वेनचिदपि प्रकारेण कार्य-
कारणभाव उपपद्यते कथं नास्त्यसहेतुकमसच्छशविघा-
णादि हेतुः कारणं यस्यासत् एव खपुष्पादेस्तदसहेतुक-
मसन्नं विद्यते । यथा सदपि घटादिवस्तु । असहेतुकं शश-
विघाणादिकार्यं नास्ति । तथा सञ्च विद्यमानं घटादि-

सच्च सहेतुकं नास्ति सहेतुकमसत्कुतः ॥४०॥
विपर्ययासाद्यथा जाग्रद्विचिन्त्यान् भूतवत् स्वप्नेत् ।
तथा स्वप्ने विपर्ययासाद्वर्मास्तदैव पश्यति ॥४१॥

वस्तुन्तरकार्यं नास्ति । सत्कार्यमसत्कुत एव सम्भवति । न
चान्यः कार्यकारणभाषः सम्भवति शङ्को वा कल्पयितुम् ।
अतो विवेकिनामसिद्ध एव कार्यकारणभावः कस्यचिदि-
त्यभिप्रायः ॥३९॥

पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयोरसतोऽपि कार्यकारणभाषाश-
ङ्कामपनयन्नाह । विपर्ययासादिविवेकतो यथा जाग्रज्जा-
गरितोऽविचिन्त्यान् भागान् शब्दविचिन्तनोयान् वज्रमुपादीन्
भूतवत्स्वरमार्थवत्स्वप्नेत् भृशन्निद्रा विकल्पयेदित्यर्थः ।
कश्चिद्यथा तथा स्वप्ने विपर्ययासाद्वर्मादीन् पश्यन्निद्रा
विकल्पयति तत्रैव पश्यति न तु जागरितादुत्पद्यमाना-
दित्यर्थः ॥४१॥

कारणत्वं यथा कदाच प्रक्रियया प्रतिपादयितुमुचितम् अन्यथा प्रविद्ध
प्रकोपादिभ्यादिविधयति । कथमिति । अनिर्वाण्य सायामर्म कार्य-
कारणत्वं प्रतीतिमात्रविद्वन्मयोक्तकमविकृत्य प्रविद्धिरविर्गहेत्यभिप्राय-
वार्त्ता पाठं निभञ्जते । नाम्नीत्यादिना । द्वितीयं पाठं व्याचष्टे । तथे-
त्यादिना । तृतीयं पाठं व्याचष्टेति । तथा भवेति । चतुर्थपाठार्थ-
माह । अथदिति । अस्तु तर्हि प्रकारान्तरात् कार्यकारणभाव इत्या-
मह्य योग्यानुपपत्तिरिच्छताम्भेदित्याह । न चेति ॥४०॥

रात्रजागरितयोर्वस्तुतो नानि कार्यकारणत्वमिच्छते । हेतुनर-
माह । विपर्ययासादिवि । शोभस्य तात्पर्यमाह । पुनरपीति ।
पश्यत्यर्थं कथयति । विपर्ययासादित्यादिना । कश्चिदित्यस्य पूर्वेष्व

उपलम्भात् समाचारादस्ति वस्तुत्ववादिनाम् ।
जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्वसतां सदा ॥४२॥

यापि बुद्धैरद्वैतवादिभिर्जातर्देशितोपदिष्टा । उप-
लम्भनमुपलम्भसाक्षादुपलब्धेरित्यर्थः । समाचाराद्वर्णाश्र-
मादिधर्मसमाचारणाञ्चाभ्या हेतुभ्यामस्ति वस्तुत्ववादिना-
मस्ति वस्तुभाव इत्येव वदनशीलाना दृष्ट्याश्रयता अद्व-
धानाना मन्दविवेकिनामयोपायत्वेन सा देशिता जाति-
ता गृह्यन्तु तावत् । वेदान्ताभ्यासिनान्तु स्वयमेवाजाद्वया-
त्मविषयो विवेको भविष्यतीति न तु परमार्थबुद्ध्या । ते हि
श्रौतिया । स्यूतबुद्धित्वादजाते । अजातिवस्तुन सदा
तत्स्यन्त्यात्मनाश्च मन्यमाना अविवेकिन इत्यर्थः ॥४२॥

प्रियापदेन सम्बन्धः । दृष्टान्तमभूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यद्यस्या
दिना ॥४१॥

तत्त्वदृष्ट्या कार्यकारणत्वस्याप्रतिद्वले कथं प्रमादिसूत्रममुषो
सूत्रैर्जगत्कारणं जज्ञा सूयितमित्यायद्वाराह । उपलम्भादिति ।
अविवेकिना विवेकोपायत्वेन कार्यकारणत्वमुपेत्य सूत्रकारप्रवृत्तिरि-
त्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याचष्ट । यापीत्यादिना । अस्ति वस्तुभावो
हेतुस्येति शेषः । कार्यकारणभावमुपेत्य जज्ञेपदिशतोमद्वैतवादिना
मन्दविवेकिषु विवक्तृतादोषावत्वेन कथं तदुपपद्य स्वादिन्यामद्वाराह ।
तामिति । यन्तु मज्जाय सकामादश्च जगद्व्यवतीक्ष्युपेत तदा
तदतिरेकेण जगतो समावात् जज्ञेयं मज्जामिति निश्चितम् । तद्विष-
यो य वदान्तषु पौष्ठापर्थेयामोचितेषु नटभ्यानिना तेषां तदभ्यास
प्रमादादयं भूटप्रादिदोषवस्तु वक्ताटाटा चत्स्यतीत्यभिप्रेत्याद्वैत
वादिभिर्जातिरूपदिष्टा न तु हतस्य च्युतितो न्यायतश्च निरूपयित्तमश्च

अजातेस्त्वसतान्तेषां नुपलम्भाद्वियन्ति ये ।

जातिदोषा न सेत्स्यन्तिदोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥४३॥

उपलम्भात् समाचारांन्मायाहस्ती यथोच्यते ।

उपायः सोऽप्यतारायेत्युक्तम् । ये चैवमुपलम्भात्
समाचाराच्चाजातेरजातिवस्तुनस्त्वसन्तो ऽस्ति वस्तित्य-
द्वयात्मनो वियन्ति विरुद्धं यान्ति द्वैतं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।
तेषामजातेस्त्वसतां अहधानानां सन्मार्गावलम्बिनां जाति-
दोषा जात्युपलम्भकतां दोषा न सेत्स्यन्ति सिद्धिं
नोपयास्यन्ति । विवेकमार्गप्रवृत्तत्वात् । यद्यपि कश्चिदोपः
स्यात् सोऽप्यल्प एव भविष्यति । सम्यग्दर्शनाप्रतिपत्तिहेतुक
इत्यर्थः ॥४३॥

ननुपलम्भसमाचारयोः प्रमाणत्वादसौत्रव द्वैतं वस्तिति ।

नयस्य परमार्थत्वं नृदीक्षा जातिरूपदिष्टेत्यजातिरेव परमार्थिको
त्यर्थः चतुर्थयादार्थमाह । ते हीति ॥४२॥

उपलम्भात् सभाचारादस्ति यस्तु तथोच्यते ॥४४॥

जात्याभासं चलाभासं वस्त्राभासं तथैव च ।

अर्जाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं गान्तमद्वयम् ॥४५॥

गोपलम्भसमाचारयोर्व्यभिचारात् । यद्येव्यभिचार इत्यु-
च्यते । उपलब्धते हि मायाकसो हसोऽहमिति नमिवा-
समाचरन्ति वन्यनारोहणादिदृष्टिभ्रमव्यभिचारेणैवं ज्ञेयं
बोध्यते । अस्मन्नि यथा तदेवोपलम्भात् सभाचारात् हेत-
वेदरूपमस्ति वस्तुत्वं । तस्याव्योपलम्भसमाचारो हेत-
वस्तुमन्नावे देवमवत इत्यभिप्रायः ॥४४॥

किमुनः परमार्थमद्वयं यदास्पदा जात्याद्यद्वय-
इत्याह । जातिं चान्तिवदभासत इति जात्याभासम् ।
तद्यथा देवदत्तो जायत इति । चलाभासं चमनमिवा-
भासत इति । यथा नृ एव देवदत्तो गच्छतीति । वस्त्रा-
भासं वस्तु द्रव्यं चरन्ति तद्वदभासत इति वस्त्राभासम् ।
यथा नृ एव देवदत्तो गौरी दीर्घ इति । जायते देव-
दत्तः स्पन्दते दीर्घा गौर इत्येवमवभासते । परमार्थ-

श्लोकव्याख्यायामादौ वस्तु द्रव्यमिति । नानिहोदिना । व्यभिचार-
स्यानिहितामद्वयं परिहरति । अयमित्यादिना । उपलम्भसमाचारो
मायावत्ते दृष्टिनि वस्तुत्वाभासेऽपि भवत । तथा हेतोऽपि न तथोक्ति-
वस्तुत्वाभासकत्वमित्युपपद्यते । तस्मादिति ॥४४॥

भूतदर्शनावच्छेदकं विभक्तस्याविभक्तत्वमुक्तमेतदन्त्योद्देशि-
प्रयोजितम् । वस्तुमिति भूतदर्शनमुपपद्यते । जात्याभासमिति ।
श्लोकाचाराण्याकाङ्क्षादारा विद्यतेति । किं पुनरित्यादिना । गौर-

एवं न जायते चित्तमेवंधर्मा अजाः स्मृताः ।

एवमेव विजानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥४६॥

तत्त्वजमपक्षमवस्तुत्वमद्रव्यम् । किन्तदेवम्भकारं विज्ञानं
विज्ञप्तिः । जात्यादि रक्षितत्वाच्छान्तम् । अत एवाहयश्च
तदित्यर्थः ॥४५॥

एवं तयोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवंधर्मा
आत्मानोऽजाः स्मृता मच्छाविद्धिः । धर्मा इति यजु-
वचनम् । देहे भेदानुविधायित्वाद्वयस्यैवोच्चारतः ।
एवमेव यथोक्तं विज्ञानं जात्यादिरक्षितमहयमात्मतत्त्वं
विजानन्तस्त्रातृवाक्षौषणाः पुनर्न पतन्त्यविद्याध्वान्तसा-
गरे । विपर्यये तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत
इत्यादिमन्त्रवर्णान् ॥४६॥

त्वदीयलोका देवदत्तस्य गुणवत्त्वेन द्रव्यत्व श्रुतीक्रियते । पूर्वा-
जायान्तीदेनापरादि योजयति । जायत ईत्यादिना । विरोध्य मन्त्र
पूर्वकं विषययति । किन्तदित्यादिना ॥४७॥

मच्छाविद्धूपस्थाजत्वमुपपादितमुपमह्वरति । एव नेति ॥
चित्प्रतिबिम्बानां जीवानां बिम्बभूतमच्छाभासत्वादजत्वमविमिश्रमित्याह ।
एवमिति । उक्तमच्छात्मैक्यवानस्य जलमाह । एवमिति । श्लोका-
क्षराणि व्याकरोति । एवमित्यादिना । कार्यकारणभाषस्य दुर्भेद-
त्वादयो यथोक्ता हेतवश्चित्तमैतन्य मच्छोति यावत् । एवमिति प्रति-
बिम्बानां बिम्बमात्रत्वं जीवानामपि प्रतिबिम्बकत्वात् बिम्बभूतमच्छा-
भासत्वादित्यर्थः । अद्वयस्य बहुवचनमाक्रमयुक्तमित्याशङ्क्यते । धर्मा
इतीति । उत्तरार्द्धं याजयति । एवमेवेति । विज्ञानं विज्ञप्तिरूपं
न लोत्यर्थः । यथोक्तप्राने सुव्यानधिकारिणो व्यपदिशति । त्यजेति ॥
उक्तप्रानयतां संसारमत्याशाभावे प्रमाणमाह । तमेति ॥४८॥

ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्यन्दितं यथा ।

ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्यन्दितन्तथा ॥४७॥

अस्यन्दमानमलातमनाभासमजं यथा ।

अस्यन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥४८॥

यथोक्त परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयिष्यन्नाह । यथा हि लोके ऋजुवक्रादिप्रकाराभासमलातस्यन्दितमुल्काचलनं तथा ग्रहणग्राहकाभासं विषयाभासमित्यर्थः । किन्तु विज्ञानस्यन्दितम् । स्यन्दितमिव स्यन्दितमविद्यया । न क्षणस्य विज्ञानस्य स्यन्दनमस्ति । अजायजमिति ह्युक्तम् ॥४७॥

अस्यन्दमान स्यन्दनवर्जितं तदेवालातलज्वाद्याकारेण जायमानम् । अनाभासमजं यथा तथाऽविद्यया स्यन्दमानमविद्योपरमे अस्यन्दमानं आत्माद्याकारेणानाभासमजमपलभिविषयतीत्यर्थः ॥४८॥

विज्ञानमजमचनमेव आध्याभासशेषमुक्तं तद्विदानो वदन्तः प्रपञ्चयति । ऋजुवक्रादिकेति । अथर्वतत्पूर्वकपस्यावत्येव नानाकारावभासो विषयस्तदस्य विज्ञानस्य स्यन्दितस्य श्लोकस्य तात्पर्यमाह । यथोक्तमिति । तत्र वदन्तमात्रं व्याचष्ट । यथा हीति । दार्शनिकं योजयति । तथति । किमित्यविद्यामन्तरणं मुख्यमेव स्यन्दनं विज्ञानस्य चेत्येते तत्राह । न हीति । निरवयवस्य विमुक्तो विज्ञानस्य यस्ततश्चलनविकल्पस्याविद्यमानमेव स्यन्दनमित्यत्र वाक्योपक्रमानुक्त्यैक्यमिति । अजेति ॥४७॥

विज्ञानं शान्तमित्युक्तं वदन्तः स्यन्दयति । अस्यन्दमानमिति ।

अलाते स्पन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भुवः ।

नततोऽन्यत्र निस्पन्दान्नालातमविशन्ति ते ॥४६॥

न निर्गताः अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

१. किञ्च तस्मिन्नेवालाते स्पन्दमाने स्पन्दवत्काद्याभासा
अलातादन्यतः कुतश्चिदागत्यालातेनैव भवन्तीति नान्यतो
भुवः । न च तस्यानिस्पन्दादलातादन्यत्र निर्गताः । न च
निस्पन्दमलातमेव प्रविशन्ति ते ॥४६॥

किञ्च न निर्गता अलातात्ते । आभासा इह्यादिव

श्लोकाक्षराणि व्याकरोति । अस्पन्दमानमित्यादिना । तथादिद्ये-
त्येतादिविधेति छेदः ॥४६॥

। अलातइष्टान्ते कथं अमुषमादीनामसप्तमित्याद्यद्यां निरु-
पणासहस्रादिषाह । अनात इति ॥ इटा खल्वलातं स्पन्दमानमव-
तिष्ठते तदा तस्मिन्स्पन्दतो देशान्तरादागत्याभासा भवन्तीति न शक्यं
वक्तुममुषमाद्याभासानां देशान्तरादागमनस्यानवयमाद्यदा तद्देवा-
नात् । निस्पन्दनं स्पन्दनवर्जितं वर्तते तदा ततोऽन्यत्वाभासा भवन्ती-
त्यपि न युक्तं । अमुषमनुषसम्भाविशेषात् । न । आभासान्निध्यसंवासाते
जीयन्ते । तदनुषादीनत्वात् । यदि नहि - स्पन्दमनिमित्तमलातमुप-
र्यात तदा निमित्ताभासमात्रानैमित्तिकाभावादर्थनानुवत्काद्याकारा
स्पन्दनाभावेऽप्यजाते भवेयुरित्यर्थः । इत्यथ इष्टान्ते इष्टान्तानामाभा-
सानां निध्यात्वमेष्टव्यमित्याह । मिथेति ॥ हेतुत्वरमेत स्पष्टवन्मुखादी-
क्षराणि व्याचष्टे । तस्मिन्नेवेति ॥ अभासानां देशान्तरादागमनस्यानुप-
लब्धो छेदः कर्त्तव्यः । अमुषमन्विनेदं हेतुत्वात् तृतीयपादार्थमाह ।
न चेति ॥ चतुर्थपादार्थमाह । न च निस्पन्दमिति ॥४७॥

अमुषमाद्याभासानां इष्टान्ते निर्गमनप्रवेष्टयोरसम्भवं साध-
यति । नेत्यादिना ॥ इष्टान्तनिविष्टाभासवहाटांल्लिकेत्यपि कक्षाया-

२४२ . अथ नैवेदीयमाण्डूकीयनिर्यतः ।

विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्यो विशेषतः ॥५०॥

विज्ञाने स्यन्दमाने वै नाभासा अन्यतो भुवः ।

न ततोऽन्यत निस्सन्दान्नं विज्ञानं विप्रग्निते ॥५१॥

द्रव्यत्वाभावयोगतः । द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वं तदभावो
द्रव्यत्वाभावेः, द्रव्यत्वाभावेयोगतो द्रव्यत्वाभावेऽप्युक्तैर्बन्ध-
त्वाभावादित्यर्थः । वेद्युनो हि प्रवेष्टादि सम्प्रदाति
नामस्तु ॥५०॥ । ११ । अतोऽन्यतोऽन्यतः ॥

विज्ञानेऽपि ज्ञानाद्याभासास्तथैव स्युराभासस्यो विशेष-
तस्तुल्यत्वात् । अथ, तुल्यत्वमिच्छात्, अतोऽन्यतोऽन्यतः
सर्वविज्ञानस्य सदा प्रधानत्वम् विज्ञानस्य विशेषः । ज्ञा-
त्याद्याभासा विज्ञानेऽपि किं कदा इत्याह । कार्यकार-

भासा निष्पन्नमवयुरित्याह । विज्ञानेऽपीति । अज्वरकाद्याकारेषु
सम्प्रादायाकारे, अभासस्य तुल्यत्वादिति हेतुमाह । अभासस्यति ।
इत्यु दृष्टान्ते मिथ्यातमस्योनामेत्यमित्याह । विप्रग्निते । तदेव
संयोजनया विप्रदधति । इति । अज्वरकाद्याभासां वस्तुतोऽभावेऽपि
किमिति प्रपञ्चाद्यविद्विदिभ्यामुदाह । वस्तुनो हीति । द्वितीयाह
तादात्म्यमिच्छात् । विज्ञानेऽपीति । तद्व्यक्तं चादेनोपरलोकेन बाध-
यति । अयमित्यादिना ॥५०॥

। ११ । न हि तस्मिन् विज्ञाने यथा अज्वरकाद्यवयवमिति कते व्यक्तात्
प्रादितागत्वं अज्वरकाद्याभासस्य मतिस्तुल्यमिति । यथा प्रथमाभासात्
न च तस्य न विज्ञानात्प्रपञ्चतयापस्मिताद्व्यभासां भवितुमुक्तं ।
प्रतीत्याभासस्य तुल्यत्वाद्यादि तदेव विज्ञानं प्रविशति । तस्य ज्ञेयस्य
तदभादानन्तानुपपत्त्यात् । न च त विज्ञाने प्रदेष्टुं भवेदोक्ततो निर्गन्तु-
याधीत्येवमिति, तेषामवयवत्वादित्यर्थः । अथ तर्हि विज्ञाने प्रथा तेषा

न निर्गता विज्ञानात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।
कार्यकारणताभावात्ततोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥५२॥
द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्वादन्यदन्यस्य चैव हि ।

यताभावात् अन्यजनकत्वानुपपत्तेरमात्ररूपत्वादचिन्त्यास्ते
यतः सदैव । यथाऽसरसु कल्याणाभासेषु घण्ट्यादिवुद्धि-
हंटाऽलातमात्रे तथाऽसत्स्वेव जात्यादिषु विज्ञानमात्रे
जात्यादिवुद्धिर्नैवेति संसृट्वाचार्यः ॥५१॥५२॥

१) अजमेकनात्मतन्वमिति स्थितं तत्र यैरपि कार्य-
कारणभावः कल्प्यते तेषां द्रव्यं द्रव्यस्यान्यस्यान्यहेतुः
कारणं स्थानं तु तस्यैव तत् । नाप्यद्रव्यं कस्यचित्कारणं

द्रव्यत्वमन्यभावो वा घर्माणां शोषपद्यते ॥५३॥
 एवं न चित्तजा घर्माश्चिन्तामपि न घर्माजम् ।

स्तत्त्वं दृष्टं लोके । न च द्रव्यत्वं घर्माणांमात्रनामुपपद्य-
 तेऽन्यत्वं वा । कुतश्चिद्वेदान्यकारणत्वं कार्यत्वं वा प्रति-
 पद्येत । अतोऽद्रव्यत्वादनन्यत्वाच्च न कस्यचित्कार्यं कारणं
 वास्तेत्यर्थः ॥५३॥

एवं यद्योक्तेभ्यो हेतुभ्यः आत्मविज्ञानस्य रूपमेव चित्त-
 मिति । न चित्तजा घाघधर्मा नापि वाङ्मधर्माजं चित्तम् ।
 विज्ञानस्य रूपमाभासमात्रत्वात्तद्वर्णधर्माजम् । एतं न हेतोः
 फलं जायते नापि फलहेतुरिति हेतुफलयोरजातिं हेतु-

एकत्वं यद्यप्युपनिषादनुव्यत्यम् । तत्त्वमात्रतस्य परानुष्मतिः । तत्र
 कार्यकारणभावं दूषयितुं चासाध्यव्यावसायः । तेषामिति । अद्रव्य-
 स्थापि रूपादेकत्वादिद्वारा पृथग्वैक्यादौ कारणत्वं दृष्टमित्यतो दिशि-
 मिति । स्तत्त्वमिति । अस्तु तर्हि द्रव्यत्वं नान्यत्वेन आत्मन्यपि कार्य-
 वेत्याह । न चेति । न हि तत्र यद्वधभवेन द्रव्यत्वं निरूप्यतायादि
 समवाचित्वेन तत्त्वत्वमन्योऽन्यत्वत्वमवकाशः । न च तत्र कुतश्चिदन्यत्वं
 कार्यस्य वन्मात्रत्वेनेकद्रव्यत्वमिति भावः । अतो न तत्र कारणत्वं कार्यत्वं
 वा प्रतिपत्तुं शक्यमिति कथितमाह । अत एति ॥५३॥

विशोर्धितकुम्भारंवेदनसमनरं कुम्भः कम्भदति । कम्भतयाधौ
 कम्भतया सुसंदिष्टं जनकमिति अन्वयः । अतोऽपि शोषपद्यते । अस्यापि-
 दपि विद्वद्ब्रह्मणोऽर्थेनानन्यत्वादित्याह । एवमिति । न च घर्मादे-
 शरीरादेव कार्यकारणभावो विद्वद्ब्रह्मः पुरस्ताद्विरक्तः शोष्यत्वता-
 भावेन विध्यतेत्याह । एव हेतुति । तत्र घर्मादेः योजयति । य-
 मत्वादिना । आत्मस्य रूपस्य निर्माणकारकत्वात् द्रव्यत्वमपि द्रव्यत्वनिष्ठा-

एवं हेतुफलं जातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥५४॥

यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥५५॥

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।

फलं जातिं प्रविशन्ति अध्यवस्यन्ति । आत्मनि हेतुफल-
योरभावमेव प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मविद् इत्यर्थः ॥५४॥

ये पुनर्हेतुफलयोरभिनिविष्टास्तेषां किं स्यादित्युच्यते ।
धर्माधर्माख्यहेतोरहं कर्ता मम धर्माधर्मौ तरफलं
कालान्तरे कश्चित्प्राणिनिकाये जातो मोक्ष इति याव-
द्धेतुफलयोरवेशो हेतुफलाग्रह आत्मन्यध्यारोपणं तद्विस्त-
तेत्यर्थः । तावद्धेतुफलयोरुद्भवो धर्माधर्मयोस्तारफलस्य
चातुच्छेदेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । यदा पुनर्धर्मन्यौपधिवीर्य-
शेष यथावेशो यथोक्ताद्वैतदर्शनेनाविद्योद्भूतहेतुफला-
वेशोपनीतो भवति तदा तस्मिन् क्षीणे नास्ति हेतुफलो-
द्भवः ॥५५॥

द्वयो यथोक्ता हेतवः । यस्या धर्मो घटादयो नात्मनः । न च धर्म-
शब्दिताना जीवानां विस्तशब्दितान् परमादात्मनो जन्मेति युक्तम् ।
तेषां प्रतिविम्बकस्यानां विम्बभूतमहमात्मत्वादित्यादित्याभिप्रेत्याह ।
विज्ञानेति । उपकारार्थं बोधयति । एव नेति ॥५४॥

न फलाद्धेतुर्जायते नापि फलं हेतोरिति तत्त्वदर्शोपदिष्टम् ।
घटानीं बुधुषूणां नदभिनिवेशमाह्वयं तदभिनिवेशाभ्यवाभावयो-
र्माद्भवौ दर्शयति । नापदिति । श्लोकाद्यराख्याकाङ्क्षामदर्शनपुराः चर-
विहणोति । ये पुनरित्यादिना ॥५५॥

जीवे हेतुफलान्वेशे संसारं न प्रपद्यते ॥५६॥

संहत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।

यदि हेतुफलान्वेशसादा को दोष इत्युच्यते यावत्सम्य-
ग्दर्शनेन हेतुफलावेशो न निवर्ततेऽद्योक्तः संसारसाव-
दायतो दीर्घो भवतीत्यर्थः । जीवे पुनर्हेतुफलावेशे संसारं
न प्रपद्यते कारणाभावात् ॥५६॥

नन्वजादात्मनोऽन्यत्वासीत्य तत्कथं हेतुफलयोः वसा-
रस्य चोत्पत्तिविनाशावुच्येते त्वया । अत्र संहत्या
संवरणं संहतिरत्रिष्टाविधयो लौकिकव्यवहारकया संह-
त्या जायते सर्वं सेनाविष्टाविषये शाश्वतं नित्यं नास्ति

अभिनिवेशवशमहेतुफलान्वेशे हि भवति तदाह । यावदिति ।
अभिनिवेशनिष्ठत्वात् तदनुद्भवे वा चिं सादितोपपत्त्याह । जीवे इति ।
आकाङ्क्षापूर्वकं भूमीदेर् लोभयति । अदिति । उच्यतेऽपि व्यापहे ।
जीवे पुनरिति ॥५६॥

कूटस्थमद्वितीयमात्रतत्त्वनिष्कृता कुतो ज्ञानमात्रौ व्यर्थमिति
तदाह । संहत्येति । अविद्यायां सर्वं ज्ञानमात्रमात्रे सत्यविद्याविषये
नित्यं नाम नास्तिवेत्याह । नान्यतमिति ॥५७॥ यदाव्येतच्छ्रुत्वा
कूटस्थमासीदति तेन कल्पानां विना विनाशो नास्ति हेतुफलादे-
रित्याह । १. संहत्येवेति, २. भूमीपरिवरोधमात्रमद्वेति, नन्विति । न
तावदात्मनो अन्यविभागो तस्य कूटस्थत्वाद्यापि ततोऽन्यस्य भौ लुप्तौ
न साक्षितोपपत्त्याह । अत्रा च हेतादेर्नित्यस्य ज्ञानमात्रो न त्वया
नष्टमादित्यर्थः । १. संहत्याने संहत्याने अनसंहत्यानमर्थवते । अ-
स्त्विति, २. तस्य भूमीभागात्तत्राये कथयति, ३. संहत्येवेति, ४. अवि-
द्याविषये नित्यस्य । अतः अभावे कथितमाह । अत्र इति, ५. इतो-

॥ सद्भावेन ह्यंजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥५७॥

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न सन्वतः ॥

वै । अत उत्पत्तिविनाशसङ्घर्षः संसारः प्रायतः इत्युच्यते ।

परमार्थसद्भावेन त्वं सर्वमात्मैव यन्मातु । अतो
जात्यभावादुच्छेदः स्तिन नास्ति वै । अस्त्यचिद्वेतुफलादे-
रित्यर्थः ॥५७॥

अथैवात्मानोऽन्येष धर्मा जायन्ते इति कल्पयन्ते त
इत्येवमकाराः । यथोक्ता संवतिर्निर्दिश्यत इति । संवत्यैव
धर्मा जायन्ते न ते तन्वतः परमार्थतो जायन्ते । यत्पुन-
रात्संवत्सा जन्म तेषां धर्माणां यथोक्तानाम् । यथा मा-
यया जन्म तथा तन्मायोपमं प्रत्येतव्यम् । अथा नाम तदु

वाहांशराधमाह । परमार्थेति ॥ जात्यभावो जन्मादिविक्रियाभावः
तन्मैवोच्छेदाभावे हेतु कथयति । तेनेति ॥ यथा पुनोदसिनि भुजगा-
भोजनमुभयं विवेकी नास्ति भुजगो रक्षादेव कथं तथैव विवेकीति
भान्तमभिदधाति । अन्तस्तुः स्वकीयदेवदोषोदेव भुजगं परिकल्प्य
भीतः सन् पलायते न च तत्र विवेकिनी वचनं मूढदृष्ट्या विरुध्यते ।
यथा परमार्थकूटम्यात्मदर्शनं अथैवैविकजन्मादिवचनेनाविरुद्धमिति
भावः ॥५७॥

संवत्सा जायते सर्वं विलुप्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति । धर्मा इति ।
व्यायः परमं विभजते । वेदोति ॥ प्रविद्यावद्योदकत्वमिति शब्दस्य
दर्शयति । त इत्येवमकारा इति । एव प्रकारत्वेन ओदयति । यथो-
क्तोति ॥ अमलरूपता संवतिरिति शब्दोक्ता । तथा च संवत्यैव ते
धर्मा जायन्ते न तु तेषां तन्वतो जन्मास्तीत्यर्थः । न ते तन्वते इत्युक्तं
प्रपञ्चयति । परमार्थ इति । संवत्सापि जन्मं पादुमादिकमेवेत्याशङ्क्य

जन्ममायोपमन्त्रेषां सा च माया न विद्यते ॥५८॥
यथा मायामयादीजं जायते तन्मयोऽङ्कुरः ।
नाऽस्मै नित्यो न चोच्छेदी तद्वदर्थेषु योजना ॥५९॥
नाजेषु सर्वधर्मेषु शान्तताशान्तताभिधा ।

तर्हि नैवं सा च माया न विद्यते भावेत्तद्विद्यमानत्वात्-
त्यभिप्रायः ॥५८॥

कथं मायोपमन्त्रेषां धर्माणां जन्मेत्याह । यथा माया-
मयादामादिबीजाज्जायते तन्मयो मायामयोऽङ्कुरो माया-
वङ्कुरो नित्यो न चोच्छेदी विनाशो वा । अभूतत्वादेन
धर्मेषु जन्मनाशादियोजनाश्रुतिः । न तु परमार्थतो
धर्माणां जन्म नाशो वा युज्यत इत्यर्थः ॥५९॥

परमार्थतत्त्वात्संज्ञेषु नित्यैकव्यवस्थितिमात्रवृत्ता-
केषु शाश्वतोऽशाश्वत इति वा नाभिधा नाभिधानं प्रवर्त्तत
इत्यर्थः । यत्र येन वस्तुनो वैरथांशो वर्णाः शब्दा न प्रव-
र्त्तन्तेऽभिधातुं प्रकाशयितु न प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः । इदमेव-

ततावपाद योजयति । तत्प्रवर्त्तति । प्रवर्त्तयं जन्मेति शेषः । चतुर्-
पादार्थमाहाङ्गादारा न्योरयति । भावेत्यादिना ॥५८॥

जन्ममायोपमन्त्रेषामित्युक्तं तदपि इदानीमप्युक्तेन जाययति ।
यत्वेत्यादिना । स्तोत्रादराण्याकाङ्क्षा दर्शनं योजयति । अथ
मित्यादिना ॥५९॥

यदुक्तं यदुभावेन सृज सर्वमिति तत्प्रवर्त्तयति । भावेत्यिति ।
जायति नित्यानित्यरूपा वायवतरीलज केदमाह । यति । स्तोत्रस्य
पुनर्वाच्यत्वात् । परमार्थतत्त्विति । द्वितीयादे जायतेति । येनेति ।

यत्र वस्तीः न वर्त्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥६०॥

यथा स्वप्ने हयाभासं चित्तं चलति मायया ।

तथा जाग्रद्दृयाभासं चित्तं चलति मायया ॥६१॥

अद्वयञ्च हयाभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयञ्च हयाभासं तथा जाग्रन् संशयः ॥६२॥

स्वप्नदृक् प्रचरन् स्वप्ने दिक्षु वै दृशन्तु स्थितान् ।

मिति विवेको विवेकता तत्र नित्योऽनित्य इति नेष्यते ।

यतो वाचो निवर्त्तन्त इति श्रुतेः ॥६०॥

यत्पुनर्वागोचरत्वं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञानमा-
वस्या तन्मनसः सन्दनमात्रं न परमार्थत इत्युक्तार्थो
श्लोको ॥६१॥६२॥

इतश्च वागोचरस्याभावो द्वैतस्य स्वप्नान् पश्यतीति
स्वप्नदृक् प्रचरन् पर्यटन् स्वप्ने स्वप्नस्थाने दिक्षु वै

त्यादिना । तत्रेति प्रकृतेषु धर्मेष्विति यावत् । आत्मस्य नित्यानित्य-
पथाभावे गद्गोचरत्वं हेतुमात्रं प्रमाणमाह । यत इति ॥६०॥

आत्मनः प्रज्ञागोचरत्वे कथमसौ व्याख्यातभिः शब्दैरेव प्रति-
पाद्यतामाचरतीत्याशङ्क्य चित्तमप्यन्तर्मात्रमविचारस्तुन्दरं प्रतिपाद्य-
प्रतिपादक्य देवमिति सदृशानमाह । यथेति । स्वप्ने प्रतिपाद्यप्रति-
पादकद्वैतस्य चित्तमप्यन्तर्मात्रत्वेऽपि जागरिते कथं तथा स्यादित्या-
शङ्क्याह । अद्वयश्चेति । यौनरूपं श्लोकयोराशङ्क्यगद्गोचरानिरा-
सार्थत्वात्नेमिति मन्वानः सदाह । यत्पुनरिति ॥६१॥६२॥

वाचो गोचरोभूतस्य द्वैतस्यावर्त्य हेतुनरमाववापो दृष्टान्त-
मावहे । स्वप्नदृगिति । यां पश्यति ते न विद्वन् पश्यन्तिपुनरत्र

२५२ । अथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् ।

लक्षणाग्रन्थमुभयं तन्मते नैव गृह्यते ॥६७॥

किञ्चिदस्तीति बोध्यते चित्तं वा चित्तं चक्षीयं वा । किन्त-
दस्तीति विवेकीनोष्यते । न हि स्वप्ने हस्ती हस्तिचित्तं
वा विद्यते तथेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः । कथं नृच-
क्षाद्याग्रन्थं लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा प्रमाणं प्रमाणग्रन्थमुभयं
चित्तं चेतं द्वयं घटः तन्मते नैव तच्चित्ततयैव तत् गृ-
ह्यते । न हि घटमिति प्रत्याख्याय घटो गृह्यते नापि घट
प्रत्याख्याय घटमिति । न हि तत्र प्रमाणप्रमेयभेदः
शक्यते कल्पयितुमित्यभिप्रायः ॥६७॥

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।
 तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥६८॥
 यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।
 तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥६९॥
 यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि वा ।
 तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥७०॥

मायामयो मायाविना यः कृतः निर्मितको मन्त्रोप-
 ध्यादिभिर्निष्पादितः । स्वप्नमायानिर्मितका अण्डजा-
 दयो जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते च तथा मनुष्यादि-
 जज्ञाणा अविद्यमाना एव विश्वविकल्पनामात्रा इत्यर्थः ॥
 ६८॥६९॥७०॥

तर्हि लौकिकानां परीक्षकानाञ्च प्रमाणप्रमेयविभागमवस्थितिरित्यामह्य
 चतुर्थपादार्थमाह । तन्मतेनेति । तदेव प्रपञ्चयति । न हीति ।
 घटे किं प्रमाणमित्युक्ते ज्ञानमित्यनुत्तरमतिप्रसङ्गाद्यापि घटज्ञानमन्यो-
 न्याप्रमाणसङ्गादयो न घटवत्ज्ञानयोर्मानमेवभासः सम्भवतीत्यर्थः ॥६७॥
 दृग्ज्ञानामण्डजादीनां दर्शनातिरिक्तानामवस्थानुमानस्य भेद-
 पादकप्रमाणत्वात् परिहृत्य दर्शनातिरेकेण तेषामवस्थे जज्ञादि-
 प्रत्ययसाध स्यादित्यामह्य परिहरति । यद्येत्यादिना । मायामयस्य
 निर्मितकस्य च जीवस्य मिश्रणं बुभुक्षमाणं प्रत्याह । मायेति ॥
 संविदतिरेकेणाण्डजादीनां परमार्थतः सत्त्वाभावानुमानस्य न जज्ञा-
 दिप्रतिभाससाध । सत्त्वाभावेऽपि स्पष्टादिषु जज्ञादिविकल्पमाह-
 लोपनम्नादिति श्लोकमयस्य तात्पर्यमाह । स्वप्नेत्यादिना ॥६८॥६९॥

न कश्चिज्जायते जीवः सम्प्रयोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥७१॥

चित्तस्योद्भूतमेवेदं ग्राह्यग्राहकबहुयम् ।

चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गन्तेन कीर्तितम् ॥७२॥

योऽस्ति कल्पितसंघत्या परमार्थेन नास्त्यसौ ।

व्यवहारसत्यक्रियजीवानां जन्ममरणादिं स्वप्नादि
जीववदित्युक्तम् उत्तमम् परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते
जीव इति । उक्तार्थमन्यत् ॥७१॥

सर्वं ग्राह्यग्राहकवत् चित्तस्योद्भूतमेव, इयं चित्तं
परमार्थेन चात्मेवेति निर्विषयन्तेन निर्विषयत्वेन नित्य-
मसङ्गं कीर्तितम् । असङ्गो ह्ययः पुरुष इति श्रुतेः ।
सविषयस्य हि विषये सङ्गः । निर्विषयत्वाच्चित्तमसङ्गं
इत्यर्थः ॥७२॥

ननु निर्विषयत्वेन चेदसङ्गत्वं चित्तस्य न निःसङ्गता

वस्तु जन्मादिसत्यमिति मन्यते न प्रति पाठस्तु स्मारयति । न
काश्चिदिदि । इत्यागुवादपूर्वकं श्लोकतात्पर्यमाह । व्यवहारेति ।
अथराणि न व्याख्यातानि व्याख्यातत्वादित्याह । उक्तार्थमिति ॥७१॥

॥ 'सर्वेदनस्य' कल्पितदृष्ट्यापेक्षितमेव दृष्टत्वाच्च दृष्टव्यतिरेकेण
सत्यमिति सप्रदृष्टान्तोक्तमिदं न सत्यं । सर्वेदनस्य विषयसम्बन्धा-
भावादात्मैव सर्वेदनमिदं । चित्तेति । अथराणि अथयति । सर्व-
मित्यादिना । निर्विषयत्वेनासङ्गत्वं चित्ते श्रुतिमपि सप्रदयति । अ-
सङ्गो हीति । श्रुतिर्ज्ञातिविद्वन्ममत्वं साधयति । सविषयस्येति ॥७२॥

निर्विषयत्वेन चित्तस्यासङ्गत्वमसङ्गतं न दृश्यते ग्राह्यादेरिति

परतन्त्राभिसंहत्या खान्नास्ति परमार्थतः ॥७३॥

भवति यस्माच्छास्त्रा शास्त्रं शिष्येत्येवमादेर्लक्ष्यस्य
विद्यमानत्वात् । नैष दोषः । कस्मात् । य पदार्थः
शास्त्रादिर्विद्यते स कल्पितमंहत्या । कल्पिता च या
परमार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेन संहतिश्च सा तदास्ति परमा-
र्थेन नास्त्यसौ न विद्यते । ज्ञाते हेतुं न विद्यत इत्युक्तम् ।
यस्य परतन्त्राभिसंहत्या परशास्त्रव्यवहारेण स्यात् पदार्थः
स परमार्थतो निरूप्यमाणो नास्तीति । तेन युक्तमुक्तमसङ्गं
तेन कीर्तितमिति ॥७३॥

पञ्चम्य भवति शिष्यादिषु । योऽस्तीति । अनु परमार्थतो वैशेषिका
षट्पटायां दृष्ट्यादिसमवायान्तातिष्ठन्ती तथा च विज्ञप्त्य कथम
सङ्गतं तदाह । अथरेति । वैशेषिकपारिभाषिकव्यवहारानुरोधेन
पदार्थो यो दृष्ट्याति समवायान्ता स्यात् ॥ परमार्थतोऽस्ति किन्तु
भदस्या प्रतिभाति तस्यादिरुद्धमङ्गलमिच्छति । व्यावर्त्योद्यमुत्प-
पद्यति । नस्ति । तस्य दृष्ट्यादिति सामान्येनीक हेतु विरोधतो
न्येनक्ति । शास्त्रात् । व्याप्तिगच्छेन प्रभाता प्रमाण प्रमेयानिदादि
व्यपन्ते । असङ्गवाच्यं परिहरति । नैष दोष इति । तस्य निर्वि-
पद्यत्वेत प्रत्यक्षं य दृष्ट्याति योजनया साधयति । कस्मादित्यादिना ।
परमार्थतो हेतुस्यादस्यैवावगोपकमननुगुणमादर्शयति । ज्ञात
इति । द्वितीयादे योजयति । अयंति । नहि द्रव्यस्य भवत्वं
गुणादिपञ्चमस्य च तर्ता व्यावर्त्तकपारिभाषिकव्यवहारप्रतिपत्तिमन्तरेण
प्रत्युपपत्तिः । तत्र च तद्व्यवहारमन्त्रप्रतिपत्तौ तत्तितरप्रतिपत्तिः ।
तत्प्रतिपत्तौ च तद्व्यवहारमन्त्रद्वारात्तप्रतिपत्तिरिति परस्परान्वयात्
किञ्चित्पि वस्तुत निवृत्तिरिति । वस्तुता निर्विषयस्यैव विद्वत्वात्
सङ्गत्यसिद्धस्य प्रत्यक्षं सङ्गतमेवत्युपसङ्हरति । तेनेति ॥७३॥

२५६ • अथर्ववेदीयमाह्निकोपनिषत् ।

अजः कल्पितसंहत्या परमार्थेन नाप्यजः ।

परतन्त्रोऽभिनिष्पत्त्या संहत्या जायतेतु सः॥७४॥

ननु शास्त्रादीनां संहतित्वे अज इतीयमपि कल्पना
संहतिः स्यात् । सत्यमेवं शास्त्रादिकल्पितसंहत्यैवाज इत्यु-
च्यते । परमार्थेन नाप्यजः । यस्मात् परतन्त्राभिनिष्पत्त्या
परशास्त्रविद्वन्मपेक्ष्य योऽज इत्युक्तः स संहत्या जायते ।
अतोऽज इतीयमपि कल्पना परमार्थविषयेनैव कृतम्
इत्यर्थः ॥७४॥

शास्त्रादिभेदकल्पनायाः संहतिमिद्वले तदधीनात्मन्यजत्वकल्प-
नापि संहतिविशेषेव स्यादित्याहुः । अज इति । अस्तित-
वात्मन्यजत्वमित्यत्र हेतुमाह । परतन्त्रेति । परिणामवादप्रति-
जम्बना भ्रान्त्येवास्मां जायते जन्मवच्च विभक्तत्वे तन्निषेधस्याजत्वस्यापि
तथात्वं युक्तमित्यर्थः । श्लोकादधीनात्वाभावात् । नन्विति । शा-
स्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वे तत्र यत्कमात्मन्यजत्वमपि कल्पितं स्यादित्यर्थः ।
किमजोऽयमात्मेति व्यवहारस्य कल्पितत्वं किं वा तदुपभेदितस्य
रूपस्येति विकल्पाद्यनङ्गीकरोति । तन्नन्विति । अजोऽयमित्यभि-
धानस्य संहतिप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य कल्पितत्वमिति त्वरः । कै-
त्यादस्याद्यामजोऽयमित्यभिधानाभावरमभ्युपेक्ष्य व्यावर्तकं दर्शयति । पर-
मार्थेनेति । आत्मन्यजत्वव्यवहारस्य कल्पितत्वे द्वितीयाह्न्याख्यानेन
हेतुमाह । मन्त्रादिति । परेषां परिणामवादिनां शास्त्रे वा परि-
णामप्रतिष्ठापनमपेक्ष्य तद्विषयेन योऽज इत्याह्निकः अ इति अतो
जायते अतश्च अतिमो गिनो जन्मान् संहतिविद्वत्वात्तद्विषेधरूपमजत्व-
मपि तादृशेति । अजत्वादिव्यवहारोपकथितस्य रूपस्याकल्पित-

२५८ अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥७६॥

अनिमित्तस्य चित्तस्य यानुत्पत्तिः समाऽद्वया ।

मात्सतत्त्वं सर्वकल्पनावर्जितं जानन्न लभते न पश्यति
यथा बालैर्दृश्यमानं गगने सखं विवेकी न पश्यति तद्व-
त्तदा न जायते नोत्पद्यते चित्तं देवाद्याकारैश्चत्तमा-
धममध्यमफलरूपेण । न ह्यस्ति हेतौ फलमुत्पद्यते
जीवाद्यभाव इव सस्यादि ॥७६॥

हेत्वभावे चित्त नोत्पद्यत इति ह्युक्तम् । सा पुनरनु-
त्पत्तिश्चित्तस्य कीदृशीति । उच्यते । परमार्थदर्शनेन निर-
स्तधर्मधर्माख्योत्पत्तिनिमित्तस्यानिमित्तस्य चित्तस्येति

मध्यमयोनयो गृह्यन्ते । त्रिखंगादीन्वाशब्दनाधमजन्त उच्यते ।
यान्द्योनयानादज्ञाननिवृत्तौ तन्निवृत्त्यर्थं विप्रिनष्टि । अविद्येति ।
अविदुषा प्रतीयमाना हेतवो विदुषा न प्रतिभान्तीत्यतः उच्यते
नोदयति । नयति । अतोऽर्थं हेतुत्वं चतुर्थपाद आचष्ट । न
ह्येति ॥७६॥

तदा न जायते चित्तमिति कावपरिच्छेदप्रतीतेरागन्तुकत्वमा-
मद्वय परिहरति । अनिमित्तस्येति । चित्तस्य हि निमित्तवर्जितस्य
निमित्तस्य या चर्चयाऽनुत्पत्ति या निर्विघ्नेषा द्वितीया चेत्तत्र हेतु-
भाक् । अस्मात्तस्येति । सर्वस्य हेतस्य चित्तद्वयत्वन मिथ्यात्वा-
दित्यसिद्धस्य परिपूर्णस्य चित्ताख्यस्य स्फुरणस्य जन्मायोगात्तदनु-
त्पत्तिमत्तनष्टया यत्तत्पर्यं । उक्तमनूयाकाह्यापूर्वकं श्लोकमवतार्य
आकरोति । हेत्वभाव इत्यादिना । यथा कल्पकल्पनाकालेऽपि
शुद्धेरक्यत्वं स्वाभाविकं तथा जन्मकल्पनाकालेऽपि अविदो निर्वि-
घ्नाद्विहीयमङ्गानां स्वाभाविको । जन्मधमनिवृत्त्यपेक्षया तु तदा

अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥७७॥
बुद्धा निमित्ततां सत्यां हेतुं प्रयगनाश्रुवन् ।

या मोक्षाख्याऽनुत्पत्तिः सा सर्वदा सर्वावस्थानु समा नि-
र्विशेषाऽहया चेत् । पूर्वमप्यजातस्यैवाऽनुत्पन्नस्य चित्तस्य
सर्वस्याहयस्येत्यर्थः । यस्मात्प्रागपि विज्ञानाच्चित्तदृश्यं तत्
द्वयं जन्म च तस्मादजातस्य सर्वस्य सर्वदा चित्तस्य समा-
ऽहयैवाऽनुत्पत्तिर्न पुनः कदाचिद्भवति कदापिद्वा न भवति
सर्वदैकरूपैवेत्यर्थः ॥७७॥

यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य दयाभावादनिमि-
तात्वाच्च सत्यां परमायैक्या युक्ता हेतु धर्मादिकारणं

न जायत इत्युक्तमित्याह । सर्वदेति ॥ न केवलं मोक्षारण्यस्यैव
चेतन्यस्याजतं किन्तु घटाद्युपलब्धस्याधीत्यभिप्रेत्याह । सर्वावस्था-
निति ॥ सर्वस्यैव चित्तप्रतिबिम्बस्य विस्मयस्य मङ्गलपलादिति
हेतुमभिप्रेत्याह । अहवा चेति ॥ ततोऽप्यपादार्थं कथयति । पूर्व-
मपीति ॥ तत्र हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तस्माद्व्युत्पन्नपदं हेतस्य
जन्मस्य दृश्यत्वादस्तुतोऽगत्यादिति यावत् ॥७८॥

दयाभावं च बुद्धैव निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदिदानीं
प्रपञ्चयति । बुद्धेति ॥ हेतामानोपलक्षितां यन्तामनाद्यनन्तां पर-
मार्थभूतां प्रतिपद्य देशदियोनित्वाप्तौ धर्मादित्येतन्महाद्वैतेणाऽनुतिष्ठन्
यदा विद्वानवतिष्ठते तदा सर्वसंगारकारणहितं पटमश्रुजानो न
पुनः शरीरं गृह्णातोत्यर्थः ॥ श्लोकं ध्यायते । यथोक्तेति ॥ दृश्य-
त्वादिति हेतुना हेतस्य व्युत्पन्नपदादिवदेव कल्पितत्वं यथोक्तन्यायेन
चेतन्यस्य जन्मनि यत् द्वयं निमित्तं तस्याभ्युपगमाभावेऽपलक्षिता
यन्तां निमित्तमानादेवानाद्यनन्ता तस्या देव सत्या बुद्धेति भाजना ।

अवस्तुः सोपलम्भाच्च द्वयं लौकिकमिष्यते ॥८७॥

अवस्तुनोपलम्भाच्च लोकोत्तरमिति सूतम् ।

संहतेरप्यभावात् । सोपलम्भं वस्तुवत् उपलम्भमनुपलम्भो-
ऽसत्यपि वस्तुनि तेन सह वर्तते इति सोपलम्भश्च । शुद्धं
केवलं प्रतिविम्बितं जागरितात् स्थूलात् लौकिकं सर्व-
भाषिभाषारणात्वादित्यते स्वर इत्यर्थः ॥८७॥

। अवस्तुनोपलम्भश्च 'यास्तुग्रहणवर्जितमित्येतत्प्रोक्तं-
रम् । अत एव लोकातीतम् । यास्तुग्रहणविषयो हि
लोकः तद्भावात् सर्वप्रवृत्तिबीजं शुद्धमित्येतदेवं स्मृतं
सोपायस्यरमार्थतत्त्वं लौकिकम् । शुद्धं लौकिकं शुद्ध

तिशब्दाद्यैः सोऽपि स्थूलाद्यैश्च खलु भवति । तथा च वास्तुवत् करणेषु-
तद्गतेषु जागरितजातानुगारेण मनसस्तत्तदर्थभाषाकारावभासं
स्वरमिदमित्यर्थः । शुद्धमित्यस्य केवलमिति पदार्थं गृहीत्वा विव-
क्षितमयमाह । प्रतिविम्बितमिति । तस्यापि लोकाद्विदितं लौकिकमि-
त्यनेनोक्तं दृष्टव्यमिति । सर्वमासीति ॥८७॥

एवमिति उपरं दर्शयति । अथस्त्विति । सत्यं सत्यं च वस्तु
विवक्ष्यतुं यत् न विद्यते तत्तथा दृष्ट्वायत्तमनुपपन्नस्यो वा सूना-
यावगाहो वाच्यमात्रको वा यतोपलम्भो न सम्भवति तदज्ञेयविद्यानभूत्यं
'उपपन्नमिति विज्ञानसि । अनुपपन्नमिति । नन्विदं कारणमिदं वा हे-
तुस्थानम् । न च कारणं लोके पतितम् । कार्यस्यैवाप्यादया-
त्यक्तस्य तदात्यादिसम्भवेत्याह । लोकोत्तरमिति । तस्य नादि-
प्रसिद्धत्वं विवक्षितप्रोक्तमित्याह । स्मृतमिति । ज्ञानप्रवृत्तकर्मकादया-
भयं तदोपलम्भ परमायैतत्तत् विदुदनुभवमयमिष्यमित्याह । ज्ञान-
मिति । 'लोकगतम्' इत्येतन्मया विवक्षितमर्थं कथयति । अथस्त्विति ।

ज्ञानं ज्ञेयञ्च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥
ज्ञाने च विविधे ज्ञेये क्रमेण विहिते स्वयम् ।

लौकिकं लोकोत्तरं क्रमेण येन ज्ञानेन प्रायते तज्ज्ञानं
ज्ञेयमेतान्येव लोणि । एतद्व्यतिरेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः ।
सर्वप्रायादुक्तकल्पितवस्तुनोर्बैधान्तर्भावादिज्ञेयं परमार्थ-
सत्यं तु र्थाख्यमद्वयेमलभाततत्त्वमित्यर्थः । सदा सर्वदैव-
लौकिकादिविज्ञेयान्तः बुद्धैः परमार्थदर्शिभिर्मेक्ष्यमिदं ।
प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

ज्ञाने च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ
विषये च पूर्वं लौकिकं स्थूलम् । तदभावेन पञ्चाङ्गुलं

पञ्चाङ्गुलविभागवर्जितत्वादेव कुतो लोकातीतत्वमित्याशङ्क्याह ।
पञ्चाङ्गुलि ॥ उपपत्तेरु लौकिकं कथं, तदवस्थानमित्याशङ्क्याह ।
सर्वमदस्तीति । अथस्याद्वयवीजं चतुर्भुजैस्तत्त्वविज्ञानं प्राप्स्यति-
मित्याह । यवमिति । यवस्यालवमेवमुक्ता ज्ञानवदायं कथयति ।
भोषायमिति । ज्ञानेनैव लोकातीतत्वं विवक्षितमवस्थानमातिरिक्त-
मपि परोक्षपरिकल्पितं ज्ञेयं मध्यमतोत्याशङ्क्याह । भवेति । भवे-
देव प्रायादुक्तेः सुम्भूतकलननशीले परिकल्पितस्य कार्यकारण-
रूपवस्तुनोदवस्थानस्यैव ज्ञेयमेवान्तर्भावात्ज्ञेयान्तरं भास्यतीति । ज्ञेय-
मेव विज्ञेयस्य सत्यं विज्ञेयमुच्यते न तदपि नावस्थानमातिरिक्तमस्ती-
त्याशङ्क्याह । विज्ञेयमिति । उपादोयेयभूते यथोक्तोदये विदुषामभि-
मतमादर्शयति । सदेति ॥ ८८ ॥

प्राप्तवि विज्ञाते सर्वमिति विज्ञातमवगतोति भुत्वा यत्प्रतिज्ञातं
तदुक्तवस्तुज्ञाने फलतीति कथयति । ज्ञाने चेति । ज्ञानुपपत्तेरु
विवक्षितं क्रममनुकामति । पूर्वं मित्यादिना । यत्पुनरवस्थानमा-

१७३ ' चर्चनेवेदीयमाहङ्गोपनिषत् ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाविद्यः ॥८६॥
हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

लौकिकम् । तदभावेन लोकोत्तरमित्येव क्रमेण स्यात्तया-
भावेन परमार्थसत्यं तुल्येद्वयेऽज्येऽभये विदिते स्वयमेवात्म-
स्वरूपमेव सर्वज्ञता सर्वज्ञासौ च सर्वज्ञसङ्गात् ।
सर्वज्ञता ईहाच्छिन्नोक्ते भवति महाविद्यो महाबुद्धेः ॥
सर्वलोकान्तिशयमनुविषयबुद्धित्वादेवंविदः सर्वत्र सर्वदा
भवति । सकृद्विदिते स्वरूपे व्यभिचाराभावादित्यर्थः ।
नहि परमार्थविदो ज्ञानोक्तवाभिभवो सौ ययान्येषा
प्राशङ्गिकानाम् ॥८७॥

लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देशादसित्वाद्यद्वा

तीतं तदीयत्वविरिणामे विवक्षितं क्रम उच्यते । आभेति । तर्ह्य-
विदिते यतीति चक्ष्ण । तस्य स्यात्तयाज्ञहेताभासोपपत्तित्व
माह । चक्ष्ण इति । जगत्विषयं विज्ञेयमवहितत्वेन । कौटस्य
कथयति । चक्ष्ण इति । कार्यसम्बन्धत्वेनास्तीति वक्तुं कारकभूता
विद्यासम्बन्धाभासमभिदधाति । अभाव इति । ययोक्तत्वज्ञानस्य
परिपूर्णसङ्गत्वेनाप्यस्तान् कथमाह । स्वयमेवेति । ज्ञानरतो ययोक्त
प्रत्यक्षविद्यादिमागोपकमिति शङ्कां वारयति । इहेति । उक्तज्ञान
यतो महाबुद्धित्वे हेतुमाह । सर्वत्रोक्तेति । ज्ञानरतो ययोक्त ज्ञान
कदाचिद्वेदपि जायमानरे भिन्नतमवस्तुसम्बन्धविषयतीत्यामह ।
एवमिदं इति । भूमावाव्यवसादाद्विदिते स्वरूपे स्वस्वरूपमुरयस्व
व्यभिचाराभावात्परिपूर्णप्रतिरूपता विदुषो भवतीत्युक्तं स्फुटयति ।
न हीति ॥८८॥

अस्यातयस्व चोक्तनिर्देशात्परमार्थतोऽकृतमाह । परि-

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलभ्यस्त्रिषु स्मृतः ॥८०॥
प्रकृत्याकांशवञ्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।

परमार्थतो माभूदित्याह । हेयानि च लौकिकादीनि त्रीणि
जागरितस्वप्नसुषुप्तान्यात्मन्यसत्त्वेन रज्ज्वा सर्पवद्भातव्या-
नीत्यर्थः । ज्ञेयमिह चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वम् ।
आप्यान्याप्तव्यानि त्यक्तवाच्यैषणात्रयेण भिक्षुणा पाण्डित्य-
बाल्यमौनाण्यानि साधनानि । पाक्यानि रागद्वेषमोहा-
दयो दोषाः कषायाण्यानि पक्तव्यानि । सर्वाण्येतानि
हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयानि भिक्षुणा उपायत्वेनेत्यर्थः ।
अथयाणत प्रथमतोऽपि हेयादीनामन्यत्र विज्ञेयात्पर-
मार्थमत्यं विज्ञेयं ब्रह्मैकं वर्णयित्वा । उपलभ्यमानमुपलभ्यो-
विद्याकल्पनामात्रम् । हेयाप्यपाक्येषु त्रिष्वपि स्मृतो ब्रह्म-
विज्ञानं परमार्थसत्यतस्त्रयाणामित्यर्थः ॥८०॥

परमार्थतस्तु प्रकृत्या स्वभावात् आकाशवदाकाशा-

हरति । ज्ञेयेति ॥ अद्वैतस्वरूपेण लोकमवतार्य ज्ञेयगन्धार्थं व्याचष्टे ।
लौकिकादीनामिति ॥ तावदेव त्रीणि विभजते । जागरितेति ॥ पा-
ण्डित्य वेदान्ततात्पर्याभित्तलमहितीवशस्तविचारचातुर्यपरिनिष्पन्न-
वशम् । बाल्य दम्भपूर्णदृष्टादिराहित्यम् । युक्तितः सुतार्था-
नुमत्याननुगच्छन् भौत बुद्धेः कर्माज्ञानाभ्यासलक्षणा निदिध्यासन-
गन्धितम् । तावदेतान्याप्तव्यानि ॥ यद्यपि ज्ञेयस्य विज्ञेयत्वं युक्त-
तथापि कथं ज्ञेयादीनां विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्याह । उपायत्वेनेति ॥ तदेव
प्रकटयितुं प्रथमतः इत्युक्तम् ॥ उपलब्धं व्याचष्टे । तेषामिति । ज्ञेय-
दीनां रज्जुसर्पवदविद्याकल्पितत्वात्मास्ति परमार्थत्वमहेत्यर्थः ॥८०॥

यदुक्तं ज्ञेयं चतुष्कोटिवर्जितं परमार्थतत्त्वमिति तदिति

२७२ • अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

विद्यते न हि ज्ञातात्वे तेषां कथं न किञ्चन ॥६१॥

आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।

सुत्याः स्वस्मान्निरेक्ष्य न त्वेव गतत्वे सर्वे धर्माः आत्मनो ज्ञेयाः

सुसुक्ष्मभिरनोद्दयी नित्याः । ब्रह्मवचनकृतं भेदाशङ्कं निरा-

कुर्वन्नाह । कश्चन किञ्चन । किञ्चिदप्युक्तं मपि तेषां

न विद्यते नानात्वतित्ति ॥६२॥

ज्ञेयतापि धर्माणां सहत्यैव न परमार्थत इत्यादि ।

आदीति । यस्यादाहौ बुद्धाः आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव स्वभा-

वत एव । यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सवितैव । नित्यबोध-

स्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्वे आत्मानः । न च तेषां

मिथश्च । कर्त्तव्योऽनित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न सन्दि-

ह्यनानिस्वरूपा एव नैव ज्ञेयता । न च सुसुक्ष्मैरेव यद्योक्तप्रका-

रेण सर्वदा बोधनिर्वाणनिरपेक्षता । आत्मायं परार्थो वा ।

अनुदयति । प्रकृतेति । ब्रह्मवचनप्रबोधमात्रं बोधस्य स्यादिति ।

विद्यत इति । कश्चित् भेदतिवत्त्वमवकाशवन्नित्यर्थः । न च नेति

देशकान्तावस्थापद्यम् । अणुमात्रमपीति । कार्यकारणभावस्याभावि-

भावस्य बोधदानम् ॥६३॥

समग्रप्रबोधमात्रं सुक्ष्ममेव प्रबोधं प्राप्तं प्रत्युदयति । आदिबुद्धा

इति । यद्योक्तरीत्या सुसुक्ष्मस्य ध्यानस्य फलमाह । अस्येति । प्रथमः

यस्यैव भवति चान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥८२॥
 आदि शान्ता ह्यनुत्यन्ताः प्रकृत्यैव सुनिर्दिताः ।
 सर्वधर्माः समाभिन्नाश्च जं साम्यं विशारदम् ॥८३॥

यथा सयिता नित्यं प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वार्थं परार्थ-
 स्तेत्यपश्यति । चान्तिर्नोधकर्तव्यतानिरपेक्षता सर्वदा
 स्वात्मानि मोऽमृतत्वायावृतभावाय कल्पते । सोऽवाच स-
 मर्थो भवतीत्यर्थः ॥८२॥

तथा नापि शान्तिर्कर्तव्यताऽऽलनीत्याह । यस्मादादि
 शान्ता नित्यमेव शान्ता अनुत्यन्ता अज्ञात प्रकृत्यैव सुनि-
 र्दिताः सुष्ठु परस्वभावा नित्यतुक्तस्वभावा इत्यर्थः । १०
 धर्माः समाद्याभिन्नाश्च समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदं
 विशुद्धमात्मतत्त्वं यस्मान्तस्याच्छान्तिर्मौक्तो वा नादि
 कर्तव्य इत्यर्थः । न हि नित्यैकस्वभावस्य कृतं किञ्चिदप्य-
 स्यात् ॥८३॥

यस्येत्यादिना । आद्यस्य रूपस्य स्वरूपत्वं यथोक्तमप्रकार । नो
 धातो निश्चयो बोधनिश्चयकस्मिन्निरपेक्षत आर्यमन्यार्थं वा यस्य
 भवति मोऽमृतत्वाय कल्पत इति सम्बन्धः । तदेव दृष्टान्तेन साध-
 यति । यस्येत्यादिना । इतिशब्दो 'यथेत्येतेन' सम्बन्ध्यते सोऽमृतत्वाय-
 त्यादिवचनात् ॥८२॥

आगन्तुकममृतत्वं प्रत्युदस्यति । आदि शान्ता इति । श्लोकस्य
 तात्पर्यमन्तरार्धेन निर्दिशति । तथा नापीत्यादिना । अतमेवार्धं
 अतर्धपादेन सङ्क्षिप्य दर्शयति । अत्रमिति । श्लोकार्धमुपसंहरति ।
 विशुद्धमिति । अतर्धपादान्वीकारे मोक्षस्यापुनरुपार्जना इति ।

वैशाख्यान् वै नास्ति भेदे विचरतां सटा ।

भेदनिष्ठाः पृथग्वाटास्तस्यात्तेऽपराः स्मृताः ॥६४॥

अजोभाष्ये तु ये केचिर्हविष्याति सुनिश्चिताः ।

ये यथोक्तमपरमार्थतत्त्वं प्रतिपन्नासौ एवाङ्गपणा लोके
 दृपशब्दस्ये 'इत्याह । यस्यान्नेदनिष्ठा भेदानुयायिनः
 समानासुता इत्यर्थः । के । पृथग्वाटा पृथक् ज्ञाना वस्ति-
 त्वेवं वदन्ते तेषां ते पृथग्वादा इति न इत्यर्थः । त-
 दान्ने लपणाः घृदाः स्मृता यस्याहैशारद्यं विशुद्धिर्नास्ति
 तेषाम्भेदे विचरता हैतमार्गेऽपृथ्वाकल्पिते सर्वेटा पर्त-
 मानानामित्यर्थः । यतो वृत्तमेव तेषां कार्यमित्यभि-
 प्रायः ॥६४॥

ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥^{६१}

मार्थतत्त्व एवमेवेति ये केचित् स्यादयोऽपि सुनिर्मिता
भविष्यन्ति चेत्त एव हि लोके महाज्ञाना । नरतिशय-
तत्त्वविपर्ययज्ञाना इत्यर्थः । तच्च तेषां वर्तते तेषां वि-
दित परमार्थतत्त्वं मासान्यबुद्धिरन्यो लोकां न गाहते
नायतरति न विपरीतगोतीत्यर्थः ॥ सर्वभूतात्मभूतस्य
सर्वभूतहितस्य च । देवा मार्गेऽपि सुस्थान्ति ह्यपदस्य
प्रदैपिणः ॥ शकुनीनाभियाकाशे गतिनेवोपलभ्य इत्याद
स्मरणात् ॥६५॥

विषयज्ञानस्य सर्वलोके साधारणता तत्त्वज्ञानमता किमिति प्रश्ना
प्रस्तूयत तादाह । तच्चेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह । यद्विद्वानिति ॥
यद्विद्वान्महाज्ञानमहाज्ञानमिति योजनीयम् । अग्राह्यत
चुद्धृष्टदयलम् । तत्र हेतुरपविष्टतरिति । अपाविष्टस्य विनकारि-
तत्वम् । तत्र हेतुर्देवैर्यदानीनादिना सूच्यते । तेषां पौर्वापर्येण यस्या
लोचनपरिचयपरान्तरेति ॥ विचारचातुर्भासादत्र पदार्थ
यान्त्रादीविभागागमन्युच्यतेमाह । अन्यमचेति ॥ तर्हि पारम-
र्थिके तत्त्व केपास्य ननीयं । एतुश्चिद्विद्वान्हेतुः येषां कपद्विद्वो
तद्विद्यागमित्याह । ये केचिद्विद्वन् । कस्यानीनापुर्णपदद्वाराज्ञाना
जिज्ञासाभावेऽपि, दारान्तरप्रगुक्तमदधिकार सम्भवतोत्पत्तिव्यापी
युक्तम् । तत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वमभ्युपेय चेदुक्तं चतुर्थपाद व्याचष्ट ।
तच्चेति । ज्ञानवता विद्यात परमार्थतत्त्वज्ञानवदप्युच्यमित्यत
यमागमाह । सर्वभूतेति । सर्वभूतात्मना वक्ष्यामीनं तत्त्वपर्य
नागमात्मा परमज्ञानं तदभूतस्य विदुषः सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वेषु
निरूपचरितस्वरूपतादव परमहितस्य परमार्थेण गत्यादेः ।

२७६ ' अथर्ववेदीयभाष्यव्याख्यानम् ।

अजेयुजमसंक्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते ।

यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥६६॥

अणुभावेऽपि वैधर्म्यं जायमानेऽविमर्शितः ।

कथं महाज्ञानत्वमित्याह । अजेयमुत्तमज्ञेष्वश्लेषु धर्मेष्व-
त्मात्मस्वजमवलम्ब्य ज्ञानमिष्यते अवितरीयौष्ठं प्रकाशश्च
यतस्तस्यादसंक्रान्तमयान्तरे ज्ञानमजमिष्यते । यस्यान्व
क्रमतेऽर्थांतरे ज्ञानान्तेन कारणेनासङ्गं तत् कीर्तितमा-
काशकल्पमित्युक्तम् ॥६६॥

इतोऽन्येषां वादिनामणुभावेऽपि वैधर्म्यं यद्युनि

हृत्वाक्यस्य भाष्यं पुनरप्येविरहिणो मानं देशं विद्यावन्तोऽपि पद-
मन्त्रेणभाषा विविधं मोहमुपपन्नमिति । महाज्ञानो ज्ञानवतो गन्ध-
पदरहितस्य परिपूर्णस्य नतिरवगच्छमशक्यति निदर्शनमत्र विमर्श-
यति । मनुनीनामिति ३८५॥

अथ साम्यमित्युक्तं प्रमेयम् । तद्विषयनिश्चयवान् प्रमाता । प्रमाणं
तथाविधनिश्चयज्ञानमिति । वस्तुपरिच्छेदे कथं महाज्ञानत्वमित्या-
ह । जडमिति ॥ अथा धर्मा विद्यतिविभवा जीवा वि-
च्यते । तेनैव ज्ञानं कूटस्थवद्विषय विमर्शकस्य अष्टावलमात्मभूत-
मभ्युपगम्यते । तथा च मानकेवादिभाष्यस्य कल्पितत्वेऽपि वस्तुतो
यस्तुपरिच्छेदाभावाद्युपपन्नं तज्ज्ञानवता महाज्ञानत्वमित्यर्थः । किंवा-
स्यान्ते ज्ञानस्य पदवद्वलमङ्गीकृतं तदपि विषयभाषादेव विद्वति ।
ततश्च मुने निमित्तं मन इति यदुच्यते तदप्यविद्वद्वित्याह । यतो
नेति । आकाशापूर्वकपूर्वमिति बोध्यते । अथमित्यादिना । अत-
र्माह व्याचष्टे । यस्यानेति । नित्यविशुद्धिप्रसङ्गात्ततोऽवकृतं प्रागपि
सूचितमित्याह । आकाशेति ३८६॥

असङ्गता सदा नास्ति किमुतावरणच्युतिः ॥६७॥

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।

यहिरन्तवी जायमाने उत्पद्यमानेऽविपश्चितोऽवियेकिनो
ऽसङ्गताऽसङ्गतं सदा नास्ति किमु यत्तद्व्यमावरणं च्युतिर्व्यन्ध-
नाशो नास्तीति ॥६७॥

तेषामावरणच्युतिर्नास्तीति ब्रुवता स्वमिद्वान्तेऽभ्युपगतं
तर्हि धर्माणामावरणं नेत्युच्यते । अलब्धावरणाः । अल-
ब्धमप्राप्तमावरणमविद्यादिवन्धनं येया ते धर्मा अलब्धाव-
रणा बन्धनरहिता इत्यर्थः । प्रकृतिनिर्मलाः स्वभाव-
शुद्धा आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता यस्मान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्त
स्वभावाः । यद्येवं कथं तर्हि बुद्ध्यन्त इत्युच्यते । नायकाः
स्वामिनः समर्था बोधुं बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः ।

नान्ते पुन लवियत्वान्त्तान्स्वामिद्वान्त्वमवबुद्धं प्रबध्यतत्याह । अणुमात्रं
ऽपीति । अविद्वद्बुद्ध्या कस्यचिदपि षट्पदस्य जन्माद्रीक रे दानस्य
तदनुपपत्तिरेनामङ्गलायोगे बन्धध्वनलक्षणं प्रयोजनं दूरापालम्भावती
त्याह । किमुतेति । श्लोकाच्चराणि व्याकरोति । इति इति ॥६७॥

यिद्वान्द्वैतशरीरं पञ्चम्या पराभ्यस्यत । न चेदावरणच्युतिरिष्यत
तर्हि स्मृतमावरणमित्याशङ्क्याह । अलब्धेति । बोद्धव्यं तर्हि कथं
मित्याशङ्क्य बोधनशक्तिमत्त्वादित्याह । बुद्ध्यन्त इति । प्रबोद्धरत्नेन
श्लोकमवतारयति । तेषामित्यादिना । अविद्वद्बुद्ध्याऽप्यवरण
मिष्यति । न तत्त्वदृष्ट्यैवमिष्येत् व्याचष्टे । अलब्धेति । अर्कतयै हेतु-
कथनायै विरोधव्यवहमित्याह । यस्मादिति । तस्मान् बन्धन-
इति पूर्वोक्तं सम्बन्धः । आत्मनो यथोक्तस्वभावैर्बोधनं

२७८ . अथर्ववेदीयभाष्योपनिषत् ।

आदौबुद्धास्तथा मुक्ता बुद्धान्त इति नायकाः॥^{६८}॥
क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तापिनः ।

यथा नित्यप्रकाशस्वरूपेऽपि सविता प्रकाशत इत्युच्यते
यथा वा नित्यवृत्तगतयोऽपि नित्यमेव शैलास्तिष्ठन्तीत्यु-
च्यते तद्वत् ॥८८॥

यस्मान्न हि क्रमते बुद्धस्य परमार्थदर्शिनो ज्ञानं
विषयान्तरेषु धर्मेषु धर्मसंस्थं सवितरीव प्रभा । तापिनः
तापोऽस्यास्तीति तापो तस्य सन्तापवतो निरन्तरस्याका-
शकल्पस्येत्यर्थः । पूजायतो वा मञ्जायतो वा सर्वे धर्मा
आत्मनोऽपि तथा ज्ञानवद्देवाकाशकल्पस्यान्न क्रमन्ते क्षि-
दप्यर्थान्तर इत्यर्थः । यदादावुपन्यस्तं ज्ञानेनाकाशकल्पे-
नेत्यादि तदिदमाकाशकल्पस्य तापिना बुद्धरा तदगन्य-
त्वादाकाशकल्पं ज्ञानं न क्रमते क्षिदप्यर्थान्तरे ॥ तथा

त्याक्षिपति । यदोवमिति । पदान्तरेषोत्तरमाह । उच्यते इति ॥
मुप्रायेव क्रियाकर्तारौ प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामनिर्धेयादित्याह । नियमं
मुदाहरणभ्या निरक्षति । यद्येकादिना ॥८८॥

किमिति मुख्ये बोद्धव्यं मन्त्रादिभिर् नदेव नेतिमिच्छाद्वयं ज्ञानस्य
विद्वद्बुद्ध्या विषयमभ्यस्यासन्नधातित्वात् । क्रमते इति ॥ तच्च जी-
वोना मञ्जायतना विमुक्ताटाकाशवत् क्रियात्मकतया योगात् मुख्य-
बोद्धव्यं सद्ब्रह्ममस्मिन्माह । ननु इति ॥ ज्ञानमात्र पारमार्थिक ततोव
प्राप्तत्वेवाटिकान्वितमिति कौतुहलमस्य च वतापि अष्टादशतिल्याश-
यमाह । ज्ञानमिति ॥ तस्य पूर्वोद्देशराशि व्याकरोति । तस्मादिति ॥
यदि परमार्थदर्शिनो ज्ञानं तत्र विषयान्तरं क्रमते किन्तु सवितरि प्रका-
शपदात्मन्यत्र प्रतिष्ठितं यस्यादिष्यते तस्मादात्मिनं मुख्यत्वं सद्ब्रह्ममस्मीति

सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥६६॥
दुर्हर्गमतिगभीरमजं साख्यं विशारदम् ।

धर्मा इति आकाशमिवाचलमविक्रिय निरुपयत् नित्यम-
द्वितीयममरुमहस्यमग्राक्षमशनायाद्यतो न ब्रह्मात्मात-
त्त्वम् । न हि दृढदृढं परिपारलोपो विद्यत इति श्रुते ।
ज्ञानक्षेत्रज्ञादभेदरहित परमार्थतत्त्वमद्वयमेतन्न बुद्धेन
भाषितम् । यद्यपि पाप्मार्थनिराकरणं ज्ञानमात्रकल्पना
याद्वयमुसामौष्यमुक्तम् । इदं तु परमार्थतत्त्वमद्वैतं वेदा-
न्तेष्वंगमिच्छेयमित्यर्थः ॥६॥

आमृतममाप्नो परमार्थतत्त्वस्तुत्यर्थं नमस्कृत्य श्रुयते ।

२८० . अथर्ववेदीयमाख्योपनिषत् ।

बुद्धा पटमनानात्वं नमस्कृत्य यथा बलम् ॥२००॥
इति गौडपादाचार्यकृता माण्डूक्योपनिषत्का-
रिका सम्पूर्णा ॥ ॐ तत् सत् ॐ ॥

दुर्हंशं दु खेन दर्शनमस्येति दुर्हंशम् । अस्तिनाम्नीति चतु-
ष्कोटिवर्जितत्वात् दुर्विज्ञेयमित्यर्थः । अत एवातिशम्भीरं
दुःप्रवेशं महासमुद्रवद्वृतप्रज्ञैः । अथ साम्यं विशारदम् ।
इदम् पटमनानात्वं नानात्ववर्जितं बुद्धा अवगम्य तद्भूताः

दुर्विज्ञेयत्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणाविविनश्यत्वे हेतुं विवक्षित्वा विवक्षितम् ।
अतिशम्भीरमिति । प्रत्यक्षादिभिरनवमाश्रये कूटस्थस्य निर्विज्ञेयस्य
सर्वस्य स्वविधुत्वाच्च हेतुत्ववन्निमित्त्वाह । अलमिन्द्रादिना ।
विशेषणत्वं तर्हि कृतवृत्तवत् तदास्येवेति नियतं युक्तम् । प्रमा-
णाधीनत्वात् प्रमेयविधेरित्यामद्वयविपरिवर्तनस्य अभ्यासवाचक-
त्वादित्यादिप्रमाणत्वान्तेनोच्यते । पटमिति । तस्य तर्हि सकल-
विभागविरहे कृतो नमस्कारकृता श्रीकृष्णवर्णितोत्पत्त्याह । अना-
नात्वमिति । यद्यपि वस्तुतस्तद्विधानात् नावद्वयत्वे तद्यापि यथा
हातव्ये ता वा वस्तुवत्त्वम् । काव्यमिकं नानात्वमनुसृत्य नमस्कारकृता
प्रत्यक्षादिप्रयोजनवती प्रागादिष्वेवमिष्टेतेत्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्य-
माह । गान्तेति । यदि परमार्थतत्त्वं शास्त्रस्यादाविधानेऽपि नम-
स्क्रियते तदा तस्याद्यन्तमध्यायगुह्यत्वेयतया सुखं निश्चयति । तेन
तदर्थमादाविषयत्वादेव प्रकटीभावस्तद्विषयश्लोकनोपपत्त्यति । तदा
थ प्रतिपाद्यस्य अज्ञातो अज्ञानविभक्त्य समुद्भिद्यतमित्यर्थः । दुर्हंश-
त्वमुक्तं ध्वनक्ति । अस्तीति । सर्वेषामेव यथोक्ते परमार्थतत्त्वे प्रवेशा-
नुपपत्तिमाह इदं सर्वदायद्विधाना तथा त्वेऽपि तद्वत्ता मेवमित्याह ।
अज्ञतेति । श्रौतस्मृतिदिशिद्वयं व्याख्यातमेव पदत्वमनुपपत्ति । अज-

तलवकारोपनिषत् ।

परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीशङ्करभगवत्कृत
भाष्यसहिता .

श्रीगुहानन्दभगवत्पूज्यपाटशिष्यभगवदानन्द-
ज्ञानकृतभाष्यटीका
विभूषिता ।

श्रीयुक्त नवचन्द्रशिरोमणिना परिशोधिता ।
श्रीभुवनचन्द्रयमाकेन प्रकाशिता ,
(८ नं० निमतलाघाट श्रेष्ठ)

—०—
(द्वितीयसंस्कृता)

—०—
कलिकातानगरे

१६ नं० नूतन पगथापटी
नारायणयन्त्रे
मुद्रिता ।

—०—
ईराजी १८८० म० १२८६ साल ।

ॐ तत्सत् ।

सामवेदीयतलवकारोपनिषद्भाष्यम् ।

श० । श्रीं परमात्मने नमः । केनेपितमित्याद्योपनिषत्
परब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्याध्यायस्यारम्भः । प्रागेतस्मात्
कर्माण्युपनिषत्परिभ्रमापितानि समस्तकर्माण्ययभूतस्य च
प्राणस्योपासनान्युक्तानि कर्माङ्गसामविषयाणि च । अनन्त-
रक्ष गायत्रिनामविषयदर्शनं यंगान्तमुक्तं कार्यं सर्वमेत-
द्यथोक्तं कर्म च ज्ञानञ्च सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य
मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धयं भवति । सकामस्य तु ज्ञानरहितस्य

ॐ परमात्मने नमः ॥ ॐ ॥

यच्छ्रोत्रादेरधिष्ठानचक्षुर्वागाद्यगोचरम् ।

सतोऽध्यक्षं परं ब्रह्म नित्यमुक्तं भवामि तत् ॥ १ ॥

आ० । केनेपितमित्यादिकां तलवकारशाब्दोपनिषदं ध्याचि-
स्यासुर्भगवान् भाष्यकारोऽहंप्रत्ययगोचरस्यात्मनः संसारित्वा-
दसंसारि-ब्रह्मभावस्योपनिषत्प्रतिपादस्यासम्भवाच्चिर्यपयत्वाद-
व्याख्येयत्वमित्याशङ्काद्द्वारसाक्षिणः संसारित्वप्रादुर्भावप्रमाणा-
विषयत्वाद्ब्रह्मत्वप्रतिपादने विरोधासम्भवात् सविषयत्वाद्वा-
ख्येयत्वं प्रतिजानीते । केनेपितमित्यादेति । कस्तर्हि नवम-
स्याध्यायस्याष्टाध्याया सह नियतपूर्वोत्तरभावानुपपत्तिलभ्यः
सम्बन्ध इत्याशङ्क्य हेतु हेतुमद्भावलक्षणसम्बन्धं दर्शयितुं हत्त-

केवलानि श्रौतानि स्मार्त्तानि च कर्माणि दक्षिणमार्गप्रति-
पत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति । स्वाभाविक्या त्वशास्त्रीयेया
प्रवृत्त्या पश्चादिस्वावरान्ता अधोगतिः स्वात् । तथैतयोः
पथोर्न कतरे च न तानीमानि ह्युद्राण्यसकृदावर्त्तनीनि
भूतानि भवन्ति जायस्वे म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति श्रुतेः ।
प्रजा ह तिस्रोऽत्यायमोयुरिति मन्त्रवर्णादिशुद्धसत्त्वस्य तु
निष्कामस्यैव बाह्यादनित्यात् साध्यसाधनसम्बन्धादिह
कृतात् पूर्वकृताद्वा संस्कारविमेषोद्भवादिरक्तस्य प्रत्यगात्म-
विषया जिज्ञासा प्रवर्त्तते तदेतदसु अत्रप्रतिवचनलक्षणाया
श्रुत्या प्रदर्श्यते केनेपितमितादयया काठके चोक्तम् । पराञ्चि
खानि व्यहृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराह पश्यति नान्तरात्मन् ।

भगुवदति । प्रागेतस्मादित्यादिना । कर्माङ्गसामपाञ्चभक्तिकं
सामभक्तिकञ्च तद्विषयाद्युपासनानि पृथिव्यादिदृश्योक्तानि ।
प्रागदृष्ट्या गायत्रिसामोपासनञ्च । शिष्याचर्यमन्तानाविच्छेदो
यज्ञमृदादयसानेन यत्वेन कार्यरूपमेव यस्तूक्तश्चेत्तर्हि प्राणाद्युपा-
सनमहितस्य कर्मणः संसारफलत्वात् ब्रह्मज्ञानानुपयोगात्
कथं हेतुहेतुमद्भावः सम्बन्धो विधिभित्त इत्याशया नित्यकर्मणां
तावज्ज्ञानीपयोगित्वं कथयति । सर्वमेतदिति । काम्यानां
प्रतिपिडानाञ्च फलं तद्दोषदर्शनेन वैराग्यार्थं कथयति । भक्ता-
मस्य त्विति । एतयोः पथोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये केनापि मार्गेण
येन प्रवृत्तास्ते प्रतिपिडानुष्ठायिन इत्यर्थः । जायस्व म्रियस्वेति
पुनःपुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः । तिस्रः प्रजाः स्वेदजाण्डजो-
द्भिज्जनजपाः । पिष्टपान-देवयान-लक्षणमार्गगमनद्वयमतीत्य
ऋष्टामेव गतिमोयुः प्राप्ता इत्यर्थः । एवं कर्मफलमुक्त्वा ततो

कश्चिदोरः प्रत्यगात्मनि मैद्यदावतचक्षुरमृतमिच्छन्नित्यादि
परोक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्रह्मणो निर्वेदमापन्नावास्थ-
कृतः कृतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः
श्रोत्रियं घञ्जनिष्ठमित्यादि । आथर्वणे च । एवं हि विरक्तस्य
प्रत्यगात्मविषयं विज्ञानं श्रोतुं मनुं विज्ञातुञ्च सामर्थ्यमुप-
पद्यते नान्यथा । एतस्माच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानात् संसार-
योजनज्ञानं कामकर्मप्रवृत्तिकारणमप्येतो नियतते । तत्र
को भोहः कः शोक एकत्वमनुपपद्यत इति सम्ययर्णात् ।
सरति शोकमरात्मवित् भिद्यते हृदयग्रन्थिग्नियन्तो मय-

विरक्तस्य विगुहसत्त्वस्य ब्रह्मज्ञानेऽधिकार इति दर्शयन् हेतु-
हेतुमद्वायमाह । विगुहसत्त्वस्य त्विति । साध्यसाधनसम्बन्धा-
द्विरक्तस्येति सम्बन्धः । तत्र निमित्तस्यादृष्टस्यानियतत्वमाह ।
इह हातादिति । कर्मफलाद्विरक्तस्य ब्रह्मजिज्ञासा भवतीत्यत्र
संवादमाह । काठके चेति । आहतचक्षुरिति साध्यसाधनभा-
यादुपरतकरणग्रामयक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् । अन्वयव्यति-
रेकसिद्धत्वाच्च । एवं हीति । नान्यथेत्यविरक्तस्य बहिर्विषया-
द्यिमचेतस आत्मजिज्ञासैवानुपपन्ना कयश्चिच्छातापि न फलाव-
साना स्यात् शूद्रयागादिवदित्यर्थः । यद्यप्येषमुपनिषदः कर्म-
काण्डसम्बन्धोऽस्ति तथाप्युपनिषत्सम्बन्धज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वा-
त्तुपनिषदो व्याख्यातव्यः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । एतस्माच्चेति ।
ममुच्चयवादिनोऽभिप्रायं शङ्कते । कर्मसहितादपीति । एका-
ध्ययनविधिपरिग्रहीतत्वात् कर्मज्ञानकाण्डयोरेकं फलं वाच्यं
ततः कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानात् सनिदानमंसारनिवृत्तिलक्षणं फलं
सिद्धतीति न कर्मसु विरक्तस्योपनिषदारम्भ इत्यर्थः । अध्ययन-

संशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर
इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । कर्मसहितादपि ज्ञानादेतत् सिध्यतीति
चेन्न । वाजसनेयके तस्यान्यकारणत्ववचनाज्वाया मे स्यादिति
प्रेष्युत्य पुत्रेणायं लोको युज्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा
पितृलोको विद्यया देवलोक इत्यात्मनोऽन्यसा लोकत्रयस्य
कारणत्वमुक्तम् । वाजसनेयके तत्रैव च पारिव्राज्यविधाने
हितुक्तः । किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा नायं
लोक इति तत्रायं हेत्वर्थः । प्रश्नाकर्म्म तत्संयुक्तविद्याभि-
र्मनुष्यपितृदेवलोकत्रयसाधनैरनात्मलोकप्रतिपत्तये कारणैः
किं करिष्यामो न चास्माकं लोकत्रयमनित्यं साधनसाध्य-
मिष्टं येषामस्माकं स्वाभाविकोऽजोऽजरोऽमृतोऽमयो न
वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान् नित्यश्च लोक इष्टः । स च

विधिपरिग्रहभावेन कर्मकाष्ठस्य न मोक्षफलत्वं यत्त्वं फला-
न्तरावगमविरोधादित्याह । वाजसनेयक इति । किञ्च यदि
श्रुतेः कर्मसमुच्चिताज्ज्ञानं विधित्सितं स्यात्तदहं पारिव्राज्यं
नोपदिश्येत् । श्रुत्या हेत्वभिधानेन ततो न समुच्चयः श्रुत्यर्थ
इत्याह । तत्रैव चेति । प्रश्नाशब्दस्योपलक्षणार्थत्वमादाव
हेत्वर्थमाह । तत्रायमिति । किं करिष्यामो न किमप्यात्मका-
त्वादेवेति शेषः । तत्फलं भुक्त्वा क्रमेण मोक्षसम्भवात् किमिति
प्रजादिष्वनादर इत्याशङ्काह । न चेति । इष्टोऽप्ययमात्मलोकः
कर्मणा विना न लभ्यते फलत्वान्मोक्षस्यान्यथास्वभावमुक्तत्वे
बन्धमोक्षावस्ययोरविशेषापातादित्याशङ्काह । स चेति । कर्म-
मोक्षे कार्यस्योत्पाद्यादेरसम्भवात् सम्यग्ज्ञानादविद्यानिवृत्त्या

नित्यत्वान्नाविद्यानिवृत्तिर्यतिरेकेणान्यसाधननिष्पाद्यस्तस्मात्
प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वकः सर्वेषणास्तथास एव कर्त्तव्य
इति । कर्मसहभावित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानस्य ।
न ह्युपात्तकारकफलभेदविज्ञानेन कर्मणा प्रत्यस्तमितमूर्व-
भेददर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्मविषयस्य सहभावित्वमुपपद्यते ।
वस्तुप्राधान्ये सत्ययुक्त्यतन्त्रत्वादब्रह्मविज्ञानस्य । तस्माद्
दृष्टादृष्टेभ्यो बाह्यसाधनसाध्नेभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया
ब्रह्मजिज्ञासेयं केनेपितमित्यादिश्रुत्या प्रदर्शयते । शिष्याचार्य-
प्रश्नप्रतियचनरूपेण कथमन्तु सूक्ष्मवत्विषयत्वात् सुखप्रति-
पत्तिकारणं भवति । केवलतर्कागम्यत्वञ्च दर्शितं भवति । नैपा
तर्केण सतिरापनीयेति । श्रुतेय आचार्यवान् पुरुषो वेद
आचार्योद्देश्यं विद्यां विदिता साधिष्ठं प्रापदिति । तद्विधि-
प्रणिपातेनेत्यादिश्रुतिस्मृतिनियमाच्च । कश्चिद्गुरं ब्रह्मनिष्ठं
विधिवदुपेत्य प्रत्यगात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्नभयं नित्यं
शियमचलमिच्छन् पप्रच्छेति कल्पते । केनेपितमित्यादि ।

फलप्रमिदुपपत्तेर्न कर्मकार्यी मोक्ष इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्या-
भावावसानासिद्धये परोक्षनिययपूर्वकः सत्यासः कर्त्तव्यः । सिद्ध-
चानुभावावमाने ब्रह्मात्मज्ञाने स्वभावाप्राप्तः सत्यास इति
दृष्टव्यः । इतश्च न कर्म ब्रह्मात्मतानिययममुच्यते । शास्त्रार्थ
इत्याह । कर्म सहभावित्वेति ॥ ननु कर्मवद्ब्रह्मज्ञानस्य विधि-
तोऽनुष्ठेयत्वाद्विधेयं विनियोज्यादिभेदापेक्षितत्वात् कायं सर्व-
भेददर्शनं प्रत्यस्तमुच्यते ॥ ब्रह्मज्ञाने सतीत्याशङ्क्याह । वस्तु-
प्राधान्ये सतीति ॥ विधिजयं प्रयत्नं भाव्यो हि विधिविषय
उच्यते ज्ञानं न तथेति तद्विधेरसिद्धिरित्यर्थः । यस्मात् प्रत्यगा-

विशेषोऽवगन्तुं युक्तः । न प्रग्रसामर्थ्याद्देहादिसङ्घातादनित्यात् कर्मकार्यादिरक्तोऽतोऽन्यत् कर्तृत्वं नित्यं वस्तु बुभुक्षमानः पृच्छतीति सामर्थ्यादुपपद्यते । इतरथेच्छावाक्कर्मभिर्देहादिसङ्घातस्य प्रेरयितृत्वं प्रसिद्धमिति प्रश्नोऽनर्थकः स्यात् । एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थेन प्रदर्शित एव न संययवतोऽयं प्रग्र इति प्रेषितशब्दस्यार्थविशेष उपपद्यते । किं यथा प्रसिद्धमेव कार्यकारणसङ्घातस्य प्रेषयितृत्वं किं वा सङ्घातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छामात्रेणैव मन आदिप्रेषयितृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेपितं पतति । प्रेषितं मन इति विशेषणद्वयमुपपद्यते । न तु स्वतन्त्रं मनः स्वविषये स्वयं पततीति प्रसिद्धम् । तत्र कथं प्रग्र उपपद्यत इत्युच्यते । यदि स्वतन्त्रं मनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषये स्वात्तर्हि सर्वमगानिष्टचिन्तनं न सग्रादनर्थं च जानन् सङ्कल्पयति । अतुष्टप्रदुःखे च कार्यं वार्यमाणमपि प्रवर्त्तत एव मनस्तस्मादुक्त एव केनेपितमित्यादिप्रग्रः । केन प्राणो युक्तो नियुक्तः प्रेरितः सन् प्रीति गच्छति स्वव्यापारं प्रति प्रतुष्ये इति प्राणविशेषणं सग्रातत् पूर्वकत्वात् सर्वेन्द्रियवृत्तीनाम् ।

स्विकप्रयोगादर्शनादिति ईपितमितिपदद्वयस्यार्थवत्त्वमाह । तत्र प्रेषितमित्यादिना ॥ इच्छामात्रेणेति ॥ प्रपतनमन्तरेण सन्निधिमात्रेणेति व्याख्यातं नेदं व्याख्यानमपि शोभते । अपर्यायशब्दभेदस्यार्थभेदव्यभिचारादित्याह । अपि चेति ॥ त्वदुक्तोऽयमर्थविशेषो न घटते सङ्घातार्थवेच्छादिभिः प्रवर्त्तकसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिप्रमद्वादित्याह । न प्रग्रैति ॥ मनसः स्वातन्त्र्यात्

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो यहाचो ह वाचं स

केनेपितां वाचमिमां गच्छलक्षणां वदन्ति लौकिकाः । तथा
चतुः श्रोत्रं च स्वे स्वे विपर्ययं क उ देवो दशोतनवान् युनक्ति
युद्धं प्रेरयति ॥ १ ॥

एवं पृष्ठवते योग्यायाह गुरुः शृणु त्वं यत्पृच्छामि । मन
आदिकरणजातस्य को देवः स्वविपर्ययं प्रति प्रेरयिता कथं
वा प्रेरयतीति । श्रोत्रस्य श्रोत्रं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं
गच्छस्य श्रवणं प्रतिकरणं गच्छाभिश्चञ्चकं श्रोत्रमिन्द्रियं तस्य
श्रोत्रं स यस्त्वया पृष्ठयन्तुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्तीति ।
असावेवं विशिष्टः श्रोत्रादीनि नियुद्धं इति वक्तव्यं न
त्वेतदनुरूपं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति । नैप दोषः ।
तस्यान्यथाविशेषानवगमात् । यदि हि श्रोत्रादिध्यापार-
व्यतिरिक्तैः स्वध्यापारेण विशिष्टः श्रोत्रादिनियोक्ताऽवगम्येत
दात्रादिप्रयोक्तृवत्तदिदमनुरूपं प्रतिवचनं स्यात् । न त्विह

स्वव्यतिरिक्तप्रवर्तकसंभावनाभावात् प्रश्नो न घटत इत्याक्षिप्य
समाधत्ते । ननु सतत्त्वमित्यादिना ॥ अन्यथदुःखे चेति ॥ १ ॥

अद्यतनोऽदुःखे द्यूतादिकार्यं प्रतिवचनस्य प्रश्नानुरूप-
त्वमाशङ्क्य समाधत्ते । असावेवविशिष्ट इत्यादिना ॥ श्रोत्रा-
दयः स्वविलक्षणशेषाः संहतत्वाद्गृह्यादिवदित्यनुमानेन श्रोत्रा-
दिशेषोक्ताश्चदवगम्यन्ते सोऽपि महतः स्यात्तर्हि गृह्यादिवद-
चेतनः स्यात् । ततस्तस्याप्यन्यः शेषो कस्यास्तस्याप्यन्य इत्यनव-
स्थाप्रसङ्गपरिहारायास्तद्वेतनो गम्यते । अतः सर्वसाक्षिणं

प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीराः
प्रेत्यास्मालोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता स्वव्यापारविशिष्टो स्ववित्रादिवदधिग-
म्यते । श्रोत्रादीनामेव तु संहतानां व्यापारेणालोचनसं-
ख्याध्यवसायलक्षणेन फलावसानलिङ्गेनावगम्यते । अस्ति हि
श्रोत्रादिभिरसंहतो यत्रयोजनप्रयुक्तः श्रोत्रादिकलापो गृहा-
दिवदिति संहतानां परार्थत्वादवगम्यते श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता ।
तस्मादनतुरूपमेवेदं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिकम् ।
पुनरत्र पदार्थः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादेः । न ह्यत्र श्रोत्रस्य
श्रोत्रान्तरेणार्थः । यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरेण । नैष दोषो-
ऽयमत्र पदार्थः । श्रोत्रं तावत् स्वविषयव्यञ्जनसमर्थं दृष्टम् ।
तच्च स्वविषयव्यञ्जनसामर्थ्यं श्रोत्रस्य चैतन्ये ह्यात्मज्योतिषिं
नित्ये संहते सर्वान्तरे सति भवति नासतीत्यतः श्रोत्रस्य
श्रोत्रमित्याद्युपपद्यते । तथा च श्रुत्यन्तरास्यात्मनैवायं ज्योति-
पस्ते तस्य भाषा सर्वमिदं विभाति । येन सूर्यस्तपति तेज-
सिह इत्यादीनि । यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारतेत्यादिगीतासु ।
काठके च । नित्योऽनित्यानां चेतनयेतन्नानामिति । श्रोत्रा-
द्येषां सर्वस्यात्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धं तदिह नियत्यते ।
अस्ति किमपि विद्वद्वुद्धिगम्यं सर्वान्तरतमं कूटस्थमजर-

लक्षयितुं युक्तमेव प्रतिवचनमित्यर्थः । फलावसानं फलनि-
ष्पत्तिलिङ्गम् । यस्मिन्नवगत्या हि करणस्य व्यापारो लिङ्गत्वे

ममृतमभयमजं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादितन्मात्रमर्थमिति प्रतिवच-
नम् । शब्दार्थशोषपद्यते एव । तथा मनसोऽन्तःकरणस्य
मनो न ह्यन्तःकरणमन्तरं चैतन्यज्योतिषा दीपितं स्वदि-
पयसद्वल्पाध्यवसायादिसमर्थं स्यात् । तस्माच्च मनसोऽपि मन
इति । इह बुद्धि मनसो एकीकृत्य निर्देशो मनस इति
यदाचो ह वाचं यच्छब्दो यस्मादर्थं श्रोत्रादिभिः सर्वैः सम्ब-
ध्यते । यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रम् । यस्माच्च मनसो मन इत्येवं
वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरिणम्यते ।
प्राणस्य प्राण इति दर्शनादाचो ह वाचमित्येतदनुरोधेन
प्राणस्य प्राणमिति । कस्माद्वितीयैव न क्रियते । न ।
ब्रह्मनामनुरोधस्य युक्तत्वादावमित्यस्य वागित्येतावदक्तव्यं स
उ प्राणस्य प्राण इति । शब्दद्वयानुरोधेनैवं हि ब्रह्मनामनु-
रोधो युक्तः कृतः स्यात्पृष्ठञ्च षण्णु प्रथमयैव निर्द्देशं युक्तम् ।
स यस्तथा पृष्ठः प्राणस्य प्राणस्याहत्तिविशेषस्य प्राणस्वत्-
कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यम् । न ह्यात्मनानधिष्ठि-

नित्यायगतिव्यञ्जकत्वाद्वा फलावसाननिवृत्त्यापारस्तेन तच्छ्रेय-
सुल्लस्यत इत्यर्थः । प्रतिवचनस्य सङ्क्षेपतन्मात्रात्पर्य्यमाह । श्रोत्रा-
द्येव सर्वस्येति । यस्मादस्ति श्रोत्रस्य श्रोत्रं तस्माच्छ्रोत्रादा-
वात्मबुद्धिः सन्त्यक्तव्येति शेषः । प्राणचेष्टा चेतनाधिष्ठानपूर्विका
चेतनप्रवृत्तित्वादद्यादिप्रवृत्तिवदित्यभिप्रेत्याह । न ह्यात्मना-
धिष्ठितस्येति । ब्राह्मेतिपदाध्याहारि कारणमाह । प्रष्टुः पृष्ठ-
स्येति । नामस्यार्थमिति । श्रोत्राद्यात्मभावत्वात्तन्मन्तरंणामृतत्वा-
सम्भवाज्ज्ञानवलाच्छ्रोत्राद्यात्मभावं त्यक्त्वाऽमृता भवन्तीति

तस्य प्राणनमुपपद्यते । को ह्येवान्यात्कः प्राणात् यदेष्ट
 आकाश आनन्दो न स्यात् । ऊर्ह्वं प्राणमुन्नमयत्यपानं प्रत्य-
 मस्तीत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि च वक्ष्यते येन प्राणः प्रणी-
 यते तदेवं ब्रह्म त्वं विद्वीति । ओत्वादीन्द्रियप्रस्तावे घ्राण-
 प्राणस्य न तु युक्तं ग्रहणम् । सत्वमेवं प्राणग्रहणेनैव तु
 घ्राणस्य ग्रहणे कृते एव मन्यते श्रुतिः । सर्वस्यैव करणकला-
 पस्य यदर्घ्यप्रयुक्ता प्रवृत्तिस्तद्वन्नष्टेति प्रकरणार्थो विवक्षितः ।
 तदा चक्षुष्यक्षूरूपप्रकाशकस्य चक्षुषो यद्रूपग्रहणसामर्थ्यं
 तदात्मचैतन्याधिष्ठितस्यैव अतश्चक्षुष्यक्षुः प्रष्टुः पृष्टस्यार्थस्य
 ज्ञातुमिष्टत्वाच्छ्रोत्रादिलक्षणं यथोक्तं ब्रह्म ज्ञात्वेत्यध्याह्रियते ।
 अमृता भवन्तीति फलश्रुतेः । ज्ञानादाऽमृतत्वं प्रार्थते ।
 ज्ञात्वाऽतिमुच्यत इति सामर्थ्यात् । ओत्वादिकरणकलाप-
 मुक्तित्वात् ओत्वादी ह्यात्मभावं कृत्वा तदुपाधिः समुदात्मना
 जायते म्रियते संसरति च । अतः ओत्वादेः ओत्वादिलक्षणं
 ब्रह्मात्मेति विदित्वाऽतिमुच्य ओत्वाद्यात्मभावं परित्यज्य ये
 ओत्वाद्यात्मभावं परित्यजन्ति ते धीरा धीमन्तः । न हि
 विशिष्टधीमत्त्वमन्तरेण ओत्वाद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तुम् ।
 त्रेत्य व्याहृत्यास्माश्लोकात् शुक्लमित्रकुलबन्धुषु ममाहं भाव-

सम्बन्धः । एतत् स्फुटयति । ओत्वादो होत्यादिना । मृत्वेति
 विदेहमुक्तिर्विवक्षिता प्रारब्धभोगक्षये शरीरान्तरोत्पादे कार-
 णाभावादवश्यभाविनी विदुषोऽविदुषश्च मुक्तिरित्यर्थः । सर्वा-
 दध्यामाधिष्ठानरज्जुवच्छ्रोत्राद्यध्यासाधिष्ठानचैतन्य ओत्तस्य
 ओत्तमित्यादिना लक्षितं तर्हि रज्जुवदधिष्ठानत्वादिपयत्व-

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो
मनो न विज्ञो न विजानीमो यद्यैतदनुशिष्या-

संयवहारनक्षणात् त्वत्सर्वेषां मूलत्वर्थः । अमृता अम-
रणचर्माणो भवन्ति । न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागी-
नैकेनामृतत्वमानशुः पराञ्चि क्षान्ति व्यदणत् । आहतचक्षु-
नृतत्वमिच्छन् । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते । अत्र ब्रह्म समन्वृते
इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवातिमुचेत्यनेनैषात्वागस्य सिद्ध-
त्वादक्षासोकात् प्रेत्याक्षाच्छरीरात् प्रेत्य सत्त्वैत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्माच्छ्रोत्रादेरपि श्रोत्रादगन्मभूत ब्रह्म अतो न तत्र
तस्मिन् ब्रह्मणि चक्षुर्गच्छति । स्वात्मनि गमनासम्भवात् ।
तथा न वाग्गच्छति । वाचा हि शब्द उच्चार्यमाणोऽभि-
धेयं प्रकाशयति यदा तदाभिधेयं प्रति वाग्गच्छतीति श्रुते ।
तस्य च शब्दस्य तन्निवर्तकस्य च कारणस्याग्रा ब्रह्मा-
ऽतो न वाग्गच्छति । यथाम्निर्दाहकः प्रकाशश्चापि सन्
न ह्यात्मानं प्रकाशयति दहति च तदसौ मनो मनश्चान्यस्य

प्रसङ्ग इति शङ्का निवर्तयति । यस्माच्छ्रोत्रादेरपीत्यादिना ।
अध्यस्तस्य ह्यधिष्ठानमेव स्वरूपमाद्यन्तमध्ये तु तदव्यभिचारात्
स्वरूपविषयता च न पदार्थधर्मस्ततोऽप्रयोजकोऽयं हेतु-
रित्यर्थः ॥ २ ॥

अविषयत्वात्तर्हि शास्त्राचार्योपदेशत्वमपि न स्यादित्या-
शङ्क्य नान्वेदोक्तस्तर्जामत्याह । इन्द्रियमनोभ्यां हीति ॥
ब्राह्मणोऽयमित्यादि जातितः । कृष्णोऽयमित्यादि गुणतः ।

दन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि । इति
शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ ३ ॥

सङ्ख्ययित्व अध्वयसायित्व च सन्नात्मानं सङ्ख्ययत्वध्वयवस्यति
च । तस्यापि ब्रह्मात्मेतीन्द्रियमनोभ्यां हि वस्तुनो विज्ञानं
तदगोचरत्वाच्च विद्वस्तद्वन्नद्वैतमिच्छन्ती न विजानीमो यथा
येन प्रकारेणेतद्वन्नद्वैतमिच्छन्ती न विजानीमो यथा
यदि करणगोचरन्तदन्यस्मै उपदेष्टुं शक्यं जातिगुणक्रिया-
विशेषणैः । न तज्जात्यादिविशेषणवद्वन्न । तस्माद् विषमं
गिन्यानुपदेगेन प्रत्याययितुमिति । उपदेशे तदर्थग्रहणे च
यन्नातिशयकत्तव्यतां दर्शयति न विनेत्यादि । अत्यन्तमेवो-
पदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तदपवादोऽयमुच्यते । सत्यमेवं
प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्न परः प्रत्याययितुं शक्यः । आगमेन
तु शक्यत एव प्रत्याययितुम् । तदुपदेशार्थमागममाह ।
अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीति । अन्यदेव पृथगेव
तद्यत् प्रकृतं श्रोत्रादीनां श्रोत्रादीत्युक्तमविषयश्च तेषां तद्वि-
दितादन्यदेव हि विदितं नाम यद् विदि क्रिययाऽतिशये-

पाचकोऽयमित्यादि क्रियातः । राजपुरुष इत्यादि सम्प्रत्यविशे-
षणत उपदिश्यते । ब्रह्म तु न जात्यादिमत् केवलं निर्गुण-
सत्त्वादिभ्युतेः । अन्ते नागमस्य भेदेन प्रतिपन्नत्वात् तद्व्या-
चार्थस्याप्यविद्यालेशोच्छेदद्वया व्यवहारिक उपदेश उपपद्यते ।
आगमतस्तस्यैवात्मा ब्रह्मरूपेण सचयितुं योग्यतातिशयत्वा-
दित्यभिप्रेत्याह । अत्यन्तमेवेति । वाक्यस्य पदार्थान् व्याख्याय
तात्पर्यं दर्शयितुमुपक्रमते । यद्विदितं तदल्पमित्यादिना ।

नाम तद् यदि क्रियाकर्मभूतं क्वचित् किञ्चित् कस्यचिद्
विदितं स्यादिति तस्मादिति सर्वमेव व्याकृतं तद्विदितमेव
तत्तस्मादन्यदित्यर्थः । अविदितमज्ञातं तर्हीति प्राप्ते भावः ।
अथोऽप्यविदितादविदित-विपरीतादव्याकृतादविद्यानक्षणाद-
व्याकृतबीजादधीत्युपर्यर्थं लक्षणया अन्यदित्यर्थः । यद्वि-
यस्मादध्युपरि भवति तत्तस्मादन्यदिति प्रसिद्धं यद्विदितं
तदभ्यसत्यन्तदुःखात्मकचेति हेयम् । तस्माद्विदितादन्यद-
ब्रह्मेत्युक्ते त्वहेयत्वमुक्तं स्यात् । तथाऽविदितादधीत्युक्ते-
ऽनुपादेयत्वमुक्तं स्यात् । कार्यार्थं हि कारणमन्य-
दन्येनोपादीयतेऽतएव न वेदितुरन्यस्मा प्रयोजनायान्यदुपा-
देयं न भवतीत्येव विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेयोपादेय-
मितिपेधेन स्वात्मनोऽन्यत्वाद् ब्रह्मविषया जिज्ञासा गिन्यस्य
निर्वर्त्तिता स्यात् । न ह्यन्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिता-
भ्यामन्यत्वं वस्तुनः सम्भवतीत्यात्मा ब्रह्मेत्येव वाक्यार्थः ।
अयमात्मा ब्रह्म य आत्माऽपहतपाप्मा । यत् साचादपरीक्षाद्
ब्रह्म । य आत्मा सर्वान्तर इत्यादिशुत्वन्तरेभ्यश्चेत्येवं सर्वा-

यद्वेदितुरन्यद् विदितमविदितचेति द्वयोर्गतिः । ततो विदित-
त्वाद्विदितत्वनिपेधेन वेदितुः स्वरूपं ब्रह्मेत्येव तात्पर्यमागम-
स्येत्याह । न ह्यन्यस्येति । उक्तवाक्यार्थे लौकिकतार्किक-
भीमांसकातिपत्तिविरोधमाशङ्क्य परिहरति । विदितादन्यत्व-
प्रपञ्चनाय । अन्यदेवं तद्विदितादित्यादिना । अष्टसु स्थाने-
ष्विति । अष्टौ स्थानानि षण्णानामुक्तं कण्ठः श्रितस्तथा । जिह्वा-
मूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तासु चेति एतेष्वाम्नाशप्रदेशे-
भ्याश्चित्तमित्यनेनाकाशोपादानत्वं सूचितम् । आग्नेयमित्यग्नि-

त्मनः सर्वविगेपरहितस्य चिन्मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपाद-
कस्य वाक्यस्याचार्योपदेगपरम्परया प्राप्तत्वमाह । इति
शुश्रुमेत्यादि । ब्रह्म चैतन्यमाचार्योपदेगपरम्परयैवाधि-
गन्तव्यं न तर्कतः ॥ प्रयचनमेघः बहुश्रुततया यज्ञादिभ्यु-
च्येत्येवं शुश्रुमः श्रुतवन्तो ययं पूर्वेषामाचार्याणां यचनम् ।
ये आचार्या नोऽस्मभ्यं तदब्रह्म व्याचक्षतेरे व्याख्यातवन्तो
‘विष्मष्ट’ कथितयस्तस्योपामित्यर्थः । अन्यदेव तद्विदितादयो
अविदितादधीत्यनेन वाक्येनात्मा ब्रह्मेति प्रतिपादिते श्रोतु-
रागृहा जाता तत् कथमात्मा ब्रह्म । आत्मा हि नामाधि-
ष्ठतः कर्मण्युपासने च संसारी कर्मोपासनं वा साधनमनु-
ष्ठाय ब्रह्मादिदेवान् स्वर्गं वा प्राप्नुमिच्छति तत्तस्मादन्यत् ।
उपास्यो विश्वरीश्वर इन्द्रय प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति न
त्वात्मा । लोकाग्रत्ययविरोधात् । यथाऽन्ये तार्किका ईश्व-
रादन्य आत्मा इत्याचक्षते तथा कर्मणोऽसुं यजासुं यजे-
त्यन्या एव देयता उपासते । तस्माद्युक्तं यद्विदितमुपास्यं
तदब्रह्म भवेत् । ततोऽन्य उपासक इति तामेतामागृहां

देयताकमित्यर्थः । न केवलं करणं दागुण्यते वर्णाद्योच्यन्ते
इत्याह । वर्णायेति । तदुक्तं यावतो यादृशा ये च यदर्थ-
प्रतिपादका वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यान्ते तदर्थवबोधका इति ।
गौरिति पदं गकारोकारविसर्जनीया एवं क्रमविगेपावच्छिन्ना
इति मीमांसिकाद्यनुसारेणोक्तं स्फोटवादिनोऽनुसारेणाह । तद-
भिधाय इति । स्फुट्यते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटः पदादिवुद्धि-
प्रमाणक एकरूपाया बुद्धेरनेकवर्णविलम्बनत्वासम्भवादिति
भायः । उक्तं वाक्यार्थे श्रुतिसम्प्रतिमाह । अकार इति ।

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

शिवलिङ्गेनोपलक्षितं तद्वाक्याद्वा मैवं शब्दिताः । येनैतन्म-
मावसत्ताकं वाचा वागिति जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु
विवक्षितमन्त्रेयं वर्णानामभिव्यञ्जकं करणं वर्णाद्यार्थसङ्केतपरि-
च्छिन्ना एतावन्त एव क्रमप्रयुक्ता इत्येवं तदभिव्यङ्ग्यः शब्दः
पदं वागित्युच्यते । अकारो वै सर्वा वाक् सैषाऽस्य स्वर्गा-
ऽन्तस्त्र्योषभिर्व्यज्यमाना बह्वी ज्ञानारूपा भवतीति श्रुतेः ।
मितममितं स्वरः ॥ ३ ॥

सत्यानृते एव विकारो यस्यास्तथा वाचा पदत्वेन परि-
च्छिन्नया करणगुणवत्याऽनभ्युदितमप्रकाशितमनत्युक्तं येन
ब्रह्मणा विवक्षितं त्र्ये सकरणा वागभ्युद्यते चैतन्यज्योतिषा
प्रकाशयते प्रयुज्यते इत्येतत् । यद्वाचो ह वागित्युक्तं वदन्

अकारप्रधानोऽकारोपलक्षिता स्कोटाख्या चिच्छक्तिः सर्वा
वाक् सैषा स्वर्गोषभिर्व्यज्यमाना कादयो मावसानाः
स्वर्गा । यरत्नवा भन्तस्याः । शपसहाः उष्माणः तैः क्रमविगे-
घायश्चिद्व्यज्यमाना ज्ञानारूपा विवर्तन्ते । मित ऋगादि ।
यादावसाननियताक्षरत्वात् । अमितं यजुरादि । अनियता-
क्षरपादावसानत्वात् । स्वरः साम । गीतिमाधान्यात् । सत्यं
यथा दृष्टार्थवचनम् । अमृतं तद्विपरीतम् । करणं वागिन्द्रियम् ।
गुण उपसर्जनयस्याः सा करणगुणवती पुरुषेषु चेतनेषु या वाक्-
शक्तिः सा घोषेषु वर्णेषु प्रतिष्ठिता तद्व्यङ्गत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेवेत्येवकारश्च सत्यमाह । यैर्वागाद्युपाधिभिरिति ।

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

वाक् यो वाचमन्तरो यमयतीत्यादि च वाजसनेयके । या
वाक् पुरुषेषु प्रतिष्ठिता कश्चित् तां वेद ब्राह्मण इति मन्त्र-
मुत्पाद्य प्रतिवचनमुक्तं सा याम्यया स्वप्ने भाष्यत इति ।
सा हि यक्षुर्वक्तिर्नित्या वाक्चेतन्यज्योतिःस्वरूपा । न हि
यक्षुर्वक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेः । तदेवात्मस्वरूपं ब्रह्म
निरतिशयं भूमाख्यं ब्रह्मत्वाद् ब्रह्मेति विद्धि विजानीहि त्वं
यैर्वागाद्युपादिभिः । वाचो ह वाक्चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं
मनसो मनः कर्त्ता भोक्ता विज्ञाता नियन्ता प्रशासिता
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्येवमादयः संव्यवहारा संव्यवहार्ये
निर्विशेषे परे सौम्ये ब्रह्मणि प्रवर्त्तन्ते तान् व्युदस्यात्मानमेव
निर्विशेषं ब्रह्म विद्वीत्येवमर्थः । नेदं ब्रह्म यदिदमित्यु-
पाधिभिदविशिष्टमनात्मेश्वराद्युपासते ध्यायन्ति । तदेव ब्रह्म
त्वं विद्वीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते ।
नियमार्थमन्यद् ब्रह्मबुद्धिपरिसङ्ग्रानार्थं वा ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते । मन इत्यन्तःकरणं बुद्धिमनसोरेक-
त्वेन गृह्यते । मनुतेऽनेनेति मनः सर्वकरणसाधारणम् ।
सर्वविषयव्यापकत्वात् । कामः संकल्पो विचिकित्सा यदा

नियमार्थमिति पक्षे अनात्मन्यपि ब्रह्मबुद्धौ प्राप्तायामात्मेय
ब्रह्मेति बुद्धिं नियन्तुमित्यर्थः । अन्यस्मिन्नुपाख्ये या ब्रह्मबुद्धि-
स्तन्निवृत्त्यर्थं वायुनरब्रह्मत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

इतिरहृतिर्हीर्धोर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति श्रुतिः । कामा-
दिहृत्तिमन्मनस्तेन मनसा यच्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं
न मनुते न सहस्ययति नातिनिश्चिनोति । मनसोऽव-
भासकत्वेन नियन्तृत्वात् । सर्वविषयं प्रति प्रत्यगीवेति स्वा-
त्मनि न वर्ततेऽन्तःकरणम् । अन्तस्त्वेन हि चैतन्यज्योतिषा-
ऽवभासितस्य मनसो मननसामर्थ्यं तेन सहस्रिकं मनो
ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्यासभाहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः ।
तस्मात्तदेव मनस आकानं प्रत्यक् चेतयितारं ब्रह्म विद्धि ।
नेदमित्यादि पूर्ववत् ॥ यच्चक्षुषा न पश्यति न विषयीकरो-
त्यन्तःकरणहृत्तिर्मनुतेन येन चक्षूंषि अन्तःकरणहृत्तिर्भेद-
भिन्नायक्षुर्हृत्तोः पश्यति लोकचैतन्यात्मज्योतिषा विषयी-
करोति व्याप्नोति । [यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्देवताधिष्ठिते-

सर्वं स्पष्टमिति न व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

यदि मन्यसे सुवेदेति दम्भमिवापि नूनं त्वं

नाकागकार्येण मनोवृत्तिसंयुक्तेन विषयीकरोति लोको येन
श्रीवमिदं श्रुतं यप्रमिदं चैतन्यात्मज्योतिषा विषयीकृतं तदेव
पूर्ववत् । यप्राग्नेन घ्राग्नेन पार्थिवेन नामिकापुटान्तराधि-
स्यितेनान्त, करणप्राणवृत्तिभ्यां भजितेन यन्नप्राणिति गन्धर्वन्न
विषयीकरोति येन चैतन्यात्मज्योतिषायभास्यत्वेन स्वविषय
प्रति प्राणः प्रणीयते । तदेवेत्यादि सर्वं समानम् । ५ । ६ ।

७ । ८ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं ह्ययोपादेयविपरीतरूपमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यायितः
गिथ्योऽहमेव ब्रह्मेति सुहु वेदाहमिति सा गृहीयादित्या-
गयादाहाचार्यः । गिथ्यबुद्धिश्चालनार्थं यदीत्याह । नन्दि-
ष्टेय सुवेदाहमिति निधिता प्रतिपत्तिः । मत्त्वमिष्टा निधिता
प्रतिपत्तिर्न हि सुवेदाहमिति । यदि वेद्यं यन् विप्रयि
भवति तत् सुहु वेदितुं शक्यं दाहमिव दग्धुमग्नेर्दग्धुर्न
त्वग्नेः स्वरूपमेव । सर्वस्य हि वेदितुः आत्मा ब्रह्मेति
सर्ववेदान्तानां सुमिचितोऽर्थः । इह च तदेव प्रतिपादितं
प्रत्यप्रतिपत्तनोक्त्या श्रीवस्य श्रीवमित्वाद्यया । यदाचान-
भ्युदितमिति विज्ञेयतोऽवधारितम् । ब्रह्मणित् सम्प्रदाय-

यदितुः स्वरूपत्वे ब्रह्मणो माभ्युदित्यत्वम् । स्वरूपत्वे
माणाभावात् । अतिरिक्तस्य विषयत्वे विमनुष्यपन्नमित्याग-
त्याह । सर्वस्य स्तीति । यदिगन्धप्रयोगे किं करणमित्यत
आह । यदाचिदिति । अक्षिणि शरीरस्य प्रतिच्छाया दृश्यत
इति प्रमिद्वयदुपदेशाच्छरीरमात्मेति प्रतिपदः । दायाव्यभि

वेत्य ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु

निश्चययोक्तोऽन्यदेव तद्विदितादयो अविदितात्तधीत्युपन्यमुप-
सृष्टिरिष्यति चाविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतामिति ।
तस्माद्युक्तमेव शिष्यस्य सुवेदेति बुद्धिर्विराक्तुम् । न हि
वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव दग्धुरिव दग्धुमग्नेः ।
न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति यस्य वेदमन्यत् स्याद्ब्रह्म
नान्यदतोऽस्ति विज्ञातित्वन्यो विज्ञाता प्रतिपिष्यते । तस्मात्
सृष्टुं वेदाङ्गं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिर्मिथ्यैव । तस्माद्युक्तमेवाहा-
चार्यो यदीत्यादि । यदि कदाचिन्नान्यथे सुवेदेति सृष्टुं
वेदाङ्गं ब्रह्मेति । कदाचिद्यथाश्रुतं दुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः
समेधाः कश्चित् प्रतिपद्यते कश्चित्तेति सागहमाह यदी-
त्यादि । दृष्टञ्च य एपोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति
होवाचैतदमृतममयमेतद्ब्रह्मेत्युक्तो प्राजापत्यः पण्डितोऽप्य-
सुरराड्विरोचनः स्वभावदीपवशादनुपपद्यमानमपि विप-

चारित्वं बुद्धेत्यर्थः । सक्तदिति य एपोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते
इत्येकवारमुक्तं य एष स्वप्ने महीयमानश्चरतीति द्वितोयेनोक्तं
तद्यत्तत् सप्तः समस्तः सम्प्रपन्न इति त्रिरुक्तमप्यात्मानमंप्रति-
पद्यमानः । इन्द्रो ब्रह्मचर्य्येणाधर्मादिदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे
पर्याये य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योती-
रूपं सम्पद्येत्यत्र प्रथमपर्यायोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवानित्यर्थः ।
धर्मकाणि चेति भूतानि न क्षतो रूपमस्ति ब्रह्मण इत्युक्तं
तदाक्षिपति । ननु येनैवेति ॥ केन तर्हि विशेषेण ब्रह्मणो
निरूपणमित्याकाङ्क्षायां चैतन्यरूपेणेत्याह । चैतन्यमिति ।

मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ ८ ॥ १ ॥ नाहं

रीतमयं शरीरमाहोति प्रतिपद्यः ॥ तद्येन्द्रो देवराट् सकृद्वि-
स्त्रिक्तताप्रतिपद्यमानः स्वभायोपचयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्य्याये
मयमोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपद्यमान् । नीकेऽपि एकस्माद्गुरोः
शृणुतां कसिद्वयायत् प्रतिपद्यते कसिद्वयायत् कसिद्विप-
रीतं कसिद्व प्रतिपद्यते किमु यत्तद्यमतीन्द्रियमात्मतत्त्वम् ।
अथ हि विप्रतिपद्याः मदसहादिनस्तार्किकाः सर्वे । तस्याद-
विदितं ब्रह्मेति सुनिश्चितोक्तमपि विप्रतिपत्तित्वाद्यदि मन्यमे
इत्यादि भागद्वयं वचनं युक्तमेवाचार्यस्य दहरमन्यमेवापि
नूतं त्वं येन जानीषे ब्रह्मणो रूपं किमनेकानि ब्रह्मणो
रूपानि ब्रह्मरूपैर्ब्रह्मणि च येनाह दहरमेवेत्यादि । यादृग् ।
अनेकानि हि नामरूपोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपानि न
हातः । अतएव अगदमन्मर्गमरूपमन्ययं तथाऽऽत्मनित्य-
मगन्धयय यत् । यदि शब्दादिभिः सह रूपानि प्रति-

भूतानां सममानां वा देहाकारपरिगतानां चैतन्यं धर्मो न
भयतीति यद्विरनुपपन्नात् तदर्थमेवेत्त्वादिभ्यः साधकत्वाभाव-
प्रसङ्गात् । तथा चैवादीनामपि भीतिकत्वाविगोपाद्यैतन्यधर्मो
न भयतीति पारिषोप्यात् स्वतन्त्रचैतन्यं ब्रह्मणो रूपम् । तत्र
श्रुतिसम्प्रतिपत्तिमाह । तवाचोक्तमिति । अत्यन्तं चैतन्यं पार-
मार्थिकं ब्रह्मरूपं श्रुतितत्त्वव्यर्थमन्यं तत्रापि यदुक्तं ब्रह्मणो
रूपं कथं नास्तीति तदुपाधिद्वारेणैव ब्रह्मणः शब्देन निरूपणं
निर्दिष्टं न स्यात् इत्यभिप्रेत्यास्तःकरणव्यभिच्यक्तिमुपलभ्य हि
यदुपाध्यभिच्यक्तिनिमित्तं चैतन्यं तद् ब्रह्मेति निर्दिश्यत

मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । यो नस्त-

मिष्यन्ते । ननु येनैव धर्मोऽयद्रूप्यते तदेव तस्य स्वरूप-
मिति ब्रह्मणोऽपि येन विशेषणोऽनिरूपणं तदेव तस्य रूपं
स्यादत्त उच्यते । 'चैतन्य' पृथिव्यादीनामन्यतमस्य सर्वेषां
विपरिणतानां वा धर्मो न भवति । तथा ओमादीनामन्तः-
करणस्य च धर्मो न भवतीति ब्रह्मणो रूपमिति ब्रह्म
रूप्यते चैतन्येन । तथाचोक्तं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । विज्ञान-
घन एव । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति च ब्रह्मणो रूपं
निर्दिष्टं श्रुतिषु सत्यमेव तथापि तदन्तःकरणदेहेन्द्रियो-
पाधिद्वारेणैव विज्ञानादिगर्भेर्निर्दिश्यते तदनुकारित्वादे-
हादिद्वहिसद्बोचच्छेदादिषु नागेषु च न स्वतः । स्वत-
स्त्वविज्ञातं जानतां विज्ञातमविजानतामिति स्थितं भवि-
ष्यति । यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वेण सम्बन्धः । न
केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं त्वमस्य
वैत्य यदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं देवेषु
वैत्य त्वं तदपि नूनं दहरमेव वैत्य इति मन्योऽहम् । यद-
ध्यात्मं तदपि ओपाधियपरिच्छिन्नत्वाद्दहरत्वान्न निवर्त्तते ।

इत्यर्थः । ननूपाधिरुपहितसम्बन्धो भवति चैतन्यस्य त्वसद्वैत्य
कथं देहादिरुपाधिरित्याशङ्काह । तदनुकारित्यादिना । यथा
जले कम्पमाने सविता कम्पत इव भिद्यमाने भिद्यत इवेति
मिथ्या त्वधर्मभागित्वात् सवितुर्जलमुपाधिरित्युच्यते न तु सम्ब-
न्धाद् दूरस्थयोः संयोगाद्ययोगात् तद्देहादेर्वृद्धिसद्बोचच्छेदा-
दिषु दाहादिषु नागेषु चैतन्यस्य मिथ्यादेहधर्मभागित्वाद्देहादे-

वेद तवेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं शान्तमनन्तमेकमहैतं भूमांस्थं
नित्यं ब्रह्म न तत् सुवेदमित्यभिप्रायः । यत एवमथ नु
तस्मान् मन्येऽद्यापि भीमांस्थं विचार्यमेव ते तय ब्रह्म ।
एवमाचार्योक्तः शिष्य एकान्त उपविष्टः सन् ययोक्तमाचार्ये-
णागममर्थतो विचार्य तर्कतश्च निर्द्धार्य स्वानुभवं कृत्वाऽऽ-
चार्यसकाशमुपगम्योवाच । मन्येऽहमयेदानीं विदितं
ब्रह्मेति । कथमिति । शृणु । नाहं मन्येऽसु वेदेति नैयाहं
मन्येऽसु वेदेति ज्ञानविषयं ब्रह्मेति । नैव तर्हि विदितं त्वया
ब्रह्मेत्युक्त आह । नो न वेदेति वेद च । वेद चेति च
शब्दान्न वेद त्वम् । ननु विप्रतिपिहं नाहं मन्येऽसु वेदेति
नो न वेदेति वेद चेति । यदि न मन्यसेऽसु वेदेति कथं
मन्यसे वेद चेति । अथ मन्यसे वेदेवेति कथं न मन्यसे
सुवेदेति । एकं यस्तु येन ज्ञायते तेनैव तदेव यस्तु न सु
विज्ञायत इति विप्रतिपिहं संग्रयविपर्ययो यर्जयित्वा । न च
ब्रह्म संग्रयितत्वेन ज्ञेय विपरीतत्वेन वेति नियन्तुं शक्यम् ।

रूपाधित्वमभिधीयत इत्यर्थः । ननु न स्वतयैतन्मतया निरूप्यते
ब्रह्म कथं तर्हि तदनुभव इत्याशङ्काह । स्वतस्त्विति । अवि-
षयतयैव विषयानुपरक्त चित्सफुरणं ब्रह्मानुभव इत्यर्थः । तर्कत-
श्चेति वेद्यत्वे घटादिवदनात्मत्वादिप्रसङ्गादित्यादितर्कत आ-
त्मनो वेद्यं ब्रह्म न भवत्येवेति निर्द्धार्याज्ञानसंग्रयाद्यभावेन

अभिज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥

११ ॥ ३ ॥

संशयविपर्ययो हि सर्वज्ञानार्थकरत्वेनैव प्रसिद्धो । एवमाचार्येण विद्यात्यमानोऽपि शिष्यो न विचचाल । अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीत्याचार्योक्तागमसम्प्रदायवन्नादुपपत्त्यनुभववत्ताच्च जगज्जं च ब्रह्मविद्यायां दृढनिश्चयतां दर्शयन्नात्मनः । कथमित्युच्यते । यो यः कश्चिन्नोऽस्माकं स ब्रह्मचारिणं मध्ये तन्मदुक्तं वचनं तत्त्वतो वेद स तद्वद्वद् वेद । किं पुनस्तद्वचनमित्यत आह नो न वेदेति वेद चेति । यदेवान्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीत्युक्तं वस्तु तदेव अनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य निश्चितं वाक्यान्तरेण नो न वेदेति वेद चेत्यवोचदाचार्यबुद्धिसवादार्थं मन्दबुद्धिपक्षव्यपोहार्यञ्च । तथा च गर्जितमुपपन्नं भवति यो नस्तद्वेदेति ॥ ८ ॥ १ ॥ १० ॥ २ ॥

श्रियाचार्यसंवादात् प्रतिनिवर्त्य स्वेन रूपेण श्रुतिः समस्तसंवादनिरुक्तमर्थमेव बोधयति यस्यामतमित्यादिना । यस्य ब्रह्मविदोऽमतमविज्ञातं ब्रह्मेति मतमभिप्रायः निश्चयस्तस्य मतं ज्ञातं सम्यग्ब्रह्मेत्यभिप्रायः । यस्य पुनर्मतं ज्ञातं

स्वानुभवं कृत्वेत्यर्थः । आचार्यवचनादन्यदेव वचनं शिष्य उवाचेति नाशङ्कनीयमित्याह । यदेवान्यदेवेति । तथा चेत्याचार्यबुद्धिसवादे सत्यर्थान्तरानभिधाने सतीत्यर्थः । अथवा हेत्वर्थ इति लोके शक्त्यादितत्त्वं विजानतां यतोऽध्यस्तुरुप्याद्यविज्ञातं भवति । अजानतामेव तु अध्यस्ताविज्ञानं भवतीति

प्रतिबोधविदितं मतममृततत्त्वं हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्याया विन्दतेऽमृतम् ॥

१२ ॥ ४ ॥

विदितं मया ब्रह्मेति निश्चयो न वेदैय स न ब्रह्म विजानाति
सः । विद्वद्विदुषोर्ययोक्तौ पञ्चावधारयत्यविज्ञातममत-
मविदितमेव ब्रह्म विजानतां सम्यग्विदितवतामित्येतद्विज्ञातं
विदितं ब्रह्मा विजानतामसम्यग्दर्शिनामिन्द्रियमनोबुद्धिष्वे-
वात्मदर्शिनामित्यर्थः । न त्वत्यन्तमेवाव्युत्पन्नबुदीनाम् । न
हि तेषां विज्ञातमस्माभिर्ब्रह्मेति मतिर्भवति । अतीन्द्रिय-
मनोबुद्ध्युपाधिष्व्वात्मदर्शिनान्तु ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलभ्यात् ।
बुद्ध्याद्युपाधेश्च विज्ञातत्वाद्विदितं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिरि-
त्यतोऽसम्यग्दर्शनपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते विज्ञातमविजानता-
मिति । अथवा हेत्वर्थं सत्साराहं विज्ञातमित्यादिः ॥११॥३॥

अविज्ञातं विजानतामित्यवष्टतम् । यदि ब्रह्मात्यन्तमेवा-
विज्ञातं लौकिकानां ब्रह्मविदाञ्चाविशेषः प्राप्तः । अवि-
ज्ञातं विजानतामिति च परस्परविरुद्धम् । कथन्तु तद्ब्रह्म
सम्यग्विदितं भवतीत्येवमयमाह । प्रतिबोधविदितं बोधं

प्रसिद्धम् । तथा ब्रह्मणि ज्ञेयत्वस्याध्यस्तत्वादेव तत्त्वविदो न
ज्ञातं ब्रह्म पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ १ ॥ १० ॥ २ ॥ ११ ॥ ३ ॥

ज्ञातब्रह्मत्वादर्शने ब्रह्मास्मीति कथं व्यवहरतीति चेत्
किमनयेष्टकावाहकानां रत्नपेटकचर्चितया ज्ञातस्य व्यवहारा-
ङ्गत्वं यदतोऽपि वस्तुप्रकाशस्य व्यवहाराङ्गत्वस्येष्टत्वाद्वास्तव-

बोधं प्रति विदितम् । बोधशब्देन बोधाः प्रत्यया उच्यन्ते । सर्वे प्रत्यया विषयी भवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान् प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययैर्विशिष्टतया लक्ष्यते नान्यद्वारान्तरात्मनो विज्ञानायातः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा तन्मतं तदा तत् सन्दर्शनमित्यर्थः । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे धोपजननापायवर्जितदृक् स्वरूपतानित्यत्वं विशुद्धस्वरूपत्वमात्मत्वं निर्विशेषतैकत्वञ्च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत्क्षणभेदाभावाद् व्योम्न इव घटगिरिगुहादिषु । विदिताविदिताभ्यामन्यद् ब्रह्मेत्यागमवाच्यार्थः । एव परिशुद्ध एषोपसंहृतो भवति । दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञातेति हि श्रुत्यन्तरम् । यदा पुनर्वीधक्रियाकर्त्तृति बोधक्रियालक्षणेन तत्कर्त्तारं विजानातीति बोधलक्षणेन विदितं प्रतिबोधविदितमिति

ज्ञाततानपेक्षकत्वादिति व्युत्पादनाय चोद्यगुहावयति । अधिज्ञातमित्यादिना । नीलपीताद्याकाराणां जडानां यच्चैतन्यव्याप्तत्वेनाजडवदवभासस्तु साक्षिणमुपनक्ष्य सोऽहमात्मा ब्रह्मेति महावाक्यादविषयतयैव यो वेत्ति स ब्रह्मविदुष्यते । तेन भाविशेषप्रसङ्गादि चोद्यावत्साग इत्याह । प्रतिबोधविदितमिति । प्रत्येकविशिष्टतयानुगतरूपेणेत्यर्थः । येन चित्स्वरूपेणाहमत्र साक्षी तस्य स्वैवाविशेषाश्रयकस्मिन्नेव देहेऽहं साक्षी भेदोत्पत्त्यादीनां साक्ष्यगतत्वेन साक्षिण एकत्वनित्यत्वादिकमपि सिध्यतीत्याह । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चेति । विदितत्वाविदितत्वयोः साक्ष्यगतत्वेन तदन्यत्वमप्यस्मिन् पक्षे सम्भवती-

धात्वायति । यथा यो वृक्षगात्राञ्चानयति स वायुरिति तद्वत् । तदा बोधक्रियागतिमानात्मा द्रव्यं न बोधस्वरूप एव । बोधस्तु जायते विनश्यति च । यदा बोधो जायते तदा बोधक्रियया सह विगेषः । यदा बोधो नश्यति तदा नष्टबोधो द्रव्यमानं निर्विगेषः । तत्रैयं सति विक्रियात्मकः भावययोऽनित्योऽशुद्ध इत्यादयो दोषा न परिहर्तुं शक्यन्ते । यदपि काशादानाभात्मनः संयोगजो बोध आत्मनि सम-
येति । अत आत्मनि बोधत्वं न तु विक्रियात्मक आत्मा । द्रव्यमात्रं भवति घट इव रागममवायो । अस्मिन् पक्षेऽप्यचेतनं द्रव्यमात्रं ब्रह्मेति ज्ञानमानन्दं प्रज्ञानब्रह्मेत्याद्याः श्रुतयो दाहिताः श्रुः । आत्मनो निरवयवत्वेन प्रदेगा-
भाषान्नित्यसमुक्तत्वाच्च मनसः श्रुत्युत्पत्तिनियमानुपपत्तिरप-
रिहाय्या स्यात् समर्गधर्मीत्वज्ञात्मनः श्रुतिश्रुतिन्यायविरुद्धं

त्याह । विदिताविदिताभ्यामन्यदिति । एकदेशिध्याग्नान-
मुद्गाध्य दूषयति । यदा पुनरित्यादिना । अग्निमयोगादष्ट-
लौहित्यवतानं संयोगादममवायिकारणादात्मन्यचेतने चेतन्य-
मुपपद्यत इतीतव्यं क्षेत्रं श्रुतिविरुद्धमभाषितत्वञ्चेत्याह ।
आत्मनो निरवयवत्वेनेति । प्रदेशयता प्रदेशयतो लोके मयोगो
दृष्टः । आत्मनो निष्प्रदेशत्वात्मनसा संयोगो न भवतीत्युक्तं
तदुक्तम् । सुगपत् सर्वमूर्तसंयोगित्वं सर्वगतत्वमात्मनमातो
मनसः संयोगोऽपीति चेत्तत्राह । नित्येति । अक्षणकान्तादन्य-
यान एव श्रुतीनां क्रमेणैयोत्पत्तिरिति नियमो धैरेयिकस्य
नोत्पद्यते अक्षणकालेऽपि श्रुत्युत्पत्तिप्रसङ्गात् संस्कारयदात्म-

कल्पितं स्यात् । असंज्ञो न हि मज्जते । सत्त्वं सर्वभूदिति
 श्रुतिस्मृती द्वे । न्यायश्च । गुणवद्गुणवता संसृज्यते नातुल्य-
 जातीयम् । अतो निर्गुणं निर्विशेषं सर्वविलक्षणं केन-
 चिदपि अतुल्यजातीयेन संसृज्यत इत्येतद्व्यायविगडं भवेत् ।
 तस्मान्नित्यानुमज्ञानम्बरूपज्योतिरात्मा ब्रह्मोत्पद्यमर्थः । सर्व-
 बोधबोद्धृत्वे आत्मनः सिध्यति नान्यथा । तस्मात् प्रतिबोध-
 विदितं मतमिति यथा व्याख्यात एवार्थोऽस्माभिः । यत् पुनः
 स्वसंवेद्यता प्रतिबोधविदितमित्यस्य वाक्यस्यार्थो वर्ण्यते तत्र
 भवति सोपाधिकत्वमात्मनो बुद्ध्यापाधिस्वरूपत्वेन भेदं परि-
 कल्पयामानं वेत्तीति संन्यवहारः । आत्मनैवात्मानं पश्यति
 स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्त्य त्वं पुरुषोत्तमेति न तु निरुपाधिक-
 स्यात्मन एकत्वे स्वसंवेद्यता वा सम्भवति । संवेदनस्वरूपत्वात्

मनःसंयोगस्याविशेषादित्यर्थः । सर्वगतत्वञ्च सर्वाध्ववधान-
 मात्रं न तु संयोगित्वं कल्पनीयमित्याह । संसर्गधर्मित्वञ्चेति ।
 न्यायविरुद्धमित्युक्तं तत् स्फुटयति । न्यायेति । एकदेशि-
 व्याख्यानान्तरमनूय दूषयति । यत् पुरित्यादिना । यद् वेद्यं
 तद् वेदितुर्वेदमात्रं भिन्नं यथा घटादीति व्याप्तिविरोधात् स्व-
 संवेद्यत्वं चास्तुतं नोपपद्यते ततो बुद्ध्यादावात्मभावमारोप्यात्मना
 तस्य वेद्यत्वं वाच्यमिति निरुपाधिकस्वरूपस्थितिर्न स्यादि-
 त्याह । तत्र भवति सोपाधिकत्वमिति । काणादस्य स्वसंवेद्य-
 त्वानङ्गीकारवशात् परवेद्यत्वं प्रसज्यत इत्यपि न वाच्यमित्याह ।
 संवेदनस्वरूपत्वादिति । बोधेन स्वसंवेद्यसंविज्ञानमिष्टं तव
 किं स्यादित्यत आह । बोधपक्ष इति । प्रत्यक्षस्य वर्तमाना-

संवेदनान्तरापेक्षा च न सम्भवति । यथा प्रकाशप्रकाशान्तर-
रूपेक्षाया न सम्भवस्तद्वत् । वीक्षपक्षे स्वसंवेद्यतायाम् चण-
भङ्गुरत्वं निरात्मकत्वञ्च विज्ञानस्य स्यात् । न हि विज्ञातुर्वि-
ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । नित्यं विभुं सर्वगतं
स एवैष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमय इत्याद्याः
श्रुतयो बाधेरन् । यत् पुनः प्रतिबोधशब्देन निर्निमित्तो
बोधः प्रतिबोधो यथा सुप्तस्येत्यर्थं परिकल्पयन्ति सकृद्विज्ञानं
प्रतिबोध इत्यपरे । निर्निमित्तः सनिमित्तः सकृदाऽसकृदा
प्रतिबोध एव हि सः । अमृतत्वममरणभावः स्वात्मन्यव-
स्थानं मोक्षं हि यस्माद्विन्दते लभते यथोक्तात् प्रतिबोधात्
प्रतिबोधविदितात्मकात्तस्मात् प्रतिबोधविदितमेव मतमित्य-
भिप्रायः । बोधस्य हि प्रत्यगात्मा आत्मविषयं मतममृतत्वे

भामकत्वात् चणान्तर्गविशिष्टे स्वात्मनि चणान्तरविशिष्टे
तदेव विज्ञानं प्रज्ञाभिध्यक्तम्य न सम्भवति, अतः स्वात्मनि स्वय-
मेव विज्ञानं प्रत्यक्षं चेद्वर्तमानचणमात्रं मत्त्वं स्यात् । स्वसंवेद्य-
त्वेन भाक्षिणोऽनङ्गीकाराच्चिरात्मत्वञ्च व्यादेय तच्छ्रुतिविरुद्धोक्त-
रित्यर्थः । प्रतिबोधवाक्यव्याप्यन्तरं शङ्कते । यत् पुनरिति ।
प्रज्ञाहमस्मीति चिन्तयतो यावच्चेतो व्यावृत्तिस्तावत् सम्प्रज्ञात-
ममाधिर्निवृत्तिचेतो व्यापारः यः परमानन्दसाक्षात्कारः सौयुष्मा-
नन्दसाक्षात्कारवत् सोऽसम्प्रज्ञातममाधिप्रतिबोध उच्यते । तदुक्तं
यार्त्तिकशता । अपरायत्तबोधो हि निदिध्यामनमुच्यत इति ।
अथवा क्रियाप्रज्ञात्मत्वानुभवे सति प्रमादत्वानुपपत्तौ पुन-
र्ज्ञानाभवात् सदो सुक्तिकारणं सकृद्विज्ञानं प्रतिबोध उच्यते

हेतुः । न ह्यात्मनोऽनात्मत्वादात्मनोऽमृतत्वं निर्निमित्तमेव ।
 एवं मर्त्यत्वमात्मनो यदविद्ययाऽनात्मप्रतिपत्तिः कथं पुन-
 र्यथोक्तयाऽऽत्मविद्ययाऽमृतत्वं विन्दत इत्यत आह । 'आत्मना
 स्वेन स्वरूपेण विन्दते नभतेऽवीर्यं वनं सामर्थ्यं धनसहाय-
 मन्त्रोपधितपोयोगकृतं वीर्यं' मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुम्-
 नित्यवस्तुकृतत्वात् । आत्मविद्याकृतं तु वीर्यमात्मनैव विन्दते
 नान्येनेत्यतोऽनन्यसाधनत्वादात्मविद्यावीर्यस्य तदेव वीर्यं
 मृत्युं शक्नोत्यभिभवितुम् । यत एवमात्मविद्याकृतं वीर्य-
 मात्मनैव विन्दतेऽतो विद्ययाऽऽत्मविषयया विन्दतेऽमृतं नाय-

सकृत् प्रवृत्त्या मृदु नातिक्रियाकारकरूपमृदुज्ञानमागमज्ञानसा-
 दृत्यं नास्त्यतोऽनयोरिति पञ्चदशेऽप्यवचिमाह । निर्निमित्त
 इति । अयमाशयस्तावदविद्यानिवर्तकस्याद्भुतकस्य बोधस्य
 निर्निमित्तत्वं सम्भवति कार्यस्य सनिमित्तव्याप्तेः । ॥ सौपु-
 त्यापि न निर्निमित्तत्वमविद्यायाः पूर्वपूर्वनिरोधावस्यासंस्का-
 रोद्भूततादृशवृत्त्यभिध्यक्तचैतन्यस्य तत्र सुखसाक्षात्कारोपगमा-
 दत एव वृत्तिविशिष्टस्य विनाशे स्मरणमुपपद्यते । अत्रापि
 तद्वावृत्तिसंस्कारप्रचयाविश्रुतेऽपि चित्ते ब्रह्माभिध्यक्तं स्यादिति
 चेन्न । तथा सत्यप्रमात्वेन विनष्टपुत्रापरोक्षादावविद्यानिवृत्तिर्न
 श्वाच्छान्दज्ञानसम्भवात् प्रमात्वे परतन्त्रत्वप्रसङ्गः शब्दमूल-
 त्वात् प्रमात्वेन निर्निमित्ततेति महत्तकर्मफलप्रतिबन्धाद् वृत्त-
 मानप्रमादत्वाभासानिहत्तेरसङ्गदोषोऽपि पञ्चदशेऽपि नादरः
 सर्वथापि परमात्मा प्रतिबोध एव बोधं प्रति बोध प्रति साक्षि
 तथा भातीति ॥ स्वल्पदार्थविवेचनपूर्वकं महावाक्योक्त्यं पर-
 मात्मासीति ज्ञानमेव सम्यग्ज्ञान यस्मात्तत एवामृतत्वं लभत

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीत्

मात्मा बलहीनेन लभ्य इत्याथर्वणे । अतः समर्थो हितुः
अमृतत्वं विन्दत इति ॥ १२ ॥ ४ ॥

कथा खलु सुरनरतिथ्यक्प्रेतादिषु संसारदुःखबहुषु
प्राणिनिकायेषु जन्मजरामरणरोगादिसम्प्राप्तिरज्ञानादत इ-
द्वेव चेन्मनुष्योऽधिकृतः समर्थः सन् यद्यवेदीदात्मानं यथोक्त-
स्तक्षणं विदितवान् यथोक्तेन प्रकारेणाय तदास्ति सत्यं
मनुष्यजन्मन्यस्त्रिभविनाशोऽर्थयता वा सद्भावो वा परमार्थता
या सत्यं विद्यते न चेदवेदीदिति । न चेदिह जीवंचेदधि-
कृतोऽवेदीन्न विदितवान् तदा महती दीर्घाऽनन्ता विनष्टि-
र्विनाशनं जन्मजरामरणादिप्रवन्धाविच्छेदलक्षणा संसारगति-

इत्याह । अमृतत्वमिति ॥ उक्तमर्थं सहिष्याह । बोधम्य हीति ॥
बुद्धिपरिणामस्य सर्वस्य भासकं प्रत्यक्चेतन्यं परमात्मा न
भवति किन्तु ब्रह्माण्डादहिःस्थितस्तत्प्राप्तिय मोक्ष इत्याग-
द्याह । न हीति ॥ अनात्मप्राप्तिकर्मफलबदनित्यत्वेनामृतत्व-
प्रसिद्धिर्न भ्यादित्यर्थः । यदुक्तं दीपपरिहाराय श्रोत्राधिकभेदेन
भिन्नत्वं ब्रह्मणः स्वतः स्वात्मत्वमेवेति मन्यसे तत्राह । आत्मत्वा-
दिति ॥ ब्रह्मण आत्मत्वादेवात्मनोऽमृतत्वं स्वभावमिदं तच्च
पिद्याया आनर्थक्यं प्राप्तमित्वागद्याह । एवं मर्त्यत्वमिति ।
अविद्याया देहाद्यात्मत्वप्रतिपत्तिरिति यत्तदात्मनो मर्त्यत्वं तन्नि-
वृत्तिर्विद्याफलमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ४ ॥

योर्यं विद्याकृतमुक्तम् । मुक्तत्वे दार्ढ्यं तच्च स्वाभाविकमेव
मुक्तत्वं याम्नायं सर्वशरीराद्यनसर्गित्वान्नभोवन्निरवयवत्वादेव ।
ततश्च नित्यमुक्त एवाहमित्यवष्टम्भो विद्याकृतं वक्ष्यमित्यर्थः ॥

महती विनष्टिः । 'भूतेषु भूतेषु विचिन्त्य धीराः
प्रेत्यास्माह्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

• ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो

स्तस्मादेव' गुणदोषा विजानन्तो ब्रह्मणो भूतेषु भूतेषु सर्व-
भूतेषु स्थावरेषु चरेषु चैकमात्मतत्त्वं विचिन्त्य विज्ञाय
साक्षात्कृत्य धीरा धीमन्तः प्रेत्य ध्यायन्त्य ममाहं भाव-
लक्षणादविद्यारूपादस्माह्लोकादुपरम्य सर्वोक्तत्वभावमहै-
तमापन्नाः सन्तोऽमृता भवन्तीत्यर्थः । स यो ह वै तत्परमं
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्येऽविज्ञातं विजानतां विज्ञात-
मविजानतामित्यादिवचनाद्यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमाणैर्यथास्ति
तद्विज्ञातं शशविषाणकस्यमत्यन्तमेवासदृष्टम् । तथेदं
ब्रह्माविज्ञातत्वादसदेवेति मन्दबुद्धीनां ध्यामोही माभूदिति

उत्तरवाक्यस्यापेक्षितमर्थमाह । कष्टा खलिति ॥ लौकिकमपि
मत्त्वं चिरं जीवनधनवत्त्वं महावः साधुभावः श्रयातिः । एत-
दपि सर्वं ब्रह्मविदो भवन्तीति सुत्यर्थमुच्यते परमार्थतो ब्रह्म-
रूपस्थितिन्तु फलमयश्च भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥ द्वितीयः
खण्डः समाप्तः ॥ २ ॥

उत्तरग्रन्थस्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह । ब्रह्मेत्यादिना ॥
अभिप्रेतं तात्पर्यमाह । वक्ष्यमाणेति ॥ उत्तमाधिकारिगो-

विजये देवा अमहीयन्त त हेचन्तास्माकमेवायं
विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥

तदर्थेयमाश्यायिकाऽऽरभ्यते । 'तदेव हि ब्रह्म सर्वप्रकारेण
प्रगास्तृ देवानामपि परो देव ईश्वराणांमपीश्वरो दुर्विज्ञेयो
देवानां जयहेतुमसुराणां पराजयहेतुस्तत्कथनास्तीत्येतस्या-
र्थस्यानुकूलानि ह्युत्तराणि यचांसि दृश्यन्ते । अथवा
ब्रह्मविद्यायाः स्तुतये । कथं ब्रह्मविज्ञानादगम्यादयो देवानां
'श्रेष्ठत्वं' जन्मुत्पत्तोऽप्यतितरामिन्द्र इति । अथवा दुर्वि-
ज्ञेयं ब्रह्मैत्येतत् प्रदर्शयति । येनागम्यादयोऽतितेजसोऽपि
क्लेशेनैव ब्रह्म विदितवन्तस्तथेन्द्रो देवानामीश्वरोऽपि सन्निति
यक्षमाणोपनिषद्विधिपरं वा सर्वं ब्रह्मविद्याव्यतिरिक्तं
प्राणिनां कर्तृत्वाद्यभिमानो मिर्येतद्दर्शनार्थं वाऽऽश्या-
यिका । यथा देवानां जयाद्यभिमानस्तद्वदिति । ब्रह्म
यद्योक्तान्क्षणं परं ह किंल देवेभ्योऽथ विजिग्ये जयं लब्ध-
यदेवानामसुराणाञ्च भंग्यामेऽसुरान् जित्वा जगदरातीनीश्वर-
सेतुमेतन् देवेभ्यो जयं तत् फलञ्च प्रायच्छत् जगतः सीम्ने ।
तस्य ह किंल ब्रह्मणो विजये देवा अगम्यादयो महीयन्तो
महिमानं प्राप्नुयन्तस्तदात्मसंन्यस्य प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य
मर्त्यज्ञस्य मर्त्यक्रियाफलसंयोजयितुः प्राणिनां सर्वशक्तेर्जगतः
स्थितिं चिकिर्षोरयं जयो महिमा चेत्यजानन्तस्तो देवा

परमविषयं ब्रह्मात्मताज्ञानं पूर्ववोक्तमुत्तरत्र तु मन्दाधिकारि-
गोचरं सगुणब्रह्मोपामन यद्यते तत्परं यक्षमाणं सर्ववाक्यजात-

तद्देवां विजज्ञौ तेभ्यो हि प्रादुर्वभूव तन्न
व्यजानन्त किमिदं वक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि

ऐक्षन्त ईक्षितवन्तोऽन्यादिस्वरूपपरिच्छिन्नात्मकानोऽस्माक-
मेवाय विजयोऽस्माकमेवायं महिमाऽग्निवायिन्द्रत्वादिलक्षणी-
जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते नास्मत्प्रत्यगाजभूतेष्वरक्त-
इत्येवं मिथ्याभिमानेक्षणवतां तद्विकल्पेण मिथ्येक्षणे विजज्ञौ
विज्ञातयत् ब्रह्म । सर्वेच्छिद्य हि तत्सर्वभूतकरणप्रयोगात्प्रादु-
देवानाञ्च मिथ्याज्ञानमुपलभ्यमेवासुरवक्षिण्याभिमानात्परा-
भवेदुरिति तदनुकम्पया देवान् मिथ्याभिमानापनोदनेनानु-
ष्टब्धीयामिति तेभ्यो देवेभ्यो ह किलार्थाय प्रादुर्वभूव स्वयोग-
साहाय्यनिर्मितेनात्यदभूतेन विस्मायनीयेन रूपेण देवाना-
मिन्द्रियगोचरे प्रादुर्वभूव । तत् प्रादुर्भूतं ब्रह्म न व्यजानन्त
नैव विज्ञातवन्तो देवाः । किमिदं पूज्यं महदभूतमिति ॥

१४ ॥ १५ ॥ २ ।

ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयास्तद्विजिज्ञासवोऽग्नि-
भग्नगामिन जातवेदसं सर्वेष्वकल्पमब्रुवन्नुक्तवन्तो हे जातवेद

सप्तविधिदर्शनादतोऽत्रैव तात्पर्यमर्थान्तरतात्पर्यप्रदर्शनन्तु स-
र्वाविनामात्रेणेति द्रष्टव्यम् । ईश्वरस्य सेतवो मथ्यादा घर्षा-
श्रमादिधर्मैस्तद्देवान् जगतः सोमे स्थेयाय सत्त्वरजस्तमसां
व्याणां गुणानां योगो युक्तिर्घटनमाया तस्मादात्मैवेत्यर्थः ॥

१४ ॥ १ ॥ १५ ॥ २ ॥

तृतीयखण्डभाष्ये सप्तमती न विवृतमिति ॥

किमेतद्यज्ञमिति तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥ तदभ्यद्र-
वत्तमभ्यवदत् कोऽसीति अग्निर्वाऽहमस्मीत्य-
ब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥
तस्मिंस्तथि किं वीर्यमित्युपीदं सर्वं दहेयं
यदिदं पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥ तस्मै तृष्णं
निदधायेतादृहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न
गणाक दग्धुं स तत एव निवहते नैतदशकं
विज्ञातुं यदेतद्यज्ञमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥

एतदप्सद्गोचरस्य यज्ञं विजानीहि विप्रेपतो बुध्यस्व त्वं
मस्योजस्य किमेतद्यज्ञमिति । तथामिविति । तद्यज्ञमभ्य-
द्रवत् तत्प्रतिगतपानग्निः । तच्च गतयन्तं पिष्टृष्टिषु तत्
समीपेऽप्रगल्भत्वात् तूष्णीम्भूतं तद्यज्ञमभ्यद्रवदग्निं प्रत्य-
भापय कोऽसीति । एवं ब्रह्मणा षटोऽग्निरवयीदग्निर्यै
चग्निनामाह प्रसिद्धो जातवेदा इति च । नामद्वयेन प्रसिद्ध-
तयात्मानं साधयविति । एवमुक्तयन्तं ब्रह्मावोचत् तस्मि-
न्नेवं प्रसिद्धगुणनामवति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति ।
सोऽज्जोदिदं जगत् सर्वं दहेयं भक्षीऽप्युष्याम् । यदिदं स्याव-
रादिपृथिव्यामिति । पृथिव्यामित्युपलक्षणार्थं यतोऽन्तरिक्ष-
मपि दह्यत एवाग्निना । तस्मै एवमभिमानवते ब्रह्म
क्षणं निदधौ पुरोऽग्नेः स्यापितवदज्ज्ञैतत् क्षणमात्रं ममा-
प्रतो दह न चेदस्य दग्धुं समर्थो मुञ्च दग्धृत्वाभिमानं
सर्वध्वेत्युक्तः तत् क्षणमुपप्रेयाय तृणसमीपं गत्वा सर्वजवेन

अथ वायुमनुवन् वायवे तद्विजानीहि किमे-
तद्यच्चमिति तर्धेति ॥ २० ॥ ७ ॥ तदभद्रवत्तम-
भ्यवदत् कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मात-
रिषवा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥ तस्मिंस्तुयि
किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीयं यदिदं पृथि-
व्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥ तस्मै तृणं निदधावेत-

सर्वोत्साहकृतेन गत्वा न शयात् नागयाहम्बुं स जातवेदा-
स्तृणं दधुमगच्छो ग्रीडितो हतप्रतिघ्नस्तत एव यक्षादेव
तृणीं देवान् प्रतिनिषहते निहन्तः प्रतिगतवान् नैतद्यच्च-
मयकं यत्तवानह विभ्रातुं विमेषती यदेतद्यच्चमिति ॥ १६ ॥
॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥

अथ वायुमित्ययानन्तरं वायुमनुवन् हे वायो एतद्
विजानीहि इत्यादि समानार्थं पूर्वेषु । वानाद् गमनाद् गन्ध-
नाद् वायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्रयतीति मातरिषा । इदं
सर्वमप्याददीयं गृह्णीयाम् । यदिदं पृथिव्यामित्यादि समान-
मेव । अथेन्द्रमित्येन्द्रमनुवन्मधववे तद्विजानीहि इत्यादि-
पूर्ववदिन्द्रः परमेष्ठरो मधवान् बलवत्त्वात्तयेति तदभ्यद्रव-
त्तस्मादिन्द्रादात्मसमीपगतात्तदब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्र-
त्वाभिमानोऽतितरां निराकर्त्तव्यं इत्यतः संवादमात्रमपि
नादादुभयोर्द्राय तद्यच्च यस्मिन्वाकाशे आकाशप्रदेशे आत्मानं
दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रस्य ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मि-
न्वाकाशे आसीत् स इन्द्रस्तस्मिन्वाकाशे तस्यौ । किं

दादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजर्वेन तन्न शशाका-
दातुं स तत एव निवहते नैतदंशकं विज्ञातुं
यदेतद्यच्चमिति ॥ २३ ॥ १० ॥ अथेन्द्रमब्रुवन्मघ-
वन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यच्चमिति तथेति तद-
भ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवा-
काशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैम-
वतीं तां होवाच किमेतद्यच्चमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥

तृतीयः खण्डः समाप्तः ॥ ३ ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वाहतद्विजये महीय

तद्यच्चमिति ध्यायन्न निवहतेऽग्न्यादिवत्तस्येन्द्रस्य यद्ये भक्तिं
मुक्ता विद्या उमारूपिणी प्रादुरभूत् स्त्रीरूपा । स इन्द्र-
स्तामुमां बहुशोभमानां सर्वेषां हि शोभमानानां शोभन-
तमां विद्यां तदा बहुशोभमानेति विशेषणमुपपन्नभवति ।
हैमवतीं हैमकृताभरणवतीमिव बहुशोभमानामित्यर्थः ।
अथवा उमैव हैमवती दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्वज्ञेन
इन्द्ररेण सा वर्त्तत इति ज्ञातुं समर्था इति कृत्वा तामुप-
जगाम इन्द्रस्तां ह उमां किलोवाच पप्रच्छ ब्रूहि किमेत-
द्वर्णयित्वा तिरोभूतं यच्चमिति ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥
९ ॥ २३ ॥ १० ॥ २४ ॥ ११ ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीय-
खण्डभाष्यम् ॥ ३ ॥

• सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मण इन्द्ररस्यैव विजये

ध्वमिति ततो ह्येवं विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥

१ ॥ तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्
देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्प-
शुस्ते ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥

२ ॥ तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् देवान्
स ह्येनन्नेदिष्टं पस्पर्श स ह्येनत् प्रथमो विदा-
ञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥

इत्यरेणैव जिता असुरा यूयं तस्य निमित्तमात्तं तस्यैव
विजये यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नुय । एतदिति क्रिया-
विशेषणार्थम् । मिथ्याभिमानस्तु युष्माकमेव महिमेति ।
ततस्तस्मादुमावाक्याद् यथ विदाञ्चकार ब्रह्मेतोन्द्रोऽवधार-
णात्ततो ह्येवेति न स्वातन्त्र्येण । यस्मादग्निर्वायुर्इन्द्रा एते
देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना समोपमुपगतास्तस्मादैश्वर्य-
गुणैरतितरामिव यत्किगुणादिमहाभाग्यै रन्यान् देवानतितरा-
मतिशयेन शेरते इवेति देवाः । इवशब्दोऽनर्घकोऽवधारणार्थो
वा । यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते हि देवा यस्मादेतदब्रह्म नेदिष्ट-
मन्तिक समोप प्रियतमं पस्पर्शुः स्पृष्टवन्तो ययोर्तैर्ब्रह्मणः
संवादादिप्रकारैस्ते हि यस्माच्च हेतोरेनदब्रह्म प्रथमः प्रथमाः
प्रधानाः सन्त इत्येतद्विदाञ्चकार विदाञ्चक्रुरित्येतदब्रह्मेति ।
यस्मादग्निर्वायु अयोन्द्रवाक्यादेव विदाञ्चक्रुस्त इन्द्रेण दुमा-
वाक्यात् प्रथमं युतं ब्रह्मेत्यतस्तस्माद् इन्द्रोऽतितरामतिशयेन

तस्यैष आदेशो यदितद्विद्युतो व्यद्युतदा इतीति
न्यमीमिपदा इत्यधिदैवतम् ॥ २६ ॥ ४ ॥

शित इयान्यान् देवान् स ह्येनं दिष्टं पश्यं यस्मात् स
ह्येनत् प्रथमो विदाश्चकार ब्रह्मेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ २६ ॥ १ ॥
२७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एष आदेश उपमोपदेशो निरूप-
भस्य ब्रह्मणो येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्युच्यते ।
किन्तद्यदेतत् प्रसिद्धं लोके विद्युतो व्यद्युतद्विद्योतनं कृत-
वदित्येतदनुपपन्नमिति । विद्युतो विद्योतनमिति कल्प्यते ।
आ इत्युपमार्थे । विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः । यथा मक्त-
द्विद्युतमिति श्रुत्वन्तरे च दर्शनाद्विद्युदिव हि सकृदात्मानं
दर्शयित्वा तिरोभूतं ब्रह्मदेवेभ्योऽयवा विद्युतस्तेज इत्याध्या-
हार्यं व्यद्युतद्विद्योतितवत् आ इव विद्युतस्तेजः सकृद्विद्यो-
तितवदित्यभिप्रायः । इति शब्द आदेशप्रतिनिर्देशार्थ इत्य-
यमादेश इति । इतिशब्दः समुच्चयार्थः । अयञ्चापरस्तस्या-

विद्युतः सकाशाद्विद्योतनं कृतवदित्यनुपपन्नं ब्रह्मणः स्वयं
ज्योतिष्ठात् पराधीनप्रकाशानुपपत्तेर्विद्युत्सम्बन्धि द्योतनं कृत-
वदित्यनुपपन्नमन्याश्रयस्य विद्योतनस्यान्यकर्तृत्वानुपपत्तेरतो
तथा श्रुतामभवादन्यत्र तात्पर्यं यत्कव्यमित्यर्थः प्रतिनिर्देशार्थ
इति परामर्गार्थः । चक्षुषो निमेषणं द्रुतं भवतीति प्रसिद्धं
तदेवब्रह्मणि क्षिप्रकारित्वं दृष्ट्वादौ प्रतिबन्धाभावेनोपासना-

अथाध्यात्मं यदेतद् गच्छतीव च मनोऽनेन चैत-
दुपस्मरत्यभीक्षां सङ्कल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तद् तद्-
वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेव

देवः । कोऽसौ न्यमीमिषत् । यथा चक्षुर्न्यमीमिषन्निमेषं
कृतवत् स्वार्थे णिच् । उपसार्थे एवकारः । चक्षुषो विषयं
प्रति प्रकाशतिरोभाव इव चेत्यर्थः । इत्यधिदैवतं देवता-
विषयं ब्रह्मण उपमानदर्शनम् ॥ २८ ॥ ४ ॥

अथानन्तरमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयमादेश उच्यते । तदे-
तद् गच्छतीव च मन एतद्ब्रह्म टीकात् इव विषयीकरोतीव
यथाऽनेन मनसा एतद्ब्रह्मोपस्मरति समीपतः स्मरति
साधकोऽभीक्षां भूयं सङ्कल्प्य मनसो ब्रह्मविषयो मन उपा-
धिकत्वादि मनसः सङ्कल्पस्मृत्यादिप्रत्ययैरभिव्यज्यते ब्रह्म-
विषयीक्रियमाण इव वातः स एष ब्रह्मणोऽध्यात्ममादेशो
विद्युन्निमेषणवदधिदैवतं द्रुतं प्रकाशनधर्म्मि अध्यात्मज्ञ
मनःप्रत्ययसमकालाभिव्यक्तधर्म्मित्येव आदेशः । एवमादि-

भावेन च द्रुतकारित्वं धर्म्मः अधिदैवतं यदेयं ब्रह्मरूपं तद्यथा
विद्युतः प्रकाशो युगपद्विष्वव्यापकस्तथा निरतिशयज्योतीरूपं
द्रुतं सकलसृष्ट्यादिकारि परमैश्वर्यसम्पन्नमित्युपमानोपदेशे-
नोक्तम् ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥ २९ ॥ ४ ॥

अधुना प्रत्यगात्मतया ब्रह्मणो यथोभिव्योक्तः प्रत्ययोप-
दिश्यत इत्याह । अथानन्तरमिति । एतद्वक्तव्यज्योतीरूपं ब्रह्म

वेदाऽभि हेमं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति
॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद् ब्राह्मी

श्रयमानं हि ब्रह्म मन्दबुद्धिगम्यं भवतीति ब्रह्मण आदेशोप-
देयः । न हि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्दबुद्धिभिराकुलयितुं
शक्यम् । किञ्च तदब्रह्म ह किञ्च तद्वनं नाम तस्य वनं
तद्वनं तस्य प्रणिजातस्य प्रत्यगात्मभूतत्वादननीयं सम्भज-
नीयमतस्तद्वनं नाम प्रख्यातं ब्रह्म तद्वनमिति यतस्तस्मा-
त्तद्वनमित्यनेनैव गुणाभिधानेनोपासितव्यं चिन्तनीयमित्य-
नेन नास्तीपासकस्य फलमाह । स यः कथिदेतद्यथोक्तं
ब्रह्मैवं यथोक्तगुण वेदीपास्ते ह एवमुपासकं सर्वाणि भूता-
न्यभिसंवाञ्छन्ति ह प्रार्थयतः एव यथा ब्रह्म एवमनुशिष्टः
शिष्य आचार्यमुवाच ॥ ३० ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं रहस्यं यच्चिन्त्यं भो भगवन् ब्रूहीत्येवमुक्तवति

प्रति मदीय मनो गच्छदत्तं इति चिन्तयेदित्युपदेशः । स
आध्यात्मिकोऽभीष्टं पीनपुन्येन मम मनसः सङ्कल्पो ब्रह्म-
विषय एवेति ध्यायतः प्रत्यग्भूतब्रह्माभिव्यक्तिः स्यादित्याह ।
मन उपाधिकत्वाद्गीति । उक्तमयं सङ्क्षिप्याह । विद्युन्निमे-
षणवदिति । मगुणवर्द्धोपासननेश्वर्यफलकमुक्तम् । तत्र विरक्त
उत्तमाधिकारी परमरहस्यं पृच्छतीत्याह । एवमनुशिष्ट इति
॥ ३० ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥ तस्यै
तपो दमः कर्मसि प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि

शिष्ये आह आचार्यः । उक्ताभिहिता ते तवोपनिषत् ।
का पुनः श्रेत्याह । भ्रातृणां ब्रह्मणः परमात्मन इयत्तां पर-
मात्मविषयत्वादतीतविज्ञानस्य वाव एव ते उपनिषदमब्रूमे-
त्युक्तमेव परमात्मविद्यामुपनिषदमब्रूमेत्यवधारयत्युत्तरार्थम् ।
परमात्मविषयामुपनिषदं श्रुतवत् उपनिषदं मे ब्रूहीतीच्छतः
शिष्यस्य कोऽभिप्रायः । यदि तावच्छ्रुतस्यार्थस्य प्रश्नः कृत-
स्ततः पिष्टपेषणवत् पुनरुक्तोऽनर्थकः प्रश्नः स्यादसावशेषो-
क्तोपनिषत्तात्तत्तत्तस्याः फलवचनेनोपमहारी न युक्तः प्रेत्या-
स्मात्लोकादसृता भवन्तीति । तस्मादुक्तोपनिषच्छेषविषयो-
ऽपि प्रश्नोऽनुपपन्न एवानवशेषितत्वात् । कस्तर्ह्यभिप्रायः
प्रष्टुरित्युच्यते । किं पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारि-
साधनान्तरापेक्षा । अथ निरपेक्षैव सापेक्षितविषयामुप-
निषदं ब्रूहि । अथ निरपेक्षा चेदवधारय पिथलादवन्नातः

परमरहस्यं श्रोत्रमित्यादिनोक्तमेवोत्तरार्थमित्युत्तरग्रन्थेन
विद्या प्राप्नुपाय विधानार्थमुक्ता विद्यानिरपेक्ष वेत्यवधारयति ।
अवधारणार्थं प्रतिवचनस्य चोद्यमुखेन स्फुटयति । परमात्म-
विषयमित्यादिना । किं पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतयान्यदपेक्ष्यते ।
शेषशब्देन फलोपकार्यज्ञं विवक्षितम् । सहकारिशब्देनानुपम-
र्शनमपि समुच्चयार्थं विवक्षितम् । एवं वेदवेदाङ्गैः शिष्याभिप्रायः-

सत्यमायतनमम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं

परमस्त्रीत्येवमभिप्रायः । एतदुपपन्नमाचार्यस्यावधारणवचन-
मुक्ता त उपनिषदिति । ननु नावधारणमिदं यतोऽन्यद्
यक्तव्यमित्याह । तस्यै तपोदम इत्यदि सत्त्वं यक्तव्यमुच्यते
आचार्येण न तूक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तरा-
भिप्रायेण वा । किन्तु ब्रह्मविद्याप्राप्त्युपायाभिप्रायेण वेदै-
स्तदङ्गैश्च सह पाठेन समीकरणात् तपःप्रभृतीनाम् । न
हि वेदानां शिक्षाद्विज्ञानाच्च साक्षाद् ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्-
सहकारिसाधनं वा सहपठितानामपि यथायोग्यं विभज्य
विनियोगः स्यादिति चेद्यथा सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्राणां
यथा दैवतं विभागस्तथा तपो दमः कर्म सत्यादिनां ब्रह्म-
विद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनत्वं वेति कल्प्यते । वेदानां
तद्विज्ञानाचार्यप्रकाशकत्वेन कर्मात्मज्ञानोपायत्वमित्येवं द्वयं
विभागो युज्यते । अर्थमन्व्योपपत्तिसामर्थ्यादिति चेत् ।
नायुक्तोः । न द्वयं विभागो घटनां प्राप्नोति । न हि सर्व-
क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरस्कारिण्या ब्रह्मविद्यायाः शेषा-
पेक्षा सहकारिसाधनसम्बन्धो वा युज्यते । सर्वविषयव्या-
प्यत्तत्त्वगामविषयनिष्ठत्वाच्च ब्रह्मविद्यायास्तत्फलस्य च

मुपपन्नं समाधानमाह । एतदुपपन्नमिति । विद्याज्ञत्वहीनैरिति-
पाठात्तपःप्रभृतीनां विद्याज्ञत्व नास्तीत्युक्तम् । तत्र योग्यतावशेन
शेषशेषोभावाः सहपाठस्त्वकिञ्चित्कर इति शङ्कते । सहपठिता-
न्तमपीति । अग्निरिदं हविरनुपत अवीहधतमहो ज्यायो-

चतुर्थः खण्डः समाप्तः ॥ ४ ॥ इति सामवेदीय-
तलवकारोपनिषत् समाप्ता ॥ ओं तत्सत् ॥

चेति श्रुतेः । तस्मात् सत्त्वमायतनमिति कल्पते । तप
आदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं
साधनातिशयत्वज्ञापनार्थम् । अश्वमेधसहस्राक्षं सत्यञ्च तुलया
धृतम् । अश्वमेधसहस्रादि सत्यमेकं विगिष्यत इति स्मृतेः ।
यो वै एतां ब्रह्मविद्यां केनेपितमित्यादिना यथोक्तमेवं महा-
भागं ब्रह्म ह देवेभ्य इत्यादि श्रुतां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेदान्त-
त्वं हि विन्दत इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयते ।
अपहृत्य पाप्मानमविद्याकामकर्मलक्षणं संसारबीजं विधूया-
नन्तेऽप्रयन्ते स्वर्गं लोके सुखात्मके ब्रह्मणोत्येतदनन्ते इति
विशेषणान्न विपिष्टपेऽनन्तमन्द औपचारिकोऽपि स्यादित्यत
आह । ज्ये ज्ये इति । ज्ये ज्ये ज्येयसि सर्वमहत्तरे स्वात्मनि

फलस्य च कर्मवैलक्षण्यादित्यर्थः । तच्छब्दापेक्षितं यच्छब्दं
पूरयति । यामिमामिति । प्राप्तां भगुणविषयां निर्गुणब्रह्मात्म-
विषयाच्चेत्यर्थः । यादरूपकल्पनेति प्रसिद्धपादसामान्यस्य
कल्पितत्वादितरैरप्यङ्गैः । कल्पनारूपेभ्योपलब्धमित्यर्थः । तस्यै
तपो दमः कर्मेत्येति शब्दस्योपलक्षणार्थत्वात् सत्यमपि
संग्रहीतव्यं कार्यं पृथगुच्यत इत्याशङ्काह । तप आदिष्वेवेति ।
भगुणविद्यया । क्रममुत्तर्यत्वात् क्रमेण प्राप्यं यत् कैवल्यं
निर्गुणविद्याफलं तत्पूर्वोक्तमिदोपसङ्गियते इत्याह । यो वै
एतामित्यादिना । योऽसौ सर्वेश्वरो विष्णुः सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।

सुख एव प्रतीतः । न पुनः संसारमापद्यत इत्यभिप्रायः ॥

॥ १२ ॥ ७ ॥ ३३ ॥ ८ ॥ ३४ ॥ ९ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजका-
चार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ तलवकारोपनिषत्पद-
भाष्यं समाप्तम् ॥

बोधाम्नुधिः साक्षात् मौऽहं नित्यात्मकः प्रभुः ॥ ३२ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ३४ ॥ ९ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपाद-
शिष्यश्रीमदानन्दज्ञानकृतायां श्रीमच्छाङ्करतलव-
कारोपनिषद्भाष्यटिप्पणं सम्पूर्णम् ॥

प्रकाशक—श्रीभुवनचन्द्र वसाक

८ नं० निमतलाघाट द्वीद ।

प्रिण्टर—श्रीरामनारायण पाल

१३ नं० नूतन पगीयापटी, नारायणयन्त्र ।